

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
У ДОСИТЕЈЕВОМ КРУГУ
Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство

ЗАДУЖБИНА ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ

Библиотека
ДОСИТЕЈЕВ ПУТ
Књ. 2

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
У ДОСИТЕЈЕВОМ КРУГУ
Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство

Рецензент
Душан Иванић

На корицама
Антонио Јоли, *Виденије Мирсино* (1744–1750?)

Персида Лазаревић Ди Ђакомо

У ДОСИТЕЈЕВОМ КРУГУ

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ
И ШКОТСКО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО

Задужбина Доситеј Обрадовић
Београд 2015.

Questo volume è stato realizzato con i contributi del Dipartimento di Lingue, Letterature e Culture Moderne dell'Università degli Studi "G. d'Annunzio" Chieti-Pescara e del Ministero dell'Istruzione, dell'Università e della Ricerca (Fondi FARS).

Штампање ове публикације омогућено је финансијском подршком Одсека за модерне језике, књижевности и културе Универзитета „Г. д'Анунцио” Кјети-Пескара (Италија), Министарства просвете, универзитета и науке Италије (Фонд ФАРС) и Министарства културе и информисања Републике Србије.

Мој живот на јави је као сан.

Џозеф Едисон [1707]

Ја сам знао и знам да су моји Србљи лепе и миле душе и лепа срца, зато и желим, колико могу, њима на ползу живити, у којем љупком и слатком заветовању и пребивам, љубезни моји!

Доситеј Обрадовић (1804)

*Сократ сербски, учитељу, оче, пусти, друже!
Пусти да ти благодарно сербска уста служе;
Сократ сербски, пророк сербски стари,
Данас своји очевидац предгадани твари.
Позивљеш ме у свјатило новосвитог гн'језда,
И још нудиш: неподвижна буд би био зв'језда;
Зв'језда да сам: паче тамна созвјездија твога,
Него мјесећ гди, без тебе, неба широкога.*

Павле Соларић (1828)

Садржај

Уводне напомене	11
-----------------------	----

I Оно што је претходило Доситејевом доласку у Енглеску

1. Пред годину 1761, „нимало не оклевајући”: пролазак Венере између Земље и Сунца.....	17
2. <i>Peregrinatio academica</i> Руђера Бошковића	23
3. Енглеско „клубовање”	29
4. Спев о помрачењу	35
5. Свеприсутност књига	39

II Оно што се десило кад је Доситеј стигао у Енглеску

1. Доситејев долазак у Лондон.....	47
2. „Мастер Лâрд”	53
3. „Мистер Јанзон”	55
4. „Господин Лузинијан”	61
5. „Мистер Јоан Ливи”	77
6. „Госпожа Ливи”	93
7. „Мистрес Телар”	99
8. „Господин Гулјелм Фордајс”	105
9. „Мистер Кларк”	113
10. „Хенрикус Торнбол”	115
11. „Господин Гулјелм Валиот”	117
12. „Тако благополучан био”: шкотска заједница у Лондону... ..	119
13. Шкотско просветитељство	125

**III Оно што је уследило
после Доситејевог повратка из Енглеске**

1. Међу Србима, „у напредак напредовати”	141
2. Српски просветитељи и филантропинизам.....	145
3. „Иносказајемо виденије” илити у потрази за мудрошћу ...	179
4. Јужнословенски „мудрољупци”	227
Закључак	267
<i>Summary</i>	273
<i>Appendix I</i>	281
<i>Appendix II</i>	323
Литература.....	351
Индекс имена.....	383

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Насловну синтагму овог рада, „Доситејев круг” – за коју, као и за подстрек у истраживању Доситејевог круга, реч захвалности иде професору емеритусу Душану Иванићу – треба схватити као *web ring*, и то у двоструком смеру, чиме се одређује и сврха овога рада: с једне стране разматрају се управо оне књижевноисторијске чињенице и личности с којима је Доситеј Обрадовић дошао у додир ван средине свога порекла и делања – конкретно: кад се својим бораваком у Енглеској 1785. године нашао у тзв. шкотском просветитељству; с друге стране, пак, анализира се повратна спрега, тј. последице и одједи Доситејевог додира са шкотским просветитељством на само Доситејево дело, али и на књижевне и културноповесне делатности главних представника Доситејевог културног круга, тј. његових сарадника и пријатеља, пре свега његовог „содружника” Павла Соларића.

Намера нам је да се, као допринос досадашњим знањима о животу и делу Доситеја, покаже и докаже како је Доситеј управо игром случаја – јер у животу његовом ствари су се „случавале” – дошао у додир са главном академском заједницом Европе у XVIII веку, и колико је та заједница била део шире, европске научне и књижевне заједнице, што је претпостављало сталну комуникацију, додир и размену идеја. Свој боравак у Енглеској Доситеј је описао у другом делу *Живота и прикљученија*, који је објавио на крају *Басана* (Лајпциг 1788). Но тих неколико концизних страница било је више него плодотворно, и подстакло на шира истраживања. Уз то, парадоксално, Доситејев домаћин, онај „мистер Јоан Ливи”, његов „лондонски пријатељ” о коме се „готово ништа [...] не зна”, био је личност кључна за процес истраживања и стварања слике о Доситејевом бораваку у Лондону. У тренутку кад је постало јасно о коме је реч, отворила су нам се врата тада главне европске културне заједнице, која је Доситеју и омогућила да искристалише идеје и крене пут остварења своје „верховнејше жеље”.

Имајући на уму хронологију Доситејевог живота, рад је подељен на три дела.

У првом делу разматра се „оно што је претходило Доситејевом доласку у Енглеску”: одређивање контекста и формирање слике догађаја у тренутку у коме Доситеј напушта манастир Хопово и креће у свет у потрази за академијама, школама и учитељима, пружа могућност да се уочи како је, у суштини, културна заједница која ће га четврт века касније дочекати у Лондону, већ имала додира са Јужним Словенима: пре свега са Руђером Бошковићем, који ће се тада наћи у друштву врхунских научника и књижевника, од којих ће неке касније упознати и сам Доситеј; а затим и индиректно, преко падованског опата Алберта Фортиса, чију ће експедицију на Црес, деценију касније, финансирати премијер краља Џорџа III, заслужан за јачање шкотске заједнице у Лондону, управо оне која је омогућила да Доситеј још једно „тримесечје” остане у главном граду „Инглитере”.

У другом делу рада пратимо „оно што се десило кад је Доситеј стигао у Енглеску”, почев од његових описа у IX писму другог дела *Живота и прикљученија*. Дати су ту подаци о личностима с којима је Доситеј био у додиру у Лондону, приказује шири културни контекст коме су те личности припадале. Породица која је угостила Доситеја и њихови рођаци и пријатељи, с којима се Доситеј упознао, нису били тек „преслатки људи”, како је наш просветитељ рекао кад их је са жаљењем напуштао. Реч је о представницима шкотског просветитељства чија су највећа имена добро позната – на пример, Адам Смит, Дејвид Хјум, Томас Рид, Бенџамин Френклин или пак Адам Фергусон. Ова заједница осмислила је неке од најзначајних концепција модерног доба, пре свега *sensus communis* и *common good*, „опште добро”, односно оно што Доситеј често одређује као „општа полза”, или пак *useful knowledge*, „корисно знање”. Неки од Доситејевих енглеских познаника били су у вези са унитаристицима и дисентерима (тј. присталицама протестантских цркава у Енглеској, које су се, по устројству и обредима, одвојиле од државне, епископалне цркве), што наводи на проучавање одјека тих појава на Доситејево дело а не само даље грана Доситејева познанства, истовремено тиме указујући на тада, у другој половини XVIII века, занимљив феномен удруживања и „клубовања” у Великој Британији, који је био део академског живота и културне размене.

У трећем делу обрађује се „оно што је уследило после Доситејевог повратка из Енглеске”, у светлу последица Доситејевог додира с представницима шкотског просветитељства. Јер, како каже Јован Скерлић: „Ако се вредност једнога писца одређује по плодности утицаја који је вршио на духове, по трагу који је за собом оставио, по користи коју је допринео свом народу, Доситеј долази на прво место међу свима књижевним радницима српским, и Павле Соларић је имао пуно права кад га је називао 'просветоначалником Народа Сербског'.” Намера је да се покаже и докаже да је Доситеј дошао на идеју да формира један српски културни круг, који је требало да буде референцијална тачка у просвећивању српског народа, а по угледу на оне које је имао прилике да види у Лондону, и о којима је слушао. За тај културни круг Доситеј је свакако имао довољно материјала, с обзиром да је рачунао на своје пријатеље и сараднике, међу којима су, на пример, Павле Соларић, Атанасије Стојковић, Викентије Ракић, Јован Дошеновић, Јоаким Вујић, Јован Мушкатиновић, Емануил Јанковић или Глигорије Трлајић, а чему претходи чувени састанак „свете тројице” српске књижевности на почетку XIX века, како је тај догађај описао Милорад Павић. На основу већ постојећих студија о одразу дела енглеских мислилаца у Доситејевом стваралаштву, слика тих утицаја употпуниће се новим подацима, који осветљавају колико је Доситеј преузео из „англијских садова”, како је сам говорио, и колико је све то било значајно и за делатност његових сарадника (пре свега Павла Соларића), а све зарад заједничког заузимања за опште добро српског народа.

Напомена: добар део садржаја ове књиге већ је објављен у посебним текстовима, који се наводе у цитираној литератури. Овом приликом су ти претходно објављени радови редиговани, допуњени новим подацима, и уоквирени у целовиту слику која контекстуализује Доситејев боравак у Енглеској.

I

ОНО ШТО ЈЕ ПРЕТХОДИЛО ДОСИТЕЈЕВОМ ДОЛАСКУ У ЕНГЛЕСКУ

*Ed elli a me: 'Se tu segui tua stella
Non puoi fallire a glorioso porto.
Inf. XV, 55–56.*

1.

Пред годину 1761, „нимало не оклевајући”: пролазак Венере између Земље и Сунца

Жеља к ученију била је начални узрок да сам ја сву вољу изгубио у оном сремском рају, то јест у Фрушкој Гори, у [X]опову, дуже пребивати. Читајући Златоустове беседе на дејанија и на апостола Павла посланија, чудна некаква чувствованија возбуждавала су се и рађала у мојем младом срцу. Златоусти (мислио сам у себи) да се није учио, он, ако би [x]иљаду година дејанија и посланија апостола читао, он овако прекрасно и слатко свех њи[x] не би умео беседити. Колики су други бешчислени то исто читали и наизуст знали, но о том тако и толико говорити нису знали ни могли, разве само они који су се у Атини или у Александрији учили. Отада, не само на јави, но и на сну, ништа ми већ није било у уму и на срцу разве велике библиотеке, академије, школе, учитељи, гди различне науке предају и трудољубиви, пчелам подобни, мед мудрости собирајушти ученици. Но сву ову моју горећу жељу моја сречна, права синовња, к оној чистој и добронаравној мојега благодетеља Теодора Милутиновича души, љубав обуздавала је на неки начин и удручавала. Он би ми често, познајући моје усердије ко ученију, уздишући говорио да жали што ја моју младост ту всује тратим. А мени би се грозило и самој мисли к срцу мојему вход допустити, таква добра и блага човека за живота оставити и никада га к тому не видити; а по његовом престављенију већ ништа ти ту не остаде што би ме задржавало и устављало.

У исто време случи се да један манастирски ђак, именован Атанасије, намери поћи у свој род, у Хорватску. Но, знајући да његов стриц Дионисије, који га је ту довео био да га покалуђери, не би га за главу пустио, зато он науми и без „остај збогом!” дома поћи. И будући да је са мном лепо живио, каже ми што је намислио. То ти ја једва дочекам, откријем му с подобном поверностију моју жељу да би[x]

и сам рад куд даље поћи и у које му драго место гди се млади људи уче доћи, ал' не знајући ни на коју страну пута, замолим га да ме поведе с собом до Хорватске, а оданде, што бог да. „Зашто не би[х],” одговори он, „у друштву се много лепше путује него самим.”

Дам му нешто новаца те оде у Ириг и купи ми доламу плаветну и чакшире и црвене [х]ајдучке опанке, пак сутрадан рано, нимало не оклевајући, 'ајде с њим заједно преко раковачке планине.¹

Доситеј Обрадовић, дакле, новембра 1760. бежи из манастира Хопова, како је касније забележио у *Животу и прикљученијима* (1783). Да ли због испразности живота² или због „жеље к ученију”, чињеница је да је Доситеј напустио манастир и, с намером да настави школовање у Кијеву, кренуо пут Загреба. А кад му се није испунила жеља да тамо остане у школи, упутио се у Далмацију, где је једно време био учитељ при цркви Св. Ђурђа у Книнском Пољу.

Жељан знања, отиснуо се, дакле, у свет, и његова су путовања, уз прекиде, трајала готово четири деценије. Три су врсте Доситејевих путовања, како наводи Никола Грдинић: 1. путовања ради спознавања и проницања у страну; 2. пословна путовања, „на којима се Доситеј враћа у простор који је раније напустио због тога што је то било тржиште на коме је најбоље могао да уновчи своје знање”³; 3. путовања на којима се препушта задовољству. Све три функције се међу собом преплићу или прелазе једна у другу и током истога путовања.

Путовао је Доситеј преко Далмације, Крфа, Грчке, Албаније, Турске, Немачке, Румуније, Француске, Енглеске, Италије, и напоскон стигао у Србију. У Халеу се преобукао „у светске грешне хаљине, ка' и остали људи човеческог чина”.⁴ А прелазак из Халеа у Лајпциг Доситеј види као тренутак у којем се показује као „про-

¹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига прва, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, 85–86.

² *Ivi*, „Напомене”, 178.

³ Никола Грдинић, *Карактеристике Доситејевих путовања*, у: Доситеј Обрадовић, *Дела*, избор и поговор Никола Грдинић, Београд: Библиотека града Београда, Издавачка кућа „Драганић”, 2005, 427.

⁴ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 134; уп.: Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад: Матица српска, 1907, 319.

буђена индивидуа”.⁵ Драгана Грбић нагласила је како је он посегао „за метафором светлости, карактеристичном за век просвећености и разума”, да би објаснио зашто је потом ипак напустио Хале и Лајпциг – градове који су представљали прекретницу у његовом животу, где је „добрио прилику да се нађе у средишту расправа о терминологији и поетици просвећености, што се свакако одразило на његову делатност”⁶ – и кренуо пут Париза и Лондона: „Всегда о ови градови читати и слушати, ови[х] просвештени[х] народа књиге у рукама имати, а њих воопште не познавати и њи[х]ова пресловута места и градове не видети, то би за ме толико значило као у мраку живити.”⁷

Управо у то време, док је Доситеј тражио начина да дође до „великих библиотека, академија, школа, учитеља”, италијански политичар, маркиз Бернардо Танучи (Bernardo Tanucci, 1698–1783)⁸ рекао је свом пријатељу, опату и економисти Фердинанду Галијанију (Ferdinando Galiani, 1728–1787), у вези са проласком Венере између Земље и Сунца, који се очекивао јуна 1761. године, да је то једна права „литерарна докона” која одликује учене људе и даје славу моћнима: “Certamente quel passaggio di Venere nel sole, che a giugno deve vedersi dalla Siberia, da Pontichieri, da Gerusalemme appartiene all’ozio letterario, del quale li potenti posson con poco danno fare una gloria.”⁹ Танучи је тада можда мало претерао, али сигурно је имао на уму оно што је карактерисало људе од науке и пера, управо чланове оних академија и школа за којима се Доситеј отиснуо у свет. Године 1716. енглески астроном Едмонд Халеј, члан енглеског Краљевског друштва, објавио је рад, на латинском, *Methodus Singularis Qua Solis Parallaxis Sive Distantia a Terra, ope Veneris intra Solem Conspiciendoe, Tuto Determinari Poterit*,¹⁰ у коме

⁵ Драгана Грбић, *Прекретања. Хале – Лајпциг, прекретница у животу Доситеја Обрадовића / Vorentscheidungen. Halle – Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović*, Halle: IZEA, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012, 19.

⁶ *Ivi*, 148.

⁷ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 24.

⁸ Бернардо Танучи био је италијански политичар, државни секретар правде и министар спољних послова, човек од поверења краља Карлоса III од Шпаније.

⁹ Bernardo Tanucci, *Epistolario, vol. IX. 1760–1761*, a cura e introduzione di Maria Grazia Maiorini, Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1985, 217.

¹⁰ *Philosophical Transactions*, 29, 1714–1716, 454–464.

је оцртао да би се надолazeћи пролазак Венере могао искористити да се измери удаљеност Земље од Сунца, и истраживачима предложио да се укључе у ова осматрања.

И доиста, те 1761. године припремане су бројне експедиције (чак 26 њих!¹¹) а главне европске академије позивале су своје научнике да посматрају пролазак Венере између Земље и Сунца, што тада из Европе није било могуће видети. Чињеница је такође да се тај изузетни догађај десио управо током Седмогодишњег рата, 1756–1763, односно, како га именује Доситеј, „Седмолетна војна међу домом аустријским, Прусијом и Росијом”,¹² што је могло да утиче на бројне практичне аспекте експедиција.

Француска је организовала чак четири експедиције. Жозеф-Никола Делил (Joseph-Nicolas Delisle, 1688–1768) посматраче је послао у Индију и у Сибир. За експедицију у руски град Тоболск, источно од Урала, изабран је био астроном Жан-Батист Шап д’Отрош (Jean-Baptiste Chappe d’Auteroche, 1722–1769). Д’Отрош и његова екипа, с инструментима изузетним за оно време, морали су да се суоче с руском зимом 1760/61, дивљином, вуковима, но ипак су успели да стигну на време да виде и измере транзит Венере. Француска је организовала и експедицију, коју је водио астроном Ле Жантил (Guillaume Joseph Hyacinthe Jean-Baptiste Le Gentil de la Galaisière, 1725–1792), у луку Пондишери, на источној обали Индије, што није било нимало лако јер није било довољно ветра а струја је брод носила ка Африци, па је Ле Жантил пролазак Венере посматрао усред Индијског океана; иако је време било савршено ведро, брод на коме се налазио Ле Жантил непрестано се љуљао тако да француски астроном није успео да изврши прецизна мерења. Четврта експедиција упутила се према острву Родригеш, источно од Маурицијуса.

Руски научник Михаил Ломоносов (1711–1765) пролазак Венере посматрао је из Санкт Петербурга; он је уочио лук светлости око Венере при уласку и изласку, који је протумачио као последицу преламања светлости сунца кроз густу атмосферу. Академија Санкт Петербурга је 200 примерака Ломоносовљевог чланка о томе разаслала по читавој Европи – нажалост, његова запажања

¹¹ Michael Maunder, Patrick Moore, *Transit When Planets Cross the Sun*, London: Springer-Verlag, 2000, 38.

¹² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 87.

нису привукла интересовање научника све до средине XX века, кад је Ломоносову најпре признато откриће атмосфере Венере, да би потом дошло до полемика и оспоравања.¹³

За посматрање проласка Венере припремала се и Енглеска, а научнике је финансирало и водило Краљевско друштво. Међу посматрачима је био и Џон Винтроп (John Winthrop, 1714–1779), који је предводио оно што би се могло сматрати првом америчком експедицијом у Њуфаундленд. Најчувенији енглески истраживачи проласка Венере били су, ипак, Чарлс Мејсон (Charles Mason, 1728–1786) и Џеремаја Диксон (Jeremiah Dixon, 1733–1779), који су се упутили у Кејптаун и, упркос свим незгодама, успели да доведу до краја најуспешније истраживање које је финансирало лондонско Краљевско друштво.¹⁴

На Балкану је ову ретку астрономску појаву забележио хрватски историчар, теолог и правник Балтазар Адам Крчелић (1715–1778); он је, у опису године Господње 1761. у свом делу *Annuae sive Historia*, овако записао:

Jesen je bila vlažna, vina je bilo mnogo, ali je zbog kiše bilo dosta lagano. Pošast je među stokom nemilo harala. Nije bilo dovoljno sijena, pa su se kola sijena prodavala po 30 forinti.

6. Lipnja ove godine Venera je prešla preko sunčeva kolobara.¹⁵

---

¹³ Mikhail Ya. Marov, *Mikhail Lomonosov and the Discovery of the Atmosphere of Venus during the 1761 Transit*, у: D. W. Kurtz, *Transit of Venus: New Views of the Solar System and Galaxy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 209–219.

¹⁴ Thomas D. Cope, H. W. Robinson, *Charles Mason, Jeremiah Dixon and the Royal Society*, Notes and Records of the Royal Society of London, 9/1, Oct., 1951, 55–78.

¹⁵ Baltazar Adam Krčelić, *Annuae ili Historija 1748–1767*, Zagreb: JAZU, 1952, 419.

2.

Peregrinatio academica Руђера Бошковића

Грозница посматрања проласка Венере била је захватила и Дубровчанина Руђера Бошковића:¹⁶ 4. септембра 1759. он је, као некада *clerici vagantes*, напустио Рим и кренуо на научно путовање, тзв. академско ходочашће кроз Европу. Вратио се четири године касније, пропутовавши кроз Париз, Лондон, Гент, Брисел, Левен, Антверпен, Хаг, Нијмеген, Келн, Бон, Ахен, Лијеж, Нанси, Стразбург, Манхајм, Хајделберг, Аугзбург, Венецију, Цариград, Варшаву, Краков, Беч, стигао у Венецију, да би у новембру поново био у Риму. Ово Бошковићево путовање било је веома успешно и значајно је утицало на његов живот и рад каснијих година, али и на делатност европских научника тога времена, а и касније.¹⁷ Део тога путовања описао је у своме дневнику, објављеном 1784, на италијанском, као *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*,¹⁸ где описује како се, у намери да и он изврши мерења током проласка Венере, намерио у Цариград, но у међувремену се разболео па је стигао прекасно.

У Енглеску је Бошковић приспео 27. маја 1760. године, и тамо остао до 20. децембра. Имао је 49 година и већ одавно широм

---

¹⁶ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 1.

¹⁷ Richard Olson, *The Reception of Boscovich's Ideas in Scotland*, *Isis*, 60/1, Spring 1969, 91–103; Ivan Supek, *Ruđer Bošković: vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, Zagreb: JAZU, 1989, 169–186; Žarko Dadić, *Ruđer Bošković*, Zagreb: Školska knjiga, 1998, 101–109; Ivica Martinović, *Recepcija Boškovićeve prirodne filozofije u Princetonu (1844–1846)*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 27/1–2, 53–54, 2001, 147–162.

¹⁸ Ruđer Josip Bošković, *Dnevnik putovanja iz Carigrada u Poljsku*, prev. Marija Katalinić, Zagreb: Zora, 1951.

Европе био чувен као научник који се залагао за Коперников систем. Иза себе је у том тренутку имао неколико објављених дела: *De maculis eraviglio* (1736), *De viribus vivis* (1745), *De cometis* (1746), *De aestu maris* (1747), *De lumine* (1748), *Elementa matheseos universae* (1754), *De centro gravitatis* (1751), *De litteraria expeditione per pontificam ditione ad dimentendos meridiani gradus et corrigendam mappam geographicam, iussu et auspiciis Benedicti XIV* (1755);¹⁹ *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium* (1758). У *Теорију* је, дакле пре одласка у Лондон, изнео да је сва материја кретање; увео је и закон сила, и то је потом било од велике важности за теорију британског научника Мајкла Фарадеја (Michael Faraday, 1791–1867). Како је његова слава расла, тако су га све више тражили, па је тако позван да, као стручњак, да своје мишљење о стабилности куполе Св. Петра у Риму, као и да, у улози хидрографа, разјасни проблематику спора између великог војводства Тоскане и републике Луке. То га је одвело на двор у Беч, где је управо и објавио то своје најзначајније дело, *Theoria Philosophiae Naturalis*.²⁰

Руђер Бошковић је литице Довера први пут угледао 23. маја 1760. Иако је био исусовац, пресвукао се у лаичко одело. „Његовом високом стасу одлично је пристајало лепо одело епохе Помпадур а лице оштро сечено, са живим оком, некако се нарочито истицало испод напудроване перике à la bourse.”²¹ У Довер је стигао на краљевском броду, у друштву новоименованог шпанског амбасадора на двору Џорџа II; упловили су увече – чекали су на вечерњу плиму. Сутрадан је амбасадор возом отишао за Лондон, а Бошковић се вратио на брод. Капетан је, наиме, био позвао Бошковића да посети Гринич, и тако су се нашли у опсерваторији у којој је тада радио краљевски астроном Џејмс Бредли (James Bradley, 1693–1762), а то је, уосталом, и била сврха Бошковићеве посете Великој Британији.

У Енглеској је Бошковић имао прилике да се сусретне с истакнутим личностима енглеског културног живота; одмах по до-

¹⁹ Ово је дело затим преведено на француски и штампано под називом *Voyage astronomique et géographique dans l'état de l'église*, 1770. године.

²⁰ Ivica Martinović, *Ljetopis života i djela Ruđera Boškovića*, Dubrovački horizonti, 26/35, 1995, 41–48; Žarko Dadić, *Ruđer Bošković*, 30–38.

²¹ Бранимир Трухелка, *Ирена Бромфилд*, Мисао, 27/201–208, 1928, 51.

ласку у Лондон, како је и доликовало његовом положају и струци, посетио је астронома Џорџа Паркера, грофа Меклесфилда (George Parker, 2nd Earl of Macclesfield, 1695/1697–1764), који је тада био председник Краљевског друштва. Осим с научницима, а међу њима је значајан био и сусрет са Бенцамином Френклином, Бошковић је имао прилике да се сретне и са тада најважнијим личностима културног живота Енглеске.

Кад је Бошковић стигао у Енглеску, на власти је још био краљ Џорџ II (1727–1760). Њега је 25. октобра 1760, што значи управо током Бошковићевог боравка, наследио Џорџ III (1738–1820). Бошковић је, дакле, био сведок почетка ере краља Џорџа III, а њој ће, скоро четврт века касније, припадати и Доситејев боравак у Енглеској.

Овде треба рећи и то да је премијер краља Џорџа III био Џон Стјуарт, лорд Бјут (John Stuart, 3rd Earl of Bute, 1713–1792),²² шкотски племић који је много допринео јачању шкотске заједнице у Лондону. Тај исти лорд Бјут заслужан је, између осталог, што је, као мецена уметника, научника и књижевника, финансирао експедицију падованског опата и научника Алберта Фортиса²³ на Црес и Лошињ 1770. године, у којој су учествовали и енглески историчар Џон Сајмондс (John Symonds, 1730–1807) и напуљски ботаничар Доменико Марија Леоне Чирило (Domenico Maria Leone Cirillo, 1739–1799). Лорду Бјуту је Фортис посветио два своја најзначајнија дела: *Saggio di Osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero* (Венеција 1771) и *Viaggio in Dalmazia*, I–II (Венеција 1774). Ово последње дело је, како је у науци познато, утицало на то да се, пре свега захваљујући поглављу о Морлацима, европски Запад интересује за Балкан и Јужне Словене.²⁴ Како што је познато, управо је лорд Бјут и подстакао Алберта Фортиса да у Далмацији тражи старе народне песме,²⁵ с обзиром да је старост Осијанових дела

²² Лорд Бјут био је први Шкот премијер после Закона о Унији из 1707. Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 2.

²³ Вид.: Žarko Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, Split: Književni krug, 1996.

²⁴ Вид.: Inoslav Bešker, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Roma: Il Calamo, 2007.

²⁵ Mira Janković, *Škotski mecena i djela o Dalmaciji. Zbornik radova*, 2, Zagreb: Filozofski fakultet, 1954, 245–253; Žarko Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, 22–23.

могла да докаже да народна предаја успева да сачува успомену на давне догађаје.²⁶ Жарко Муљачић чак наводи да се лорд Бјут, током свог боравка у северној Италији (1769–1770), не само сусрео с Фортисом, већ га узео у своју „службу”, тј. „Fortis је пристао у његовој режи обавити једно путовање на Cres и Lošinj. Isprva је и Bute каніо на put, али је poslije zbog bolesti odustao.”²⁷ У есеју о Цресу и Лошињу налази се и програмски трактат²⁸ којим је Фортис желео да удовољи своме шкотском мецени лорду Бјуту:

Io era in collera con questo abuso di tradizione: ma me la sono lasciata passare; dopo che ò trovato che nello stesso modo si perpetuano molti curiosi, e interessanti pezzi di Poesia Nazionale all’uso de’ vostri Celti Scozzesi fra’ contadini spezialmente. Quantunque io non pensassi di pubblicarne veruno prima di dar forma al *Viaggio della Dalmazia* fatto testè, l’averne trovato anche sull’Isola di Cherso ed Osero, e la sicurezza di farvi cosa grata fa ch’io chiuda questa mia lettera con uno di essi. Voi non vi troverete gran forza di fantasia, niente di meraviglioso, non vani ornamenti: cognizione dell’ uomo, e carattere di nazione, e ciò che mi sembra più pregevole, esattissima verità storica.²⁹

Лорд Бјут је, дакле, био министар у време кад је Бошковић упознао енглеске интелектуалце који су формирали кружок око

²⁶ Mira Janković, *Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod Južnih Slavena*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 38, 1954, 177–221.

²⁷ Žarko Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, 25.

²⁸ Jelka Vince-Pallua, *Apsyrtides – Fortis na stazama argonauta prema europskoj etnologiji / antropologiji*, Narodna umjetnost, 44/2, 2007 (135–146), 140.

²⁹ Alberto Fortis, *Saggio d’osservazioni sopra l’isola di Cherso ed Osero*, Venezia: Presso Gaspare Storti, 1771, 161. У преводу на хрватски (Jelka Vince-Pallua, *Apsyrtides – Fortis na stazama argonauta prema europskoj etnologiji / antropologiji*, 140): „Naljutio sam se na ovu zloporabu tradicije: no ljutnja me napustila nakon što sam pronašao da se na isti način održavaju mnogi čudni i zanimljivi elementi narodnog pjesništva kao i u Vaših škotskih Kelta, osobito među seljacima. Premda nisam pomišljao objaviti bilo koju pjesmu prije nego što uskoro uobličim *Put po Dalmaciji*, to što sam ih pronašao također na otocima Cresu i Osoru, a i uvjerenost da ću Vam ugoditi, utjecalo je na to da završavam ovo svoje pismo jednom od njih. Nećete u njoj naći veliku snagu mašte, ništa posebno, nikakve puste ukrase: poznavanje čovjeka i karakter naroda је оно што ми се чини највреднијим – највјернија повјесна истина.”

премијера. Сви ти енглески културни радници нашли су се и око Бошковића, а за њега је то био „нови свет и нови живот”.³⁰

Дипломате Лондона – међу њима и кнез Голицин –, висока аристократија, књижевници и политичари звали су га у своје друштво. Био је он, дакле, с Џонсоном и Мариотом, с Борком и Баретијем, с виолинистом Џардинијем и са сликаром Рајнолдсом, да и не говоримо о Брадлеју, Матију, Месклину и толиким другим људима егзактне науке. Истина, Бошковић је уживао леп глас у науци и био је донео препоруке Клероа и Мерана, он је носио и усмене поруке Делила енглеским астрономима, он је пред краљевским принчевима развио читаво онда толико актуелно питање о осматрању пролаза Венере преко Сунца. Али то није било све. Не само човек науке, Бошковић – иако језуита – био је и човек друштва.³¹

Бошковић се, тако, три пута нашао у друштву с чувеним енглеским интелектуалцем Семјуелом Џонсоном. О томе сведочи Џонсонов биограф Бозвел;³² он каже да су Џонсон и Бошковић вечерали код др Џона Дагласа (John Douglas), ректора места Итон Константин. Тај „гласовити странац” Бошковић, како преноси Бозвел, изразио је чуђење кад је чуо како Џонсон говори латински. Код др Дагласа је конверзација текла прво на француском, али како француски Џонсон није течно говорио, прешли су на латински:

When Pere Boscovich was in England, Johnson dined in company with him at Sir Joshua's Reynold's, and at Dr. Douglas's, now Bishop of Salisbury. Upon both occasions that celebrated foreigner expressed his astonishment at Johnson's Latin conversation. The Conversation at Dr. Douglas's was at first mostly in French. Johnson, though thoroughly versed in that language, and a professed admirer of Boileau and La Bruyere, did not understand its pronunciation, nor could speak it himself with propriety. For the rest of the evening the talk was in Latin. Boscovich had a ready current flow of that flimsy phraseology with which a priest may travel through Italy, Spain and Germany. Johnson scorned what he called colloquial barbarisms. It was his pride to speak

³⁰ Davor Krajnović, *A Jesuit Anglophile: Roger Boscovich in England*, A&G, 52, December 2011, 16.

³¹ Бранимир Трухелка, *Ирена Бромфилд*, 51.

³² Павле Поповић, *Ситни прилози. Руђер Бошковић и Др. Џонсон*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 9, 1–2, 1929, 194.

his best. He went on, after a little practice, with as much facility as if it was his native tangle.³³

Описујући сусрет Семјуела Џонсона и Руђера Бошковића, биограф чувеног енглеског интелектуалца поменуо је да су Џонсон и Бошковић вечерали и код Џошуе Рејнолдса (Joshua Reynolds, 1723–1792). Реч је о познатом енглеском сликару XVIII столећа, специјализованом за портрете у тзв. великом стилу (*Grand Style*). Био је он члан Краљевске академије уметности (Royal Academy of Arts), Краљевског друштва и Краљевског друштва за уметност (Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce). Захваљујући оваквом своме уметничком опредељењу, Рејнолдс³⁴ је стално био у додиру са представницима више класе и интелектуалцима, па није чудо што је од њега потекла идеја, заједно са Семјуелом Џонсоном, да се оснује Клуб.³⁵

³³ [James Boswell], *The Life of Samuel Johnson, LL. D. including a Journal of a Tour to the Hebrides by James Boswell, Esq. Vol. III*, London: John Murray, Albemarle-Street, 1831, 292.

³⁴ Frederick Whiley Hilles, *The Literary Career of Sir Joshua Reynolds*, New York: The Macmillan Company; Cambridge, England: At the University Press, 1936.

³⁵ Mountstuart E. Grant Duff, *The Club, 1764–1905*, [s. l.]: Nabu Press, 1905; Charles N. Fifer, *The Founding of Dr Johnson's Literary Club*, Notes and Queries, July 1956, 302–303.

3. Енглеско „клубовање”

Клуб (Club или The Literary Club или Dining Club)³⁶ је основан у Лондону 1764. године, на првом спрату локала *Turks Head*, у Gerrard Street-у бр. 9. На самом почетку имао је девет чланова; чинили су га: Џошуа Рејнолдс, Семјуел Џонсон, британски „Цицерон” Едмунд Барк (Edmund Burke, 1729–1797), доктор Кристофер Њуцент (Christopher Nugent, 1698–1775), колекционар књига Топхем Боклер (Topham Beauclerk, 1739–1780), писац Бенет Ленгтон (Bennet Langton, 1736?–1801), писац и драматург Оливер Голдсмит (Oliver Goldsmith, 1730–1774), официр и финансијер Ентони Шамије (Anthony Chamier, 1725–1780), музичар, есејиста и музиколог сер Џон Хокинс (John Hawkins, 1719–1789). Чланови су се састајали сваке недеље увече и остајали заједно до понедељка у зору. Мото клуба био је *Esto perpetua* („Нека буде вечно”), латинска фраза потекла од италијанског теолога, историчара и научника Паола Сарпија (Paolo Sarpi, 1552–1623).

Клуб је био осмишљен тако да је, кад би се састала и само двојица, то било довољно да се друже и проведу пријатно вече. Композитор Чарлс Барни (Charles Burney, 1726–1814), који је члан Клуба постао касније, записао је да је Семјуел Џонсон желео да окупи групу људи различитих професија (“composed of the heads of every liberal and literary profession”) и да је требало да свако буде референцијална тачка у дискусијама с обзиром на

---

³⁶ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 3.

науку која је била предмет расправе.³⁷ Клуб је до 1773. године имао 16 чланова, а већ 1775. године 21 члана. Новоизабрани су били чувени глумац Дејвид Герик (David Garrick, 1717–1779), економиста и филозоф Адам Смит (Adam Smith, 1723–1790), филолог сер Вилијам Џоунс (William Jones, 1746–1794), проучававац Шекспира Џорџ Стивенс (George Steevens, 1736–1800), биограф Семјуела Џонсона Џејмс Бозвел, Чарлс Џејмс Фокс (Charles James Fox, 1749–1806), сестрић Вилијама Фордајса, патрона Доситеја Обрадовића, физичар и хемичар Џорџ Фордајс (George Fordyce, 1736–1802),³⁸ лорд Џејмс Кофилд (James Caulfeild, 1st Earl of Charlemont, 1728–1799), Агмондшем Весеј (Agmondesham Vesey, 1708–1785), сер Томас Чарлс Банбери (Sir Thomas Charles Bunbury, 1740–1821), писац Едвард Гибон (Edward Gibbon, 1737–1794), Томас Барнард (Thomas Barnard, 1726/28–1806). Кад је 1783. године власник локала *Turks Head* умро, Клуб се преселио у Sackville Street.

Феномен клубова, кружока, удружења и учених друштава – тј. „клубовање” (clubbing) – карактерише британско XVIII столеће, а пре свега период од 1760. до 1800. године. То је доба владавине Џорџа III (која, како је речено, делом захвата боравак Бошковићев, а у потпуности боравак Доситејев у Енглеској). Ови клубови и удружења концентрисани су били пре свега у градовима – у Лондону, али и у Бирмингему, Единбургу, и другим местима, да би од 1780. започела њихова све већа формализација и тежња ка институционализацији и бирократизацији. За време владавине Џорџа III порастао је, у целини, притисак за формирањем корпорација, што је био синоним тренда стварања формалних организација.³⁹ Нека друштва и клубови били су, притом, више у моди, друга мање. Тако су,

³⁷ Marshall Waingrow, ed., *The Correspondence and Other Papers of James Boswell Relating to the Making of the Life of Johnson*, [New Haven]: Yale University Press, 2001, 331: “have somebody to refer to in our doubts and discussions, by whose Science we might be enlightened”.

³⁸ Џорџ Фордајс био је лекар Оливера Голдсмита, вид.: Dorothy Porter, Roy Porter, *Patient's Progress: Doctors and Doctoring in Eighteenth-century England*, Stanford: Stanford University Press, 1989, 110; Pat Rogers, *The Samuel Johnson Encyclopedia*, Westport: Greenwood Press, 1996, 163.

³⁹ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580–1800: The Origins of an Association World*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 97.

на пример, недељни састанци Друштва антиквара (The Antiquarian Society)⁴⁰ били веома у моди.⁴¹

Тренд пораста броја клубова и друштава посебно је регистрован око 1770, да би врхунац достигао управо у последњим два деценијама XVIII века, односно у периоду кад је Доситеј приспео у Лондон. Припадати неком друштву, клубу или удружењу значило је пре свега бити на неки начин законски представљен, и имати заштиту тих друштава.⁴² Исто тако, уобичајило се да се буде члан неколико удружења истовремено: бити члан једног удружења или клуба није искључивало припадање другом.

Центар тих друштава био је Лондон, који је око 1801. године имао скоро милион становника, а крајем XVIII века регистровано је у њему било око 3.000 клубова и удружења(!).⁴³ Поменућемо само неке са тога дугачког списка клубова и удружења: осим Џонсоновог и Рејнолдсовог Клуба, у моди је био, на пример, Спалдингов Клуб центлмена (The Spalding Gentlemen's Club), као и Ајви Лејн клуб (The Ivy Lane Club) – основао га је Семјуел Џонсон 1740. године, састајали су се у локалу *King's Head*, Ivy Lane, Paternoster-Row, а један од чланова клуба био је и писац Џон Хоксворт (John Hawkesworth, око 1715–1773). Чувен је био и Клуб Мудрих (Wise Club), или Филозофско друштво (Philosophical Society) – било је активно у периоду 1758–1773, и најбоље изражавало абердинско и уопште шкотско просветитељство. Било је и других: Покер клуб (Poker Club)⁴⁴ – који је међу својим члановима имао и хемичара и физичара Џозефа Блека (Joseph Black, 1728–1799), као и економисту Адама Смита; Клуб петком (Friday Club); Клуб Огледало (Mirror Club); Изабрано друштво (Select Society); Друштво ученика медицине (Student Medical Society) – касније прерасло у Краљевско медицинско друштво (Royal Medical Society).

---

⁴⁰ Лондонском Друштву антиквара припадао је Џон Џексон, који је о ископавањима између улица Clement's Lane и Lombard Street обавестио удружење списом *Account of the Discoveries (Made) in Digging a Sewer in Lombard Street and Birchin Lane* – вид.: „Мистер Јанзон”.

⁴¹ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580–1800: The Origins of an Association World*, 111: “one of our most fashionable weekly rendezvous”.

⁴² *Ivi*, 98.

⁴³ *Ivi*, 131.

⁴⁴ Назив клуба се односио на подстицање (“poking up”) интелектуалне ватре, а не на покер.

Још једно занимљиво друштво било је Друштво дилетаната (Society of Dilettanti): састали су се први пут 1732. у Лондону а формално се установили као клуб 1734. године.⁴⁵ Клуб је у почетку водио политичар Френсис Дешвуд (Francis Dashwood, 1708–1781),⁴⁶ а међу члановима је било и неколико племића. Касније им се придружио и Џошуа Рејнолдс (који је и насликао групу чланова Друштва дилетаната), те глумац Дејвид Герик и др. Био је тесно повезан са *Бруксом* (*Brook's*), једним од најексклузивнијих лондонских мушких клубова. Ово веома моћно удружење одржавало се захваљујући великој материјалној подршци чланова, па су могле бити подстицане различите археолошке експедиције и финансирана бројна научна истраживања. Циљ Друштва дилетаната био је кориговање и прочишћавање јавног укуса земље, а од 1740. почели су да подржавају италијанску оперу. Неколико година пре него што је сер Џошуа Рејнолдс постао члан Друштва, размишљало се о томе да се формира јавна академија, па се од 1750. радило на припремама за оснивање Краљевске академије.⁴⁷

Међу ученим друштвима и удружењима најзначајније је свакако било Краљевско друштво, пуним именом The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge, које је основано још 1660, првобитно као College for the Promoting of Physico-Mathematical Experimental Learning; краљ је ово удружење одобрио, па је 1662. назив промењен у Royal Society of London, а први његов председник био је математичар лорд Вилијам Браункер (William Brouncker, 1620–1684).

Почетком XVIII века Краљевско друштво имало је 110 чланова, а већ 1739. око 300, док је репутација Друштва нарочито порасла кад је председник био сер Исак Њутн, од 1703. до своје смрти (1727); гласило друштва, *Philosophical Transactions of the Royal Society*, редовно је излазило. Политички гледано, унутар Друштва доминирала је странка виговаца, као и Хардвиков кружок

⁴⁵ Вид.: Lionel Cust, Sidney Colvin, *History of the Society of Dilettanti*, London: Macmillan, 1898.

⁴⁶ За име Френсиса Дешвуда везана је судбина Хелфајер клуба (Hellfire Club, 1749–1766) чији је мото био „Ради онако како желиш” (*Fais ce que tu voudras*).

⁴⁷ Jason M. Kelly, *The Society of Dilettanti: Archaeology and Identity in the British Enlightenment*, New Haven and London: Yale University Press and the Paul Mellon Centre for Studies in British Art, 2009.

(Hardwicke Circle), назван тако по лорду Хардвику (Philip Yorke, 1st Earl of Hardwick, 1690–1764). Уз помоћ Хардвиковог кружока за председника Краљевског друштва био је изабран гроф Меклесфилд, онај исти кога је упознао Бошковић; под Меклесфилдом кружок је достигао врхунац активности. Хардвиков кружок утицао је и на друга учена друштва, као на Друштво антиквара, на пример.⁴⁸

---

⁴⁸ Lawrence Joseph Henderson, *The Royal Society*, Science: American Association for the Advancement of Science, 1941, 27–32; Marie Boas Hall, *Public Science in Britain: The Role of the Royal Society*, Isis, 72/4, Dec. 1981, 627–629.

4.

Спев о помрачењу

Одмах по доласку у Лондон Бошковић је посетио астронома Меклесфилда; овај га је позвао на вечеру и на седницу Друштва. За време вечере пило се у здравље Дубровчанина Бенедикта Стаја. Стаја је посебно хвалио математичар, књижар и штампар Џон Норс (John Nourse, 1705–1780),⁴⁹ код кога је Бошковић требало да штампа своју поему *De Solis ac Lunae Defectibus libri V, P. Rogerii Josephi Boscovich, Societatis Jesu, ad Regiam Societatem Londinensem. Ibidem autem, et Astronomiae Synopsis, et Theoria Luminis Newtoniana, et alia multa ad Physicam pertinentia, versibus pertractantur, cum ejusdem Auctoris Adnotationibus*. Норс је имао намеру да објави и „Nocetijeva djela s Boškovićevim bilješkama”.⁵⁰

Бошковић је свој спев о помрачењу започео још 1730. године, у Риму; стихове је затим додавао негде око 1750, да би спев закључио 1760, с намером да га објави у Лондону и посвети Краљевском друштву, чији је члан постао 1761. године. О томе да је прихваћен у Краљевско друштво писао је и Фердинандо Галијани маркизу Танучију: “Boscovich è stato aggregato alla Società Reale di Londra.”⁵¹ Да је Бошковић свој спев посветио овој најважнијој британској културној институцији потврђује посвета са насловне стране: “Ad

---

⁴⁹ Норс се налазио у Лондону, у улици 138 Strand. Вид.: *A Dictionary of Printers and Printing, with the Progress of Literature, Ancient and Modern; [...]* by C. H. Timperley, London: H. Johnson, 49, Paternoster-Row, 1839, 746; John Feather, *John Nourse and His Authors, Studies in Bibliography*, 34, 1981, 205–226.

⁵⁰ Josip Torbarina, *Bošković u krugu engleskih književnika*, у: Rudžer Bošković. *Građa knjiga 1*, Zagreb: JAZU, 1950, 55.

⁵¹ Augusto Bezzoni, *Lettere di Ferdinando Galiani al marchese Bernardo Tanucci*, Firenze: G. P. Viessieux, 1880. Estratto dall'Archivio Storico Italiano, Serie III e IV, XXXVII–XXXVIII.

Regiam Societatem Londinensem”. Овај спев, који припада области астрономије, састоји се од пет певања, са укупно 5.570 стихова, а испеван је у маниру Лукреција и Вергилија. Наслов његов представља вероватно незнатно прекројен наслов *De Lunae et solis defectibus*, другог поглавља у делу *Naturalis historia* Плинија Старијега.⁵² Ово Бошковићево дело, захваљујући коме је критика, одмах по објављивању, песника прогласила достојним Августова столећа,⁵³ није међутим објавио Џон Норс, већ Роберт Додсли.⁵⁴

Роберт Додсли (Robert Dodsley, 1704–1764)⁵⁵ је и сам био писац, али је познатији као један од најчувенијих енглеских издавача онога доба,⁵⁶ нарочито захваљујући томе што је објављивао дела Семјуела Џонсона, Пола Вајтхеда (Paul Whitehead, 1710–1774), Едварда Јанга (Edward Young, 1683–1765), Марка Ејкенсајда (Mark Akenside, 1721–1770), Томаса Греја (Thomas Grey, 1716–1771). Био је знан и као аутор драма (*The Toyshop: A Dramatic Satire; Cleone*), а покретач је и бројних књижевних часописа: *The Annual Register*, *The Preceptor*,⁵⁷ *The World*, *The Museum*. Управо код Додслија је, неколико година пре овога, изашло дело, наводно рукопис индијског брамина, које ће, као највећа књижевна мистификација свога доба, утицати и на јужнословенске просветитеље, па ће међу Јужним Словенима бити преведено чак четири пута.⁵⁸

Из групе људи око Семјуела Џонсона, који су имали прилике да се упознају с Руђером Бошковићем, неколике личности чине

⁵² Branimir Glavičić, *Poetske i versifikacijske odlike spjeva „De solis ac lunae defectibus” Ruđera Boškovića*, у: *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*, Zagreb: JAZU, 1991, 177.

⁵³ *De solis ac lunae defectibus*, Paris: Chez Valade et Laporte, 1779, XXIX.

⁵⁴ Londini: Apud Andreas Millar, in the Strand, et R. et J. Dodsleios in Pallmall, 1760, V+250, in 4; вид. *Appendix II*, ил. бр. 4.

⁵⁵ Вид. *Appendix II*, ил. бр. 5.

⁵⁶ Ralph Straus, *Robert Dodsley, Poet, Publisher & Playwright*, London, New York: John Lane, The Bodly Head, John Lane Company, 1910; Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, Carbondale: Board of Trustees, Southern Illinois University Press, 1996; Guido Abbattista, *Harry M. Solomon, The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print (Carbondale, Ill.: Southern Illinois University Press, 1996)*, pp. 340, *Storia della storiografia*, 37, 2000, 135–143; вид. и: John Feather, *A History of British Publishing*, London: Routledge, 1988, 98–99; Richard Wendorf, *Robert Dodsley as Editor*, *Studies in Bibliography*, 31, 1978, 236.

⁵⁷ Вид.: погл. „Српски просветитељи и филантропинизам”.

⁵⁸ Вид.: погл. „Јужнословенски ‘мудрољупци’”.

мрежу познанстава која води до Доситеја Обрадовића.⁵⁹ Пре свега ту је Џошуа Рејнолдс; он је био, између осталог, и члан Краљевског друштва, управо као и доктор Вилијам Фордајс, патрон Доситејев током његовог боравка у Лондону, који је члан Друштва постао 1787. године. Џошуа Рејнолдс био је, уз то, веома близак са братанцем поменутог Доситејевог патрона, Џорџом Фордајсом, који је био члан Краљевског друштва физичара (Royal College of Physicians), да би затим, после смрти Марка Ејкенсајда, радио као лекар у болници Сен Томас. Осим са Рејнолдсом, Фордајс је био пријатељ и са глумцем Дејвидом Гериком, затим са Ричардом Бринслијем Шериданом (Richard Brinsley Sheridan, 1751–1816) и Едвардом Гибоном. Џорџ Фордајс је у Клуб био изабран 1774. године, на предлог Оливера Голдсмита и Семјуела Џонсона, а 1776. и за члана Краљевског друштва.

Треба поменути и Бошковићево пријатељство са Вилијамом Бромфилдом (William Bromfield, 1712–1792), једним од водећих енглеских лекара, уз Вилијама Фордајса и Вилијама Хантера (William Hunter, 1718–1783).⁶⁰ Бошковић је био чест гост у кући Бромфилдовој, где је имао прилике да упозна и његову ћерку Ирену:

Све до свог одласка из Лондона Бошковић је Бромфилдовима одлазио често, гдекада сваки дан. Кад би ишао од куће у стан шпањолског посланика (с којим је дошао у Енглеску и чијем је сину, после чувеном маркизу Мори, давао часове математике), он је морао да прође крај стана Бромфилдових, и он би зато често тамо сврнуо да их види и да, онде, остане до у ноћ. Ту се осећао „као у својој кући” а Бромфилдови су га заволели и звали без церемонија само Падре Бошковић. Кад су они у августу пошли у мондену бању Тамбиц, повели су га и он је становао, ручао, излазио у шетњу с њима; кад је у септембру нешто оболео, они су се забринули, пет пута у дану долазио је лекар, а спремала се за њ нарочита храна. Још пред сам одлазак настојао је Бромфилд преко својих веза с Адмиралитетом да Бошковићу осигура превоз у Фландрију на некој краљевској фрегати.⁶¹

⁵⁹ Вид.: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, *Од Руђера Бошковића до Доситеја Обрадовића кроз енглеске клубове, кружоке и удружења*, Доситејев врт: годишњак Задужбине Доситеј Обрадовић, 1/1, 2013, 36–57.

⁶⁰ Joan Lane, *A Social History of Medicine: Health, Healing and Disease in England, 1750–1950*, Oхon, New York: Routledge, 2006, 26.

⁶¹ Бранимир Трухелка, *Ирена Бромфилд*, 52–53.

Међу пријатељима Џошуе Рејнолдса била је и леди Корнелија Најт (Lady Cornelia Knight, 1757–1837), дама на двору принцезе од Велса, пријатељица сликарке Анцелике Кауфман, која је била у друштву Вилијама Фордајса. Корнелија Најт је, у својој аутобиографији, о дубровачком научнику Бошковићу оставила више података него сви други енглески књижевници. Лично је, уз то, познавала и Рајмунда Кунића, Марка Бруеровића и Антуна Сорга, а на енглески је превела песму Игњата Ђурђевића, која почиње „Бијељаше се издалека – у ружицах зора около”, коју је песник ставио на почетак својих *Љувених пјесни*.⁶² О Бошковићу је више година касније записала да је био не само изузетан математичар и астроном, већ исто тако и врстан песник на латинском, да је имао талента као многи други његови сународници, који су с лакоћом састављали стихове на латинском:

Boscovich was an ex-Jesuit, a Dalmatian of the city of Ragusa, so famous for its men of learning and science. He was not only a good mathematician and astronomer, but also a good Latin poet; he had the talent, which many others of his countrymen have possessed, of composing with great facility extempore verses in Latin.

Two lines of his epigram on the planets may be thus translated:

‘Twixt Mars and Venus as this globe was hurled,

‘Tis plane that love and war must rule the world.

In the present time (1835), I should change and correct it thus:

So Boscovich has sung, but bow ‘tis plane,

That fear of war and love of money reign.⁶³

⁶² Milan Rešetar, *Djela Ignacija Gjorgji (Ignjata Đorđića), Knjiga prva: Pjesni Razlike i Uzdasi Mandalijene Pokornice, Stari pisci hrvatski, XXIV*, Zagreb: Jugoslavenska akademija, 1918, LVII; Josip Torbarina, *Bošković u krugu engleskih književnika*.

⁶³ *Autobiography of Miss Cornelia Knight, Lady Companion to the Princess Charlotte of Wales. With Extracts from her Journals and Anecdote Books*, vols. 2, London: W. H. Alen and Co., 7, Leadenhall Street, 1861, 25.

5.

Свеприсутност књига

Деценију после одласка Бошковићевог из Енглеске, Шкот Вилијам Гатри (William Guthrie, 1708–1770) објавио је књигу која ће потом постати једно од најпопуларнијих енглеских дела XVIII века: *A New Geographical, Historical, and Commercial Grammar; And Present State of the Several Kingdoms of the World* (1770). Гатријева књига почиње тврдњом да човек мора, ако је заиста заинтересован за благостање друштва и своје земље, размислити о брзом напретку који карактерише Велику Британију, где знање није више ограничено на школе филозофа или на дворе, већ је постало универзално и општекорисно. То ширење знања једна је од последица успешне владавине која доприноси слави своје нације: у Великој Британији људи су добростојећи, зато учени своје студије и усмеравају ка унапређењу таквога стања. Речју, прогрес енглеске нације проистиче из њенога приступа образовању и васпитању припадника те нације, за разлику од других земаља, у којима већина не живи у благостању. А искључиво књигама прилагођеним обичним људима дугује се то побољшавање и унапређивање људи, што и јесте главни смисао свих напора енглеског друштва, па је ширењу тих популарних књига чак дата предност у односу на књиге аутора какви су Бејкон, Њутн и Лок:

To a man sincerely interested in the welfare of the society and of his own country, it must be particularly agreeable to reflect on the rapid progress, and general discussion of learning and civility, which within the present age have taken place in Great Britain. Whatever may be the case in some other kingdoms of Europe, we, in this island may boast of our superiority to those illiberal prejudices, which not only cramp the genius, but sour the temper of man, and disturb all agreeable intercourse

of society. Among us, learning is no longer confined within the schools of the philosophers, or the courts of the great; but, like all the greatest advantages which heaven has bestowed on mankind, it is become as universal as it is useful.

This general diffusion of knowledge is one effect of that happy constitution of government, which, towards the close of the last century, was confirmed to us, and which constitutes the peculiar glory of this nation. In other countries, the great body of the people posses little wealth, have little power, and consequently meet with little respect; in Great Britain the people are opulent, have great influence, and claim, of course, a proper hate of attention. To their improvement, therefore, men of letters have lately directed their studies; as the great body of the people, no less than the dignified, the learned, or the wealthy, few, have an acknowledged title to be amused and instructed. Books have been divested of the terms of the schools, reduced from that size which suited only the purses of the rich and the avocations of the studious, and are adapted to persons of more ordinary fortunes, whose attachment to other pursuits admitted of little leisure for those of knowledge. It is to books of this kind, more than to the works of our Bacons, our Locks, and our Newtons, that the generality of our countrymen owe that superior improvement, which distinguishes them from the lower ranks of men in all our countries. To promote and advance this improvement, is the principal design of our present undertaking. No subject appears more interesting than that we have chose, and none seems capable of being handled in a manner that may render it more generally useful.⁶⁴

Стање које је Гатри описао омогућено је било захваљујући, наравно, првенствено развоју штампе – штампа је уопште, како истиче Рој Портер, била значајан замајац ширењу просветних вредности и погледа.⁶⁵ Портер тај феномен дефинише као „експлозију штампе” (*print explosion*)⁶⁶ или „штампарски бум” (*print boom*),⁶⁷ као

⁶⁴ William Guthrie, *A New Geographical, Historical, and Commercial Grammar; And Present State of The Several Kingdoms of The World. [...] The Seventeenth Edition, Corrected, And Considerably Enlarged*, London: Printed for Charles Dilly, in the Poultry; and G. G. and J. Robinson, in Paternoster-Row, 1798, vi–viii.

⁶⁵ Roy Porter, *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern World*, London: Penguin, 2001, 91.

⁶⁶ *Ivi*, 76, 77, 85, 91, 479.

⁶⁷ *Ivi*, 87, 94.

и „штампарски капитализам” (*print capitalism*),⁶⁸ с обзиром на то да су дела умножавана у свим димензијама и облицима. Џон Бруер о овом феномену говори као о „штампарској револуцији” која се у XVIII столећу догодила у Великој Британији и која је утицала како на потпуну трансформацију британског издаваштва – што је произвело праву „издавачку револуцију”, тако и на експанзију квалитета и квантитета читања, те развој институција које су то омогућавале – књижара клубова, библиотека разних врста и приватних колекција.⁶⁹ И ако су, у почетку, типографије биле ограничене на одређене градове (Лондон, Оксфорд, Кембриџ и Јорк), при крају XVIII века књиге је било могуће штампати и у Бату, Бирмингему, Бристолу, Вејкфилду, Ипсвичу, Кентерберију, Ливерпулу, Манчестеру, Норичу, Нотингему, Стамфорду, итд.⁷⁰ Бруер овакав развој штампе доводи у директну везу с развојем модерне трговине,⁷¹ и на више места ово стање означава као „свеprisутност књига” (*the ubiquity of books*).⁷²

Ако је, како истиче Марија Рита Лето, књига била „линија водила” Доситејевих путовања, његова судбина, стална тема и друштво на путовањима,⁷³ није онда чудно што је он, иако му је „мучно било из Париза поћи”, хитао у Лондон: „камо, гди је Лондон? Није до стајања. Напред!”⁷⁴ – вели он у другом делу *Живота и прикљученија*. И пошто је најављено да у децембру 1784. из штампе треба да изађе дело Имануела Канта, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, Доситеј је настојао да се организује да дотад стигне до Енглеске.

Успео је: у енглеску луку Довер упловио је 1. децембра 1784. године:

⁶⁸ *Ivi*, 95.

⁶⁹ John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century*, New York: Routledge, 2013, 111.

⁷⁰ Sandro Jung, *British Literature and Print Culture*, Cambridge: D. S. Brewer, 2013, 61.

⁷¹ John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century*, 125, 137.

⁷² *Ivi*, xxvii, 125, 137, 187, 190, 191, 196.

⁷³ Марија Рита Лето, *Несавршено мајсторско дело*, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2014, 112.

⁷⁴ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 136.

Намере се два поштена трговца управ за Калес, с којима о малом трошку до инглескога канала могах доћи. У Камбреју посетим гроб блаженога и светога архиепископа Фенелона, Телемахова списатеља. Разговарајући се путем с трговци, кажем им да ја нисам ништа друго него греческога и [и]талијанскога језика учитељ; да идем у Англију за поучити се, колико будем могао, инглескоме језику, и предвидећи да ћу ту сасвим остати без новаца, сâм се чудим што ће од мене бити. Притом – да ја нити сам кад имао другога капитала нити сад имам, разве учећи децу добивао сам гдишто и с тим од места до места прелазео и што сам могао, научио сам. „Кураж, мон ами!” – одговори ми један од њи[x]. „Промисал небесни који те досад није оставио, неће ни одсад. Кад све потрошиш, што год имаш до последњег новца, ако между тим не нађеш начин да можеш ту дуље пребивати, отићи ћеш томе и томе купцу, мојему кореспонденту, на кога ћу ти ја дати писмо, и он ће те отслати о мојем трошку у Калес. Овде ћеш годину дана у мојем пребивати дому и мојим двома синовом на [и]талијанском језику лекције давати. Ја ћу ти дати за годину педесет дуката и трапезу, а још толико можеш од други[x] заслужити, ја ти за то стојим добар; пак на концу године имаћеш довољно за поћи куд [x]оћеш.” Зафалим му сердечно на овом утешитељном совету и тако без сваке бриге и мисли превезем се чрез канал 1. децембра 1784. дођем у први Инглитере град Довер.⁷⁵

Већина страних путника осећала је неку врсту слободе већ при помену имена Енглеска, и то независно од чињенице да је стандард тамо био виши него на континенту, чак можда и претерано висок, као што је писао швајцарски књижевник Жак-Анри Мајстер (Jacques-Henri Meister, 1744–1826), имајући у виду свој боравак у Енглеској крајем XVIII века. Као и Доситеј десет година раније, и Мајстер је у Лондон стигао преко Довера, и такође је био пријатно изненађен:

Je n'ai vu de l'Angleterre que la route de Douvres à Londres, et quelques campagnes aux environs de la Capitale; mais ce qui m'avait frappé d'abord en arrivant, je ne sais quel air de propreté, de propriété, de sécurité que je n'avais encore vu nulle part, m'a frappé également dans tous les lieux que j'ai parcourus; c'est là vraiment le charme qui distingue et

⁷⁵ *Ibidem.*

---

qui imbelli cette heureuse contrée, à qui, d'ailleurs, la nature a refusé bien des avantages qu'elle s'est plu à prodiguer à d'autres climats.⁷⁶

Овај секретар барона Фридриха Мелхиора фон Грима (Friedrich Melchior, baron von Grimm, 1723–1807) и Дидроов сарадник, осмотрио је, дакле, као и Доситеј, Енглеску од Довера до Лондона; оно што је запазио био је осећај чистоће, безбедности и шарма којим је ова „срећна земља” обдарена.

---

⁷⁶ [Jakob Heinrich Meister], *Souvenirs de mes voyages en Angleterre*, Zurich: P. F. Aubin, 1795, 5.

II

ОНО ШТО СЕ ДЕСИЛО КАД ЈЕ ДОСИТЕЈ СТИГАО У ЕНГЛЕСКУ

*Un punto vidi che raggiava lume.
Par. XVIII, 16.*

1.

Доситејев долазак у Лондон

Непознато је да ли је за Гатријеву књигу, која је приказивала ондашње стање у Великој Британији, Доситеј Обрадовић знао или не; чињеница је, међутим, да је он дуго желео да дође у Енглеску, како је уосталом и рекао у опису свога доласка у Довер, децембра 1784: „Ево ме већ, фала богу, у одавно чувеној и задуго пожељеној Инглитери [...]!”¹ Доситеј је ову своју жељу остварио у другој половини XVIII века, која се у литератури означава као „Џонсоново доба” (Age of Johnson), период културне делатности и утицаја Семјуела Џонсона, који се окончава објављивањем *Лирских балада* (1798) Вилијама Вордсворта и Семјуела Тејлора Колриџа. Игром случаја, Доситеј је на енглеско земљиште ступио истог оног дана кад је Џонсон, чије име се у *Животу и прикљученијима* не помиње,² умро. „Џонсон је умро 13. децембра 1784, кажу енглеске историје књижевности, рачунајући наравно, по календару новом; оне још додају да је он 20. децембра на врло свечан начин пренесен у Вестминстерску опатију.”³

„Без сваке бриге и мисли” Доситеј је дакле прешао Енглески канал и стигао у луку Довер. У тренутку кад би приспели у Довер,⁴

---

¹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 137.

² Вид.: Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској, Нова књижевност I. Од Доситеја до Вука и Стерије*, прир. Предраг Палавестра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 68: „Карактеристично је да у својим делима Доситије није никад поменуо Џонсоново име”; Доситеј, међутим, помиње „остроумног и премудрог г. Џанзона” у својој *Етици* (1803), вид.: Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума. Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера. Етика*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига трећа, прир. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеја Обрадовића, 2007, 155, 157.

³ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 68.

⁴ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 6.

путници с краја тог, XVIII века, настојали су да овај лучки град напусте што је пре могуће.⁵ Из луке се до осталих градова могло стићи на неколико начина: имућнији Енглези путовали су својим кочијама, које су вукли њихови коњи; имућнији странци понашали су се слично: изнајмили би кочије; постојао је, међутим, и јефтинији превоз, тзв. Stage-Coaches,⁶ али и Flying Waggon, и сл.

Доситеј се нашао у друштву „младог римокатолика из Ирландије”⁷ који је учио у Француској и сада се враћао натраг, у Енглеску. На путу су се зауставили у Кентерберију и током касног послеподнева обишли град:

Пред вече остановимо се у древнејшем Инглитере на предивном високом положенију граду, зовомом Канторбери, за преноћити овде. Имали смо пре ноћи два часа времена за обићи велика здања архиепископије и великолепну старинску церков; подобне, и по бедени града ходећи, не могах се до|вољно нагледати, сматрајући различно устројено и од саме природе величествено положеније околостојећих места. И тако, преисполњен внутрењејшаго чувствованија и удивљенија дивнаго в делех својих творца, у саму ноћ дођемо на квартир.⁸

Сутрадан су узели један од великих енглеских „интова” (мађ. *hintó*),⁹ тј. кочије, и кренули за Лондон. Те 1784. године биле су први пут уведене и тзв. поштанске кочије (Mail-Coaches) које су возиле и путнике, при чему су возач и његов помоћник често били наоружани да би се одбранили од разбојника.¹⁰ У оно време енглески путници нису били баш задовољни превозом: жалили су се да су путеви лоши,¹¹ да су кочије скупе, заморне, да су у њима седели

⁵ Rosamond Bayne-Powell, *Travellers in Eighteenth-century England*, London: John Murray, 1951, 8: “Once having reached an English port, the aim of all travellers was to leave it as soon as possible.”

⁶ *Ivi*, 10.

⁷ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 138.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 7.

¹⁰ Rosamond Bayne-Powell, *Travellers in Eighteenth-century England*, 15–16.

¹¹ Хорас Волпол записао је о путу од Тонбрица до Пеншарста: “The roads grew bad, beyond all badness, the night dark, beyond all darkness, the guide frightened beyond all frightfulness” (Horace Walpole, George Vertue, *The Works of Horatio Walpole [...] Letters, vol. V*, London: Printed for G. G. and J. Robinson, Paternoster-Row, and J. Edwards, Pall-Mall, 1798, 264).

згњечени, да су их кочијаши вређали, а зими да је било превише хладно.¹² Странци, пак, нису имали такво мишљење и те су кочије, у суштини, биле боље него било какав превоз који су они могли да нађу на континенту (није се путовало једино недељом, кад је важила забрана).¹³ Штавише, сваки је странац био позитивно изненађен комфором енглеских кочија.¹⁴ Пруски пастор Карл Филип Мориц (Karl Philipp Moritz, 1757–1793), “A Literary Gentleman of Berlin”, о својој је посети Енглеској 1782. године записао да су те кочије, у очима странца, елегантне и са довољно места за шест особа: “These coaches ar, at least in the eyes of a foreigner, quite elegant, lined in the inside and with two seats, large enough to accommodate six persons; though it must be owned, when the carriage is full, the company are rather crowded.”¹⁵ Ипак, било је и кочија које су превозиле и по 12–15 људи, и то и на крову, па су се многи жалили да су кочије препуне људи. Та могућност, да људи седе и на крову кочија, описана је у реклами у листу *London Evening Post* 1751. године. Да није, међутим, свима било комотно као Доситеју, сведочи пастор Мориц – седење на крову кочија било је заморно и ризично: “The getting up there alone was at the risk of one’s life” – иако је приметио да су се и жене пењале на кров. Ипак, за многе је то представљало значајну уштеду јер је та карта била упола јефтинија.

Доситеју, који је био навикнут на путеве и кола по Балкану, ове кочије морале су се чинити комотне, па се, иако је био почетак децембра, попео на кров, а о томе колико је био узбуђен док се возио из „Канторберија” у Лондон, упечатљиво говори његов опис:

Како ми је, пак, било сутрадан с високих места на ужасне величине непрегледатог пространства краснејши и славнејши на свету град Лондон гледајући, о овом не знам ни речи рећи. Свештеник Ирландез и ја имали смо прво седалиште у великом инглеском интову; но полазећи из Канторбера, дао сам моје место другом, а

---

¹² Rosamond Bayne-Powell, *Travellers in Eighteenth-century England*, 19: “complained bitterly of being jolted to death, overcharged, cramped and pressed, insulted by the coach man and of the excessive cold in winter”.

¹³ *Ivi*, 11: “better than anything of their kind to be found on the Continent”.

¹⁴ *Ivi*, 19: “expressed surprise and delight at the comfort of English travel”.

¹⁵ Charles P. Moritz, *Travels, Chiefly on Foot, through Several Parts of England in 1782. Described in a Letter to a Friend*, London: Printed for G. G. and J. Robinson, Paternoster-Row, 1797, 109.

пошао сам сести на покров интова (и ту се на лепом времену комодно седи) за моћи боље свуда гледати. И сâм сам се себи крстио и чудио у какав ме је блажен час мила мати моја зачала. Гди сам ја ово сад? Ко ли сам ја? Чињаше ми се као да сам се изнова у некакав нови свет родио. Необично представљаше ми се постигнути: јесам ли ја онај исти који пре неколико дана с мојим комшијом Ником Путиним, из Баната, све покрај Бегеја у Срем, а одавде у црвени [х]ајдучки опанци с Атанасијем покрај Дунава у Хорватску у великој итошти иђах? Сад на покрову таковог интова (у који за улести ваља се пењати по мерделинам) седим као неки римски диктатор, и победивши љуту скудост и суровог мучитеља убожество, аки у победоносном тријумфу улазим у славнији и лепши град него је икада Рим био, вмењајући себе тако благополучна зато што га видим и у њега улазим аки би сав мој био прекрасни Лондон.¹⁶

Чује се, најчешће, како је Доситеј у Енглеској доживео преображај јер га је она привукла својим позитивним духом, да је то врхунац његових путовања у потражњи за науком, као и да су енглески утицаји на Доситеја најпресуднији.¹⁷ Павле Поповић каже да је „долазак у Лондон изгледао [Доситеју] као врхунац његова живота, највиша тачка његове тешке и радне каријере”.¹⁸ Уосталом, и сам је Доситеј написао да „већа ће полза нашим Сербљем бити, докле и[х] год бог на свету буде држати, ако им, на пример, ја с помоћју премудри[х] божанствени[х] инглески[х] књига само десетак врсти што полезно и разумно[после себе оставим [...]]”.¹⁹ Проучаваоци утицаја енглеске културе и књижевности на Доситејево дело, као Константин Радченко,²⁰ Павле Поповић,²¹ Вера Јаварек,²² Јелена

¹⁶ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 138–139.

¹⁷ Andrija B. K. Stojković, *Životni put Dositeja Obradovića. Od šegrta i ka-luđera do filozofa prosvetitelja i Karađorđevog ministra prosvete*, Beograd: Beletra, 1988, 64–70.

¹⁸ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 49.

¹⁹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 139.

²⁰ В.: К. О. Радченко, *Досидеј Обрадовичъ и его литературная деятельность*, Киев: Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира, 1897.

²¹ Вид.: Павле Поповић, *Нова књижевност. I. Од Доситеја до Вука и Сте-рије*, прир. Предраг Палавистра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

²² Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију” Доситеја Обрадовића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXVI/3, 1978, 471–

Шаулић,²³ утврдили су како су бројни енглески аутори – Џон Лок, Џозеф Едисон, Ричард Стил, Семјуел Џонсон, Томас Рид, Френсис Хачисон, Оливер Голдсмит, Висисимус Нокс, Хенри Фелтон, Едмунд Барк, Ричард Прајс, лорд Честерфилд и др. – утицали на Доситејево дело.²⁴ Зато Мирјана Д. Стефановић и тврди, у *Лексикону српског просветитељства*: „Изгледа да је највећи англофил међу Србима био Доситеј Обрадовић, који је, уз познавање те књижевности, и шест месеци боравио у овој острвској земљи.”²⁵

У каквој се то дакле средини Доситеј, „у славњејшем света граду Лондону”, нашао? Ако је тачна тврдња Мите Костића да Доситеј о свом даљем унутрашњем развоју и о утицајима културе и књижевности (Немачке, Француске и) Енглеске – „готово ништа не каже”,²⁶ како то да је та средина за њега толико важна и како то да је тај амбијент толико утицао на Доситеја? Шта је то Доситеј из Лондона донео међу Србе и у Србију?

488; Vera Javarek, *Dositej Obradović and the English Rationalists*, *The Slavonic and East European Review*, 25/65, April 1947, 478–487; Vera Javarek, *Essays Translated from English in the Sobranije*” of *Dositej Obradović*, *The Slavonic and East European Review*, 33/81, June 1955, 437–442; Vera Javarek, *Material from English in the “Sobranije” of Dositej Obradović*, *The Slavonic and East European Review*, 34/83, June 1956, 428–442; Vera Javarek, *Dositej Obradović’s English Models, 1785–1788*, *The Slavonic and East European Review*, 40/94, December 1961, 24–43; Vera Javarek, *English Writers in the “Etika” of Dositej Obradović and the “Instituzioni di Etica” of Francesco Soave*, у: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1963, 153–159; Вера Јаварек, *Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVII и XVIII века (Гледано кроз његове „Совјете здраваго разума”)*, у: *Доситеј и Европа*, прир. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2011.

²³ Јелена Шаулић, „Белешке и објашњења”, у: Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела: 1811–1961*, Београд: Просвета, 1961, 527–659.

²⁴ Вид. и: Слободан Б. Жуњић, *Доситеј Обрадовић и енглески морализам*, Доситејев врт: годишњак Задужбине Доситеј Обрадовић, I/1, 2013, 124–142.

²⁵ Мирјана Д. Стефановић, *Лексикон српског просветитељства*, Београд: Службени гласник, 2009, 89.

²⁶ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Београд: Српска академија наука. Посебна издања СХС, Историски институт 2, 1952, 73.

Да би се одговорило на ова питања, потребно је пре свега видети ко су особе с којима је Доситеј био у додиру током свог шестомесечног боравка у главном граду Енглеске.²⁷

---

²⁷ Вид.: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, *Common sense модел просвеште-нија: Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство*, у: *Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 423–478.

2. „Мастер Лâрд”

Кад је Доситеј стигао у главни град Велике Британије, ирски га је свештеник, у чијем је друштву путовао до Лондона, упознао с једним учитељем који је знао нешто француског, „једним магистром деце Инглезом, који умеђаше којекако францески”,²⁸ и са којим се договорио да му даје часове. Доситеј се прерачунао и увидео да за часове, храну и стан има новца за три месеца: „С овим се погодим да ми даје лекције, квартир и храну за три гинеје на месец; то чини око 25 форинти. Купити нужне књиге, и за то се [х]оће неколико. Кад учиним мој есап, нађем да имам трошити за три месеца.”²⁹ Трудио се да научи енглески језик: „Плаше ме да је изговарање инглеског језика весма мучно [...]. А кад ли ме почну учити, чисто ми се кожа узме језити и длаци на мени узгору дизати. Загазио сам, ’ајде напред!”³⁰ У томе су му, срећом, помагали и мати учитељева, и његова жена, сестра, брат и снаха, и ко год би из комшилука у кућу дошао јер „да сам самога учитеља имао”, вели, „о једном сату на дан ништа не би[х] учинио”.³¹

Доситеј каже да се његов домаћин звао „мастер Лâрд” и да га је, кад год му није давао часове, једнако водио од једног до другог краја Лондона.

Не зна се ко је овај први Доситејев учитељ енглеског језика; Павле Поповић, међутим, тврди: „По савету свог ирског пријатеља он нађе неког господина Лајарда (Layard) [...]”³²

---

²⁸ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 139.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ivi*, 140.

³¹ *Ibidem*.

³² Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 50.

Ако Доситејев „Лърд” заиста одговара Поповићевом „Лајарду”, онда се можда мора имати на уму да је у Лондону тада живео лекар Данијел Питер Лејард (Daniel Peter Layard, 1720–1802), који је био ожењен Францускињом Сузаном Анријет Шевало де Боарагон (Susanne Henriette Chevaleau de Boisragon, 1716–1791); Лејард је био аутор неколико књига из области медицине: *An Essay on the Nature, Causes, and Cure of the Contagious Distemper among the Horned Cattle in these Kingdoms* (1757); *An Essay on the Bite of a Mad Dog* (1762); *An Account of the Somersham Water in the County of Huntingdon* (1767); *Pharmacopoeia in usum gravidarum puerperarum* (1776). Данијел Питер Лејард био је такође лекар принцезе од Велса; члан Краљевског колеџа лекара (Royal College of Physicians) у Лондону и лондонског Краљевског друштва, те члан Друштва антиквара (од 8. 1. 1789). Лејардово име помиње се у регистру лекара за 1783. годину, заједно с именом сер Вилијама Фордајса, с којим ће се Доситеј потом упознати; на истом месту наводи се да је Данијел Питер Лејард имао ординацију у ексклузивном делу центра Лондона: Lower Brook-street, Grosvenor Square, а то је управо крај у коме је живео и сер Вилијам Фордајс.³³

Ипак, мало је вероватно да је „господин Лајард”, о коме говори Павле Поповић, у вези са „мастером Лърдом”, код кога је станао Доситеј током прва три месеца боравка у Лондону и коме је плаћао „три гинеје на месец”.³⁴

³³ *The Medical Register. For the Year 1783*, London: Printed for Joseph Jonson, n° 72, St. Paul's Church-Yard, [1783], 7.

³⁴ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 139.

3. „Мистер Јанзон”

У комшилуку се Доситеј, како каже, упознао „с једним купцем, зовоми Јанзоном, који не само латински лепо говораше, но доста добро и јелински, и чисто изговараше; и ови ми је у мојим лекцијам помагао и често частио”.³⁵ А кад је отишао из Енглеске, кад је стигао у Хамбург, Доситеј је писао, између осталог, и „мистер Јанзону”.³⁶

Павле Поповић о „купцу / мистеру Јанзону” наводи следеће: „Доситеј каже да одмах до његове куће живљаше неки ’купац’ по имену Цексон. Ми данас знамо да тај тако звани купац Џон Цексон становаше у кући бр. 31, Clement’s Lane, Lombard Street.”³⁷ Поповић наводи и да је Обрадовић „становао негде иза Саборне цркве св. Павла”. И додаје:

Већ поменути „купац” Џон Цексон познат је као писац. Баш у време Доситејевог бављења у Лондону буде пронађено у непосредној близини Цексонове куће Lombard Street и Birch Lane неколико римских старина са натписима, и Цексон изда 1786. г. монографију о тим ископинама. Цексон је даље путовао по Истоку и његово *Путовање из Индије ка Европи* буде публиковано 1799. г. Том приликом Цексон је прошао кроз Бугарску и Румунију, и напомиње у делу да „јачко жељаше проћи кроз Србију и Београд” али му се није дало, но ипак је видео Темишвар у Банату, место где је Доситеј служио као шегрт. Несумњиво се је сетио свог српског пријатеља у том делу свог путовања. Британски музеј и дан данашњи има једну врло интересантну белешку о Доситеју, која је у вези са овим

---

³⁵ *Ivi*, 140.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 49.

његовим пријатељем. Ја сам споменуо да је Обрадовић пре но што је дошао у Енглеску публиковао три књиге. Примерци од све три књиге у првом издању налазе се у Британском музеју; то су јамачно примерци које је Доситеј донео собом у Лондон. Једна од њих има следећи натпис:

“This book is presented to the British Museum by Dositheus Obradovics, the author, as the first book ever printed in the Serbian dialect.

1st of March, 1765. [sic!]

JOHN JACKSON,
Clement’s Lane, Lombard Street.”³⁸

У вези с овим Поповићевим тврдњама потребно је размотрити неколико чињеница.

Прво: Доситеј каже да се са „купцем Јанзоном” упознао „у комшилуку”, а не „одмах до његове куће”, како тврди Павле Поповић.

Друго: Џон Џексон (John Jackson) о коме Поповић говори, а који је био аутор дела о путу у Индију, *Journey from India, towards England* (1799),³⁹ умро је 1807. године.⁴⁰ Такође, овај исти Џексон аутор је дела о трговини на Средоземљу, *Reflections on the Commerce of the Mediterranean*.⁴¹ Џон Џексон, међутим, за кога Павловић каже да је становао у улици Clement’s Lane и да су близу његове куће пронађене неке римске старине, те да је издао „монографију” о тим ископинама, јесте један други Џон Џексон (John Jackson), који

³⁸ *Ivi*, 51.

³⁹ Пун наслов гласи: John Jackson, *Journey from India, towards England, in the year 1797; by a route commonly called over-land, through countries not much frequented, and many of them hitherto unknown to Europeans, particularly between the Rivers Euphrates and Tigris, through Curdistan, Diarbek, Armenia, and Natolia, in Asia; and through Romalia, Bulgaria, Wallachia, Transylvania, & c. In Europe*, London: Printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies, Strand, by G. Woodfall, no. 22, Paternoster-Row, 1799.

⁴⁰ Robert Watt, *Bibliotheca Britannica or A General Index to British and Foreign Literature*, vol. II, Edinburgh: Printed for Archibald Constable and Company, Edinburgh; and Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown & Green, London, 1824, 539.

⁴¹ John Jackson, *Reflections on the Commerce of the Mediterranean; deduced from actual experience during a residence on both shores of the Mediterranean Sea, shewing the policy of increasing the number of British Consuls; and that such advantages may result to the English by holding possessions in the Mediterranean, as nearly to equal their West India trade*, London: Printed for W. Clarke & Sons, 1804.

је умро 1794. године.⁴² Након његове смрти организована је била аукција код Сотбија (Sotheby's) бројних (већином антикварних) предмета и намештаја које је поседовао дотични Џексон, а штампан је и каталог за ту аукцију: *A Catalogue of the Natural History, Roman Earthen Ware, Antique Bronzes, Capital Lucernal Microscope, with large Apparatus, curious Ingot of Silver, and various other curious Articles; with Part of the Household Furniture, Table and Bed Linen, &c. of Mr. John Jackson, F. S. A. Late of Clement's Lane, deceased. Which will be Sold by Auction, By Mr. King [...] on Friday, May 2, 1794.*, [London; no printer], 1794. И управо је тај Џексон, заједно са доктором и нумизматичарем Чарлсом Комбијем (Charles Combe, 1743–1817) и трговцем и чланом парламента сер Џоном Хеникером (John Henniker, 1724–1803), саопштио о томе лондонском Друштву антиквара,⁴³ и написао чланак, а не „монографију” о ископавањима која су била обављена између улица Clement's Lane и Lombard Street: *Account of the discoveries (made) in digging a sewer in Lombard Street and Birchin Lane.*⁴⁴

Треће: наведена ископавања нису, како тврди Павле Поповић, била вршена „баш у време Доситејевог бављења у Лондону”, већ неколико месеци после Доситејевог одласка из Лондона, тачније у јесен и зиму 1785. године. Интересовање за прошлост било је веома изражено у XVIII веку у Енглеској, пре свега за прошлост

⁴² Вест преноси и *Freemason's Magazine or General and Complete Library*, vol. 2, London: Printed for the Proprietor, 1794.

⁴³ Thomas Pennant, *Some Account of London*, London: Printed for J. Faulder; F. C. and J. Rivington; Wilkie and Robinson; J. Walker; J. Nunn; J. Richardson; Longman and Co.; Cadell and Davies; J. Mawman; J. and A. Arch.; R. Baldwin; White, Cochrane, and Co.; J. Booth; And B. Crosby and Co., 621: “In digging a new sewer in Lombard-street, a few years ago, were discovered the remains of a Roman street, with numbers of coins, and several antique curiosities, some of great elegance. [...] This account was communicated to the Society of Antiquaries by Doctor Combe, Sir John Henneker, and Mr. John Jackson, of Clement's-lane.” Уп.: J. Jackson, *Specimens of Stones and Marbles used by the Ancients for erecting Monuments*, нав. у: *Archeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity. Published by the Society of Antiquaries of London*, XVI, London: Printed by T. Bensley, Bolt Court, Fleet Street, 1812, 367.

⁴⁴ *Archeologia, or, Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity*, vol. 8, Published by the Society of Antiquaries of London, London: Printed by J. Nichols, 1787; вид. и: *Discoveries before Mentioned, Referred to in Precedeeng Paper. Communicated by Charles Comb, M. D. F. R., and A. S. S. from Mr. John Jackson of Clement's Lane.* Read February 16, 1786; *The Critical Review or, Annals of Literature, by Society of Gentlemen*, vol. 65, London: Printed for A. Hamilton, 1788.

Велике Британије, и Друштво антиквара управо је изразита потврда, манифестација таквога занимања.⁴⁵

Овакве, делом нетачне податке Павле Поповић је вероватно нашао у речнику националне биографије;⁴⁶ на том истом месту, уз то, стоје и други нетачни подаци: пре свега да је Џон Џексон о ископинама у улици Lombard Street обавестио „Ричарда Гофа” 1766. [sic!], а затим да је 15. марта 1787. постао члан Друштва антиквара. Ово је несумњиво такође грешка: енглески антиквар Ричард Гаг (Richard Gough, 1735–1809) био је председник Друштва антиквара од 1771. до 1791, и њега је Џон Џексон из улице Clement’s Lane обавестио о ископинама, 1786. године.

Џон Џексон из улице Clement’s Lane аутор је и текста о британским и саксонским кованицама, који је остао у рукопису: “Observations on British and Saxon Coins”.⁴⁷

Један податак у вези са Џоном Џексоном из улице Clement’s Lane треба такође имати у виду: по цени од 19 гинеја Британски музеј откупио је оригиналан примерак једног трактата на француском, *L’Encontre les Abus du Monde*, из библиотеке Џона Џексона: “An original copy of this tract, which passed from Mr. West’s Library into that of Mr. John Jackson, F.S.A., was purchased for the British Museum at the price of nineteen guineas.”⁴⁸

Поставља се после свега овога следеће питање: ако Доситеј каже да је прва три месеца у Лондону становао код „мастера Лърда” – а његов идентитет још увек није познат, нити знамо где је дотични „мастер Лърд” становао – те да се „у комшилуку” (значи незнано у ком делу Лондона) упознао са „купцем Јанзоном”, који

⁴⁵ Први састанак Друштва антиквара одржан је крајем 1707. у Лондону. Дешавало се да чланови тога друштва буду истовремено и чланови других друштва, пре свега лондонског Краљевског друштва, вид.: Rosemary Sweet, *Antiquaries. The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*, London: Hambledon Continuum, 2004, 81–83.

⁴⁶ *Dictionary of National Biography*, ed. Sidney Lee, London: Elder Smith & Co., 1892, vol. 29.

⁴⁷ Hugh Pagan, *Richard Miles’s Numismatic Manuscripts. Where Are They Today?*, Numismatic Circular, April 2008, CXVI/2, 58: “A manuscript by John Jackson FSA (d. 1794), of Clement’s Lane, Lombard Street, City of London, whose collection of Roman, Ancient British, Anglo-Saxon and English coins was sold London, Leigh & Sotheby 28–30 April 1794, 425 lots.”

⁴⁸ Horace Walpole, Thomas Park, *A Catalogue of the Royal and Nobel Authors of England, Scotland, and Ireland*, London: printed for John Scott, 1806, 58.

му је у лекцијама „помагао и често частио”, како је могуће да се у књижевноисторијској науци усталило мишљење да је Доситеј станао код Џона Џексона из улице Clement’s Lane?⁴⁹

Не треба занемарити ни то да је Доситеј име купца два пута написао као „Јанзон”. Није зато искључена претпоставка да је можда реч о неком од потомака трговаца порцеланом, који су се у Лондону настанили у XVI столећу, тј. у време кад су у Енглеску почели да пристижу трговци са континента, преваходно из Холандије. Презиме тога купца могло се односити на неки од фламанских облика – Janson / Jansen / J’Anson / I’Anson / Jannesonne / Jansonius – који су касније англицизовани у Џонсон (Johnson).⁵⁰ Сматра се, тако, да је извесни Јанзон 1571. године започео трговину порцеланом у Лондону. Прецизније, индустрију делфтског порцелана покренула су два Фламанца, у Норичу: Јакоб / Џејкоб Јансен / Џенсен (Jacob Jansen) и Јаспер / Џаспер Андрис / Ендрис (Jasper Andries) 1567. године, а затим се око 1571. Јансен преселио у Лондон, у Олдгејт.⁵¹

⁴⁹ О спомен-плочи која је постављена у Лондону и на којој пише: “HERE LIVED IN 1784 | DOSITEY OBRADOVICH | 1742–1811 | Eminent Serbian man of letters | First Minister of Education | in Serbia.” вид.: Мита Костић, *Доситеј у историској перспективи XVIII и XIX века*, 177; Зоран Т. Јовановић, *Доситеј у Лондону*, у: *Дело Доситеја Обрадовића 1807/2007. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Војислав Јелић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 355–360.

⁵⁰ Percy Hide Reany, Richard Middlewood Wilson, *A Dictionary of English Surnames*, London: Taylor & Francis, 2006.

⁵¹ Hans Van Lemmen, *Delftware Tiles*, Oxford: Shire Publications LTD, 2005, 23: “Jacob Janson, a Flemish immigrant, established a pottery in London in 1570”; Alun Graves, *Tiles and Tilework of Europe*, London: V&A Publications, 2002; Ivor Noël Hume, *Early English Delftware from London to Virginia*, Williamsburg: The Colonial Williamsburg Foundation, 1977, 108.

4. „Господин Лузинијан”

Преко купца „Јанзона” Доситеј се упознао „с једним благородним Греком, родом из Ципра, од древне фамилије, Лузињана зовоме, која је у неко време с тим острвом владала. Ови господин од много година у Лондону живљаше, којег познанство било ми је весма полезно.”⁵²

О Лузињану Павле Поповић каже само ово: „Његово најважније дело је књига о путовањима по Истоку, која је анонимно публикована 1788. г. под насловом *Низ писам упућених Sir William Fordyce-у*.”⁵³

У „Напоменама” за *Живот и прикљученија* издања Задужбине Доситеј Обрадовић (2007) стоји податак који се надовезује на овај исказ Павла Поповића: „С. Лузињан, кипарски Грк, који је дуго живео у Лондону. Познат је и као аутор путописа, анонимно објављеног, у облику писам упућених Вилијаму Фордајсу.”⁵⁴

Карл Сабаг, палестинско-британски писац пак, одређује Лузињана као „португалског путника” [sic!].⁵⁵

Совер Лузињан (Sauveur / Saoveur / Saviour Lusignan, 1736? – после 1786), чије се презиме подударно са презименом кипарске племићке породице француског порекла, која се угасила 1473. смрћу последњег потомка династије,⁵⁶ доиста је 1788. објавио дело

---

⁵² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 140.

⁵³ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 51.

⁵⁴ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 190.

⁵⁵ Karl Sabbagh, *Palestine: History of a Lost Nation*, London: Atlantic Books, 2008, 41.

⁵⁶ Уп.: *Historie de' re' Lusignani, pubblicate da Henrico Giblet* [i. e. Loredano Giovanni Francesco] *Cavalier. Libri Undeci*, In Venetia: Appresso li Guerigli, 1660; *Histoire des rois de Chypre de la Maison de Lusignan. Et les différentes Guerres qu'ils ont eu contre les Sarrazins & les Genoïs*. Traduit de l'italien du Chevalier Henri Giblet

A Series of Letters Addressed to Sir William Fordyce,⁵⁷ које је потписао само иницијалима. Ова Лузињанова писма, која се односе на различите етапе његових путовања на Исток, између осталог и у Ниш, Београд, Земун и Петроварадин, где је Лузињан стигао нешто више од годину дана по растанку са Доситејем, нису позитивно оцењена у лондонском Филолошком друштву (Philological Society). У приказу дела подвлачи се да су Лузињанова писма написана само с намером да забаве пријатеља, сер Вилијама Фордајса, који је пак сматрао да заслужују да буду објављена, што је и саветовао аутору, а за предговор се каже да је од свих предговора – најгори: “THESE Letters, we are told by the author in the old cant, were written merely with the intent of amusing his friend Sir William Fordyce, who thinking they had too much merit to die concealed, advised their publication. This is of all prefaces the worst; it never was good, but now it is obsolete.”⁵⁸ Почетак тога предговора, у коме се наводи да су писма написана само да забаве сер Вилијама Фордајса, гласи:

The following letters, which contain an account of part of my voyages and travels, were at first only written with the intent of amusing my friend Sir William Fordyce; but as he thought they would affar some information to the curios traveller, as well as amusement to the public in general, he has permitted me to present them to the world, by publishing them.⁵⁹

Cypriot, Tome premier – 2, A Paris: Chez Andre’ Cailleau, Place du Pont S. Michel, à côté du Quai des Augustins, à Saint André, 1732.

⁵⁷ *A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce, M. D. F. R. S. containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England; likewise an Account and Description of counties, cities, towns and villages, through which the author passed; together with the Treaty of Commerce between the Court of Great Britain and the Sublime Porte, translated from the original into English by the author; to which is prefixed, a short answer to Volney’s Contradictions on Ali-Bey’s History and Revolt; and an appendix*, London: Printed for the author; and sold by Payne and Son; White; Sewell; Walter; Robson and Clarke; and Bateman and Son, 1788; вид.: *Appendix II*, ил. бр. 8.

⁵⁸ *The European Magazine and London Review: Containing the Literature, History, Politics, Arts, Manners & Amusements of the Age, by the Philological Society of London*, vol. XIV. for 1788, London: Printed for J. Sewell, Cornhill 1788, 351.

⁵⁹ [Savieur Lusignan], *A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce, M. D. F. R. S. containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England*, i.

Ово је дело, међутим, корисно јер аутор даје податке о свом животу, па на основу тога можемо да створимо прецизнију слику о Доситејевом грчком пријатељу, али и о боравку Доситејевом у Бечу. Лузињан говори о својим трговачким вештинама, описује да је средином јуна 1746. године отишао у Египат, у Дамијат, а затим у Каиро, где је остао до 1749. Те исте године стигао је и до Александрије, и ту боравио до краја децембра, кад се укрцао на брод једног турског ратника. У Халикарнас је приспео 6. јануара 1750. Отишао је потом у место Ћусел-Исар, и ту се задржао четрнаест месеци. Затим је кренуо за Смирну, па за Цариград, где је проборао шест месеци. Поново се укрцао на трговачки брод и посетио, између осталог, и Свету Гору, а средином октобра 1751. стигао је у Солун. После тога је отпловио назад за Цариград, крајем маја 1751, и тамо остао до септембра, када је унајмио један дубровачки брод, укрцао добра и ходочаснике, и посетио, између осталог, Родос, Анталију, Дамијат, Јафу, Сирију, Триполи, и у тим местима такође укрцавао разна добра, као дуван и свилу, а кад је све то продао, вратио се поново у Цариград, по нови товар. Септембра 1753. унајмио је још већи, дубровачки брод, за Дамијат и Јафу, и пловио до разних места, где је укрцавао ходочаснике и добра, па их потом продавао. Априла 1756. стигао је у Свету земљу, потом пловио до Смирне, Миконоса, Аркадије, Кефалоније, Крфа, Малвасије, и допловио до Скопелоса, почетком октобра 1762, ту купио товар вина и запутио се за Цариград, где је, после извесних невоља на мору, приспео средином децембра, и продао цео свој товар. Фебруара 1763. укрцао је нов товар робе и кренуо за Јафу, допловивши поново до Свете земље. Кад се вратио у Цариград, узео је брод за Нафплио, затим на коњу прешао Грчку, препловио преко мора и стигао до Отранта. Ту је унајмио фелуку да би стигао до Пескаре. На путу је посетио Бриндизи, Бари, Молу, Барлету, Пескичи. У Пескару је стигао 1. јула 1764. и ту остао два дана, а потом се запутио до Анконе и Лорета.

Лузињан је тада унајмио један далматински брод и стигао до Трста. Августа је био у Пирану, а потом се вратио у Венецију, стигао до Фераре и Болоње, Фиренце и Пизе, доспео до Месине и 10. децембра кренуо за Напуљ, где је остао до марта 1766. Отишао је потом до Барлете, унајмио трабакул или „склавонски брод” (Slavonian vessel),⁶⁰ како каже, и кренуо за Ријеку. Посетио је

⁶⁰ *Ivi*, xx.

Истру, Задар, Хвар, Корчулу, Дубровник, и вратио се на Ксијант, а онда је јануара 1767. кренуо за Енглеску, где је приспео априла, и остао до јуна, да би тада пошао за Санкт Петербург. Одатле је Лузињан наставио путовање – за Холандију, Енглеску, Француску, Италију, Египат, Свету земљу, поново Италију, Португалију, да би се у Енглеску вратио 23. фебруара 1775.

На путовању на које је кренуо 19. августа 1785, из Лондона, Лузињан је посетио и Ниш, Београд, Земун, и Петроварадин, на шта се односе писма XVII–XXIII.

У другом делу XVII писма Вилијаму Фордајсу, од 24. јуна 1786, Лузињан описује како је путовао од Софије до Ниша, а с десне стране је била река Нишава, а потом говори о Нишкој Бањи:

The next morning, at four o' clock, we proceeded on our journey towards Nisi, having on our right hand, the river Nishova; and on our left, the mountain: at half after five we crossed a river which falls into the Nishova, and then began to ascend the Kezil Dagg, the ancient Condos, or Red Mountain, on which we travelled till half past ten, at which time we descended into the plains of Bagnio; where, when we arrived, ascending a little eminence on the left side of the road, we alighted, and leaving our horses to grafs, we went to see the mineral waters, a very ancient bath; it is divided into two rooms, one for the women, over the door of which is an inscription in Latin characters: this room I could not see, because some Turkish ladies were bathing there; I went to visit the larger room where the men bathed. It is built of stone, and perfectly round, about twenty yards in diameter, the bason of which occupies ten; in the walls round about, are some arched places for seats, and for them who bathe to lay their clothes. The bason is about ten feet deep, the water is lukewarm, in great abundance, and very clear. The stones of the bason, near the two spouts, are covered with vedigrease, which makes me think that the water is copperish. As I was taking a view of the outside of the room, I saw several Turkish boys amusing themselves with killing snakes, which were in the broken places of the wall in great abundance, attracted, as I suppose, by the heat of the place. About thirty yards distant from the bath, is a coffee-house, in which I entered to get a little refreshment, and to wait for the Cadee who staid behind to bathe. Bagnio stands near the road, is about a quarter of a mile distant from the bath; and contains about twenty houses inhabited by Turks.

At a quarter before noon we mounted our horses, and descending the hill, we regained the road, and continuing our journey through the plains of Nisi, we arrived there about one o'clock, where I alighted at a house usually resorted to by all foreign merchants; and as we are to wait here for the caravan, I suppose we shall not depart for these three days for Belgrade.⁶¹

Своје XVIII писмо Лузињан почиње описом Ниша: каже да је град подељен на три дела, од истока до запада, да источни део формира замак у коме живи паша, заповедник јањичара, а ту је смештен и гарнизон. Бележи и да, због нереда у гарнизону, није могао да уђе у замак. Истиче да су Турци у Нишу сви јањичари, и да су тада управо били напали Албанце који, пак, једва чекају прилику да се освете. Западну страну града, додаје, с друге стране Нишаве, насељавају Турци и Јевреји. За становнике Ниша каже да су углавном Турци, али има и нешто Бугара хришћана, као и Армена и Јевреја. Кућа у Нишу има шест хиљада, а само седам стотина су хришћанске. Улице су, пак, веома прљаве, а радње мале. Лузињан наводи и да су сви у граду наоружани, да хришћани имају само једну цркву, и да их Турци угњетавају, раде с њима што год желе. Има и четрнаест ханова у граду, седам хришћанских и седам турских. Око града је земља веома лепа и плодна па Лузињан закључује да једино што је ту потребно јесте једна стабилна влада, која би бринула о реду у граду:

Nisi or Mysia, in Sorfia, June 26th, 1786.

DEAR SIR,

As my last concluded with an account of my journey to this city, I shall begin this with a description of it situation and extent. Nisi is situated in a plain country; and the river Nishova passing through, separates the town from the castle. On the east side of it there are several hills, although at a considerable distance; on the west, it has the mountains of Servia or Scardons, and the river Mirava, which takes its rise from those mountains. The city is divided into three parts, and extends from east to west. The eastern part forms the castle, of a square form, and well fortified with double ramparts, one of which is built of stone; and between it and the second, which is raised of earth, is a ditch of about eighteen feet broad, the communication between the castle and city is by a draw-

⁶¹ *Ivi*, 220–222.

bridge, over the river Nishova, which is here about sixteen yards broad, and very rapid. In the castle lives the Bashaw General of the Janisaries, together with a strong garrison. Owing to the disturbances which prevailed in the garrison, I could not enter the castle. The Turks, who in this town are all Janisaries, have taken arms against the Albanians, whom they forced to abscond; these having strengthened themselves, only wait for a favourable opportunity, viz. the decrease of the Morava, when it becomes fordable, to exercise their revenge on the victorious party. Almost all the inhabitants are in a very miserable situation on account of these disputes.

The second part which forms the city, lies to the west of the castle, on the other side of the Nishova; it is surrounded by a palisade and a ditch, and is inhabited by Turks and Jews: and the third part which lies west of the other two, are the suburbs.

The houses and streets in this city are similar to those of other Turkish towns. The inhabitants are mostly Turks, the rest are Bulgarian Christians, and some Arminians and Jews. The number of houses in all the three divisions is about six thousand; seven hundred only of which are inhabited by Christians. The streets in this town are very dirty, and the shops small.

The Turks here pay very little respect to the orders of the Porte; each man is armed with a brace of pistols and a dagger, besides the cartouch box which is tied in his waist. The Turkish mosques are very mean buildings. The Christians have but one church, and they are much oppressed by the Turks, by whom they are forced to do whatever they please. There are fourteen hanns in this city, seven of which belong to the Christians, and the other seven to the Turks. The country round about is very fertile and pleasant; provisions are moderately cheap, and in a word, nothing is wanting but a regular government to render this a very flourishing town. I find nothing here remarkable to entertain your curiosity, therefore shall conclude, subscribing myself,

Dear Sir,

Your humble servant,

S. L.⁶²

У Београд је Лузињан стигао 3. јула 1786, након што је, како стоји у XIX писму, на путу из Ниша прошао кроз Алексинац, Параћин, и видео реку Мораву. У XX писму Вилијаму Фордајсу, од 6. јула, описује Београд или Таурунум [sic!], који се налази на оба-

⁶² *Ivi*, 223–226.

лама реке Саве и Дунава, а на западној страни града је тврђава дуж чије се јужне стране пружају хришћански квартави. Лузињан детаљно говори о тврђави, и наглашава да у Београду постоји седамнаест турских зона. Истиче да хришћани имају свога митрополита, који је родом из Цариграда и кога је поставио патријарх, и код тога је Лузињан имао част да претходне вечери вечера. Додаје да је митрополит за кратко време научио илирски језик, понавља да Турци хришћане угњетавају, и да имају само једну цркву. Обавестио је Фордајса и да су београдска и нишка бискупија раније биле под јурисдикцијом Пећке патријаршије, а сад им је седиште у Цариграду, те је патријарх обавезан да тамо шаље прелата.

У опису Београда Лузињан наглашава да су улице чистије него у било ком другом граду у Турској, да су радње и пијаце на истоку града, заједно са крчмама и хамовима. Трговину воде Грци, који своју робу Дунавом шаљу у Угарску и у Аустрију. Цар има веома користи од ове трговине, мада од тога највише користи има у ствари Земун.

Лузињан такође бележи да је ваздух Београда веома здрав, само је много комараца који становницима стварају проблеме. Исто тако опажа да су турски трговци који живе у Београду веома уљудни према странцима, и спремни да са њима разговарају о политици:

Belgrade or Taurunum, July 6, 1786.

DEAR SIR,

BELGRADE is situated on the banks of the rivers Sava and Danube, extending from west north west, to east south east, rather more than a mile, and forms the shape of a pyramid. The western part of the town, which stands on an eminence, contains the castle, on the southern part of which are the Christian quarters. This castle is built on a rock, and is separated from the town by an out wall, and two ditches about fifteen yards distant from each other, which are always filled with water, and contain great quantities of fish; the space between them is formed into gardens, producing all kinds of vegetables, and planted with fruit trees of various sorts.

The walls of the castle, and the sides of the ditches over each of which is a wooden draw bridge, are of stone. On the outside of the wall is a large open place of about twenty-six yards broad, on all sides, except on the northern part, which is encompassed by the above-said rivers, which

join on the north-west corner of the castle. In the citadel the Bashaw and his retinue reside; and on the outside of it, in the castle, are houses of several of the chiefmen in the town; in the enclosure of the outer wall, to the north west, is that of the Janilarigas (or general of the Janisaries) together with their barracks or quarters; and on the north is the magazine of arms and ammunition; on the outside of which is a large place, where are heaped up many hundreds of bomb shells of different sizes. On this size there is likewise a gate towards the river, on the outside of which, along the wall, is a palisade. The ramparts and bastions of this wall, as well as of the citadel, are mounted with brass cannon, from six to twelve pounders each. The gates of the castle are four in number, one to the north, two to the east, and one to the west south west; the whole town, which has several gates, is surrounded by a palisade.

Belgrade contains seventeen Turkish parishes, some of an hundred, and others of an hundred and fifty houses each. The Turks are here divided into two parties, agitated with such jealousies to each other, that they sometimes come to blows. Very little attention is paid to the orders of the Porte, or to the Bashaw, or governor established here, as most of the inhabitants are Janisaries, and armed as I mentioned before, like them in Nisi.

The Christians have their metropolitan, a native of Constantinople, sent here by the patriarch of that place. He is a man learned in several languages, and of an exemplary and pious life; I had yesterday the honour of dining at his house. As his flock are mostly Bulgarians, he in a short time studied the Illyric, in which language he always preaches to them. The Christians, as well as the prelate himself, who is forced to be responsible for his flock, are heavily oppressed by the Turks. They have but one church, and about three or four hundred houses.

I must inform you, that this diocese, as well as that of Nisi, were formerly under the jurisdiction of the Archbishop of Ipekium, who was and independent Prelate, and called the Archbishop of the second Justinana; but as he was unable to support the dignity of the archbishoprick, on account of the heavy taxations imposed by the Porte and the Turks, it was lately, by a Topical Council, submitted to the See of Constantinople; and the patriarch of that place is now obliged to defray all those expences, and send a prelate from his own jurisdiction.

The streets in Belgrade are cleaner and better paved than any of the towns in Turkey. The shops and the markets are to the east of the town, as also the custom house, and the inns for the merchants, which are built of stone, and were formerly, when the city was inhabited by Christians, the seats of noblemen. Trade is carried on here with spirit by the Greek merchants, and some few Turks, who send their merchandize

to Hungary, and from thence to Austria, by the river Danube; and import the produce and different manufactures of those countries. The Emperor derives great advantages from this trade; and Semblin is much benefited of late, by the privileges granted by him to the Greeks, and by his taking off the quarantine.

The air of this country is very salubrious, though greatly infested with gnats, which are very troublesome to the inhabitants. Provisions are in great plenty, and very reasonable. Some of the Turkish merchants here are very civil to strangers, and wish to converse with them about politics.

This afternoon I intend crossing the water for Semblin, from which place I shall continue my account of my journey. I am,

Dear Sir,

Your humble servant,

L. S.⁶³

У XXI писму, од 7. јула 1786.⁶⁴ Лузињан описује своје путовање у Земун; каже да у њему постоји цитадела са које се пружа широк поглед на целу државу, да већина кућа има башту, али да су свакако најлепше куће грчких трговаца; да је ту академија где се предаје књижевност, затим две веома лепе православне цркве, као и две католичке, али само је једна вредна помена. Уопште, на Лузињана је Земун оставио пријатан утисак; и за Земун, као и за Београд, каже да је ваздух здрав, али да такође има комараца. Лузињан бележи да је тога дана у подне у Земун дошао цар Јосиф II, у пратњи неколико официра, међу којима је био и генерал Браун,⁶⁵ који је и иначе често пратио цара,⁶⁶ а да је за сутрадан предвиђено да цар крене за Петроварадин, потом за Темишвар: “About noon to-day the Emperor entered this town, attended by a few officers, among whom

⁶³ *Ivi*, 238–243.

⁶⁴ *Ivi*, 244–247.

⁶⁵ Лузињан наводи генералово презиме као Brown, док се у литератури налази и као Browne. Реч је о ирском генералу у аустријској војсци, сину фелдмаршала Брауна, који је учествовао у опсади Београда (1717). Вид.: Seumas MacManus, *The Story of the Irish Race*, New York: Cosimo, 2005, 478; William Coxe, *History of the House of Austria, from the Foundation of the Monarchy*, Volume 2, London: T. Cadell and W. Davies, 1807, 737.

⁶⁶ Rebecca Gates-Coon, *The Charmed Circle: Joseph II and the “Five Princesses”, 1765–1790*, [s. l.]: Purdue University, 125.

was General Brown; and to-morrow early he sets off for Peter-Waradin, and thence to Demish-War.”⁶⁷

За Петроварадин (за који каже да су га некада звали Asimincum Legio) кренуо је и сам Лузињан 12. јула, и сутрадан стигао на одредиште. И овога пута описао је само путовање: навео је да је Инђија настањена Бугарима, да они станују у колибама, а само је црква грађена од цигала, те да становници Инђије живе углавном од стоке и жита: “At five we passed through another village called Ingia, inhabited by Bulgarians, whose habitations are all huts, except the Church, which is build of brick, and has a steeple. The produce of this place is chiefly cattle and hay.”⁶⁸

Лузињан је прошао и кроз Карловце: место се налази на брду, на обали реке Дунав, и има једну главну улицу. На улазу у град су бараке гарнизона, а усред града налазе се „катедрала” и римска црква; у овом граду је и седиште православног примата за целу Угарску. Лузињан је у Карловцима преноћио, па је сутрадан кренуо за Петроварадин:

At nine we arrived at the town of Carlovitsa, which is situated on the declivity of a hill, on the banks of the river Danube, extending from east to west north west, about a mile: it contains one principal street, on the entrance of which are barracks for the garrison, and in the middle of the town is the cathedral and Romish church. In this town is likewise the residence of the Primate of all Hungary, who is of the Greek church. I alighted at an inn in this place to pass the night, and the next morning at about seven arrived at Peter-Waradin.⁶⁹

Свој опис Петроварадина, који је 1783. године постао седиште Славонско-сремске генералне војне команде те стратешко место на Балкану, Лузињан је започео описом Петроварадинске тврђаве; истакао је да сваки странац мора да се пријави на улазу, да покаже пасош, да изјави чиме се бави и којим је послом дошао, јер у супротном му не би било дозвољено да уђе.

⁶⁷ [Savieur Lusignan], *A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce, M. D. F. R. S. containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England*, 247.

⁶⁸ *Ivi*, 240.

⁶⁹ *Ivi*, 250.

Лузињан истиче да се генерал, кад се чуло да је британски грађанин, понашао према њему веома љубазно.⁷⁰ Затим је, каже, прешао реку, прошао царину, и ушао у Петроварадин. Место има око 1.600 кућа, од којих су неке на три спрата, грађене од цигле; православци имају пет цркава и епископа који је под јурисдикцијом Карловачке митрополије, док католици имају само једну цркву. Занимљиво је да Лузињан подвлачи да се на главном тргу налази мермерна пирамида а на њеном је врху угравирана фигура Светог Тројства и овенчање Свете Деве:

Peter-Waradin contains about sixteen hundred houses, some of which are three flories high, and others two, all built of brick. Those of the Greek persuasion have here five churchers, and a bishop suffragan to Calovitsa – the Roman catholics have only one church. In the middle of the town is a large square, in the centre of which is a marble pyramid, curiously engraved on the top with the figures of the Holy Trinity, and the coronation of the Blessed Virgin. This pile is about twelve or fourteen yards in height.⁷¹

Улице Петроварадина су, каже, чисте и поплочане, људи су веома предузимљиви, али и да ветрови који дувају с оближњих брда доносе прашину у град:

The streets in this town are all paved, though not very well; the shops are neat, and the people very industrious. The inn which affords the best accommodation to travelers is that at the end of the above-mentioned square on the right hand. The situation of the town being low, is exposed to great quantities of dust, which is blown into it by the winds from the adjoining hills.⁷²

Годину дана пре Доситејевог доласка у Лондон, Лузињан је објавио још једно дело, које је имало више од 20 издања и било преведено на немачки, турски, латински, руски, и грузијски. То је историја побуне Али-бегове против Порте, *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte*.⁷³ На насловној страни стоји где је

⁷⁰ *Ivi*, 251.

⁷¹ *Ivi*, 252.

⁷² *Ivi*, 252–253.

⁷³ *A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte: including An Account of the Form of Government of Egypt; together with a Description of Grand Cairo, and of several celebrated Places in Egypt, Palestine, and Syria: To which are*

Лузињан у Лондону становао: Compton-street бр. 27, у делу града који се зове Soho (а што није баш близу улице Clement's Lane, где је наводно становао Доситеј⁷⁴). У предговору упућеном читаоцу ("To a Reader") Лузињан бележи да се његова породица бавила трговином, као и да је 1746. године имао око десет година, што би значило да је био нешто старији од Доситеја, односно вероватно имао негде 49–50 година кад су се упознали у Лондону.

У вези с овим делом избила је полемика између Лузињана и француског филозофа, политичара, историчара и оријенталисте Константина Волнија (Constantin François de Chasseboeuf, comte de Volney, 1757–1812).⁷⁵

У приказу Лузињанових писама Вилијаму Фордајсу, којима је приложен и кратки одговор на Волнијеве наводне противречности, аутор приказа осврнуо се на претходно дело Лузињаново, које је, каже, већ приказао у броју XL истога часописа. Оријенталиста Волни путовао је на Исток и 1788. године објавио путопис *Travels through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785*.⁷⁶ Овим својим списом умногоме је противречио Лузињану. Лузињан је Волнија зато оптужио (и то се појављује већ у наслову писама које је писао Фордајсу) да је варалица јер његовом опису догађаја на Истоку (наводно) недостаје веродостојност:

Our readers will remember, that the last author [= Volney] contradicted in very strong terms the relation of the former [= Lusignan]; and he in turn retorts on M. Volney, accusing him of desgined misrepresentation, and of describing countries which he never saw: in reality, he pretty plainly insinuates, that these celebrated travels were written in a garret in London.⁷⁷

---

added, A short Account of the present State of the Christians who are Subjects to the Turkish Government, and the Journal of a Gentleman who travelled from Aleppo to Bassora. By S. L., Κοσμοπολίτης. London: Printed and sold for the author, by James Phillips, George-Yard, Lombard-Street: and Sold also by L. Davis in Holborn; Paine and Son, Mew's-Gate; J. Sewell, in Cornhill; J. Walter, Charing-Cross; and by the Author, N° 27, Compton-Street, Soho, 1783.

⁷⁴ Вид. погл. „Мистер Јанзон”.

⁷⁵ Jean Gaulmier, *L'idéologue Volney, 1757–1820: contribution à l'histoire de l'orientalisme en France*, Genève: Slatkine, 1980.

⁷⁶ London: Paternoster-Row.

⁷⁷ *The Critical Review or, Annals of Literature*, vol. LXVI, 1788, 403–404.

Аутор приказа стаје на страну Волнија, а Лузињана оптужује да је незанимљив; истиче и слабу вредност његових књижевних описа:

M. Lusignan's picture, though uninteresting in general, may be faithful; but a gloomy humour seems to have guided his pen. He saw little to praise, or was unwilling to commend; for if he steps beyond facts, it is to blame what he saw, or to condemn the conduct of those whom he met with. We cannot recommend these volumes as generally pleasing or interesting. The author seems to have received some undeserved treatment: we wish him a better fate or more steady equanimity.⁷⁸

У једном другом приказу, у часопису Филолошког друштва у Лондону, аутор списа такође напада Лузињана – сматра га инфериорнијим у односу на Волнија, и иронизује то што Лузињан себе сматра „космополитом” и „анти-Волнијем”.⁷⁹

У трећем, подужем приказу, који је изашао годину дана касније, каже се за Лузињана да је Грк, да потиче од последњих краљева Кипра, те да је подоста времена провео путујући и тргујући по Истоку; затим да је у Енглеској боравио од 1746. до 1775, као и да се и после тога у њу више пута враћао. Наводи се и полемика са Волнијем.⁸⁰

Оно што је за нас значајно јесте то да је ова полемика имала толико одјека у академским круговима ондашње Европе да је на крају о њој пресудио тада најчувенији немачки проучавалац Библије и оријенталиста Јохан Давид Михаелис (Johann David Michaelis, 1717–1791), и то у корист Волнија:

The learned men of every nation have considered him as a judicious and well-informed traveller; and Michaelis, who immediately detected Savary in his copying the history of Abulfeda, tell us we may rely on Volney. If he is an impostor, he must possess more knowledge than Psalmanazar, more genius than Chatterton, and more art than De Foe.⁸¹

⁷⁸ *Ivi*, 407.

⁷⁹ *The European Magazine and London Review: Containing Literature, History, Politics, Arts, Manners & Amusements of the Age, by the Philological Society of London*, Vol. XIV for 1788, 351–352.

⁸⁰ *The Analytical Review, or History of Literature, Domestic and Foreign, Vol. III, From January, to April inclusive*, 1789, 55–59.

⁸¹ *The Critical Review or, Annals of Literature*, vol. LXVI, 1788, 404.

Но независно од исхода тј. „пресуде”, овај догађај доказ је добре повезаности академских кругова тадашње Европе, како енглеских просветитеља тако и оних са континента, као и културне средине у којој се кретао Лузињан.

Дела високо цењеног Волнија познавао је и Доситејев сарадник Павле Соларић: историји српске књижевности познато је да је Соларић проучавао везе између латинског и словенског језика, тачније да је у словенском видео порекло латинског, те италијанског, и да је у ту сврху вршио разна поређења. Тако је он у Венецији 1810, у оквиру *Беседовника илирческо-италијанског* Викентија Ракића, штампао део „Сербске Јероглифике”, а 1818. *Римљане славенствовашије*, захваљујући мецени Фредерик у Норту, лорду Гилфорду (Frederick North, the 5th Earl of Guilford, 1766–1822), који се у то време заинтересовао за учење словенских језика⁸² и коме је Соларић и посветио свој спис: „лопечитељу народнога просвештенија”. Лорд Норт био је у вези са многим словенским научницима и књижевницима с почетка XIX века: са Добровским, Копитаром, Соларићем, Апендинијем, Џамањићем, Стулићима и другима,⁸³ а био је члан и поменутог литерарног Клуба, заједно са Џорџом Фордајсом, братанцем Вилијама Фордајса.

Соларићеве поредбене спекулације нису биле богзна како прихваћене од тадашњих филолога – Добровског, Копитара, па ни Вука Стефановића Караџића. У свом делу Соларић је навео шта га је подстакло на оваква истраживања, и на том месту поменуо упоредни речник словенских језика који је објавио немачки зоолог Петер Симон Палас (Peter Simon Pallas, 1741–1811),⁸⁴ *Сравнитељније словари всех јазиков и наречји, собраније десницеј Всевисохајнеј особи императрици Јекатерини II* (Санкт Петербург 1787–1789).

⁸² Вид.: Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1902, [75] 177–[76] 178.

⁸³ Monica Partridge, *An English Eccentric and Some Slavs and Slavists*, Wiener Slavistisches Jahrbuch, 21, 1975, 202–213; Monica Partridge, *Jernej Kopitar and Frederic North Fifth Earl of Guilford*, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1996; Марта Фрајнд, *Лука Стулић и Лорд Норт – прилози познавању веза Дубровника и Енглеске у XIX веку*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 77, 2011, 105–114.

⁸⁴ На позив руске царице Катарине II Палас је постао професор Академије у Санкт Петербургу и 1768–1774. био на челу експедиције у Сибир и на Урал.

Овај речник, међутим, ипак није задовољио Соларићеве филолошке прохтеве – штавише, Соларић је у њему нашао извесне грешке, и сматрао га непотпуним.⁸⁵ Паласов речник појавио се у француском преводу, у Паризу 1805. године, под насловом *Vocabulaires comparés des langues de toute la terre*. Соларић је знао⁸⁶ шта је о овом Паласовом речнику написао гроф Волни, у извештају који је прочитао у Келтској академији, у Француској 1805. године: *Rapport fait à l'Accadémie Celtique, Sur l'ouvrage russe de M. le professeur Pallas, intitulé Vocabulaires comparés des Langues de toute la terre*. Волни је, наиме, колегама у академији веома елегантно скренуо пажњу да је у овом делу наишао на бројне грешке:

Je jouissais déjà de ce projet lorsque, procédant à son exécution, je découvris des inconvéniens, qui bientôt devinrent de graves obstacles: j'avais compté d'après l'assertion de M. Pallas, et d'après la facilité générale des Russes à bien prononcer notre langue, qu'en effet la leur possédait toutes nos prononciations, et que leur alphabet contenait tous les élémens, tous les signes de la plupart des autres. Mais lorsque je vins à examiner avec scrupule comment, dans les 130 mots du Vocabulaire, nos sons français se trouvaient rendus en caracteres russes, je reconnus que la plupart de ces mots étaient défigurés, altérés même, de maniere à devenir méconnaissables. Mon dessein, comme mon devoir, n'étant pas, Messieurs, de vous donner une opinion d'après la mienne, mais d'après les faits, je vais vous offrir des exemples pris au hasard, qui vous feront juger par vous-mêmes de l'état des choses.⁸⁷

Волни је потом детаљно побројао грешке које је Палас направио. Ово је можда, заједно с потоњом анонимном(!) публикацијом (чији је аутор био аустријски лингвиста Јозеф Хагер – Joseph / Giuseppe Hager, 1757–1819),⁸⁸ *Observations sur la ressemblance frappante qu'on*

⁸⁵ Павле Соларић, *Римлани славенствовавиши* [...]. У Будиму: Изъ Печатнѣ Кралѣвско-Мадѣарскога Свеучилища, 1818, 13.

⁸⁶ Sergio Bonazza, *Bartholomäus Kopitar. Italien und der Vatikan*, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1980, 321.

⁸⁷ S. l., s. d., 10.

⁸⁸ Хагер се родио у Милану али је родни град напустио да би пратио предавања на Академији оријенталних језика (Akademie der orientalischen Sprachen) у Бечу; потом је постао доктор теологије на универзитету у Павији, 27. 11. 1783. Боравио је у Риму код *Propaganda Fide*. У почетку се занимао за енологију и географију, али чини се да се управо за време тог боравка у Риму појавило инте-

découvre entre la langue des Russes et celle des Romains,⁸⁹ утицало на Павла Соларића да се преда студијама упоредне лингвистике – западни стручњаци нису давали ни одговарајућу слику нити при-
давали важност словенским језицима, а пре свега илирском језику, односно језику Срба и Хрвата.

ресовање за учење и кинеског језика; вид.: Hartmut Walravens, *Antonio Montucci (1762–1829), Lektor der italienischen Sprache, Jurist und gelehrter Sinologe – Joseph H. (1757–1819), Orientalist und Chinakundiger*, Berlin: C. Bell, 1992.

⁸⁹ Milano: per i tipi di A. F. Stella et Compagnie 1817.

5. „Мистер Јоан Ливи”

После три месеца проведена у Лондону Доситеј је потрошио сав новац који је имао, па је јавио господину Лузињану да намерава да се врати у Кале. На то му је Лузињан одговорио да га је један добар пријатељ, коме је већ причао о Доситеју, замолио да овога доведе к њему на ручак, јер жели да га упозна. Он је „инглеске порцолане трговац, но учен човек и велики љубитељ јелинскога језика и књига, како он, тако и госпођа његова”.⁹⁰ Лузињан је тада Доситеја одвео у дом господина „Јоана Ливија”.

У „Напоменама” за *Живот и прикљученија* (2007) наводи се да се о господину Ливију „готово ништа [...] не зна, чак ни истраживање Јернеја Копитара, током боравка у Лондону 1815, није донело никакав резултат”.⁹¹

После сат хода од места где је становао прва три месеца, Доситеј је стигао до дома господина Ливија у делу града „именујему Хермитец, у дом нарицајемо ’Чајне Хауз’, то јест ’Хинеска кућа’”.⁹² Овај део града, где се налазила Хермитиц кућа порцелана (позната као *Hermitage Pot-House / Pottery*, али и *Dock Pottery*, те *Wapping Pottery*⁹³), и где се налази Хермитиц степениште (*Hermitage Stairs*), смештен је у источном делу Лондона који се зове Вопинг

---

⁹⁰ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 140.

⁹¹ Ivi, „Напомене”, 191; вид.: Gerald Stone, *On Kopitar's Visit to Oxford*, *Slovene Studies. Journal of the Society for Slovene Studies*, 3/2, 1981, 106. Вид.: Миодраг Ибровац, *Копитар и Французи. Прилог биографији са неиздатом преписком*, Београд: Научна књига, 1953, 77.

⁹² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 142.

⁹³ Вид.: Ivor Noël Hume, *Early English Delftware from London and Virginia*, 114.

(Wapping),⁹⁴ и тада је представљао зону насељену људима са стране, углавном трговцима, и, између осталог, Шкотима. Вопинг се налази на обали реке Темзе, а вековима га је карактерисао снажан поморски промет: насељавали су га трговци, морнари, градитељи чамаца, и углавном представници свих трговинских активности које су биле у вези са пловидбом. Ту су се усидравали бродови, али је тај крај исто тако био познат и по томе што су ту извршаване смртне пресуде вешањем: вешала су била изграђена у непосредној близини воде а тела осуђеника висила су док их плима три пута не потопа.⁹⁵ У овом крају су, уз то, забележена и два важна археолошка налазишта и историјска места: црква Сен Џон Вопинг (St John Wapping) и Хермитиц Потхаус у Хермитиц Бејсену (Hermitage Pothouse at Hermitage Basen):

The Hermitage Pothouse was indicated by documentary evidence to be at the head of the former Hermitage Dock and was in production from c. 1665 to c. 1773. The pottery produced is known as tin-glazed ware, or sometimes delftware after the major production centre (Delft) in the Low Countries. Wapping was the one factory established on the north bank of the Thames, but in common with all other factories was close to the river.⁹⁶

Међу Шкотима у Вопингу живео је и Доситејев домаћин, господин Џон Ливи, који је заиста био трговац John Livie,⁹⁷ и трговао је порцеланом управо у крају у који се убрзо преселио и сам Доситеј: „По неколико дана”, каже Доситеј, „нађу ми и квартир баш у свом комшилуку.”⁹⁸ Џон Ливи је у продаји порцелана био у партнерству са, такође Шкотом, Џејмсом Олбернатијем (James

⁹⁴ Richard B. Schwartz, *Daily Life in Johnson's London*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1983, 150; вид.: *Appendix II*, ил. бр. 9.

⁹⁵ Martha Leigh, *Memories of Wapping 1900–1960: Couldn't Afford the Eels*, The History Press Ltd, 4 July 2008; Madge Darby, *Waappa's People: History of Wapping*, Connor & Butler, Dec. 1988.

⁹⁶ Charles E. Orser, ed., *Encyclopedia of Historical Archaeology*, London: Routledge, 2002, 638.

⁹⁷ Чедомил Мијатовић (Cedomilj Mijatovic) је у књизи *Servia and the Servians* (New York: Cosimo, [1908], 2007, 243) навео само ово: “It is possible that there are direct descendants somewhere of that learned merchant, John Livie, and his charming wife, of whom the ex-monk, Dossithey, gives such an admirable sketch.”

⁹⁸ Доситеј Орбодовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 143.

Albernethy),⁹⁹ трговцем из улице Leadenhall у Лондону, од 1764.¹⁰⁰ до отприлике 1773. године, мада није познато кад су тачно обуставили производњу порцелана. То је било време брзе експанзије индустрије порцелана и трговачких размена.¹⁰¹ Олбернати је имао веома разгранат посао: осим са Џоном Ливијем, био је у партнерству и са Ричардом Едисоном (Richard Addison), те са Ведербијем и Краудером (Weatherby and Crowther), који су једно време држали чувену фабрику порцелана Боу (Bow porcelain factory):¹⁰²

By the mid eighteenth century the trade of the general earthenware dealers was well established and also much better documented, so that the scale and complexity of some individual business can be traced. Thus James Albernethy, merchant of Leadenhall Street, London, had wide-ranging business contacts; he was in partnership with Richard Addison at the Hermitage delftware pottery at Wapping in the 1760s; he dealt in lead; he was in partnership with other merchants, including John Livie and, who themselves were involved in glass production and with the porcelain factory at Bow.¹⁰³

Да је Џон Ливи заиста био угледан трговац, те да је одржавао и значајне прекоморске трговачке везе, пре свега са Сједињеним Америчким Државама, сведоче и фактуре фирме *Олбернати &*

⁹⁹ R. P. Treadwell Davenport-Hines, Jonathan Liebenau, *Business in the Age of Reason*, London: Frank Cass and Company Limited, 1987, 74: "Albernethy and Livie insured stock, utensils and mill for £4,800 on 6 Feb. 1764, Vol. 153, No. 206684; it is not known when this delft pottery closed, but Albernethy is called a merchant in insurances of 1770 and 1771, Vol. 197, No. 281722 and Vol. 204, No. 295125."

¹⁰⁰ *Ibidem*: "Baddeley lists the business as Albernethy and Livie from 1765/8 in his sales ledgers, Stafford Record Office, D1788 v99 and v100."

¹⁰¹ Rhoda Edwards, *London Potters circa 1570–1710*, *Journal of Ceramic History*, 6, 1974, 14–15; Frank Britton, *London Delftware*, London: Jonathan Horne Publications, 1987, 30–33; Michael Archer, *Delftware*, London: Faber & Faber, 1997, 561, 570; Lorna Waetherill, *The Business of Middleman in the English Pottery Trade before 1780*, *Business History*, 28/3, 1986.

¹⁰² Hugh Tait, *Bow Porcelain*, у: Robert Jesse Charleston, ed. *British Porcelain 1745–1850*, London: Benn, 1965; Elizabeth Adam, David Redstone, *Bow Porcelain*, London: Faber & Faber Monographs on Pottery & Porcelain, 1981; Peter Bradshaw, *Bow Porcelain Figures circa 1748–1774*, London: Barrie & Jenkins, 1992.

¹⁰³ R. P. Treadwell Davenport-Hines, Jonathan Liebenau, *Business in the Age of Reason*, 57. За списак трговаца у Лондону вид. и: *The Compleat Compting House Companion*, London: Johnston, 1763.

Ливи (Albernathy & Livie) из 1764. године, које су пронађене међу папирима Џорџа Вашингтона(!).¹⁰⁴

Кад је реч о години рођења и смрти господина Ливија, може се као тачан прихватити податак да је рођен 1729. године (што би значило да је имао 55 година кад се упознао са Доситејем), с обзиром да је у месечнику *Monthly Magazine* за 1798. годину забележено да је господин Џон Ливи преминуо 3. априла 1798, у 69. години. Такође се наводи да је био добро познат књижевном свету, пре свега по лепом и коректном издању Хорација, по свом дубоком и свима знаном познавању језика, те својој доброћудности и интегритету карактера, па је свима онима коју су имали ту срећу да га познају, смрт господина Ливија донела дубоку жалост и представљала губитак:

On the 3d of April, after a few days illness, at his house near Hermitage Stairs, Wapping, in the 69th year of his age, Mr. John Livie, a gentleman well known in the literary world, for his deep and accurate knowledge of the learned languages. His small, but beautiful and correct edition of Horace, will be a lasting monument to his memory; and the benevolence and integrity of his character, must render his loss a subject of the deepest regret to all who had the happiness of his acquaintance.¹⁰⁵

И доиста: тада ће Доситеј – који је са господином Ливијем разговарао на латинском, „којим језиком он бесеђаше с предивним красноречијем и исправностију”,¹⁰⁶ и који га је, заједно са својом женом, подучавао енглеском језику тако што би Доситеј преводио „коју Езопову басну с греческога језика на инглески”¹⁰⁷ – открити да господин Ливи није био само чувени шкотски трговац порцеланом у Лондону, већ исто толико познати шкотски класициста,

¹⁰⁴ Theodore J. Crackel, ed., *The Papers of George Washington Digital Edition*, Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2008, Colonial Series (7 July 1748–15 June 1775), Volume 7 (1 January 1761–15 June 1767): <http://gwpapers.virginia.edu/>

¹⁰⁵ *Monthly Magazine and British Register, Volume 5, Part I, 1798. From January to June, inclusive*, London: Printed for R. Phillips, n. 71, 1798, 388; S[y]lvanus] Urban, *The Gentlemen's Magazine, Historical Chronical*, May 1798, 444; *Selection of Curious Articles from the Gentlemen's Magazine*, vol. IV, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row; and Munday and Slatter, Oxford, 1811, 436.

¹⁰⁶ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 142.

¹⁰⁷ *Ivi*, 143.

за кога се говорило да је „excellent scholar”¹⁰⁸ и „elegant scholar”:¹⁰⁹ Џон Ливи приредио је издање Хорација за издавача из Бирмингема Џона Баскервила (John Baskerville, 1706–1775).¹¹⁰ Баскервил је био чувени британски штампар који је измислио посебну врсту слова и осмислио разне врсте штампарских техника.¹¹¹ За Баскервила је господин Ливи приредио следеће издање Хорација: *Quintus Horatius Flaccus. [Ed.] (Joannes Livie) Birminghamiae: typis Joannis Baskerville, 1762.*¹¹²

Највероватније је примерак управо тога издања желео да купи словеначки филолог Јернеј Копитар, како је 18. јула [1810] писао словеначком теологу и језикословцу Јакобу Зупану (1785–1852), али је одустао јер је недостајала страница бр. 111.¹¹³

Кад је о Копитаревом боравку у Енглеској реч, Џералд Стоун истиче да се ништа не зна о његовим контактима и познанствима у Енглеској, осим узалудног покушаја да посети већ преминулог Џона Ливија: “[...] we know nothing of his connections or intentions in England apart from his vain attempt to visit the already deceased John Livie (Dositej Obradović’s host in 1784–5)”.¹¹⁴ Копитар је у то време био у Бечу, па није искључено да је на примерак књиге о којој је реч наишао у некој од антикварница.

За ово издање Хорација говорило се да је веома педантно урађено, да је најлепше до тада виђено, а његову је лепоту истакао и чувени енглески проучавалац класичних језика и књижев-

¹⁰⁸ Robert Watt, *Bibliotheca Britannica*, 513; уп.: *The London Chronicle*, vol. XI, 1762, Feb. 6–9, 130.

¹⁰⁹ Edward Harwood, *A View of the Various Editions of the Greek and Romand Classics*, London: Becket, 1778, 226.

¹¹⁰ Josiah Henry Benton, *John Baskerville: Type-founder and Printer 1706–1775*, Boston: privately printed, 1914; Frank Ernest Pardoe, *John Baskerville of Birmingham, Letter-founder and Printer*, London: F. Muller, 1975.

¹¹¹ О томе вид.: Caroline Archer: http://typographicclub.org/images/uploads/downloads/dr_caroline_archer.pdf

¹¹² Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 10.

¹¹³ *Новыя письма Добровскаго, Копитара и других югозападных Славян*, труд И. В. Ягича, Санктпетербург: Тип. Императорской академии наук, Сборник Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академии наук, т. 62, 1897, 195. Вид.: Мита Костић, *Доситеј у историској перспективи XVIII и XIX века*, 74.

¹¹⁴ Gerald Stone, *On Kopitar’s Visit to Oxford*, 106; вид.: Миодраг Ибровац, *Копитар и Французи. Прилог биографији са неиздатом преписком*, 77.

ности др Едвард Харвуд (Edward Harwood, 1729–1794). Хвалила се и студиозност Џона Ливија: за основу свог издања узео је једно мало издање претходно објављено у Хамбургу. Енглески песник Вилијам Шенстон (William Shenstone, 1714–1763), с којим се Џон Ливи дружио, рекао је за ову књигу да је права лепота коју Енглези још нису имали, мада је сматрао да би то он боље урадио; на крају је ипак признао да је Ливијево издање Хорација најбоље и најтачније. Изгледа да је тада дошло и до неких несугласица између Роберта Додслија, који је ту књигу наводно продавао у Лондону, и издавача Баскервила, али и Шенстона – у вези са илустрацијама у књизи. Књига је била посвећена лорду Бјуту,¹¹⁵ премијеру краља Џорџа III (Joanni comiti de Bute), а краљев цртач Ричард Далтон (Richard Dalton, 1720–1791) нацртао је грб лорда Бјута на страници посвете.¹¹⁶

Catullus, Terence, and Horace were also issued in 1772, and Lucretius in 1773, in 12mo. A 12mo Horace was issued in 1762. It is said to be the most correct, and it is thought by some to be the most beautiful, of all the books that Baskerville printed. With the exception of Sternhold and Hopkins's Psalms in metre, and Tate and Brady's Psalms, which were printed in the same year, this Horace was the first 12mo book that Baskerville printed. The text was chosen by a Scotchman by the name of John Livie, whom Baskerville employed to edit the book. He took as a basis for his work a little edition printed at Hamburg. Shenstone, who always wanted his finger in every pie, said of this book: "It is really a beauty, and upon the whole as good a text as any we have yet – but excuse my vanity, who think I could have rendered it better, if they have suffered me to have the *final* determination of it." In another letter he said: "There may be fifty or more preferable readings to what are received in this new Horace, yet you will find a better text there, upon the whole, than in any one edition extant. As to the beauty of type and press-work, it is too obvious to need vindication. The accuracy of the latter almost exceeds what was ever found in any other book."

There was a good deal of fuss between Dodsley, who appears to have sold the book in London, and Baskerville and Shenstone, about plates

¹¹⁵ Иако свакако најомраженији премијер у историји Велике Британије, лорд Бјут је био чувен по својој компетентности, вид.: Robert Eccleshall, Graham Walker, *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, London: Routledge, 1998.

¹¹⁶ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 11.

for this book. Baskerville did not accept any of the designs which were drawn for them, but caused Wale and Grignion to execute a frontispiece and vignette. The book was dedicated to Lord Bute, and the King's drawing-master presented a drawing of the Bute arms, which figure on the dedication page.

Dr. Harwood says that the first edition of Horace, printed in 1762, "is the most beautiful little book, both in regard to type and paper, I ever beheld. It is also the most correct of all Baskerville's editions of the classics; for every sheet was carefully revised by Mr. Livie, who was an elegant scholar."¹¹⁷

Поменуто „мало издање које је штампано у Хамбургу” вероватно је хамбуршко издање 12^о из 1733. године (прво издање је из 1681): *Oeuvres d'Horace: en latin et en françois avec des remarques critiques et historiques par Monsieur Dacier: Cinquième Edition, revue, corrigée d'un nombre considerable de fautes, & augmentée de Notes critiques, historiques & géographiques, & des différentes leçons de Mrs. Bentlei & Cuningam, & du P. Sanadon, par Monsieur Dacier*, Hambourg: Abraham Vandenhoeck, 1733.¹¹⁸

Вест о Баскервиловом издању Хорација, које је приредио Ливи, пренео је и *London Chronicle*:

This Day was published,
Price Fibe Shillings in Sheets, elegantly printed by JOHN BASKERVILLE,
Adorned with two new Designs engraved by Grignion, and inscribed, by
Permission to the Right Hon. the Earl of BUTE,
QUINTUS HORATIUS FLACCUS.
Accuranta J. LIVIE, A. M.¹¹⁹

О врности Џона Ливија као класицисте, и о лепоти Баскервиловог издања Хорација, извештавали су тада и други извори; наводи се у њима да је та књига прелепа, пре свега у издавачком смислу, али је и најкоректније Баскервилово издање класика јер је сваки лист пажљиво прегледао господин Ливи, врсни стручњак:

¹¹⁷ Josiah Henry Benton, Benton, *John Baskerville: Type-founder and Printer 1706–1775*, 40–41.

¹¹⁸ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 12.

¹¹⁹ *The London Chronicle*, vol. 11, 22–24 June 1762, 598.

BASKERVILLE. Birmingham. 1762–72. 12mo. 1770. 4to.

“This first edition”, says Dr. Harwood, “is the most beautiful book, both in regard to type and paper, I ever beheld. It is also the most correct of all Baskerville’s editions of the classics; for every sheet was carefully revised by Mr. LIVIE*, who was an elegant scholar.” The edition of 1772 is incorrect, and far from being esteemed. The 4to. edition of 1770 is a very beautiful and extremely scarce work, the rarest of all Baskerville’s editions. It is frequently chosen by the curious as a repository for any modern or antique design relating to the poet. A good Copy, with Gravelot’s plates, inserted, is valued at 2*l.* 2*s.* in the catalogue of Messrs. Payne and Foss.¹²⁰

У белешци стоји да Ливи ово своје дело није могао лично да преда лорду Бјуту, јер је лорд Бјут био спречен. Књигу је првом министру представио Ричард Далтон, који је краља учио да црта. Изгледа да је Далтон Ливијево издање показао и краљу, и то месец дана пре изласка целог тиража. Далтон је био веома задовољан својим цртежом грба лорда Бјута, и истакао да је сам надгледао све илустрације у књизи:

“LIVIE says he is well pleased with our frontispiece, 8 c to his Horace. He could not present his work to Lord Bute, himself, on account of my Lord’s indisposition. Mr. Dalton (Dr. Dalton’s brother,) who teaches the King to draw, presented it. It seems this Mr. Dalton (who gave the drawing of Lord Bute’s arms) has lodgings in the palace, and sees the King every day. While Livie was with him, word came that the King was coming into his room; upon which Livie was sent out another way. The King asked Dalton whom he had with him? and was answered an editor of Horace, who had inscribed it to Lord Bute. Dalton is to present a copy to the King.

“I enclose you a specimen of the decorated parts of Horace, with the frontispiece. The book will be published in a month’s time, when I mean you to have a copy from those that are allotted to me.

“My Lord Bude’s arms are unexceptionably well finished. The other plates, either through negligence or the willfulness of the designer and engraver, have given me infinite trouble and vexation. However, with about *two thirds* of my directions observed, they will, I hope, afford you

¹²⁰ Thomas Frognall Dibdin, *An Introduction to the Knowledge of Rare and Valuable Editions of the Greek and Latin Classics*, vol. II, London: Harding and Lepard, Pall-Mall, 1827, 111.

some pleasure; and discover somewhat more *beauty* and *spirit* than one commonly finds in such designs. Send me your remarks very particularly I beseech you.” – *May 28, 1762. SHENSTONE’S Letters (to Mr. Graves) Vid. his Works, vol. iii. 334, 8vo. edit. 1791.*

These engravings, about which Shenstone discovers such anxiety, are unworthy of criticism. The arms of Lord Bute, and the dedication beneath, form, however, a very elegant page.

Постојало је још једно Ливијево издање Хорација, из 1770. године. Разлика је у гравирама: илустрације за издање из 1762. урадио је француски уметник Шарл Грињон (Charles Grignon, 1717–1810), који се преселио у Лондон и ту радио; издање из 1770. такође је илустровао један Француз, Ибер-Франсоа Бургињон, познат као Гравло (Hubert-François Bourguignon, Gravelot, 1699–1773), који је такође емигрирао, 1732. године, из Француске у Лондон.

О још једном, овог пута постхумном лондонском издању Хорација, из 1799. године, за издавача Спилсберија (William & Carol Spilsbury), *Quintus Horatius Flaccus. Editio nova, a Joanne Livie recognita*,¹²¹ читаоцима је напоменуто да је урађено по претходном, веома уредном издању које је приредио Џон Ливи, и да је овог изузетног господина, ерудиту, смрт омела да и даље ради:

JAMDUDUM exhaustâ QUINTI HORATII FLACCI editione, Birmingham, 1760, apud J. Baskerville, JOANNE LIVIE editore; nos ad benè merendum de omnibus qui Latinos autore et literas colunt, hanc novam et recognitam edizionee prodimus, quam per triginta annos prædictus J. LIVIE accuratissimè perfecerat: morte interceptus, non emisit in lucem. Desiderabitur inter doctos necnon inter cujuscumque ordinis cive Vir ille doctrinâ præclarus egregiisque morbus præstans. Nihil verò in hâc Editione desiderandum est; illam enim typis mandaverat eruditissimus Editor noster, priusquàm morti occumberet.¹²²

Године 1766. издавач Баскервил штампао је Вергилија којег је рецензирао Џон Ливи: *Publii Virgilio Maronis Bucolica, Georgica, et Aeneis*, Birminghamiæ; Typis Johannis Baskerville, M DCC LXVI [...] RECENSUIT J. LIVIE A. M. У библиографији издавача Баскервила за ово издање каже се: “Probably published in April 1766 (Birmingham

¹²¹ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 13.

¹²² *Quintus Horatius Flaccus: Editio Nova, A Joanne Livie recognita*, Londini: Typis et impensis G. et C. Spilsbury, 1799.

Gazette, 21 April 1766). Copies were despatched to Livie by Baskerville early in December 1766 (Straus and Dent, p. 102).¹²³

Стручност Џона Ливија као класицисте, и његово знање, као и његову добру ћуд, описује нам и његов сестрић, касније издавач Ричард Тејлор (Richard Taylor, 1781–1858), који је 1852. године основао чувену фирму *Taylor & Francis*: “Richard’s maternal Aunt and Uncle John Livie also lived in Chancery Lane. The latter’s ‘deep grammatical learning and vast stock of knowledge’ was greatly appreciated, but his sudden death in April 1798 deprived me of one of the best friends which I had in London”.¹²⁴

Џон Ливи саставио је и једну граматику грчког језика, која је објављена постхумно, 1791. године у Лондону: *Graecae lingua conjugationes; temporibus suis quibusque loci sita dispositis, ut simplici fere intuitu eoprundem cernatur formatio*, и која је била штампана приватно, вероватно за уски круг корисника. Ово Ливијево дело нађено је у власништву енглеске списатељице Мери Бери (Mary Berry, 1763–1852). На граматици стоји и следеће: “*In usum... Annea Damer*”. То би значило да је ову граматику користила тада чувена енглеска вајарка Ен Симор Дамер (Anne Seymour Damer, 1748–1828).¹²⁵ За њу је Хорас Волпол, представљајући је дипломати сер Хорасу Ману (Horace / Horatio Mann, 1706–1786) у Фиренци, рекао да „пише латински као Плиније и да учи грчки”;¹²⁶ зна се и да је своје статуе потписивала користећи класичне језике. Заједно са Мери Бери посетила је Париз 1802. године. У кореспонденцији Мери Бери помиње се управо Ливи, и то како је високо ценио дотичну списатељицу: “I gave Livie your message. His answer was:

¹²³ Philip Gaskell, *John Baskerville: A Bibliography*, Cambridge: Cambridge University Press, 1959, 50; Philip Gaskell, *John Baskerville: A Bibliography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 51: “Copies were despatched to Livie by Baskerville early in December 1766.”

¹²⁴ W. H. Brock, A. J. Meadows, *The Lamp of Learning: Taylor & Francis and Two Centuries of Publishing*, London: CRS Press, 1998, 22. Из овог податка види се да су господин и госпођа Ливи (барем једно време) живели у улици Chancery Lane.

¹²⁵ Ен Симор Дамер, рођена Конвеј (Conway), из аристократске је породице; вид.: Jan Seewald, *Theatrical Sculpture. Skulptierte Bildnisse berühmter englischer Schauspieler (1750–1850), insbesondere David Garrick und Sarah Siddons*, München: Herbert Utz Verlag, 2007.

¹²⁶ Stephen Leslie, *Damer, Anne Seymour, Dictionary of National Biography, 1885–1900*, Vol. 13, 450: “[...] Walpole, introducing her to Sir Horace Mann at Florence, says that she ‘writes Latin like Pliny and is learning Greek. [...]’.”

'I highly value Miss Berry.'"¹²⁷ Џон Ливи је, дакле, подучавао Ен Симор Дамер класичним језицима (с њом се и дописивао¹²⁸), како је написала и сама госпођи Бери, истичући љубазни карактер господина Ливија: "I have only seen Livie to-day. He is so good natured, and accustomed to find the mercury here at a low ebb, that I let him come."¹²⁹

Значајно је и да је Џон Ливи био тотор породице чувеног физичара и хемичара Џона Роубака (John Roebuck, 1718–1794) из Бирмингема.¹³⁰ Роубак је био енглески проналазач који је одиграо важну улогу у индустријској револуцији и који је познат по томе што је на индустријској скали произвео сулфурну киселину. Заједно са Семјуелом Гарбетом (Samuel Garbett, 1717–1803) изградио је, 1749, у шкотском месту Престонпенс, фабрику за производњу киселине. Године 1759. основао је прву шкотску трговину порцеланом и грнчаријом већих димензија. За Роубаково име везано је и име Џејмса Вата: њих двојица су покушали да произведу алкал, али без успеха.¹³¹ Вршио је разне експерименте, а 29. априла 1776. извршио један експеримент коме су присуствовали, између осталих, и Вилијам и Џорџ Фордајс:

April 29, 1776, I heated a cylinder of wrought iron, which weighed fifty-five pounds, to a white heat, and exactly balanced the same, when hot, in the presence of the hon. HENRY CAVENDISH, NATH. PIGGOT, MATTHEW RAPER, ANDREW CROSBY, EDW. DELAVAL, HAMILTON, DAVID HARTLEY, WILLIAM RUSSEL, Esquires; Doctors HUNTER, BROCKLESBY, MORTON, WILLIAM FORDYCE, GEORGE

¹²⁷ Melville Lewis, *The Berry Papers Being the Correspondence hitherto Unpublished of Mary and Agnes Berry (1763–1852)*, London: John Lane, The Bodly Head, 1914, 51.

¹²⁸ Elizabeth Eger, *Bluestockings Displayed: Portraiture, Performance and Patronage, 1730–1830*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 98.

¹²⁹ Jonathan David Gross, *The Life of Anne Damer: Portrait of a Regency Artist*, Lanham: Lexington Books, 2014, 148.

¹³⁰ James E. Tierney, ed., *The Correspondence of Robert Dodsley: 1733–1764*, Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1988, 460; John Money, *Experience and Identity: Birmingham and the West Midlands 1760–1800*, Manchester: Manchester University Press, 1977.

¹³¹ Jenny Uglow, *The Lunar Men: The Friends Who Made the Future 1730–1810*, London: Faber and Faber, 2002, 244–246.

FORDYCE, RUSSEL, WATSON junior, MUSGRAVE; Mess. JOHN HUNTER, BEN. WILSON, JAMES RUSSEL, RAMSDEN, WHITEHOUSE, MAGELLAN.¹³²

Роубак је био члан лондонског Краљевског друштва од 1764, и члан Друштва месечара из Бирмингема (Lunar Society of Birmingham, око 1765 – око 1800). Друштво месечара¹³³ је у ствари један мали клуб (никад нису имали више од 14 чланова) природњака, филозофа, доктора, индустријалаца, који су веровали да ће открића свет учинити бољим.¹³⁴ Ово друштво било је део једног ширег феномена, тзв. мидлендског, или западномидлендског, или бирмингемског просветитељства (Midlands / West Midlands / Birmingham Enlightenment),¹³⁵ чије су кључне личности биле филозоф, песник и природњак Еразмус Дарвин (Erasmus Darwin, 1731–1802), деда Чарлса Дарвина, затим Џејмс Ват и Џон Роубак, а касније и хемичар и физичар Џозеф Присли (Joseph Priestley, 1733–1804) – који је разбеснео Руђера Бошковића јер је погрешно преузео његову теорију твари (Бошковићеве идеје о атомизму у Шкотској су прихватили филозофи моралисти)¹³⁶ – те Семјуел Џонсон, издавач Џон

¹³² John Roebuck, *Experiments on Ignited Bodies*, Philosophical Transactions, Royal Society of London, 66, 1776, 511.

¹³³ Звали су их *Lunar men* („месечари“) јер су се састајали кад је био пун месец, с обзиром да улице Бирмингема нису биле (добро) осветљене.

¹³⁴ Robert E. Schofield, *The Industrial Orientation of Science in the Lunar Society of Birmingham*, Isis, 48/4, Dec. 1957, 408–415; Robert E. Schofield, *The Lunar Society of Birmingham: A Social History of Provincial Science and Industry in Eighteenth-Century England*, Oxford: Clarendon Press, 1963; Jenny Uglow, *The Lunar Men: The Friends Who Made the Future*.

¹³⁵ Gavin Budge, *Science and Soul in the Midlands Enlightenment*, Journal for Eighteenth-Century Studies, 20, 2007, 2, 157–160; Peter M. Jones, *Industrial Enlightenment: Science, Technology and Culture in Birmingham and the West Midlands, 1760–1820*, Manchester: Manchester University Press, 2009; Malcolm Dick, ed., *The West Midlands Enlightenment, History West Midlands*, vol. 1, Issue 1, Spring 2013.

¹³⁶ Присли је 19. 8. 1178. овако писао Бошковићу: “[...] I have not made you an accomplice with me in it; for that I have only adepte your theory of the nature of matter, without supposing that you had the most distant idea of the use that I have made of it” (Vladimir Varićak, *Drugi ulomak Boškovićeve korespondencije*, Rad JAZU, 193, 1912, 206); Бошковић му је одговорио 17. 10. 1778: “[...] que vous pretendies le tirer de ma theorie sur la matiere, en me faissant de cette maniere complice d’un doctrine, que je deteste, et que j’abhorre comme impie du coté de la Religion, et sottte du coté de la saine philosophie. Il m’a ajouté, que vous parliez de ma theorie comme par une relation qu’on vous en avoit faite” (Vladimir Varićak, *Drugi ulomak Boškovićeve korespondencije*, 208). Вид. и: Robert Schofield, *A Scientific Autobiography of Joseph*

Баскервил, код кога је Џон Ливи издао Хорација и Вергилија, као и Вилијам Шенстон.

Са Шенстоном је Џон Ливи био у преписци.¹³⁷ Шенстон је, осим по песничким делима, за која је издавач Роберт Додсли сматрао да посредују између класичне културе и Шенстоновог личног стила живота,¹³⁸ био познат и по томе што је био љубитељ баштованства, а тиме се бавио на свом имању Лисоус (The Leasowes), које се надалеко прочуло; на том имању састајао се и његов књижевни кружок, тзв. Shenstone circle,¹³⁹ који су чинили Шенстонови пријатељи и комшије – на пример енглески песник и ректор Снитерфилда Ричард Јаго (Richard Jago, 1715–1781),¹⁴⁰ затим антиквар и песник Џон Скот Хилтон (John Scott Hylton, 1726?–1793), па песник и композитор Џон Пиксел (John Pixell, 1725–1784), те песник Вилијам Сомервил (William Somervil[l]e, 1675–1742), песникиња Хенријета Најт, леди Лаксбороу (Henrietta Knight, Lady Luxborough, ?–1756), песник и ректор Клевертона Ентони Вислер (Anthony Whistler), песник и романсијер Ричард Грејвс (Richard Graves, 1715–1804), и песник, антиквар и свештено лице Томас Перси (Thomas Percy, 1729–1811),¹⁴¹ који је саставио и прву збирку старих балада, *Reliques of Ancient English Poetry* (1765), као и Семјуел Џонсон. Џонсон, додуше, о Шенстону као песнику није имао превише лепо мишљење, и његов слаб успех као песника умногосте је последица Џонсонових „цензурисања”. Шенстон је уз то очекивао да ће и он, као и многи из културних кругова у којима су се он и Џон Ливи кретали, добити пензију од лорда Бјута.

Постоји и податак о школовању господина Ливија: у албуму оних који су похађали Кинг’с колеџ (King’s College) у Абердину

Priestley (1733–1804), Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966, 196–350; Richard Olson, *The Reception of Boscovich Ideas in Scotland*, *Isis*, 60/1, Spring 1969, 91–103.

¹³⁷ Marjorie Williams, *William Shenstone, Letter-Writer*, *Review of English Studies*, IX/35, 1933, 291–305.

¹³⁸ Sandro Jung, *William Shenstone’s Poetry, The Leasowes and the Intermediality of Reading and Architectural Design*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 37/1, March 2014, 53–77.

¹³⁹ John Edwin Wells, *The Dating of Shenstone’s Letters*, *Anglia*, XXXV, 1912, 429.

¹⁴⁰ Вид.: Isle Dusior, *Richard Jago: A Study in Eighteenth-Century Localism*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1945; James E. Tierny, *The Correspondence of Robert Dodsley*, 201.

¹⁴¹ Robert Dodsley, *Collection of Poems by Several Hands*, London: Routledge, 1997, 206.

стоји и име Џона Ливија – колеџ је похађао од своје 14. до 18. године:¹⁴² ”Joannes Livie, Angusensis, Brechinensis, A. M.” Кинг’с колеџ је један од најстаријих у Шкотској, основан 1495, и налази се у Старом Абердину; заједно са Меришал колеџом (Marischal College), који је основан 1593. и који је у Новом Абердину, а који је похађао Вилијам Фордајс, постао је интегрални део Универзитета у Абердину, тј. Collegium Regium Abredonense (The University and King’s College of Aberdeen). Овај податак потврђује и присуство Џона Ливија у албуму оних који су дипломирали на Кинг’с колеџу: “1747. Hic sequentes Artium Magistri renunciati fuere, promovente Magistro Alexandro Rait, P. P. [...] Apr. 2. [...] Mr. Joannes Livie, Brechinensis.”¹⁴³

Овим сазнајемо да је господин Ливи био пореклом из градића Бричина (Brechin / Breichinn) у области Ангас¹⁴⁴ у Шкотској. Бричин је био традиционално седиште римокатоличке дијецезе, а данас је епископално седиште Шкотске епископалне цркве. Из Бричина је био и раније поменути шкотски писац, историчар и новинар Вилијам Гатри, који се такође формирао на универзитету у Абердину, и који је значајан као политички писац, а ценили су га и Семјуел Џонсон и лорд Бјут.¹⁴⁵

Није искључено ни да је Џон Ливи управо онај господин Ливи који је 1755. године подучавао у средњој школи у Стерлингу

¹⁴² Peter John Anderson, ed., *Roll of Alumni in Arts of the University and King’s College of Aberdeen 1596–1860*, Aberdeen: Printed for the University, 1900, 73.

¹⁴³ Peter John Anderson, ed., *Officers and Graduates of University and King’s College Aberdeen, MVD–MDCCCLX*, Aberdeen: Printed for the New Spalding Club, 1893, 236–237. У истом албуму наводи се име још једног Џона Ливија: 1761–65: ”Joannes Livie, Moraviensis, A. M.”, с том разликом што је Џон Ливи из дијецезе Мореј похађао колеџ доста касније, 1761–65 (Peter John Anderson, ed., *Officers and Graduates of University and King’s College Aberdeen*, 245).

¹⁴⁴ Ова је област носила и име Форфаршир (Forfarshire) – од XVIII века до 1928, кад је званично враћен стари назив.

¹⁴⁵ Осим горе наведеног дела *Geographical, Historical, and Commercial Grammar*, остала Гатријева дела су: *Complete List of the English Peerage* (1763); *History of England from the Invasion of Julius Cæsar to 1688*, 4 vols. (1744–51); *A General History of the World, from the Creation to the Present Time*, 12 vols (1764–7); *A General History of Scotland*, 10 vols (1767); *The Friends, A Sentimental Novel* (1754); *Remarks on English Tragedy* (1757).

(Stirling High School, Scholam de Striuelin, Scholam ejusdam ville)¹⁴⁶ у Шкотској, где је као изборне предмете предавао француски и географију.¹⁴⁷ Подучавање географије тада је било у моди, у градовима се чак појавило ново занимање „приватни учитељ географије”, и многи чувени Шкоти узимали су часове из географије, као на пример Валтер Скот или пак Роберт Барнс, и при томе не тако ретко користили управо књигу Вилијама Гатрија; географију на универзитету предавао је и Томас Рид.¹⁴⁸ Настава у школи била је спровођена по методи ректора школе у Далкиту Џејмса Барклија (James Barclay), који је 1743. објавио трактат о образовању, *A Treatise on Education*.¹⁴⁹ Баркли је био и аутор граматика грчког и латинског језика: *The Greek Rudiments* (1754); *The Rudiments of the Latin Tongue* (1758).

¹⁴⁶ John Murray, *A History of the Royal High School*, Edinburgh: Royal High School, 1997, 2.

¹⁴⁷ Charles W. J. Withers, *Geography, Science, and National Identity: Scotland since 1520*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 135: “In Stirling High School, funds were secured in 1732 for ‘two geographical maps to be putt up’, and, in 1755, Mr John Livie, who taught ‘the voluntary subjects – French and geography’, received a ‘sett of proper maps’ to use with the school’s globes.”

¹⁴⁸ Ian Brown, *The Edinburgh History of Scottish Literature*, vol. 2. *Enlightenment, Britain and Empire (1707–1918)*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007, 19.

¹⁴⁹ James Barclay, *A Treatise on Education Or, an Easy Method of Acquiring Language, and Introducing Children to the Knowledge of History, Geography, Mythology, Antiqui. antiquities, &c. With reflections on taste, poetry, natural history, &c. the manner of forming the temper, and teaching youth such moral precepts as are necessary in the conduct of life*, Edinburgh: James Cochran and Company, 1743.

6. „Госпожа Ливи”

О госпођи Ливи, која је привукла пажњу проучавалаца наше књижевности,¹⁵⁰ нема података у досадашњим студијама о Доситејевом делу.

Доситеј се с њом први пут сусрео кад је ушао у дом породице Ливи:

Овде кад улеземо, нађемо дома госпођу гди нешто од финога беза шије. По обичном поздрављенију рече нам да седнемо; и она седне. Шијући као и пре, почне разговарати се с господином Лузињаном о том што је читала у новинам (које стајаху јоште на асталу) о делам парламента, о Индија-компанији, о новопришедшим отуда корабљем, о купечеству, пак најпосле и о новоиздатим књигама: које су, какови су људи ови[х] књига списатељи и о чему пишу. Све то она каже просто, ласно и чисто. Да је нисам гледао мојим очима да шије, би[х] заиста мислио да она чита нешто из књиге. Све нисам могао разумевати, али за чисто и јасно њезино говорење мало ми је што утицало.

У овом разговору прођу два сата, колико да их није ни било. Кад би што г[осподин] Л. почео говорити, једва би[х] чекао да он престане и да ћути, а да она говори. Цели божји дан не би[х] марио за ручак кад би само она беседила, да не престаје. Могао сам је слободно у све то време гледати, јер она мало би куд гледала кроме у свој шав. Она не б'јаше оно што се својствено зове инглеска лепота;

---

¹⁵⁰ Паулина Лебл-Албала, *Доситеј и Његош према женама*, Женски покрет, III/5–6, 1922, 179–192; Драгиша Витошевић, *До Европе и натраг. Огледи. Књига прва*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1987, 76–77; Ана Ћосић Вукић, *Епистоларни израз у делу Доситеја Обрадовића*, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 401; Марија Рита Лето, *Несавришено мајсторско дело*, 134–139.

али, с друге стране, кад би који Апелес или Рафаил хтео невиност, доброту и оно блажено спокојство срца и чисту душе непорочност изобразити, нигде, заисто, таковог оригинала не би нашао како у образу и у погледу ове Инглискиње.¹⁵¹

Име госпође Ливи било је Ен (Ann), а девојачко презиме Кук (Cook); била је кћер Џона Кука (John Cook), градоначелника Норича (Norwich), и Араматее Марије Филипс (Aramathea Maria Phillips). Ен Кук удала се за Џона Ливија 31. 10. 1781. у цркви Сент Ендрју (St Andrew) у Норичу.¹⁵²

Британски филозоф, писац, политичар и значајан мислилац касног просветитељства, један од првих модерних анархистичних теоретичара Вилијам Годвин (William Godwin, 1756–1836), отац Мери Шели (Mary Shelley, 1797–1851), ауторке чувеног романа *Франкеништајн* (1818), писао је у свом дневнику,¹⁵³ између осталог, и о Ливијевима. Годвин је детаљно описивао разне догађаје, па и најситније, зато је његов дневник важан извор за проучавање британске културе с краја XVIII и у првој половини XIX века: добија се слика интелектуалног и политичког живота Велике Британије тога доба. У дневнику се појављују важне личности британске културне историје: Годвинова жена, списатељица и филозоф Мери Волстонкрафт (Mary Wollstonecraft Godwin, 1759–1797), затим песник Перси Шели (Percy Bysshe Shelley, 1792–1822), Мери Шели, песник Семјуел Тејлор Колриџ (Samuel Taylor Coleridge, 1772–1834), песник и драматург Чарлс Лем (Charles Lamb, 1775–1834) и његова сестра, списатељица Мери Ен Лем (Mary Ann Lamb, 1764–1847), политичар и комедиограф Ричард Бринсли Шеридан (Richard Brinsley Sheridan, 1751–1816), песник Вилијам Вордсворт (William Wordsworth, 1770–1850) и многи други, па и (Џон и) Ен Ливи. Вилијам Годвин је у свом дневнику забележио следеће догађаје (хронолошким редом):

¹⁵¹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 142.

¹⁵² <http://search.lma.gov.uk>: “Ann Livie’s will PCC 1840 of St Botolph Aldgate”.

¹⁵³ <http://godwindiary.bodleian.ox.ac.uk/diary/>. Дневник се састоји од 32 свеске; прва белешка носи датум 6. април 1788, а последња 26. март 1836.

7. 3. 1797: Ливи код Џонаса Дејвиса са Тејлором и Барболдовима;¹⁵⁴
12. 10. 1803: посета Ричарду Тејлору и тамо се Годвин сусрео са Ливијевима;¹⁵⁵
6. 3. 1805: Џејмс Волстонкрафт¹⁵⁶ на вечери, сусрео се са Ливијевима,¹⁵⁷ Норткотом,¹⁵⁸ Хезлитом,¹⁵⁹ Лемовим¹⁶⁰ и Доовима;¹⁶¹
24. 4. 1805: посета госпођи Ливи у име госпође Годвин;
17. 5. 1805: посета (са госпођом Годвин) Лемовима и Ливијевима;¹⁶² тамо је био и Едвард Тејлор;¹⁶³
29. 11. 1808: госпођа Ливи је дошла на чај;¹⁶⁴
8. 8. 1809: Ланкастерова¹⁶⁵ предавања, тамо су били Ричард Тејлор и госпођа Ливи;
14. 9. 1809: посета Ричарду Тејлору, тамо је била госпођа Ливи;
1. 4. 1811: госпођа Ливи на вечери;
6. 6. 1811: госпођа Ливи је дошла у посету;

¹⁵⁴ Из белешке није јасно да ли је реч о Џону или Ен Ливи, или о обоје, с обзиром да Годвин презиме за породицу неки пут бележи у једнини, а неки пут у множини.

¹⁵⁵ Овде се највероватније срео са Ен Ливи јер је Џон Ливи умро 1798.

¹⁵⁶ James Wollstonecraft (1768–1805), поморски официр, брат Мери Волстонкрафт. Вид.: Janet Todd, *Mary Wollstonecraft: A Revolutionary Life*, London: Phoenix Press, 2001; William Godwin, *Memoirs of the Author of a Vindication of the Rights of Woman*, ed. by Pamela Clemit and Gina Luria, Peterborough: Broadview Literary Texts, 2001.

¹⁵⁷ Овде се односи само на Ен Ливи.

¹⁵⁸ James Northcote (1746–1831), уметник и писац, вид.: William St Clair, *The Godwins and the Shelleys: A Biography of a Family*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.

¹⁵⁹ William Hazlitt (1778–1830), писац и сликар, вид.: Duncan Wu, *Hazlitt: The First Modern Man*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

¹⁶⁰ Чланови породице Лем: Чарлс Лем (Charles Lamb, 1775–1834), есејиста; Мери Ен Лем (Mary Anne Lamb, 1764–1847), списатељица за децу; Леди Каролајн Лем (Lady Caroline Lamb, 1785–1828), романописац; Вилијам Лем (William Lamb, 2nd Viscount Melbourne, 1779–1848), премијер, политичар; Пенистон Лем (Peniston Lamb, 1st Viscount Melbourne, 1745–1828), политичар.

¹⁶¹ Чланови породице До: Џорџ До (George Dawe, 1781–1829), сликар; Мери Маргарет До (Mary Margaret Dawe, 1785–1871), сликарка; Филип До (Philip Dawe, 1745–1809); Керолајн До (Caroline Dawe).

¹⁶² И овде се Годвин односи само на Ен Ливи.

¹⁶³ Edward Taylor (1784–1863), музиколог и писац.

¹⁶⁴ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 14.

¹⁶⁵ Joseph Lancaster (1778–1838), бавио се васпитањем.

2. 8. 1811: посета Ричарду Тејлору, тамо је била госпођа Ливи;
 9. 4. 1812: госпођа Ливи је дошла у посету.

Постоји и податак да се библиотека класичних аутора, власништво Џона Ливија, нашла на аукцији, како се тврди највероватније по смрти његове удовице: “Livie’s ‘classical and critical’ library was auctioned many years later (probably on the death of his widow) and Taylor bought several items, including Ovid’s *Metamorphoses* (1713), a Lucretius of 1564 and Musscledenbroek’s *Elementa Physica* (1734).”¹⁶⁶ Постоји такође и каталог приватне библиотеке класичних књига које је поседовао Џон Ливи: *A Catalogue of the Classical and Critical Library of the late John Livie, A. M. ... which will be sold... May 20, 1808.*

Не зна се тачно година рођења и смрти госпође Ливи, али је забележено да је тада чувена глумица и драматург Хана Бренд (Hannah Brand, 1754–1821), такође пореклом из Норича – где је водила једну школу (Ladies Boarding School) – 1797. године објавила своје драме и песме, *Plays and Poems* (укључујући и једну драму о Хуњадију и освајању Београда, *Huniades, or The Siege of Belgrade; a Tragedy*),¹⁶⁷ а међу претплатницима за ово издање појављују се госпођа и господин Ливи: “Mr. John Livie, London; Mrs. Livie”. У лексикону глумаца стоји, уз то, да је Хана Бренд, која је умрла у Норичу, свој тестамент написала 13. октобра 1811. године, и да је тада боравила у Лондону, код удовице Ен Ливи: “Hanna Brand died in March 1821, probably at Norwich. When she drew up her will on 13 October 1811, she was residing with Ann Livie, widow, in the Liberty of the Tower of London.”¹⁶⁸ Постоји и податак да је тада као њен повереник именована и Ен Ливи: “Mrs Ware was named as a co-trustee with Ann Beever, of Norfolk, the wife of Thomas Beever, Hanna’s cousin John Brand, and Ann Livie.”

Ен Ливи преписала је и рукопис *English Bards and Scotch Reviewers: a satire* (London: James Cawthorn, 1810), који је потписа-

¹⁶⁶ W. Hodson Brock, A. J. Meadows, *The Lamp of Learning*, 22.

¹⁶⁷ Norwich: Printed by Betniffe and Payne, 1798.

¹⁶⁸ P. H. Highfill, Jr., K. A. Burnim, and E. A. Langhans, *A Biographical Dictionary of Actors, Actresses, Musicians, Dancers, Managers and Other Stage Personnel in London 1660–1800*, Illinois: Southern Illinois University Press, 1973, 306.

ла 20. новембра 1817; тај рукопис налази се у библиотеци Сената Универзитета у Лондону.¹⁶⁹

Кад је приспео у Хамбург, Доситеј се писмима јавио својим пријатељима у Енглеској: „господину Лузињану јелински, господину кавалеру Фордајс и мојему предрагом мистер Ливи, мистер Јанзону, Кларку и господину Гулјелму Валиоту – латински”;¹⁷⁰ госпођи Ливи (и господину „Торнболу”), а Драгиша Витошевић о њој каже да „можда управо тој Енглескињи увелико дугујемо ту најчитанију његову књигу, његове *Басне*!”¹⁷¹ написао је писмо на енглеском,¹⁷² и у писму хвали доброту и љубазност Ен Ливи, и тиме употпуњује слику о својој „учитељници и благодетелници”, али и о господину Ливију, кога су уосталом сви хвалили, затим господину Фордајсу, „мистрес Телар” и брату госпође Ливи:

Благодетељна госпоже!

Како год остала чувствованија срца, тако и благодарност не може се совершенно реч’ма представити. Кад год ми с пристојним манијем о милости и љубвеполним наши[x] благодетеља делам размишљавамо, душа наша осећа нешто таково у себи за које језик не може равномерна изјашњенија наћи. Често и то што би се могло рећи није нам слободно, бојећи се да се већма неблагодарни не покажемо што се усиљујемо с простим реч’ма за показана благодетјанија награжденије чинити. Зато нити ја намеравам, нити ви, госпоже моја, немојте мислити да ја чрез ово благодарствено писмо ваше благодетјаније наплатити иштем. Ја сам сад подалеко од вашег пребиванија; широко море разделяје ме од вас, и без сумњенија у животу мојем нећу вас к тому видити. Зато се не бојим да ћеду моје речи ни по видимому најмањем ласкателству подложне бити. Мени већ не остаје што би[x] од Вас желио; ибо оно што ми је на свету пожелатељнејше и дражајше било, то сам вашом милостивом помоћу получио и у состојанију се, фала богу и вами, на[x]одим:

¹⁶⁹ *Senate House Library*, University of London, Reference code: GB 0096 MS 273; треће издање дела *Byron's English Bards and Scotch Reviewers* објавио је Џејмс Которн (James Sawthorn) у Лондону 1810.

¹⁷⁰ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампцију. Живот и прикљученија*, 147.

¹⁷¹ Драгиша Витошевић, *До Европе и натраг. Огледи. Књига прва*, 77.

¹⁷² Приватна кореспонденција породице Ливи, или боље речено оно што је остало од те кореспонденције, налази се у библиотеци фондације Сен Брајд (St Bride) у Лондону. Приступ писмима, међутим, није могућ јер су у току радови на рестаурасању зграде.

Адизонова и других ваше просвештене нације списатеља књиге разумевати. По тому ви сама, благодетелнице моја, видите да овде ласканија и какове ни буд користи желанија никакво подозреније места имати не може. Ко се год ничему нејма надати, нити има шта већ очекивати, он природно неће ласкати, следоватељно његове речи морају неодложно из другога кога извирати и происходити извора. Док сам ја при вама био у Лондону, за толику вашу аки милостиве матере и љубиме сестрице доброту мени није дозвољено било ни с једном речју Ввами зафа|алити. Ваша благородна душа, на[х]одећи све своје награжденије у својеј врожденој доброту, нити је могла ни хотела о чем другом чути. Овде, обаче, гди сам ја сад, не можете ми више заповедати да вам не благодарим; сад ми је слободно чинити што год [х]оћу и могу вам благодарити колико ми срце жели. У све време мојега при вама пребиванија, како ви тако и љубими господин Ливи, супруг ваш, ви обоје нисте вашеј к мени доброту никаква предела полагаати хотели, нити је вама довољно било да ми ви сами толику љубов показујете, него сте ме сврх тога и вашим достојнејшим пријатељем препоручавали, који су ми морали вама за хатар добри бити; зашто, ко не би оном кога ви двоје фалите, који сте иста на земљи доброта, добар био? Право је, дакле, да и на ме ред дође да и ја вас сестром, матером и Минервом мојом милостивејшом и благодатнејшом зовем и наричем и како такову да вас славим и проповедам! Молим вас, искарајте здраво господина Торнбола. Гледајте само његов посао! Како да мени није доста жао било с такви сердечни растати се пријатељи, седне и напише ми некаково прелубезно писмо, метне у њега неколико гинеја, пак га пошље у Гравезант за мном у потеру! Господину кавалеру Фордајц, мојему патрону, и ја ћу писати и благодарити, но ви с вашим љубимим супругом, најбоље ћете му умети за ме зафалити, који сте ме њему и препоручили. Прекрасној госпођи Телар, милој сестрици вашој, како и господину Кџку, брату вашему, моје всегдашње високопочитаније, молим, назначите. И уверена будите, мојему срцу пречесна и предрага двојице, да, док се год ово у персима мојима двизати буде, ваше ће слатко воспоминаније имена и доброта како драгоценејши залог вашег анђелског прија|тељства к мени у њему сохрањена бити. И пребивају ваш и пр[очаја].¹⁷³

¹⁷³ Доситеј Обрадовић, *Писмо Хараламтију: Живот и прикљученија*, 147–148.

7. „Мистрес Телар”

У дом господина Ливија долазила је и сестра госпође Ливи, мистрес Телар, и брат њејзин, Мг. Кџк, на посештеније. Већ после тога сваки дан бивале су, како у њи[х]овом дому тако и код други[х] њихови[х] пријатеља, части и весеља и про[х]ођања по најлепши мести града и наоколо, куда сам и ја почти свуда морао [х]одити. Ово би ме неколико чинило дангубити; но, с друге стране, било ми је мило и полезно, дајући ми начин боље познати љубведостојнејша својства и непреухиштрена но проста и чистосердечна опхожденија Инглезов.¹⁷⁴

Доситеј грешком наводи да је сестра госпође Ливи дошла тада „из Харвича”. Можда је она том приликом заиста и дошла „из Харвича”, али чињеница је да је долазила из Норича, одакле је пореклом била. „Мистрес Телар” је чувено име у културном животу Енглеске XVIII века: “Susannah Taylor’s house in Norwich was known for its central place in the brilliant literary and political society of Norwich.”¹⁷⁵ Њено девојачко име је Сузана Кук (Susan[nah] Cook, 1755–1823);¹⁷⁶ године 1777. удала се за Џона Тејлора (John Taylor, 1750–1826), тада чувеног произвођача предива и песника. Џон Тејлор био је други син Џона Тејлора (1694–1761),¹⁷⁷ теолога и проучаваоца хебрејског, аутора бројних говора, трактата и списа

---

¹⁷⁴ *Ivi*, 144.

¹⁷⁵ Ruth Watts, *Gender, Power and the Unitarians in England 1760–1860*, London: Routledge, 1998.

¹⁷⁶ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 15 и 16.

¹⁷⁷ Вид.: Frank Leslie Cross, Elizabeth A. Livingstone, eds, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 1592; Geoffrey Thackray Eddy, *Dr Taylor of Norwich: Wesley’s Arch-Heretic*, Peterborough: Epworth Press, 2003.

моралне филозофије.¹⁷⁸ Имали су седморо деце, од којих је неколико њих било познато – рецимо, енглески природњак и издавач научних часописа, напред наведени Ричард Тејлор,¹⁷⁹ преводилац Сара Остин (Sarah Austin, 1793–1867).

Занимљив је и податак да је господин Џон Тејлор, осим што је био трговац, био чувен и као писац химни, а по политичком опредељењу унитарјаниста.¹⁸⁰ Његове химне коришћене су у унитарјанистичкој служби, па их је он и штампао: *Hymnes Intended to Be Used at the Commencement of Social Worship* (1802). Тејлор је био члан Анакреонтског друштва у Норичу (Norwich Anacreontic Society).

У Норичу је тада постојао и чувени културни круг, тзв. Октагонски кружок (Octagon circle) или Кружок из Норича (The Circle of Norwich) – у вези је са Октагонском капелом,¹⁸¹ у којој је отац Џона Тејлора проповедао и за чију је градњу положио први камен, 25. 2. 1754 (капела је отворена 12. 5. 1756). Теолог Џон Весли (John Wesley, 1703–1791), оснивач протестантског покрета методизма, описао је ову капелу као једну од вероватно најелегантнијих у целој

¹⁷⁸ Тејлорово дело *Scripture Doctrine of Original Sin Proposed to Free and Candid Examination* (1740) било је веома утицајно, читало се по Енглеској, Шкотској и Америци. Тејлор је овим делом напао калвинистичку доктрину и допринео стварању унитарјанистичког покрета у оквиру америчког конгрегационализма (*Unitarian Movement in American Congregationalism*). Остала његова дела: *A Narrative of Mr. Joseph Rawson's Case[...] with a Prefatory Discourse in Defence of the Common Rights of Christians* (1737); *A Further Defence of the Common Rights* (1738); *A Paraphrase with Notes on the Epistle to the Romans* (1745); *A Scripture Catechism* (1745); *The Hebrew Concordance Adapted to the English Bible* (1754–7); *An Examination of the Scheme of Morality Advanced by Dr. Hutcheson* (1759); *A Sketch of Moral Philosophy* (1760).

¹⁷⁹ W. Hodson Brock, A. J. Meadows, *The Lamp of Learning*, 19–58.

¹⁸⁰ John Chambers of Worcester, *A General History of the County of Norfolk: Intended to Convey All the Information of a Norfolk Tour*, 1252–1253, [s. l.]: Printed by and for J. Stacy, 1829; Philip Meadows Taylor, *A Memoir of the Taylor Family of Norwich*, 1866, 2, 9–13. Унитарјанисти одбијају доктрину Тројства и Бога схватају као Једно. Сматра се да је у Енглеској отац унитарјанизма Џон Бидл (John Biddle, 1615–1662). Вид.: Frank Leslie Cross, Elizabeth A. Livingstone, eds, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, New York: Oxford University Press, 1974, 1671.

¹⁸¹ Октагонску капелу (Octagon Chapel) у Норичу, у џорџијанском стилу, пројектовао је 1754. ирски архитекта Томас Ајвори (Thomas Ivory, ?–1786).

Европи: “perhaps the most elegant one in all Europe”.¹⁸² Октагонска капела била је место састајања рационалних дисентера, који су били изједначавани са унитаристицима јер су имали заједничке књижевне и културне интересе. Често се на њиховим састанцима расправљало и против ропства.¹⁸³ Унитаристици карактерише преузимање погледа из различитих вера, из науке и уметности, те снажан осећај припадности заједници.¹⁸⁴ Унитаристичке принципе одважно је бранио и поменути научник Џозеф Присли, из научног круга из Бирмингема, а одатле су били и Џон Роубак (код кога је татор био господин Ливи) и Џејмс Ват.

О госпођи Тејлор¹⁸⁵ се причало да је живела једноставно, време проводила у кући, била заузета плетивом, читала филозофију и поезију, дискутовала о разним стварима и истовремено пазила на децу: “Her life was spent in the simplest fashion. She stayed at home, she darned with wool, she read philosophy and poetry, she spoke her mind and she thought for herself, while she stitched, and marketed, and tended her children.”¹⁸⁶

Госпођа Тејлор била је значајна и као списатељица. Дом Тејлорових био је средиште друштвеног окупљања. Сузана Кук је у друштву била позната као „госпођа (Џон) Тејлор” (на исти начин на који је супруга Џона Ливија била само „госпођа Ливи”). У делу које говори о три генерације жена списатељица, *Three Generations of English Women*, ауторка Џенет Рос даје портрет Сузане Тејлор. У уводу за причу о госпођи Тејлор и њеној ћерки Сари Остин – која је превела и Леополда Ранкеа – каже да је госпођа Тејлор била изузетна жена, и да је вредело направити излет до Норича и провести вече са њом:

¹⁸² Randy L. Maddox, ed., *The Works of John Wesley Volume 12: Doctrinal and Controversial Treatises*, [s. l.]: Abingdon Press, 2012, 122.

¹⁸³ David Turley, *The Culture of English Antislavery 1780–1860*, New York: Routledge, 2003, 82.

¹⁸⁴ William Turner, *The Lives of Eminent Unitarians*, London: Published by the Unitarian Association, 1840.

¹⁸⁵ William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice of the Enlightenment*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008, 231: “Susannah Cook, an exuberant, astute young woman of 21 or 22”.

¹⁸⁶ Anne Thackeray Ritchie, *From the Porch*, London: Smith, Elder & Co., 1913, 136.

Mrs. John Taylor, the first subject of these Memoirs, was a remarkable woman, whose house at Norwich was the resort of many of the most cultivated men and women of her day, whose friendship was prized and valued by them. People used to say it was worth a journey to Norwich to spend an evening with her. She brought up her children with an unflinching love: of truth and a horror of debt. Not ashamed of being poor, she attended to all the small details of daily life, in the midst of which she found time to read and appreciate philosophy and poetry, and to think for herself.¹⁸⁷

У друштву госпође и господина Тејлора налазили су се шкотски историчар, ученик Адама Смита, сер Џејмс Мекинтош (Sir James Mackintosh, 1765–1832), затим писац Џон Ејкин (John Aikin, 1747–1822) и његова сестра, списатељица Ана Летиша Барболд (Anna Letitia Barbauld)¹⁸⁸ – делове њених текстова Доситеј је превео у свом *Собранију*, установила је Вера Јаварек¹⁸⁹ – физичар Џон Алдерсон (John Alderson, 1758–1829), Алдерсонова кћер, списатељица Амелија Оупи (Amelia Opie, 1769–1853), њен супруг, сликар Џон Оупи (John Opie, 1761–1807), гроф од Лесестера, политичар Томас Вилијам Коук (Thomas William Coke, 1754–1842), и многи други. Госпођа Тејлор делила је либералне идеје свога мужа. Пријатељи су је звали Мадам Ролан (Madame Roland), јер је асоцирала на чувену француску грофицу Мари-Жан Ролан де ла Платјер (Marie-Jeanne Roland de la Platière, 1754–1793) коју су звали Мадам / Манон Ролан, која се борила за слободу и за коју се каже да је пред статуом слободе изговорила: ”Oh Liberté, que de crimes on commet en ton nom!”

Карактер „мистрес Телар” најбоље је у свом писму осликао Џејмс Мекинтош, кад јој се обратио из Бомбаја, 10. октобра 1808.

¹⁸⁷ Janet Ann Ross, *Three Generations of English Women: Memoires and Correspondences of Susannah Taylor, Sarah Austin, and Lady Duff Gordon*, [s. l.]: Nabu Press, 2010; уп.: Anne Thackeray Ritchie, *From the Porch*, 136.

¹⁸⁸ У чланку Персиде Лазаревић Ди Ђакомо, „Гора вежества и истине” Доситеја Обрадовића (извор и коментар), у: *Зборник у част Марији Клеут*, уред. Светлана Томин, Љиљана Пешикан Љуштановић, Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 375–427, име Ане Летише Барболд транскрибовано је као Барбоу. Оба изговора су коректна, но овом приликом опредељујемо се за Барболд, како изговара већина проучавалаца њенога дела.

¹⁸⁹ Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију” Доситеја Обрадовића*, 474–475.

године: њена доброта је „стални извор радости”, њена дивна природа лечи ране другима, њена урођена љубазност делује као мелем, а уз то стоји добронамерност и одлучан карактер:

I ought to be made permanently better by contemplating a mind like yours, which seems more exclusively to derive its gratifications from its duties, than almost any other. Your active kindness is a constant source of cheerfulness; and your character is so happily constituted, that even the misfortunes of those who are dear to you, by exciting the activity of your affection, almost heal the wounds which they would otherwise have inflicted. The gladness naturally produced by the efforts of ingenious and active kindness, is the balm appointed to be poured into the wounds of sympathy. This is one of the most beautiful processes exhibited by the healing force of nature. It leaves barren sensibility without remedy, and reserves the cure for useful kindness. Selfishness, foolish and shallow, knows no such joys. Indolent pity is not worthy of them. They are to be enjoyed only by industrious benevolence, which requires a vigorous understanding and a decisive character.¹⁹⁰

---

¹⁹⁰ Robert James Mackintosh, ed., *Memoirs of the Life of the Right Honourable Sir James Mackintosh*, vol. I, London: Edward Moxon, Dover Street, 1836, 439.

8. „Господин Гулјелм Фордајс”

Међу пријатељима породице Ливи Доситејеву пажњу нарочито је привукао „господин Гулјелм Фордајс”:

И кроме ови[x] гостију, мој пријатељ г[осподин] Ливи свакога фторника частио би неке своје пријатеље од учени[x] људи, а свакога петка бивали би у довољном содружеству на части у господина Гулјелма Фордајс, медика и златнога руна кавалера, којему је краљ ово достојинство дао за његову отменост у медицинском знању. Ови достојнеји господин б’јаше срдечни пријатељ мојега благодетеља Ливи, и како ме чрез њега позна, постане и мој особити патрон, наложивши својему љубимому, док год будем у Лондону, да ми даје његов конат што ми год буде од потребе за књиге или за [x]аљине и за прочи ситни трошак.¹⁹¹

О пријатељу господина Ливија, Вилијаму /„Гулјелму” Фордајсу (William Fordyce, 1724–1792)¹⁹² зна се подоста, и он је свакако кључна личност међу Доситејевим енглеским познаницима.¹⁹³ Павле Поповић је писао о Вилијаму Фордајсу, изнео бројне податке о овом Шкоту; истиче да је био „трећи од најугледнијих писаца међу Обрадовићевим пријатељима”.¹⁹⁴

Кад је Доситеј упознао Вилијама Фордајса, овоме је било 60 година: родио се у Абердину, а његова мајка је сестра Томаса Блеквела (Thomas Blackwell, 1701–1757), чувеног професора класичних језика на Меришал колеџу, који је предавао знаменитим личностима

---

¹⁹¹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 145.

¹⁹² Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 17 и 18.

¹⁹³ Уп. Доситеј Обрадовић, *Дела*, избор и поговор Никола Грдинић, Београд: Библиотека града Београда, Издавачка кућа „Драганић”, 2005, 458.

¹⁹⁴ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 51.

епохе просветитељства: шкотском песнику и моралисти Џејмсу Битију (James Beattie, 1735–1803) и филозофу Александру Герарду (Alexander Gerard, 1728–1795), а утицао је и на шкотског песника и „преводиоца” *Осијана* Џејмса Мекфирсона, и социолога, историчара и филозофа Адама Фергусона (Adam Ferguson, 1723–1816)¹⁹⁵ – који је, касније, одустао од предавања моралне филозофије да би био тотор посинку лорда Честерфилда (Philip Dormer Stanhope, 4th Earl of Chesterfield, 1694–1773), а затим био тотор и деци лорда Бјута, а писао је и за лорда Норта.

И Вилијам Фордајс учио је на Меришал колеџу, показивао изузетне успехе у математици и грчком језику.¹⁹⁶ Сер Вилијам Фордајс је потом био лорд ректор (rector magnificus) тог истог Меришал колеџа,¹⁹⁷ коме је оставио и донацију. Фордајс је био и војни лекар, а 1787. године краљ Џорџ III дао му је титулу витеза. Био је члан Краљевског колеџа лекара (Royal College of Physicians) и, од 1787, члан Краљевског друштва.

Умро је 4. децембра 1792. у својој кући у Brook-street, Grosvenor-square,¹⁹⁸ где га је посећивао и Доситеј: „[...] а сваког петка би у довољном содружеству на части у господина Гулјелма Фордајс [...]”¹⁹⁹.

Сер Вилијам Фордајс је у своје време био врло чувен лекар, а објавио је и више научних радова из медицине; говорило се да Фордајс латински говори најбоље у целој Великој Британији, „и

¹⁹⁵ Neil R. Grobman, *Thomas Blackwell's Commentary on The Oral Nature of Epic*, *Western Folklore*, 38, 3, July, 1979, 198.

¹⁹⁶ Alexander Chalmers, *The General Biographical Dictionary, Containing an Historical and Critical Account of the Lives and Writings of the Most Eminent Persons in Every Nation; Particularly the British and Irish; from the Earliest Accounts to the Present Time*, London: Printed for J. Nichols and Son, 1812–1817, 473.

¹⁹⁷ James Boswell, *The Scots Magazine*, vol. 52, March 1790, 156: “March I. Sir William Fordyce, Kt, M. D. was unanimously chose Lord Rector of the Marischal College, Aberdeen.” Вид. и: *Reports from Commissioners, University of Scotland: 4. – Aberdeen*, Vol. XXXVIII; 1837, 127; *Second Report of the Commissioners Appointed by His Majesty William IV.*, November 23rd, 1836; *And Re-appointed by Her Majesty Victoria I.*, October 2nd, 1837; *For Visiting the Universities of King's and Marischal College*, Aberdeen, London: Printed by W. Clowes and Sons, Stamford Street, For Her Majesty's Stationery Office, 1839, xi.

¹⁹⁸ *Gentlemen's Magazine* 1792; вид.: *Appendix II*, ил. бр. 19.

¹⁹⁹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 144.

често књиге тога времена спомињу ’елегантну латинштину Сер Вилијама Фордајса’”, тврди Павле Поповић.²⁰⁰

Осим књиге коју је поклонио Доситеју, Фордајс је аутор и следећих списа: *A Review of the Venereal Disease and its Remedies* (1767); *A New Inquiry into the Causes, Symptoms, and Cure of Putrid and Inflammatory Fevers, with an Appendix on the Hectic Fever and on the Ulcerated Sore Throat* (1773); *The Great Importance and Proper Method of Cultivating and Curing Rhubarb in Britain for Medical Uses* (1784); *Letter to Sir John Sinclair on the Virtues of Muriatic Acid in curing Putrid Diseases* (1790).

Павле Поповић даље каже – можда мало претерујући – да је од двадесеторо браће Фордајс, Вилијам Фордајс, „Доситејев пријатељ, можда [...] најславнији међу браћом”²⁰¹ (наиме, славнији од њега су Џејмс и Дејвид Фордајс). Браћа Фордајс била су у сталној вези са лордом Бјутом. Старији брат Вилијама Фордајса, Џејмс Фордајс (James Fordyce, 1720–1796)²⁰² живео је у комшилуку првог министра, у Хамширу.²⁰³ И он се школовао на Меришал колеџу, био еминентан свештеник у Бричину, одакле је био господин Ливи, а касније је премештен близу Стерлинга,²⁰⁴ где је предавао Ливи. У Лондон је прешао на позив друштва протестантских дисидената, да буде пастор у Monkwell Street-у, где је бројне вернике привлачио својом реториком и нарочито поучним темама које су се односиле на етику свакоднев-ног живота. Његова слава била је таква да је и глумац Дејвид Герик био њиме очаран,²⁰⁵ и њих двојица су били у преписци.²⁰⁶

²⁰⁰ Павле Поповић, *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 52.

²⁰¹ *Ibidem*.

²⁰² Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 20.

²⁰³ Alexander Chalmers, *The General Biographical Dictionary*, vol. XIV, London: Printed for J. Nichols and Sons, 1814, 472: “After resigning the pastoral care of the society in Monkwell-street, he lived the greater part of his remaining years at a retirement in Hampshire, in the neighbourhood of lord Bute, with whom he lived in great intimacy, and to whose valuable library he had free access. Soon after the death of his brother, sir William Fordyce, M. D. he removed to Bath, where, after suffering much from an asthmatic complaint, to which he had been subject many years, he departed his life Oct. 1, 1796, in his 76th year.”

²⁰⁴ *Ivi*, 470.

²⁰⁵ [S. n.], *Rev. James Fordyce*, *Gentleman’s Magazine*, 66, October–December 1796, 1052–1053, 105.

²⁰⁶ *The Private Correspondence of David Garrick with the Most Celebrated Persons of His Time; Now First Published from the Originals, and Illustrated with*

Џејмс Фордајс чувен је као аутор књига које припадају тзв. литератури о понашању (conduct literature), која је упућивала како васпитати људе да се примерено понашају у друштву, пре свега жене, мада је било и књига за мушкарце. Тада најважнији аутори ове врсте литературе, осим Џејмса Фордајса, били су Висисимус Нокс (Vicesimus Knox, 1752–1821), за кога је Вера Јаварек истакла да је својим списима значајно утицао на Доситеја,²⁰⁷ и лорд Честерфилд. Честерфилд је аутор дела написаног као „писма сину”, *Letters to his Son* (које је код Додслија објавила удовица лорда Честерфилда, 1774. године²⁰⁸). Реч је о стварним писмима, која је лорд Честерфилд више од 30 година упућивао своје по-синку, а циљ преписке био је да од свога наследника начини савршеног аристократу; ово дело имало је бројна издања и преводе.²⁰⁹ Висисимус Нокс је донекле критиковао Честерфилдов приступ васпитању младих људи, но ипак је имао лепих речи за лорда као „моралног васпитача”:

The late Lord Chesterfield, though justly decried as a moral instructor, is admired as a letter-writer of peculiar elegance. No man more closely and successfully imitated the French, in every circumstance. Like them, he writes with perspicuity, vivacity, and that gracefulness which is sure to please, and which he so strenuously recommends.²¹⁰

Џејмс Фордајс, пак, написао је, између осталог, и више пута прештамповано дело које садржи проповеди младим женама, *Sermons to Young Women* (1765), у два тома, због чега је са њим, али и са другим ауторима овакве литературе, у полемици била

Notes: And a New Biographical Memoir of Garrick, vol. I, London: Henry Colburn and Richard Bentley, New Burlington Street, 1831, 157–159.

²⁰⁷ Vera Javarek, *Material from English Writers in the “Mezimac” of Dositej Obradović*, 426, 432–434; Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију“ Доситеја Обрадовића*, 472–480.

²⁰⁸ Lord Chesterfield, *Letters Written by the Late Right Honourable Philip Dormer Stanhope, Earl of Chesterfield, to his Son, Philip Stanhope, Esq.*, London: Printed for J. Dodsley in Pall-Mall, 1774.

²⁰⁹ Lord Chesterfield, *Lettere al figlio 1750–1752*, a cura, e con un saggio, di Marc Fumaroli, Traduzione di Elena De Angeli, Milano: Adelphi, 2001; Amedeo Quondam, *Tre inglesi, l’Italia, il Rinascimento: sondaggi sulla tradizione di un rapporto culturale e affettivo*, Napoli: Liguori Editore, 2006.

²¹⁰ Vicesimus Knox, *The Works of Vicesimus Knox, D. D.: With a Biographical Preface*, Volume II, London: Printed for J. Mawman, 1824, 230.

Годвинова супруга, списатељица Мери Волстонкрафт (за коју се сматра да је зачетник либералног феминизма). Она је оптуживала Фордајса због ставова у вези са положајем жена у друштву.²¹¹ На ово Фордајсово тада веома популарно дело подсетила је, пет деценија касније, Џејн Остин у свом роману *Pride and Prejudice* (*Гордост и предрасуда*, 1813). У XIV поглављу првог тома, један од јунака, господин Вилијам Колинс (William Collins) бира за читање Фордајсове проповеди, *Sermons to Young Women*, што ће изазвати зевање младе Лидије, најмлађе од сестара Бенет:

By tea-time however the dose had been enough, and Mr. Bennet was glad to take his guest into the drawing-room again, and when tea was over, glad to invite him to read aloud to the ladies. Mr. Collins readily assented, and a book was produced; but, on beholding it (for every thing announced it to be from a circulating library,) he started back, and begging pardon, protested that he never read novels. – Kitty stared at him, and Lydia exclaimed. – Other books were produced, and after some deliberation he chose Fordyce’s Sermons. Lydia gaped as he opened the volume, and before he had, with very monotonous solemnity, read three pages, she interrupted him with,

“Do you know, mama, that my uncle Phillips talks of turning away Richard, and if he does, Colonel Forster will hire him. My aunt told me so herself on Saturday. I shall walk to Meryton to-morrow to hear more about it, and to ask when Mr. Denny comes back from town.”

Lydia was bid by her two eldest sisters to hold her tongue; but Mr. Collins, much offended, laid aside his book, and said,

“I have often observed how little young ladies are interested by books of a serious stamp, though written solely for their benefit. It amazes me, I confess; – for, certainly, there can be nothing so advantageous to them as instruction. But I will no longer importune my young cousin.”

Then turning to Mr. Bennet, he offered himself as his antagonist at backgammon. Mr. Bennet accepted the challenge, observing that he acted very wisely in leaving the girls to their own trifling amusements. Mrs. Bennet and her daughters apologised most civilly for Lydia’s interruption, and promised that it should not occur again, if he would resume his

²¹¹ Мери Волстонкрафт је, осим са Џејмсом Фордајсом, била у полемици и са другима који су се бавили питањем васпитања жена, као што су Џон Грегори (John Gregory, 1724–1773) и лорд Честерфилд – вид. Roberta A. Modugno Crocetta, *Mary Wollstonecraft: diritti umani e rivoluzione francese*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2002, 156.

book; but Mr. Collins, after assuring them that he bore his young cousin no ill will, and should never resent her behaviour as any affront, seated himself at another table with Mr. Bennet, and prepared for backgammon.²¹²

Не чуди што млада Лидија, на почетку XIX века, није била вољна да слуша Фордајсове проповеди. Фордајсова реторика сугерисала је и самоизградњу, и то управо уз помоћ књига које су се односиле на васпитање и понашање (conduct books),²¹³ а није одобравала романе, односно *fictious stories*.²¹⁴ У вези с романима је и сам Фордајс, у проповеди бр. 7, нагласио да их не препоручује, већ да саветује читање есеја – они садрже мудрост и упућују на свакодневно понашање, као на пример есеји у часопису *The Spectator*. Они који су пратили његов пример, људи оба пола, дугују захвалност тим ауторима што су помогли у њиховом васпитању и пружили им упутства за понашање:

I say nothing now of Novels and Romances having had occasion to speak of them so largely in a former discourse. But I must not admit to recommend those admirable productions of the present century, which turn principally on the two great hinges of sentiment and character; joining description to precept, and presenting in particular the most animated sketches of modern manners, where the likeness is caught warm from life; while the powers of fancy, wit, and judgment, combine to expose vice and folly, to enforce reformation, and in short but spirited essays, to convey the rules of domestic wisdom and daily conduct. I need not here name the Spectator, or those who have followed him with various success in the same track; many of them ingenious, some of them masterly writers. How much are both sexes indebted to their elegant pens, for a species of instruction better fitted perhaps than most others of human device, to delight and improve at the same moment; such diversity, its familiarity, its ease, its playful manner, its immediate reference to scenes and circumstances with which we are every day conversant!²¹⁵

²¹² *The Complete Novels of Jane Austen: Sense and Sensibility, Pride & Prejudice, Mansfield Park, Emma, Northanger Abbey, Persuasion, Lady Susan*, London: Wordsworth Editions Limited, 2007, 276.

²¹³ Katie Halsey, *Jane Austen and her Readers, 1786–1945*, London: Anthem Press, 2013, 30.

²¹⁴ *Ivi*, 31–32.

²¹⁵ James Fordyce, *Sermons to Young Women*, Philadelphia: M. Carey, New York: I. Riley, 1809, 216–217.

Џејн Остин је на овај начин хтела да ослика промену менталитета, књижевних мода, укуса, уопште целог друштвеног контекста, па стога њен суд о Фордајсу сведочи само да је реч о преоцењивању једне етике, о томе да је она у првим деценијама XIX века у Енглеској већ деловала застарело.²¹⁶

Значајан је и податак да се Џејмс Фордајс дружио са Семјуелом Џонсоном. Џонсон је познавао Елизабет Фордајс (1731–1777),²¹⁷ сестру Вилијама и Џејмса Фордајса, али и друге чланове породице Фордајс.²¹⁸ У писму ауторке дневника и заштитнице уметности Хестер Трел (Hester Thrale, 1741–1821) од 12. августа 1773, др Џонсон каже о Фордајсовој сестри:

At Durham, beside all expectations, I met an old friend. Miss Fordice is married there to a Physician. We met, I think, with honest kindness on both sides. I thought her much decayed, and having since heard that the Banker had involved her husband in his extensive ruin, I cannot forbear to think, that I saw in her withered features more impressions of sorrow than of time.²¹⁹

Џејмс Фордајс је Семјуелу Џонсону представио шкотског велечасног Хјуа Блера (Hugh Blair, 1718–1800), пријатеља Мекфирсона и првог критичара Осифана (*A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, Son of Fingal; Sermons; and Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, 1763). Хју Блер био је аутор књиге савета за младе, *Advice to Youth*, а познато је да је Џејн Остин, осим књига Џејмса Фордајса, читала и његове књиге.²²⁰ После смрти Семјуела

²¹⁶ Katie Halsey, *Jane Austen and her Readers, 1786–1945*, 43: “Austen’s engagement with Fordyce makes clear her position in her period’s debates about suitable reading for young women: they are better off reading novels than the books recommended to them by an outdated morality. It is no coincidence that Austen returns to Fordyce in *Pride and Prejudice*’s multi-layered joke outlined above; her real and serious objections to his treatment of the novel find comic resolution in her decision to expose his views through the idiotic Mr. Collins.”

²¹⁷ J. D. Fleeman, *Dr. Johnson and Miss Fordyce*, Notes and Queries, 33, 1986, 59–60.

²¹⁸ Pat Rogers, *The Samuel Johnson Encyclopedia*, Westport: Greenwood Press, 1996.

²¹⁹ Bruce Bedford, ed., *The Letters of Samuel Johnson, volume II: 1773–1776*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 49–50.

²²⁰ Laura Mooneyham White, *Jane Austen’s Anglicanism*, Farnham: Ashgate Publishing Limited, Burlington: Ashgate Publishing Company, 2011, 47.

Џонсона Џејмс Фордајс писао је о карактеру Џонсоновом у своме делу *Addresses to the Deity* (1785).

Значајан је и други брат Вилијама Фордајса, Дејвид Фордајс (Davide Fordyce, 1711–1751). Он је такође похађао Меришал колеџ у Абердину, а ту је 1742. постао и професор моралне филозофије; уз то је, како је онда био обичај, Дејвид Фордајс предавао и историју природе, хронологију, класичне старине, механику, оптику и астрономију. Аутор је следећих дела: *Dialogues Concerning Education* (1745–48); *Elements of Moral Philosophy* (1748; објављено и постхумно, 1754; француски превод 1756; немачки 1757); *Theodorus: A Dialogue Concerning the Art of Preaching* (1752) – ово често прештамповано дело објављено је и заједно са делом његовог брата *Sermon on the Eloquence, and an Essay on the Action of the Pulpit; Temple of Virtue: A Dream* (1757).²²¹

Кад је Доситеј кренуо из Лондона, сер Вилијам Фордајс поклонио му је своју књигу и, заједно са Џоном Ливијем, написао посвету:

“Dositheo Obradovics, Serbiano, viro linguis variis erudito, sanctissimis morbus morato, Angli, apud quos per sex menses diversatus est, perquam dilecto, Fragmenta haecce, parvulum quidem at amoris sincerissimi et amicitiae pignus, libentissime merito obtulerunt.

London,

VIII kal. Iunii MDCCLXXXV.

Gulielmus Fordyce

Ioannes Livie”²²²

²²¹ Michael Alexander Stewart, *Eilschov, Frederik Christian*, у: Knud Haakonssen, *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 2, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 1171–1172.

²²² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 145; 191: „Доситеју Обрадовићу, Србину, човеку разним језицима вештом, најсветијим владањем одличном, Енглезима, којих се шест месеци бавио, премилом Одломке ове, мале али најискреније љубави и пријатељства залог, најдраговољније по заслуги принесосхе Гулјелм Фордајс, Јоан Ливи, у Лондону, 14/25. маја 1785.”

9. „Мистер Кларк”

За „мистера Кларка” Доситеј каже да је био калфа господина Ливија, те да је и са њим учио:

Мене препоруче својему калфи, доброму и лепе науке младићу. С овим би[х] у дому ручавао и по ручку до вечере он би ме учио; који ме тако радо имађаше и сердечно љубљаше како год и господар његов. Трапеза би се всегда господски давала, како да су исти домаћини дома, и мистер Кларк, да могаше би ме у своји недри носио [...].²²³

Једног господина Кларка помиње сер Вилијам Фордајс у свом трактату на латинском, који је поклонио Доситеју, *Fragmenta chirurgica et medica*, и у коме описује разне болести и наводи примере и случајеве које је имао прилике да лечи; између осталог помиње жену извесног Кларка у New-street Covent-garden: “Mulier quaedam Clarke in New-street Covent-garden morbo laborabat, cui signa omnia erant summae inflammationis, nisi quod dempto sanguini, qui laxioris erat contextus, super incumberet caerulea quasi membranula.”²²⁴

Но, ако је господин Ливи био трговац порцеланом, а мистер Кларк (Clark[e]) његов калфа, онда се можда може узети у обзир податак да је управо у крају Вупинг, где је господин Ливи имао радњу, постојао извесни Семјуел Кларк (Samuel Clarke) који је био „стаклорезац”, како се наводи у именику трговца за 1794. годину: “Clarke Samuel, 285 Wapping, Plumber & Glass Cutter”.²²⁵

---

²²³ Ivi, 144.

²²⁴ Gul. Fordyce, *Fragmenta chirurgica et medica*, Londini: Ex Officina T. Spilsbury, 1784, 85.

²²⁵ <http://www.glassmaking-in-london.co.uk/industries>.

10. „Хенрикус Торнбол”

Доситеј о „Хенрију Торнбулу”, с којим је изменио писма, и кога описује као поштена и благородна човека, каже у суштини веома мало: „Овај б’јаше млад човек около 25 година возраста, званијем секретар при неком господину, пријатељ Мг. Ливин, к[а] којему често долазаше, и ту сам се с њим познао.”²²⁶

Не зна се ко је овај младић, но свакако је значајно да је имао важно шкотско презиме: Turnbull.²²⁷ Породица (или клан) Тернбул представља једну од најзначајних референцијалних тачака у историји Шкотске (заклели се на верност краљу Едварду I 1296. године), те шкотског просветитељства. Тако је, на пример, у истој декади кад је брат Вилијама Фордајса био на колецу у Абердину, регент тога колеца био Џорџ Тернбул (George Turnbull, 1698–1748). Џорџ Тернбул значајан је и стога што је био учитељ Томаса Рида,²²⁸ а управо у вези са Томасом Ридом Вера Јаварек каже: „Израз ’здрав разум’ у Доситејевом наслову подсећа пре на израз ’gesunder Menschenverstand’ који је био примењен у немачкој верзији филозофије ’здрaвог разума’ (common sense) Томаса Рида него на Еберхардов наслов *Sittenlehre der Vernunft*, са којим се Доситејев наслов обично доводи у везу.”²²⁹ Значајан је и васпитни метод

---

²²⁶ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 146.

²²⁷ Cecil L'Estrange Ewen, *A History of Surnames of the British Isles*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1931, 226; George Fraser Black, *The Surnames of Scotland*, New York: New York Library, 1946; Edinburgh: Birlinn Limited, 1999, 782.

²²⁸ David Fate Norton, *George Turnbull and the Furniture of the Mind*, *Journal of the History of Ideas*, 36, 1985, 701–716.

²²⁹ Вера Јаварек, *Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста и века (гледано кроз његове „Совјете здраваго разума”)*, 92.

Џорџа Тернбула – он је и аутор дела *Treatise of Education* (Единбург 1743).²³⁰

Из те исте шкотске породице Тернбула је и колониста Ендрју Тернбул (Andrew Turnbull, 1718–1792), добростојећи шкотски лекар са праксом у Лондону²³¹ и касније британски конзул у Смирни, где се оженио Дуром Бин (Maria Gracia Dura Bin), кћери грчког трговца,²³² и који је 1767. у источној Флориди основао колонију коју је назвао Нова Смирна.

---

²³⁰ Michael A. Stewart, *George Turnbull and Educational Reform*, у: Jennifer J. Carter, Joan H. Pittock, eds, *Aberdeen and the Enlightenment*, Edinburgh: Mercat Press, 2002, 95–103.

²³¹ Kenneth H. Beeson, *Fromajadas and Indigo: The Minorcan Colony in Florida*, Charleston: The History Press, 2006, 29.

²³² David C. Chesnutt, C. James Taylor, *The Papers of Henry Laurens Jan. 5, 1776 – Nov. 1, 1777*, Columbia: University of South Carolina Press, 1988, 273.

11. „Господин Гулјелм Валиот”

Читамо код Доситеја и ово: „Друга два млада господина, Хенрикус Торнбол и Гулјелм Валиот, и ови ми дарују неке преизрјадне књиге.”²³³

Што сетиче „господина Гулјелма Валиота”, са којим се Доситеј дописивао на латинском, за сада је могуће евентуално претпоставити да је реч о Џону / Јохану Вилијаму / Вилхелму Валоту (John / Johann William / Wilhelm Wallot, 1743–1794), који се бавио науком и објавио, на француском, спис о преласку Меркура, *Observations du Passage de Mercure sur la Disque du Soleil le 12 novembre 1782*, а ту вест пренео је часопис *The Gentleman's Magazine* за 1785. годину. Вилијам Валот био је члан академије наука у Манхајму (Electoral Academy of Sciences and Belles Lettres at Mannheim). Занимљиво је да *The English Review, or and Abstract of English and Foreign Literature* за 1789. годину понавља ову информацију, заједно са податком о Лузињановим писмима Фордајсу, а то је одмах пренео и часопис *Philosophical Transaction*.

Но, да је заиста реч о овде наведеном Вилијаму Валоту, то би значило да је он 1785. године имао 42 године – тешко да је то могао бити један од два „млада господина”, како пише Доситеј.

---

²³³ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 145.

12. „Тако благополучан био”: шкотска заједница у Лондону

Доситеј је жалио што одлази из Енглеске: „Бог сâм зна како ми је жао било ове преслатке људе оставити! Већ сам ту рекао да ћу се одсад крепко чувати да се с никим живим тако не пријатељим кад се морам растати и жалити што с њима нисам до гроба.”²³⁴ Није никакво чудо: у својој несрећи Доситеј је имао среће да дође на право место у право време, и свестан је био да су га управо нужда и беспарица довеле међу великодушне људе:

Откад је год град Лондон онде гди је, не знам је ли ико у њему само зато што новаца није имао тако благополучан био како што се је мени случило бити. Какав је то галиматијас (замршено говорење)? – рећи ће ми који усекнута носа оштроумац. Расудимо само, пак ћемо видети да није галиматијас, него су чисте и поњатне речи. Да сам имао нужни[x] новаца за опстајати јоште три месеца ту, и тако може бити да би[x] се с овим људ’ма, о којима ће следовати реч, познао, али би[x] и[x] само мимогред и слабо познао, зашто не имајући никакове потребе од њи[x], не би[x] нипошто био у састојанију доброту и благост срца њи[x]ова и прекрасно благородство душе њи[x]ове искусити и познати. Остао би[x] при мојем учитељу док би[x] оправио свој посао, пак би[x] се вратио својим путем; и тако би за вавек душа моја лишена остала слачајшег познанства којег сам у животу имао и многоценејшег сокровишта чесности, добродетељи и пријатељства ови[x] благи[x] и божествени[x] у Англији људи.²³⁵

---

²³⁴ *Ibidem.*

²³⁵ *Ivi*, 141.

Доситеј се нашао у шкотској трговачкој и културној колонији у Лондону, која је тада оличавала врхунац економског и културног напретка. У дому Шкота Џона Ливија и у друштву његових пријатеља и сарадника, у оквиру тог не само шкотског културног круга, наишао је управо на комбинацију практичног живота и културне климе, односно на оно што је карактерисало и ту заједницу у Лондону и шкотско просветитељство као јединствени феномен британске културе. Људи које је Доситеј имао прилике да у Лондону упозна, и у чијем је друштву боравио три месеца, обједињавали су, у разумној мери, економско благостање и културне аспекте типичне за (шкотско) просветитељство.

Средином XVIII века Лондон је био најважнији европски трговачки центар. Историчар Рој Портер у више наврата наглашава важност Лондона као најзначајнијег трговачког и културног центра у Европи XVIII века:²³⁶ он је био град-чудо,²³⁷ јединствен у Европи, и као ниједан други главни град Европе – доминирао је својом нацијом. Привлачио је зато бројне имигранте, како са континента тако и из унутрашњости Енглеске;²³⁸ веома је битно да се на овом месту нагласи да је Лондон привлачио посебно Шкотланђане,²³⁹ а да је те Шкотланђане на Лондон „наводио” управо Семјуел Џонсон,²⁴⁰ како тврди Џонсонов биограф Џејмс Бозвел, и сам Шкот: “London was a magnet for Scots – beited by Dr. Johnson, himself, from Lichfield.”²⁴¹ Додуше, став Семјуела Џонсона о Шкотима јесте био противречан, али чињеница је да су многи његови сарадници били Шкоти, а да је сам Џонсон био нека врста интелектуалног посредника између Шкотске и Лондона.

Но, Шкоти свакако нису били једина трговачка заједница у Лондону. Током дугог XVIII столећа у Лондону се формирала и

²³⁶ Tatsuya Sakamoto, Hideo Tanaka, ed., *The Rise of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, London and New York: Routledge, 2003.

²³⁷ Roy Porter, *London: A Social History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001, 131: “the wonder city”.

²³⁸ *Ivi*, 133: “People was sucked into London.”

²³⁹ Stana Nenadic, *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010.

²⁴⁰ James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, 95: “the view of the London road was the prospect in which every Scotsman most naturally and most rationally delighted”.

²⁴¹ *Ivi*, 132.

нова грађанска класа²⁴² – која се добрим делом настанила управо у делу града познатом као Вопинг, где је своју радњу имао и господин Џон Ливи – а то је значило да се мењала и социјална географија Лондона.²⁴³ Није било лако у центру Лондона, веома густо насељеном, наћи место за радњу грнчарије, порцелана и каменина, тзв. *potthouse*; исто се може рећи и за Олдгејт. Стога су се ти трговци концентрисали на јужној страни реке, и према Хермитиц доковима, у Вопингу.²⁴⁴

Оно што је карактерисало ову грађанску класу била је обједињеност економског аспекта и тзв. „учтивости и култивисаности”, *politeness*,²⁴⁵ и управо је тај термин и давао печат тој новој класи. Били су то, уједно, „културни људи и трговци”. Формирала се тада у Лондону, дакле, једна колонија трговаца који су истовремено представљали и културну колонију, што никако није противречило једно другоме, односно многи од њих били су трговци и писци, трговци и политичари, трговци и уметници. Реч је о комбинацији материјалног благостања и култивисаности²⁴⁶ – тада су, управо за владе краља Џорџа III, почели да се користе, и да бивају по граду широко прихваћени апелативи „господин” и „госпођа”: “By the reign of George III ‘Mr’ and ‘Mrs’ were widely accepted in towns [...]”²⁴⁷

Ипак, кад се мисли на Лондон XVIII века, мисли се првенствено на трговину: Лондон јесте био трговачки град *par excellence*, од 1650. до 1800. године: “To think of London is to think of trade, for the city was established as a center for trade; military and governmental considerations were secondary. [...] London became a pivotal part of the

²⁴² Stana Nenadic, *Portraits of Scottish Professional Men in London, c. 1760–1830: Careers, Connections and Reputations*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 34/1, 2011, 1: “The changing identity of professional men between c.1760 and 1830 in such areas of life as public conduct, appearance and demeanour, patronage connections and relationships with clients was a subject of debate within British society and even of conflict within the professions.”

²⁴³ Paul Langford, *A Polite and Commercial People: England 1727–1783*, Oxford: Oxford University Press, 1998, 420–421.

²⁴⁴ Тврди се чак да се фабрика из Олдгејта преселила баш у овај крај, вид.: Ivor Noël Hume, *Early English Delftware from London and Virginia*, 114.

²⁴⁵ Paul Langford, *A Polite and Commercial People: England 1727–1783*, 60: “the alliance of money and gentility”.

²⁴⁶ *Ivi*, 68: “material wealth and politeness”.

²⁴⁷ *Ivi*, 66.

European economic community.²⁴⁸ Управо такав, он је представљао и неку врсту магнета за Шкоте²⁴⁹ (мада је привлачио и трговце из свих других крајева Велике Британије), па се говори о правој „поплави” Шкота у Лондону.²⁵⁰ Исто тако привлачио је и купце: многи су у Лондон Џорџа III долазили не само због одлазака у позориште, већ можда понајвише да купе робу која је била тада у моди: одела, слике, порцелан, уметничке предмете, књиге.²⁵¹ “By the eighteenth century London was important in various aspects and known for various activities. It was the center of inland trade, a center through which many materials came.”²⁵²

Шкоти који су мигрирали у Лондон били су углавном трговци, пословне жене, војна лица, интелектуалци, и нарочито лекари;²⁵³ лекари су, штавише, били најзначајнија и најуочљивија група шкотских емиграната у Лондону.²⁵⁴ Оно што је такође значајно, и што нас директно враћа на Доситејевог покровитеља Вилијама Фордајса, јесте да су покровитељство и стручност, заједно са предузетношћу, били фундаментални за успех шкотских лекара у Лондону.²⁵⁵ И управо захваљујући поменутом доктору Вилијаму Бромфилду, једном од водећих лондонских хирурга с краја XVIII века (уз Доситејевог патрона Вилијама Фордајса), данас поседујемо портрет Руђера Бошковића, који је 1760. начинио Роберт Еџ Пајн (Robert Edge Pine, 1730–1788).²⁵⁶ Бранимир Трухелка истиче да су Бромфилдови Бошковићев портрет поручили „да га не забораве. [...] Наредили су неком сликару да га портретира, а пошто

²⁴⁸ Richard B. Schwartz, *Daily Life in Johnson's London*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1983, 31.

²⁴⁹ Roy Porter, *London: A Social History*, 132: “London was a magnet for Scots”; Thomas M. Devine, *The Scottish Merchant Community, 1680–1740*, у: R. H. Campbell, Andrew S. Skinner, eds, *The Origins and Nature of the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Donald, 1982.

²⁵⁰ James Boswell, *Life of Johnson*, 77–78.

²⁵¹ Roy Porter, *London: A Social History*, 134.

²⁵² Richard B. Schwartz, *Daily Life in Johnson's London*, 31.

²⁵³ Stana Nenadic, *Introduction*, у: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010, 16–18, 27.

²⁵⁴ Anita Guerrini, *Scots in London Medicine in the Early Eighteenth Century*, у: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010, 166.

²⁵⁵ *Ivi*, 174.

²⁵⁶ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 1.

тај није успео, поверили су портретисање самом Пајну, који је те године био добио академску награду.²⁵⁷ Трговачка и политичка елита Лондона, дакле, уносно је удруживала трговачке аспекте са покровитељством, па Стана Ненадић зато говори о правом „бизнису покровитељства“.²⁵⁸

С обзиром да Шкоти нису уживали велике симпатије староседелаца (па се говори о тадашњој лондонској „шкотофобији“²⁵⁹), ови су схватили да ће до успеха и кредибилитета у својим професијама доћи само ако англицизују своја имена и ако свој акценат окрену ка лондонском изговору. Тај се антагонизам, међутим, појачао за време лорда Бјута јер се сматрало да су Шкотима дате најбоље позиције и послови: “English antagonism was rooted in the belief that avaricious Scots were taking the best jobs and consuming the wealth of their southern neighbours, particularly during the highly unpopular rule of Lord Bute, the first Scottish prime minister, in the 1760s.”²⁶⁰

Приметнијем присуству Шкота у Лондону допринео је био, дакле, и лорд Бјут, онај исти краљев премијер који је финансирао путовање Алберта Фортиса на Црес и коме је господин Ливи посветио своје издање Хорација. Већ је речено да је круг заједничких пријатеља господина Ливија и господина Фордајса био састављен управо од интелектуалаца и трговаца који су били у сталним додирима са двором краља Џорџа III и премијером лордом Бјутом. Лорд Бјут, иако у незавидној позицији, и запамћен као вероватно најомраженији енглески премијер свих времена (а умногоме је томе допринела његова националост, тј. чињеница да је био Шкот), био је компетентан и савестан у своме послу: “Bute was a competent, hardworking conscientious minister, well versed in European affairs and quite capable of pursuing coherent policy with intelligence and resolution.”²⁶¹ Лорд Бјут је, уз то, први Шкот који је био на челу трезора (после јакобинске побуне отишао је у Лондон, 1747, те постао

²⁵⁷ Бранимир Трухелка, *Ирена Бромфилд*, 53.

²⁵⁸ Stana Nenadic, *Military Men, Businessmen, and the “Business” of Patronage in Eighteenth-Century London*, у: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010, 229.

²⁵⁹ Stana Nenadic, *Introduction*, 13.

²⁶⁰ Marjory Harper, *Adventures & Exiles. The Great Scottish Exodus*, London: Profile Books LTD, 2004.

²⁶¹ Robert Eccleshall, Graham Walker, *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, London: Routledge, 1998, 38.

прво тотор, затим саветник, а потом и први министар краља Џорџа III).²⁶²

Лорд Бјут значајан је и због чињенице да је, 1782. године, 1.300 књига научног и медицинског садржаја из своје библиотеке пренео у библиотеку Меришал колеџа, те да је после њега (1790) то учинио и сер Вилијам Фордајс. Лорд Бјут је, видимо, био један од главних покровитеља,²⁶³ или „патрона”, како вели Доситеј, у оквиру онога што је у литератури познато као шкотско просветитељство.

---

²⁶² *Ivi*, 37.

²⁶³ Edward Andrew, *Patrons of Enlightenment*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto, 2006, 119–134.

13.

Шкотско просветитељство

Шкотско просветитељство²⁶⁴ је синтагма која се односи на друштвени и културни покрет који се формирао у Британији током XVIII столећа, у неколико културних центара, и који је укључивао не само личности које су биле пореклом из Шкотске, већ и оне којима су, на овај или онај начин, били блиски главни принципи тога просветитељства. Шкотско просветитељство карактерише процват интелектуалних и научних достигнућа, напредак видљив у филозофији, политичкој економији, медицини, геологији, архитектури, археологији, праву, хемији, социологији, пољопривреди, а утицај шкотског просветитељства био је значајан како у Великој Британији, тако и у Европи и Сједињеним Америчким Државама: “The Scottish Enlightenment, a remarkable intellectual flourish that lasted for much of the eighteenth century, was an event of great importance for western culture. During its scientific, economic, philosophical and other avances were which had an immediate impact in Europe, America and beyond, and the impact is still felt.”²⁶⁵ Географски и економски контекст положаја Шкотске навео је Шкоте да истражују разне аспекте друштва, да се баве науком али и филозофијом, социологијом, књижевношћу и уметношћу, у настојању да схвате услове, у Шкотској и ван Шкотске, који доводе до побољшања

---

²⁶⁴ Синтагму шкотско просветитељство (Scottish Enlightenment) сачинио је Вилијам Роберт Скот (William Robert Scott) 1900. године – вид.: Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 3; вид.: Paul Wood, ed., *The Scottish Enlightenment: Essays in Reinterpretation*, Rochester: Rochester University Press, 2000; Anand C. Chitnis, *The Scottish Enlightenment: A Social History*, London: Croom Helm, 1976.

²⁶⁵ Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, 1.

друштвеног стања: “Scots elaborated the sciences of man to understand and change social conditions both in Scotland and abroad.”²⁶⁶

О томе каква је била концентрација интелектуалаца међу Шкотима, упечатљиво сведочи краљев хемичар Џон Амијат²⁶⁷ који је, кад је посетио енглеску Атену, тј. Единбург, 1750. године, изјавио да у средишту Единбурга²⁶⁸ може да, за неколико минута, за руку ухвати 50 учених генија. Или да наведемо речи Дејвида Хјума, који се дивио томе колико је генија Шкотска дала: “Really it is admirable how many Men of Genius this Country produces at present.”²⁶⁹ Уз то, за шкотске просветитеље значајно је, како је приметио краљев хемичар, да су знања лако преносили и странцима које су сматрали вредним знања, а то их је чинило још успешнијим и моћнијим: “[...] their conversation and the communication of their knowledge are at once imparted to intelligent strangers with the utmost liberality”.²⁷⁰ Односно: “The philosophers of Scotland have no nostrums. They tell what they know, and deliver their sentiments without disguise or reserve.”²⁷¹

Главни центри шкотског просветитељства били су Единбург, Глазгов и Абердин; на универзитетима ових градова училе су и предавале кључне личности овога покрета, те је Шкотска за кратко време постала културни лидер Европе. Абердин, конкретно, пажњу привлачи зато што су Вилијам Фордајс, Џон Ливи и њихов круг пријатеља били везани за тај културни центар. Док је Единбург био значајан пре свега као медицински центар, Абердин је био познат као центар моралне филозофије, тако да се може говорити

²⁶⁶ Roger Emerson, *The Context of the Scottish Enlightenment*, у: Alexander Brodie, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 24.

²⁶⁷ [Mr John Amyat], *The Scots Magazine, or General Repository of Literature, History, Politics for the Year MDCCC*, Vol. LXII, Edinburgh: Printed by Alex Chapman and Co., 1800, 294.

²⁶⁸ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 21.

²⁶⁹ Richard B. Sher, *The Enlightenment & the Book: Scottish Authors & Their Publishers in Eighteenth-Century Britain, Ireland, & America*, 43.

²⁷⁰ Paul Henderson Scott, *Scotland Resurgent*, Edinburgh: The Saltire Society, 2003, 180.

²⁷¹ Robert Kerr, *Memoirs of the Life, Writings, and Correspondence of William Smellie*, vol. 2, 1811, Edinburgh: Garland Pub., 1974, 252.

и о „абердинском просветитељству”.²⁷² Значајне личности које се везују за Абердин су филозоф Томас Рид, оснивач шкотске школе common sense-a; Џорџ Камбел (George Campbell, 1719–1796), филозоф лингвистике и теологије; Џејмс Бити, професор моралне филозофије и логике на Меришал колеџу; Џорџ Тернбул, Дејвид Фордајс. Исто тако, културну атмосферу Абердина карактерисала је и појава масонерије: Абердин је родно место Џејмса Андерсона (James Anderson, 1679/1680–1739), а у Абердину се Андерсон и формирао. На захтев Велике ложе из Лондона (која је основана 1717), Андерсон је написао и објавио, 1723. у Лондону, *The Constitution of the Free-Massons, Containing the History, Charges, Regulations, &c. of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity, For the Use of the Lodges*, а то је писани устав Прве Велике ложе Енглеске. Ово издање прештампао је Бенџамин Френклин у Филаделфији 1734. године, што је прва масонска књига објављена у Америци.

Осим наведених, значајне личности шкотског просветитељства су истовремено и главне личности културне повести Велике Британије: Џејмс Бозвел, аутор биографије о Семјуелу Џонсону; морални филозоф Томас Браун (Thomas Brown, 1778–1820); Џејмс Барнет (James Burnett, 1714–1799), оснивач модерне компаративне историјске лингвистике; песник Роберт Барнс (Robert Burns, 1759–1796); Адам Фергусон, кога сматрају оснивачем социологије; песник Роберт Фергусон (Robert Fergusson, 1750–1774); Хенри Хоум, лорд Кејмс (Henry Home, Lord Kames, 1696–1782), филозоф и историчар; филозоф и есејиста Дејвид Хјум (David Hume, 1711–1776); филозоф Френсис Хачисон (Francis Hutcheson, 1694–1746); Џејмс Хатон (James Hutton, 1726–1797), оснивач модерне геологије; математичар сер Џон Лесли (Sir John Leslie, 1766–1832); романописац и песник сер Валтер Скот; Вилијам Смели (William Smellie, 1740–1795), приређивач првог издања *Британске енциклопедије* (*Encyclopædia Britannica*); економиста Адам Смит; инжењер и проналазач Џејмс Ват.

Исто тако, наглашава се и велики значај шкотског просветитељства у повести Сједињених Америчких Држава, пре свега у вези са личностима као што су Бенџамин Френклин и Томас Џеферсон, и другима који су често учили управо од шкотских учитеља, па је,

²⁷² Paul B. Wood, *The Aberdeen Enlightenment: The Arts Curriculum in the Eighteenth Century*, Aberdeen: Aberdeen University Press, 1993.

дакле, несумњив шкотски утицај на организацију и садржај рада и америчких универзитета.²⁷³

Велики утицај шкотског просветитељства препознајемо и у Европи, пре свега у Немачкој, а потом и у Француској. Захваљујући бројним преводима, који су стизали веома брзо, дела шкотских просветитеља продирали су у европске културне кругове, и утицала на бројне концепције друштва. У Немачкој, о успеху шкотских просветитеља говори већ податак да је у периоду од 1760. до 1800. на немачки преведено више од 40 њихових дела. На основу рецепције филозофије шкотског просветитељства у Немачкој може се говорити о чак пет главних филозофских група, од којих су две познатије – „берлинско просветитељство” (Лесинг, Менделсон, Еберхард) и „гетингешки филозофи” (Федер и Мајнерс) – а преостале три мање чувене (Тидеман, Фон Ирвинг, Платнер; Гарве, Тетенс; Хаман, Хердер, Јакоби).²⁷⁴

Као што је већ речено, шкотске просветитеље карактерише и то да су били покровитељи, тј. „патрони“ наука и уметности – није случајно Доситеј рекао да је „достојнеји господин” Вилијам Фордајс постао његов „особити патрон, наложивши својему љубимому, док год будем у Лондону, да ми даје на његов конат што ми год буде од потребе за књиге или за [х]аљине и за прочи ситни трошак”.²⁷⁵ Академско покровитељство било је карактеристика управо шкотских просветитеља,²⁷⁶ а књиге тога времена помињу да је сер Вилијам Фордајс био велики добротинитељ.

Академије и универзитети су тада свугде у Европи, па и међу Шкотима, представљали центре за ширење и размену знања и културе:

²⁷³ Samuel Fleischacker, *The Impact on America: Scottish Philosophy and the American Founding*, у: Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 328; вид.: Robert W. Galvin, *America's Founding Secret: What the Scottish Enlightenment Taught Our Founding Fathers*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 2002.

²⁷⁴ Michel Malherbe, *The Impact on Europe*, у: Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 309–310.

²⁷⁵ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 144.

²⁷⁶ Roger L. Emerson, *Academic Patronage in the Scottish Enlightenment: Glasgow, Edinburgh and St Andrews Universities*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Contemporaries commonly claimed that academies and societies were institutions for creating knowledge, whereas universities were places for transmitting it. In any event, ties between learned society and university were often close. [...] Eighteenth-century academies and societies fostered the natural sciences in a variety of ways. Members presented the results of their research at society meetings, and learned society proceedings – typified by the *Histoire et Mémoires* of the Paris Académie Royale des Sciences and the *Philosophical Transactions* of the Royal Society of London, quickly became the primary vehicles for the publication of original research. Although constituting only one-quarter of contemporary journals treating the natural sciences, learned society publications contained the most original science and were the dominant segment of the scientific periodical press in the eighteenth century. By the mid-eighteenth century, European scientific societies began to formalize interinstitutional contacts (notably through the regular exchange of publications) and to coalesce into a Europe-wide system of institutions. The Imperial Academy in Saint Petersburg, for example, maintained a *commercium litterarium* with more than twenty other learned societies. Reciprocal elections of honorary and corresponding members reinforced these ties, and collaborative projects in the second half of the century strengthened the international network of academies and societies that spanned eighteenth-century Europe.²⁷⁷

Али, осим званичних академских центара и институција, значајна су била и бројна друштва, удружења или клубови, у којима су се ови просветитељи састајали. Доситеј бележи: „[...] мој пријатељ г[осподин] Ливи свакога фторника частио би неке своје пријатеље од учени[х] људи, а свакога петка бивали би у довољном содружеству на части у господина Гулјелма Фордајс [...]”.²⁷⁸ Урбане просторе карактерисала су окупљања по приватним кућама или у пабовима, већ наведено „клубовање”; та окупљања одржавана су тачно одређених дана у седмици, и као таква представљала најекспли-

²⁷⁷ Roger L. Emerson, *The Organisation of Science and Its Pursuit in Early Modern Europe*, у: Geoffrey N. Cantor, John R. R. Christie, M. J. S. Hodge, Robert C. Olby, *Companion to the History of Modern Science*, London: Routledge, 1990, 960–979; James E. McClellan, *Science Reorganized: Scientific Societies in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press, 1985; Jürgen Voss, *Akademien und Gelehrte Gesellschaften*, у: Н. Reinalter, hrsg., *Aufklärungsgesellschaften*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1993; вид.: David Allan, *Virtue, Learning and the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993.

²⁷⁸ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 144.

цитнију манифестацију социјализације и заједничког живљења. Чланови тих клубова били су власници великих поседа, адвокати, лекари, трговци, министри и свештена лица, филозофи и учени људи.²⁷⁹

Типичног представника једног таквог друштва интелектуалаца карактерисало је то да ради на практичном напретку и у корист тога друштва:

Relying on provincial institutions for his status and income, he sought to raise both through improvements which would modernize the country, and allow it and him to play greater roles in the world. His enlightenment, and the work of his academy, would be practical, non-literary, career-furthering and conservative of his position as a member of an economic, social, and intellectual elite dominating the kingdom's institutions.²⁸⁰

Овима треба прикључити и тајна слободнозидарска удружења, као врсту братске космополитске организације, чији су чланови били професори, судије, лекари, центлмени, као на пример шкотски судија лорд Монбодоу (James Burnett, Lord Monboddo, 1714–1799) или пак Џејмс Бозвел, те песници Роберт Барнс и Вилијам Смели.

Атмосфера међу тим Шкотима интелектуалцима била је таква да су се просто такмичили да учине нешто корисно за своју заједницу, да унапреде науку и културу. Шкотско просветитељство било је, дакле, културни и интелектуални феномен који није могуће свести на само једно поље интересовања; књиге шкотских мислилаца имале су изузетан утицај, а ти интелектуалци, уједињени снажним осећањем припадности културној заједници, лако су прелазили са једног жанра на други, док су области биле најразноликије: од енглеске књижевности, политичке економије, социологије, до различитих грана науке и медицине:

It was a cultural and intellectual phenomenon that is not reducible to any single branch, school, or mode of thought, be it history (narrative or "conjectural"), natural science, medicine, common sense philosophy (or moral philosophy generally), rhetoric and belles lettres, immagina-

²⁷⁹ Paul Henderson Scott, *Scotland Resurgent*, 180.

²⁸⁰ Roger L. Emerson, *The Philosophical Society of Edinburgh, 1737–1747*, *British Journal for the History of Science*, 12, 1979, 173.

tive literature, or political economy and what are now called the social sciences. In all these fields of intellectual activity, and others too, a good case can be made for regarding eighteenth-century Scottish thinkers as among the most innovative, eminent, and influential authors of their day. The books of eighteenth-century Scotland were disproportionately influential in many areas and were conspicuous in shaping modern academic disciplines and scholarly fields, from English literature, political economy, and sociology to various branches of science and medicine. Equally remarkable is the fact that so much of this literature was written by individuals who associated with each other, socially and professionally, in the urban centers of Scotland, and sometimes also in London, and moved easily as authors from one enlightened genre to another. This sense of social, intellectual, and cultural integration and cohesiveness gives a distinctive character to the Scottish Enlightenment, setting it apart from the Enlightenment in England.²⁸¹

Заједницу шкотских интелектуалаца, коју зову и *Scottish literati* (нека врста пандана француским *philosophes*), карактерисало је и то да су доста пажње посвећивали популарисању књига. Ти индивидуалци најбоље су се изражавали штампаним текстовима, пре свега књигама, често не марећи за ауторство и објављујући своја дела анонимно:

The most likely reasons for them to publish their works anonymously were modesty and anxiety in the face of public exposure and criticism, at least until they discovered how their books would be received.

Anonymous publication correlate to some extent with age, status, and genre. Some older writers, such as Francis Hutcheson and Robert Wallace, always published anonymously.²⁸²

Штампање књига омогућавало им је да пренесу своја знања из разних области, као и да донесу (међународну) славу својој заједници. У ствари, може се рећи да је шкотско просветитељство незамисливо без штампања књига,²⁸³ што се збива управо у тренутку кад је Велика Британија почела да бива дефинисана као „нација која чита”, *reading nation*.

²⁸¹ Richard B. Sher, *The Enlightenment & the Book: Scottish Authors & Their Publishers in Eighteenth-Century Britain, Ireland, & America*, 20.

²⁸² *Ivi*, 149.

²⁸³ *Ivi*, xvi.

Доситеј се, дакле, нашао на „најправијем месту”.

Може ли се стога претпоставити да су све оне „лепе”, „преизрјадне”, и „довољне” књиге које је Доситеј добио од Вилијама Фордајса, Цона Ливија и Хенрија Тернбула, биле везане управо за различите аспекте шкотског просветитељства? Може ли се претпоставити да је Доситеј, осим Фордајсове књиге из медицине и, веома вероватно, Ливијевог *Хораџија*, понео са собом и разне Едисоне, Џонсоне, Ноксове, Прајсове, Фелтоне, Барболдове, и друге књиге које су се тада читале у Енглеској – дела моралног карактера, алегорије, басне, приче? Ако се има у виду да је Доситеј био под утицајем енглеских моралиста, веома је значајно да је, ето, у Енглеској имао прилике да дође до неких дела која ће тек накнадно бити објављена у Европи. Треба имати у виду и то колики је могао да буде утицај енглеског васпитног система у вези са слободним размишљањем и слободном асоцијацијом идеја – кад је реч о „здравом разуму” који Доситеј стално истиче; наиме, кључну улогу на овом плану одиграли су управо припадници шкотског просветитељства Дејвид Фордајс и Џорџ Тернбул:

In British educational thought the key to the science of shaping minds lay in the exploitation of the mechanism of the association of ideas, a notion discussed by Locke but given new impetus impetus by George Turnbull's *Observations upon Liberal Education* (1742), David Fordyce's *Dialogues Concerning Education* (1745), and, in particular, David Hartley's, *Observations on Man* of 1749.²⁸⁴

Веома је значајно – за Доситеја, а пре свега за српску културу – да су Дејвид Фордајс и Џорџ Тернбул били аутори дела о васпитању. Тернбул је први шкотски моралиста који је користио експерименталну методу за истраживање моралних питања, а Фордајсово дело *Dialogues Concerning Education* значајно је и по томе што садржи кратки говор под називом *A Brief Account of the Nature, Progress, and Origin of Philosophy delivered by the late Mr. David Fordyce, P. P. Marish. Col: Abdn to his Scholars, before they begun their Philosophical course*, у коме су садржани елементи који карактеришу методологију експерименталне филозофије, којом се

²⁸⁴ Geraint Parry, *Education and the Reproduction of the Enlightenment*, у: Martin Fitzpatrick, Peter Jones, Christa Knellwolf, Iain McCalman, ed., *The Enlightenment World*, London: Routledge, 2004, 219.

указује да није довољно само образовање *von oben*, већ да се уз то подразумевају слободно резонување и умне асоцијације: “It is evident that setting aside sovrein instruction, true knowledge must be acquired by slow degrees from experience & observation, & that it will always be proportionate to the largeness & extent of our Experience.”
Односно:

Now there is a natural & proper method of attaining to true knowledge as well as any other accomplishment, which if neglected must occasion error & contradiction. It cannot be too often repeated, that there is no real knowledge, nor any that can answer a valuable End, but what is gathered or Copyed from nature or from things themselves. That the knowledge of Nature is nothing else than the knowledge of facts or realities & their established connections. That no Rules or Precepts of life Can be given or any Scheme of Conduct prescribed, but what must suppose a settled Course of things conducted in a regular uniform manner. That in order to denominate those Rules just, & to render those Schemes successful, the Course of things must be understood & observed. & that all Philosophy, even the most didactic & practical parts of it, must be drawn from the Observation of things or at least resolved into it; Or which is the same thing, that the knowledge of truth is the knowledge of Fact, & whatever Speculations are not reduceable to the one or the other of these are Chimerical, Vague & uncertain.

Концепт који су дефинисали Томас Рид, Адам Фергусон или пак Џејмс Бити, и који карактерише шкотско просветитељство на свим пољима, и то као кључни појам, јесте концепт *sensus communis*, тј. *common sense* и *commons*, па се зато може говорити и о *common sense* филозофији, која филтрира све аспекте друштва – филозофију, књижевност, науку, уметност:

If there are certain principles, as I think there are, which the constitution of our nature leads us to believe, and which we are under a necessity to take for granted in the common concerns of life, without being able to give a reason for them – these are what we call the principles of common sense; and what is manifestly contrary to them, is what we call absurd.²⁸⁵

---

²⁸⁵ Terence Cuneo, René van Woudenberg, eds, *The Cambridge Companion to Thomas Reid*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 85.

Овај систем био је примењен у енглеском васпитању а почива на ставу да свака особа јесте посебно биће, које има своју природну и искуствену могућност резонувања. Уз ово иде и принцип *recta ratio*, па се *common sense* принцип надовезује и на Фенелона, чије је дело Доситеј веома поштовао. Концепције као *useful knowledge* („корисно знање”) и *common sense* карактеришу, дакле, средину у којој се Доситеј нашао током боравка у Енглеској.²⁸⁶ Томас Рид овако је описао корисност такве природне моралности:

Some knowledge of duty and of moral obligation is necessary to all men. Without it they could not be moral and accountable creatures, nor capable of being members of civil society. It may therefore be presumed, that nature has put this knowledge within the reach of all men. Reasoning and demonstration are weapons which the greatest part of mankind never was able to wield. The knowledge that is necessary to all, must be attainable by all. [...] It may, therefore, be expected from the analogy of nature, that such a knowledge of morals as is necessary to all men, should be had by means more suited to the abilities of all men than demonstrative reasoning is.²⁸⁷

Појам *common sense* свакако је далеко сложенији него што се обично претпоставља. У овој синтагми, која је за Рида само технички термин, садржана је и друштвена повезаност која карактерише особе, и која им дозвољава да резонују и да појме, али и општа корисност, концепција користи за цело друштво, те учење које комбинује корисно и задовољство; садржано је уочавање истине и истинитог. Томас Рид каже да васпитање за судију има управо *common sense*: “All knowledge and all science must be built upon principles that are self-evident, and of such principles every man who has common sense is a competent judge.”²⁸⁸

Ови шкотски филозофи – Рид, Тернбул, Фордајс, Бити, а њима припада и Висисимус Нокс – били су више него убеђени да књи-

²⁸⁶ Arthur Hermann, *How the Scots Invented the Modern World*, United States: Crown Publishing Group, Three Rivers Press, 2001.

²⁸⁷ Thomas Reid, *Essays on the Intellectual Powers of Man*, [1785], ed. by Derek R. Brookes, repr. University Park: Penn State University Press, 2002, 554.

²⁸⁸ *The Works of Thomas Reid, D. D., Now Fully Collected, with Selection from His Unpublished Letters*, Edinburgh: Maclachlan and Stewart, London: Longman, Green, Roberts, and Green, 1863, 422.

жевност мора да служи друштвеним потребама.²⁸⁹ Њихов *sensus communis* преузет је у суштини од Јувенала – “*Rarus enim ferme Sensus Communis / in illa / Fortuna*” (Juv. Sat. VIII. V. 73) – а имао је своју конотативну еволуцију. Брат Вилијама Фордајса, Џејмс Фордајс је, у свом често прештампаном говору младим женама, *Sermons to Young Women*, писао управо о повезаности природе, здравог разума и друштвеног живота међу људима:

We believe that it is proper for persons of the same age, of the same sex of similar dispositions and pursuits, to associate together. But here we seem to be deceived by words. If we consult nature and common sense, we shall find, that the true propriety and harmony of social life depends upon the connexion of people of different dispositions and characters judiciously blended together.²⁹⁰

Појам *common sense*, који се на шкотским универзитетима XVIII века развио као реакција против специјализације знања,²⁹¹ утицао је на развој мисли у Европи и у Америци.²⁹² Као такав има дакле своју конотативну еволуцију и свој концептуални оквир, *conceptual framework*.²⁹³ *Common sense* је у себи садржавао неколико појмова: здрав разум,²⁹⁴ колективну свест, опште добро, хармонију духа и тела, склад и равнотежу, повезаност чула и природан, урођен разум, заједно са искуством које већина људи поседује; учење и васпитање које је практично и корисно, и које комбинује

²⁸⁹ Jörn Glasenapp, “*Prodigies, Anomalies, Monsters*”. Charles Borckden Brown und die Grenzen der Erkenntnis, Göttingen: Wallstein Verlag, 2000, 144.

²⁹⁰ James Fordyce, *Sermons to Young Women*, New York: M. Carey, 1809.

²⁹¹ Christopher P. Toruney, *God’s Own Scientis: Creationists in a Secular World*, Piscataway: Rutgers University Press, 1994, 15. Изрази који се наизменично користе су *Common Sense Realism* и *Scottish Common Sense Realism*.

²⁹² David A. Hollinger, *Scottish Common Sense Realism*, у: Rochard Wightman Fox, James T. Kloppenberg, eds, *A Companion to American Thought*, [Hoboken]: Wiley-Blackwell, 1995, 618–20; Gordon Graham, *Scottish Philosophy in the 19th Century*. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2011; Sophia A. Rosenfeld, *Common Sense: A Political History*, Mass.: Harvard University Press, 2011.

²⁹³ Marion Ledwig, *Common Sense: Its History, Method, and Applicability*, New York: Peter Lang, 2007; Flavio Comim, *Adam Smith: Common Sense and Aesthetics in the Age of Experiments*, у: Alexander C. Dow, Sheil C. Dow, *A History of Scottish Economic Thought*, London: Routledge, 2006, 123.

²⁹⁴ Уп.: Радован Биговић, Појам „здрогао разума” у делима Доситеја Обрадовића, у: Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 683–695.

управо знање и забаву. Дејвид Фордајс је у својим дијалозима о васпитању, *Dialogues Concerning Education*, забележио: “My Fancy seldom lifts me among the Clouds, or above the ordinary pitch of common Sense.”²⁹⁵ У овај појам улази и појам *common usage of language* или *common language*, што претпоставља прецизно, једноставно здраворазумско коришћење језика, које је заједничко свим људима и које омогућава споразумевање, те олакшава пренос културе и знања.²⁹⁶ Тако ће Адам Смит и рећи: “[...] perfection of style consists in expressing in the most concise, proper, and precise manner the thought of the author... This, you’ll say, is no more than common sense: and indeed it is no more.”²⁹⁷ У издању Роберта Додслија дела *Three Dissertations* (1740), које је Џорџ Тернбул посветио краљевом лекару Ричарду Миду (Richard Mead), стоји експлицитно – у вези са појмом *common sense* и колективна свест: “[...] Sense of publick Weal, and of the common Interest. Love of the Community or Society, natural Affection, Humanity, Obligingness, or that sort of Civility which rises from a just Sense of the *Common Rights* of Mankind, and the *Natural Equality* there is among those of the same Species.”²⁹⁸

Значајно је и то да је лорд Честерфилд појам *common sense* схватао као истински култ.²⁹⁹ “Common sense (which, in truth, is very un common) is the best sense I know of: abide by it; i twill counsel you best.” Он је, чак, 1737. покренуо часопис, веома успешан, који је носио назив управо *Common Sense: or, the Englishman’s Journal* и који је излазио у Лондону, једном недељно, све до 1743.

Common sense је, уосталом, појам карактеристичан и за списе Џозефа Едисона; тако у часопису *The Spectator* налазимо следећи фрагмент: “PHILOSOPHY, and indeed common Sense, naturally throws Eternity under two Divisions; which we may call in English, that

²⁹⁵ David Fordyce, *Dialogues Concerning Education*, London: Printed in the Year M.DCC.XLV, vol. 2, 249.

²⁹⁶ Marion Ledwig, *Common Sense: Its History, Method, and Applicability*, 20.

²⁹⁷ Roy Hutcheson Campbell, Andrew S. Skinner, *Adam Smith*, Beckenham: Croom Helm, 1982, 72.

²⁹⁸ *Three Dissertations; Onse on the Characters of Augustus, Horace and Agrippa*, London: Printed for R. Dodsley, at Tully’s Head, in Pall-Mall, 1740.

²⁹⁹ Samuel Shellabager, *Lord Chesterfield and His World*, New York: Biblo and Tannen Booksellers and Publishers, 1951, 71: “[...] the cult of Common Sense to which he paid honest worship during the whole of his life”.

Eternity which is past, and that Eternity which is to come.”³⁰⁰ Едисонов *common sense* приступ животу огледа се и у исказу којим се тврди да људи могу да промене област у којој живе, али не и своју природу, па стога човек који израсте из глупака не може да доспе до здравог разума: “Men may change their climate, but they cannot change their nature. A man that goes out a fool cannot ride or sail himself into common sense.”

---

³⁰⁰ *The Spectator*, vol. III and Last, The Tenth Edition, London: Printed for J. Tonson, n. 590, 137.

III

ОНО ШТО ЈЕ УСЛЕДИЛО ПОСЛЕ ДОСИТЕЈЕВОГ ПОВРАТКА ИЗ ЕНГЛЕСКЕ

*Non stringer, ma rallarga ogni vigore.
Purg., IX, 48.*

1.

Међу Србима, „у напредак напредовати”

Пошто је, за разлику од Руђера Бошковића,¹ Доситеј научио језик, одлучио је да напусти Енглеску: „Зато, како и друга три месеца прођу, познам изговор језика инглескога и видим себе у состојању да могу и сâм о себи у напредак напредовати, јавим мојим пријатељем и благодетелем да морам ићи,”² јер, како је мислио: „Човек од колевке па до гроба мора имати какову ни буд поглавиту жељу која њим совершено влада.”³

Вођен том својом жељом да за Србе објави нешто на свом матерњем језику и нешто полезно учини, Доситеј напушта Лондон. Преко Хамбурга стиже у Лајпциг, затим иде у Дрезден и Алтенбург, да би потом стигао у Беч, с јесени те исте године, и ту се сусрео са својим грчким пријатељем Лузињаном: „На идуће лето имао сам неисказану радост видити у Бечу љубимога господина Лузињана, који се тада воспраштаваше из Цариграда за Лондон.”⁴ То је могло бити између ноћи 22. јула и јутра 2. августа 1786, јер су то датуми и време Лузињановог доласка у Беч (20:00) и напуштања Беча (09:00), како Доситејев грчки пријатељ бележи у својим писмима сер Вилијаму Фордајсу.⁵

---

¹ Josip Torbarina, *Bošković u krugu engleskih književnika*, 69: „Bošković nije u Londonu naučio engleski dovoljno, da bi mogao pročitati ovo djelo [i. e. Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of Sublime and Beautiful* (1756)] u originalu [...]”

² Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 145.

³ *Ivi*, 144.

⁴ *Ivi*, 152.

⁵ [Savieur Lusignan], *A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce, M. D. F. R. S. containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England*, I, 264; II, 12.

Крајем 1787. креће Доситеј у Русију, у Шклов, где проводи шест месеци, узалудно чекајући да се тамо, према обећању, оснује штампарија. Позива Емануила Јанковића да му се придружи у Шклову. Октобра 1788. стиже у Витемберг па Лајпциг, затим 1789. одлази у Беч, и ту остаје наредних дванаест година. У Аустрији онда наступа економска криза и Доситеј се одазива понуди српске колоније тршћанских трговаца да пређе у Трст.

У лето 1802. године Доситеј прелази у Трст: позван и прихваћен од српске тршћанске општине, чији су чланови, већином трговци, гајили и љубав према култури,⁶ одомаћује се у дому Драге Теодоровића, богатог трговца родом из Херцеговине. У овој илирској општини Доситеј ће наићи на стање донекле аналогно ономе које је доживео у Енглеској, боравећи у дому господина Џона Ливија, и у колонији Шкота. Оно што је Лондон доживео само неколико година после великог пожара (1666), кад се за неколико година цео град изградио а већ почетком XVIII века достигао завидан економски ниво, догодило се и Трсту: град је 1719. постао слободна лука, па је таква повољна економска ситуација привукла имигранте из разних делова Европе, укључујући и оне са Балкана, што је и довело до тога да се бројни Херцеговци, Бокелји и Далматинци овде настане⁷ и развију своју трговину.⁸

Доситеј у Трсту борави пуне четири године, од 1802. до 1806. и ту, у оквиру српске трговачке колоније, ствара песнички круг о коме Милорад Павић пише овако:

На граници XVIII и XIX века у Трсту, у близини венецијанске ћирилске штампарије, у тамошњој великој и богатој српској црквеној и трговачкој општини, која још од XVIII века има привилегије

⁶ *Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*, прир. Марија Митровић, Београд: CLIО, 2007; Марија Митровић, *Трст Доситејевог доба, у: Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Војислав Јелић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 361–370.

⁷ Marco Dogo, *Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-illirica di Trieste, 1748–1908*, у: *Storia economica e sociale di Trieste*, a cura di Roberto Finzi, Giovanni Panjek, vol. I, *La città dei gruppi 1719–1918*, Trieste: LINT, 2001: “Non c’era a Trieste un solo Serbo originario del pašaluk di Belgrado, in effetti, quando ai ricchi mercanti triestini si rivolsero per aiuto i capi dell’insurrezione.”

⁸ Marco Dogo, *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908*, Trieste: LINT, 2000; Marco Dogo, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1999.

аустријског двора и статут, окупља се око српских трговаца мецена једна песничка школа. Тај тршћански песнички круг ствара се око Доситеја Обрадовића (око 1740–1811) и сачињавају га: Јован Дошеновић (1781–1813), Павле Соларић (1779–1821), Јоаким Вујић (1772–1847), Вићентије Ракић (1750–1818), Викентије Љуштина (1761–1805), Арон Јелинић (1780–1827?) и касније Јефтимије Поповић (1791–1805), који сви у том периоду живе у Трсту.⁹

Но, тешко да се Доситеј могао ограничити само на поезију, он је морао имати намеру да формира један прави културни круг, који „razmišlja o lepšoj budućnosti svoga naroda i pravi dalekosežne kulturno-prosvetne planove za celu naciju”,¹⁰ и несумњиво је тога био свестан кад се, у Трсту, први пут срео са Павлом Соларићем, с јесени 1803. године – како Соларић бележи у „Предисловију” Доситејевог *Мезимцу* (1818).¹¹ Доситеј је стога, неколико месеци касније, записао да „људе, које перси опште доброжеланије тако крeпкo согрeјава, није потреба много на то науштавати”.¹²

⁹ Милорад Павић, *Историја српске књижевности. 4. Предромантизам*, Београд: Досије / Научна књига, 1991, 30.

¹⁰ Andrija B. K. Stojković, *Životni put Dositeja Obradovića: od šegrta i kaluđera do filozofa i Karađorđevog ministra prosvete*, 85; уп.: Marija Mitrović, *Dositej e Trieste: la poetica e il contesto storico*, Ricerche slavistiche, 7, 53, 2009, 73–92.

¹¹ [Павле Соларић], „Предисловіе издателѣво”, у: *Мезимаць Г. Досіѣа Обрадовича. Част втора. Собраніа разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ ползу и увеселеніе. По подлинному Рукопису Павломъ Соларичемъ изданъ*, У Будиму: Изъ Печатнѣ Кралѣв: Мадѣар: Свеучилища, 1818, 30.

¹² Доситеј Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига шеста, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 71.

2.

Српски просветитељи и филантропинизам

Српској науци о књижевности позната је сцена коју Павле Соларић описује у једном другом предговору, „Предисловију” делу *Сверх воспитанија к човекољубију*,¹³ како се током зиме те исте 1803. године, тачније 3. децембра, у Падови, састао са Доситејем Обрадовићем и научником и писцем Атанасијем Стојковићем. Падова, коју је Вергилије у *Енеиди* (I, 242–249) опевао као место које скоро додирује Илирско море и Либурнију, значајна је за културу (Јужних) Словена, па тако и Срба, те стога Соларић и каже да је то „крајње место живљења Словена на западу”¹⁴ – морао је знати да су у прошлости у Падови студирали, а потом не тако ретко заузимали и значајна места у овом граду Венета, Тома Басиљевић (1438–1512), Серафин Бунић / Бона (1440–1485?), Фрањо Нигер (1452–1523), Федерик Гризогоно (1472–1538), Фране Петрић / Франческо Патрици (1529–1597), Марко Антун де Доминис (1560–

---

¹³ [Павле Соларић], *Сверх воспитанія к'человѣколюбію. отвѣтно сочиненіе, Удостоившеее награжденія у Падуи. С' Нѣмецкога преводником улога ума. Non ignara mali miseris succurrere disco. Вѣщта злу я бѣдним притећи тащимсе*, У Венецији: При Пани Теоодосію, 1809.

¹⁴ Падова се, као центар културе Словена, у књижевноисторијској науци често запоставља у односу на Трст, и донекле Венецију, који су предмет неколиких студија: Миодраг Ал. Пурковић, *Историја српске православне општинe у Трсту*, Трст: СПЦ општина, 1960; Дејан Медаковић, Ђорђе Милошевић, *Летонис Срба у Трсту*, Београд: Југословенска ревија, 1987; Dejan Medaković, Giorgio Milossevich, *I serbi nella storia di Trieste*, trad. Sergio Turconi, Belgrado: Jugoslovenska revija, 1987; Дејан Медаковић, *Срби у Трсту у XVIII и XIX веку, Изабране српске теме: студије и прилози*, Београд: БИГЗ, 1996, 159–162; Марија Митровић, a cura di, *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009; Момчило Спремић, *Срби и Венеција (VI–XVI) век*, Београд: Службени гласник, 2014; Моника Фин, *Центри српске културе XVIII века. Кијев – Будим – Венеција*, Нови Сад: Академска књига, 2015.

1624), Санторио Санторио (1561–1636), Матија Фркић (1585–1669), Јероним Вергериј (1622–1678), Шимун Стратик / Симоне Стратико (1733–1829).¹⁵

Са падом Млетачке републике (1797) и с надолазећим Наполеоновим империјализмом, окончано је једно значајно историјско и културно доба Европе. За време Наполеонових освајања формирана је Италијанска република, државна заједница која је претходила уједињењу Италије, и која је трајала 1802–1805. То је била политичко-административна организација, која је зависила од Француске републике. У Падови је, после аустријске наступила француска окупација, од 1801,¹⁶ и ту је, зато, од 1797. до 1803. било стационирано неколико пољских војних јединица, које су служиле у француској војсци и које су биле познате под именом Пољске легије. Није искључено да је Соларић (као што је то радио у Млцима), и у Падови, међу словенским студентима и војницима, истраживао по архивима зарад проучавања словенске прошлости, па је у том смислу помагао и хрватском књижевнику и правнику Антуну Михановићу (1796–1861) који је, потом, управо у Падови, објавио проглас *Знаностих народнога језика пријатељам* (1818). У Падови је универзитет свршио и Јован Дошеновић, а затим су ту студирали Дубровчани Медо Пуцић и Иван Аугуст Казначић (1817–1883), који ће касније сарађивати са Николом Томазеом (овај је и сам боравио једно време у томе граду). У Падови је право почео учити и трговац и државни саветник у Русији Јован Ризнић (1793–1861), из тршћанске породице Ризнића,¹⁷ кога је писмености учио сам Доситеј.

¹⁵ Josip Bratulić, Žarko Dadić, Vladimir Dugački, Mijo Korade, Vladimir Muljević, Snežana Paušek-Baždar, Milan Pelc, Ennio Stipčević, *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.

¹⁶ Yole Toffanin, *Il dominio austriaco in Padova dal 20 gennaio 1798 al 16 gennaio 1801*, Padova: Prosperini, 1901; Giulio Monteleone, *L'occupazione francese di Padova nel 1801 (16 gennaio–6 aprile)*, Bollettino del Museo Civico di Padova, LI, 1963, I, 137–174; II, 57–102; Giulio Monteleone, *Padova dal trattato di Campoformido alla caduta del regime napoleonico (1797–1814)*, Bollettino del Museo Civico di Padova, LXXV, 1986, 115–133.

¹⁷ Dejan Medaković, Giorgio Milossevich, *I serbi nella storia di Trieste*, 25, 28, 39, 43, 44.

Због свега овога не чуди што Соларић узвикује:

У Падуи! – мѣсту, гди е, нек ми се овако рећи допусти, последнѣ мое искушеніе совершилосе и рукоположеніе, возже, по малку силá мой, свещенослужити Мусам; мѣсту, гди с'е то сбило, кад сам я (г. 1803. Декемврија 10.) чрезвычайно щастіе имао, два висока Мужа Рода нашега, као приїятелѣ и госте дочекати, с'ньима Двоицом два дни исти воздух дихати, ны слушати и лицезрѣнія насищаватисе ны ова. Ово су незабвенни Просвѣтители Рода Сербскаго; може-ли юще ко-год сладка: Д. Обрадович и А. Стойкович, не погодити имена? Свещени дни! тайна вечеро Троице на крайнѣм иза свию жилищá Славенскі западу! сѣ вам торжественно воспоминаніе од мене. Ми смо о челоуѣколюбію найвише онда собесѣдили, све относительно к'превозлюбленним Эдиноплеменникам нашим; и я сам од тада дерзнуо, славной, по могућству моем, подражавати Двоици. Не знам, эсам-ли то у чем до сада кадар біо засвидѣтелствовати; саде обаче безпредѣлно се радуем, що ми с'е пощастливо, и о таком виспарном предмету – Челоуѣколюбію, и о случаю происхожденія предмета овога, из мени достопамятнога града – Падуе, писати.¹⁸

Овај састанак „’свете тројице’ српске књижевности на граници два века”,¹⁹ како га је назвао Милорад Павић, означио је прекретницу у просвећивању српског народа, у зору „српске културне реформе / револуције”, како каже Душан Иванић.²⁰ Доситеј је после тога сас-танка у Падови, на коме се говорило превасходно о човекољубљу,²¹ у Трсту, где је постојала јака српска трговачка заједница, оформио културни круг и око себе окупио значајне српске интелектуалце: Павла Соларића, Атанасија Стојковића, Викентија Ракића, Јована Дошеновића, Јоакима Вујића, Јована Мушкатиновића, Емануила Јанковића, Алексија Везилића, Глигорија Трлајића.²² Познато је да

¹⁸ [Павле Соларић], *Сверх воспитанія к'челоуѣколюбію*, 5–6.

¹⁹ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предроман-тизма*, Београд: Нолит, 1979, 116.

²⁰ Душан Иванић, *Доситеј или претпоставке српске културне реформе / револуције*, у: *Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 131–143.

²¹ Уп. Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, прев. Милан Радојковић, Титово Ужице: Народна библиотека, 1990, 38.

²² Marco Dogo, *Profitto e devozione: La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908*; Марко Дого, *Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједница у Трсту*,

су конкретне Доситејеве намере биле следеће: да се оснује једно „училиште”, тј. просветно средиште негде у Србији, затим штампарија, као и друштво за растурање српске књиге. Зато Јован Скерлић каже: „Доситеј Обрадовић јасније но ико види огроман значај просвете, и то просвете не ограничене на један повлашћен сталеж но на све слојеве народне, нарочито на радну масу народну. Проблем општега васпитања за њега је проблем целе будућности народне.”²³ Управо ради тога је Доситеј истицао важност штампања корисних књига и подстицао своје сараднике да преводе, прерађују и пишу дела која могу бити од „ползе” за српски народ. Емануило Јанковић је, тако, популарисао природне науке и у Лајпцигу 1787. објавио *Физичко сочињеније*, а две године касније, у Бечу, превод педагошког трактата *Зао отац и неваљао син*; у Будиму је 1801–1803. изашла *Физика* Атанасија Стојковића; Павле Соларић је у Млецима 1804. године објавио *Ново гражданско земљеописаније*, а 1808. превод дела *Улог ума човеческога*. Доситејева жеља била је да види објављена и бројна друга дела, чија је „полза” за српски народ била велика, како је описао Соларић у предговору *Мезимцу*.

Управо у Падови је тамошња академија године 1781, на подстрек грофа Карла Бетонија, објавила неку врсту натечаја с намером да се реши проблем „kako treba da se odgajaju djeca, koja su odredjena za visoke upravničke poslove?”²⁴ тачније: „Како пронаћи начина да се подстакне и задржи добродетелство у души оних младих који ће једног дана бити моћни, што због положаја, што због имућства” (“Trovarе i mezzi più atti ad accendere e mantenere la passione del bene degli uomini nell’animo di que’ giovani che dovranno un giorno esser potenti per dignità o per opulenza”). Ово је значајан културни моменат, а у вези је са делом које је Соларић превео, и који нам говори пре свега о томе да је српски просветитељ пратио токове академских збивања и културне и књижевне трендове европског просветитељства. Соларић је до ове књиге – написане „за старе ради младих” –, тачније до свог превода Виломове књиге

1748–1908, у: *Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*; Marija Mitrović, *Luci e ombre*, у: *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, Lecce: Argo, 2009, 13–85.

²³ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 98.

²⁴ Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, 137 [35].

држао много, и мислио је да је велика штета што се није штампала у десетине хиљада примерака.

Гроф Карло Бетони (Carlo Bettoni, 1725–1786),²⁵ коме је племићку титулу доделила царица Марија Терезија, и који је заслужан за подстицање академске дебате о питањима васпитања, био је у оно време чувени мецена и филантроп; 1768. године основао је академију у Бреши, а како је био пољопривредни инжењер, пажњу је посвећивао бројним аграрним проблемима, пре свега гајењу свилене бубе, што је у оно време било веома важно за привреду јужних делова Европе;²⁶ бавио се и питањима аеростатике.²⁷ С годинама се, међутим, све више посвећивао проблемима побољшања друштвених услова живљења, хуманитарним и филантропским делатностима, као и васпитним идејама и реформама.

За српску културу занимљива је још једна, ранија иницијатива грофа Бетонија (из 1776. године): он је у Патриотском друштву у Милану (*Società patriottica di Milano*) био установио неку врсту књижевног конкурса, односно одредио награду од 100 цекина ради састављања моралних новела којима се уздижу примарне врлине, пре свега љубав као васпитни пример (“*novelle morali, in cui*

²⁵ Вид.: *Giornale letterario ossia Progressi dello spirito umano nelle scienze e nelle arti*, 24/02/1783, 57–58; Francesco Soave, *Memorie intorno alla vita del conte Carlo Bettoni*, у: *Raccolta delle opere complete*, XI, *Novelle morali*, Milano: per Ferdinando Baret, stampatore e librajo, 1815, 299–320; Vincenzo Peroni, *Biblioteca bresciana*, I, Brescia: Bettoni, 1816, 127–128; Giuseppe Brunati, *Dizionario degli uomini illustri della Riviera di Salò*, Milano: [s. n.] 1837, 35–38; *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei compilata da letterati italiani di ogni provincia e pubblicata per cura del professore Emilio De Tiplado*, V, Venezia: Tip. di Alvisopoli, 1837, 285–289; Girolamo Dandolo, *La caduta della Repubblica di Venezia ed i suoi ultimi cinquant'anni*, App., Venezia: Co' i tipi di Pietro Naratovich, 1857, 158–159; *Memorie dell'I. R. Accademia di scienze lettere ed arti degli Agiati di Rovereto Pubblicate per commemorare il suo centocinquantesimo anno di vita*, Rovereto: Stab. tip. Grigoletti, 1903, 489–490; Pio Pecchiai, *La "Società Patriottica" istituita in Milano dall'Imperatrice Maria Teresa*, *Archivio storico lombardo*, XLIV, 1917, 128–129.

²⁶ *Risposta ai quesiti dell'Ecc. Magistrato dei beni inculti circa l'epidemia dei gelsi bianchi* (Venezia 1771); *Progetto per preservare i mori dalla corrente epidemia, aumentandone l'entrata* (Brescia 1776; Venezia 1778); *Pensieri sui fornelli da seta* (Brescia 1777); *Osservazioni e mezzi atti a rendere generale e vantaggiosa l'industria di nutrire il bestiame sì grosso che minuto colla foglia degli alberi* (Brescia 1778); *Pensieri sul governo de' fiumi* (Brescia 1772).

²⁷ Значајно је његово дело *L'uomo volante per acqua, per aria e per terra* (1784).

le primarie virtù, e tra esse l'amore de' nostri simili, si proponessero e istillassero per racconti di fatti e di esempi”); o радovima је требало да пресуди комисија састављена од опата и професора Клемента Сибилјата (Clemente Sibiliato, 1719–1795), математичара и стручњака за пловидбу, пореклом из Задра, Шимуна Стратика, и песника и писца Мелкиора Чезаротија (Melchiorre Cesarotti, 1730–1808).²⁸ Управо захваљујући овој иницијативи настале су чувене *Novelle morali* италијанског просветитеља из Швајцарске и професора филозофије Франческа Соавеа (Francesco Soave, 1743–1806),²⁹ које су у Немачкој постале популарне пре *Пинокија*.³⁰ То је онај исти Соаве по чијем је систему Доситеј Обрадовић објавио *Етику* 1803. године у Венецији. Но, занимљиво је да је на самога Соавеа утицало једно дело за чије ширење захвалност припада Јохану Игнацу Фелбигеру (Johann Ignaz von Felbiger, 1724–1788), пруско-немачком реформатору аустријског васпитног система под чијим је надзором Захарија Орфелин саставио своју *Калиграфију*.³¹ Реч је о делу пруског педагога – везаног за филантропинизам Десауа, о коме је овде реч – Фридриха Еберхарда фон Рохова (Friedrich Eberhard von Rochow, 1734–1805), *Kinderfreund. Ein Lesebuch für Landschulen* (Франкфурт 1776). Овим Роховљевим делом зачиње се нов дидактички модел кратких прича, на основу педагошких ставова рационализма. Тај модел је управо био стигао и до италијанских области под хабзбуршком јурисдикцијом, што је учинило да Соаве својим новелама постигне велики успех.³²

Доситеј је тако српском народу понудио дело утилитарног и духовног карактера, преко кога се имало утицати на духовни и мо-

²⁸ *Della letteratura veneziana del secolo XVIII fino a' nostri giorni, opera di Giannantonio Moschini C. R. S., Maestro nel Seminario e Collegio Patriarcale di S. Cipriano di Murano*, t. I, Venezia: Dalla Stamperia Palese, 1806, 100.

²⁹ Stefano Franscini, *La Svizzera italiana*, vol. I, Lugano: G. Ruggia, 1837, 382.

³⁰ Dieter Riechter, *Pinocchio o il romanzo d'infanzia*, Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2002, 28.

³¹ Динко Давидов, *Захарија Орфелин*, Београд: Народна библиотека Србије, 2001, 64; вид. и: Лаза Чурчић, *Књига о Захарију Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета, 2002, 60–61.

³² Daniela Corzuol, *Francesco Soave e il trattato pedagogico della "Methodus studiorum": L'influenza della famiglia Riva di Lugano nei collegi somaschi della Lombardia austriaca in una prospettiva europea*, Bellinzona: Casagrande, 2013.

рални препород широких народних маса.³³ Сам Павле Соларић је, такође у Венецији, објавио *Златну књижицу* (1813), која је, како каже, рођена сестрица Доситејеве *Етике*; та је књижица писана по делу Франческа Соавеа, *Trattato elementare dei doveri dell'uomo e delle regole della civiltà*, први пут штампане 1788. године.³⁴ Франческо Соаве значајна је личност просветитељства италијанског севера, који је тада био део Хабзбуршке монархије, а сâм Соаве био је задужен да допринесе терезијанско-јозефинској школској реформи, те се многа од његових дела односе управо на школовање и васпитни систем.³⁵

Награду за моралне приче Соаве је поделио с антикваром из Болоње Ђироламом Падованијем (Girolamo Padovani, 1733–1803).³⁶ Године 1781. изашле су Падованијеве моралне приповетке за младе, *Racconti morali per la gioventù*,³⁷ а Бетони се потрудио да о соп-

³³ Мирјана Дрндарски, *Доситеј и италијанско просветитељство*, у: *XVIII столеће*, VII, уред. Никола Грдинић, Нови Сад: Културно-просветна заједница Војводине, 2012, 129; вид. и Јован Савковић, *Прилози проучавању Доситејеве „Етике“*, Ковчежић, I, 1958, 22–43; Јован Савковић, *После упоређења Соавине и Доситејеве „Етике“*, Ковчежић, II, 1959, 24–31, Andrija B. K. Stojković, *Životni put Dositeja Obradovića: od šegrta i kaluđera do filozofa prosvetitelja i Karađorđevog ministra prosvete*, 85–88.

³⁴ Павле Поповић, *Златна књижица Павла Соларића, Нова књижевност I. Од Доситеја до Вука и Стерије*, прир. Предраг Палавестра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 35–36.

³⁵ Eleuterio Chineza, *La riforma scolastica Teresio-giuseppina negli stati della Lombardia austriaca*, *Rivista Pedagogica*, XVIII, 1935, 553–561; Angelo Grossi, Laura Giannella, *Francesco Soave: vita e scritti scelti pubblicati in occasione del secondo centenario della sua nascita*, Lugano: Bellinzona 1944; Costanza Rossi Ichino, *Francesco Soave e le prime scuole elementari tra il '700 e l'800*, у: Paola Brotto et. al., *Problemi scolastici ed educativi nella Lombardia del primo Ottocento, vol. I: L'istruzione elementare*, Milano: SugarCo, 1977; Francesca Tancini, *Novellieri settentrionali tra sensismo e romanticismo: Soave, Carrer, Carcano*, Modena: Mucchi Editore, 1993; Carlo Pancera, *I testi scolastici di Francesco Soave*, у: *Maestri, didattica e dirigenza nell'Italia dell'Ottocento*, a cura di Luciana Bellatalla, Ferrara: Tecom Project, 2000, 45–53.

³⁶ *Notizie degli scrittori bolognesi raccolte da Giovanni Fantuzzi*, t. VI, Bologna: Stamperia di S. Tommaso d'Aquino, 1788, 218.

³⁷ Brescia: presso Pietro Vescovi; вид.: *Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti, Trattati dagli Atti delle Accademie, e dalle altre Collezioni Filosofiche e Letterarie, dalle Opere più recenti Inglesi, Tedesche, Francesi, Latine, e Italiane, e da Manoscritti originali, e inediti*, t. IV, Milano: nella stamperia di Giuseppe Galeazzi, 1781, 42.

ственом трошку, године 1782, објави Соавине моралне новеле.³⁸ У предговору тим новелама – које су од 1782. до 1909. доживеле преко сто издања (уз преводе на француски, немачки, енглески и грчки)³⁹ – из 1799. године, о грофу Карлу Бетонију стоји следеће:

Il Conte Carlo Bettoni depose un premio presso i presidenti delle pubbliche scuole di Brescia per chi avesse meglio composto un libro di novelle morali atti ad eccitare nel cuore dei giovinetti l'amore della virtù e l'abborrimento del vizio. Molti in ciò si cimentarono: il premio però venne da esperti giudici decretato al Soave; e l'universale accoglienza che alle sue novelle è stata fatta, e lo ha in seguito dimostrato ben degno. V'ebbe fra i competitori anche il marchese Albergati, autore molto benemerito della letteraria repubblica, e celebre specialmente per le sue piacevoli ed utilissime commedie. Ma di rado si può essere eccellente in più d'un ramo di letteratura. Le sue novelle non meno che quelle di molti altri concorrenti vennero escluse: il trionfo del Soave fu dunque molto glorioso, avendo egli avuto a competere con un sì degno rivale. Era Italia priva di novelle di questo genere, ma appena il mecenate manifestassi, fu ripieno un tal vuoto. Nascano dunque de' protettori e gli italiani ingegni usciran dalle tenebre.⁴⁰

Гроф Карло Бетони је, подстакнут истом таквом жељом – да се у срцима младих развију врлине, академији у Падови предложио, 1781. године, програм који је предвиђао награду од 100 млетачких цекина за решење које би на најбољи начин омогућило остварење наведеног циља, тј. проналажење начина да се у души оних младих који ће једног дана имати моћ – развије добротинство: *Disputatio de artibus quibus hominum olim potentium aut divitiorum animis instillandus et ad certam constantiae firmitatem educendus videatur humanita-*

³⁸ *Novelle Morali del Padre Francesco Soave, Ad uso dei Fanciulli* (Milano 1782); *Novelle morali* (Venezia 1784–1787); *Novelle morali* (Venezia 1787); *Novelle morali* (Milano 1837); вид. и: *Novelle Morali di Francesco Soave con aggiunta di altre scelte da' migliori Scrittori* (Parma 1837).

³⁹ Anna Maria Bernardinis, *La letteratura didascalica di Padre Soave fra retorica e pedagogia*, in: *Pedagogia fra tradizione e innovazione: Studi in onore di Aldo Agazzi*, Milano: Vita e Pensiero, 1979, 339–360; Raffaello Ceschi, *Nel labirinto delle valli. Uomini e terre di una regione alpina: la Svizzera italiana*, Bellinzona: Edizioni Casagrande, 1999, 188; *Ricerca pedagogica ed educazione familiare. Studi in onore di Norberto Galli*, a cura di Luigi Pati, Milano: Vita e Pensiero, 2003, 68.

⁴⁰ *Novelle morali di Francesco Soave* [...], Parte prima, Londra: [Chelsea], 1799.

tis sensus. Посебно састављена комисија наградила је француску дисертацију Филипа Јулијуса Либеркина (Philipp Julius Lieberkühn, 1754–1788), ректора школе у Нојјрупину. *Accessit* су том приликом добиле две дисертације: једна француска, која је носила наслов *Non ignara mali miseris succurrere disco* Петера Вилома, тада пастира француске цркве у Халберштаду, и друга на латинском, која је носила мото *Homines ad Deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando* Јохана Јакоба Хотингера (Johann Jacob Hottinger, 1750–1819) из Цириха. Те три дисертације су потом биле објављене 1784. године у Падови (код издавача Giambattista Penada): Philipp Julius Lieberkühn, Peter Villaume (Pädagoge), Johann Jacob Hottinger (Historiker), *Dissertazioni approvate dall'Accademia di scienze, lettere ed arti di Padova sopra il quesito proposto da un socio nazionale della medesima. Trovare i mezzi più atti ad accendere e conservare la Passione del bene degli uomini nell'animo di que' giovani che dovranno un giorno esser potenti per autorità o per opulenza*.⁴¹

Тако стоји и на насловној страни Соларићевог превода *Сверха воспитанија: Удостоившиесе награжденія у Падуи*. То је, дакле, дело Петера Вилома које је аутор сâм превео на немачки, и које је јужнословенској и српској историографији познато под називом *Villaume über die Erziehung zur Menschenlieb. Eine Preisschrift, welche in Padua das erste Accessit erhalten; Aus dem Französischen übersetzt*.⁴² Никола Андрић наглашава: „God. 1784. preveo je sâm pisac svoje djelo na njemački jezik, te ga pod imenom 'Preisschrift über die Erziehung zur Menschenliebe' izdao u Desavi, uz pripomoć gospodara Nikole Kurtovića, trgovca tršćanskoga.”⁴³ О овом културном догађају Соларић у „Предисловију” своме преводу Виломовог дела пише:

За сву похвалу и препоруку Дѣла овога, я нећу више, него оне са Заглавія реч: Отвѣтно Сочиненіе, неколико изяснити. Ученна Дружества састаюсе ради Всеобщте Ползе; она избираю, како кое,

⁴¹ In Padova: Nella stamperia Penada, 1784; вид.: *Saggi scientifici e letterarij dell'Accademia di Padova, tomo II*, [...], Padova: Reale Accademia di Scienze, Lettere ed Arti 1789, XXXVIII.

⁴² *Villaume über die Erziehung zur Menschenlieb. Eine Preisschrift, welche in Padua das erste Accessit erhalten; Aus dem Französischen übersetzt* Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1784.

⁴³ Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, 136 [34].

тай ил' онай род знаня челоѡѡчески за предмет свой, и настое, ко-
 лико соединенними силами больма могу, да га поправе, усоверше,
 прибаве и распростране. Другда, кад се случай проузда, да сви Уди
 Дружества о чему мудро ноузсумняю, и да им се совокупне про-
 сорливости свое при том недостаточне узвиде – зажеде и други, из-
 ван лона своего, Вещевѡдаца о том мнѡнїе чути. Тога ради саставе
 сверх рѡшїме вещи вопрос свой, и даду га, найвише чрез Новине
 [...]. Ова повседневна чтенїя постала су данас нужна Европейском
 любопитству; даже до селяна гдигди. – [...] свему свѡту на знанѡ,
 с' погодбом, да, ако на нѡга за опредѡленно време найсгоднїе од-
 говори, получи назначенно од таковога Дружества награжденїе.
 Онай, кои на предложенну Задатку почти исто тако добро отвѡща,
 као онай, коему се назначенно награжденїе присуждава, получа-
 ва чест надписа: Accessit, т. э. Доступно, и честократ дар заедно.
 Овако е, у ученном свѡту славно познати, Г. Вилом (Villaume) овом
 Книжицом, на вопрос находѡхїсе у Части нѡ Второй, пред §фом
 16., измеѡу прочи одержао перво Доступил.⁴⁴

Соларић се потом пита колико су Срби далеко од таквих
 ствари, у којем ће веку Срби осетити потребу да се радују пло-
 довила знања. То ће бити, сматра Соларић, када наши богаташи
 и моћници „буду благи, мудри, добродѡтелни, эдним словом, кад
 буду челоѡѡколюбци”.⁴⁵ У овом фрагменту одјекују речи Доситеја
 Обрадовића из „Предисловија” *Етици*: „Нека част нашега храб-
 рога и вјернога народа под крилама цесарокраљевскога орла, не
 престане желити оно што сви свободни самоуправљајемї наро-
 ди толико траже, ѡубе и почитују, то јест науку и просвештеније
 ума.”⁴⁶

Дело Петера Вилома, које је Соларић превео, значајно је зато
 што допуњује и ближе осветљава васпитне идеје српских просве-

⁴⁴ [Павле Соларичъ], *Сверх воспитанїя к' челоѡѡколюбію. Отвѡтно сочи-
 ненїе, Удостовившеесе награжденїя у Падуи. С' Нѡмецкога преводником улога
 ума...*, 6–7.

⁴⁵ *Иви*, 8.

⁴⁶ Доситеј Обрадовић, *Совѡети здраваго разума. Слово поучително госпо-
 дина Георгија Јоакима Цоликофера. Етика*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића,
 књига трећа, прир. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007,
 90.

титеља, односно Доситеја и његовог културног круга.⁴⁷ Соларићев предговор *Сверху воспитанија*, те сáмо Виломово дело значајни су за прецизније оцртавање просветних и педагошких концепција Доситеја и осталих српских просветитеља, које су се и овим путем уклапале у шири европски просветитељски контекст.

Познато је да се Доситеј као педагог формирао под утицајем немачке педагогије просвећености,⁴⁸ као и под утицајем Монтења, Фенелона, Лока (и Русоа), и енглеских моралиста.⁴⁹ То је практично значило да је сматрао да срећи и блаженству појединца и друштва треба да служе филозофија, педагогија, наука, уметност, политика и економија, те да први услов среће јесте добро здравље, а други развијање умних способности човекових. У том смислу је у васпитању значајно младалачко доба, „време садње и сејања” – за онога ко жели да му зрелост буде плодотворна и старост спокојна. У својој педагошко-просветитељској теорији и пракси Доситеј је био усредсређен на умно, морално, радно, физичко и естетско васпитање.⁵⁰ Овакви ставови сажимају се и огледају како у делу Петера Вилома *Сверх воспитанија к човекољубију*, тако и у Соларићевом предговору. Реч је о концепцијама европске просветитељске струје која је позната под називом филантропинизам, а којој је припадао и сам Петер Вилом.

Петер Вилом (Peter Villaume, 1746–1825)⁵¹ је био немачки педагог, родом из Берлина. После завршених теолошких студија постављен је за француског реформаторског пастира у Халберштату (1776). И управо тамо започео је своју педагошку и књижевну делатност, те 1787. постао професор моралне филозофије у Гимназији Јоахимталше (Joachimthalsche) у Берлину. Интересовала

---

⁴⁷ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*; Александар Бановић, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Нолит, 1956; Milan Nedeljković, *Filozofska i društvena osnova pedagoško-prosvetiteljskog dela Dositeja Obradovića*, *Pedagogija*, LXVI, 2, 2011, 325–338.

⁴⁸ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, 62.

⁴⁹ Александар Бановић, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, 58.

⁵⁰ Milan Nedeljković, *Filozofska i društvena osnova pedagoško-prosvetiteljskog dela Dositeja Obradovića*, 331.

⁵¹ *Dansk biografisk leksikon*, Bibliografi: Efterl. papirer fra den Reventlowske familiekreds, udg. L. Bobé II, 1896; VIII, 1917; IX, 1922.

га је васпитна проблематика, па је о томе написао неколико радова, на немачком и на француском: *Geschichte der Menschen / Histoire de l'homme* (1783; 1794); *Von dem Ursprung und the Absichten des Uebels*, I–III (1784–1787); *Gedächtnissrede auf Friedrich the Zweyten* (1786); *Methode jungen Leuten zu der Fertigkeit zu verhelfen, ihre Gedanken schriftlich auszudrücken* (1786); *Ueber das Verhältniss der Religion zur Moral und zum Staate* (1791). Због свог радикалног рационализма одлучио је да напусти Немачку и настани се у Данској. Вилом се '90-их година спријатељио са данским грофом Јоханом Лудвигом Ревентловом (Johan Ludwig Reventlow, 1751–1801), кога је упознао у Берлину и који је и сам био заинтересован за реформе васпитања.

Оно што је значајно, и што осветљава Соларићев избор, јесте чињеница да је Вилом био под утицајем филантропинизма, и чак један од главних филантропиниста XVIII века.⁵² Филантропинизам (Philanthropinismus) или филантропизам је васпитни реформаторски покрет настао за време просветитељства (крајем XVIII и почетком XIX века) у Немачкој, Данској, Швајцарској, а његови утицаји очигледни су и у просветитељству других земаља Европе. Једно од најважнијих питања тада је било питање побољшања школског система и начина васпитавања народа. Школски систем је још увелико зависио од цркве и као такав није могао да задовољи све веће васпитне потребе, као ни жељу за верском толеранцијом. У том смислу су писали, и бавили се васпитним питањима, многи мислиоци просветитељства, а пре свега под утицајем Русоа, затим пијетизма (који карактерише критика верских ауторитета и настојање да се оствари интерконфесионално уважавање), и немачког просветитељства, па је васпитање требало да доведе до стварања веселог и срећног народа.

Оснивач филантропинизма је Јохан Бернард Базедов (Johann Bernhard Basedow, 1724–1790), чији су ставови веома блиски шкотској *common sense* филозофији, и представљао је упоришну тачку

⁵² Persida Lazarević Di Giacomo, „Ми смо о челољкољубију највише онда собесјдили”. Српски просветитељи и филантропинизам, у: Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, a cura di, *Cronotopi slavi. Studi in onore di Marija Mitrović*, Firenze: Firenze University Press, 2013, 93–115.

немачке англофилије:⁵³ “He considered common sense as one ingredient in philosophical reasoning, and rejected all systems which appear to him to exclude it; such as idealism, the doctrine of monads, and a pre-established harmony.”⁵⁴ За Базедова је Милош Перовић, у својој докторској дисертацији о Доситејевим педагошким погледима, установио да је највише од свих немачких педагога утицао на Доситеја, заједно са швајцарско-немачким теологом Георгом Јоахимом Цоликофером (Georg Joachim Zollikofer, 1730–1788).⁵⁵ Базедов је похађао Јоханеум (Johanneum), најстарију гимназију у Хамбургу, где је стасавао под утицајем рационалисте Хермана Самуела Рајмаруса (Hermann Samuel Reimarus, 1694–1768).⁵⁶

Године 1744. Базедов је прешао у Лајпциг, да студира теологију и филозофију. Кад се вратио у Хамбург, постао је васпитач (праецептор) Јосијаса фон Квалена (Josias von Qua[a]len, 1742–1819), сина данског саветника у Боргхорсту.⁵⁷ Базедов се показао као веома компетентан васпитач и то је, заједно са докторатом (1752), учинило да 1753. буде позван да предаје етику и теологију на престижној Академији Соро (Sorø Akademi) у Данској, за младе племиће, на којој је био и Ревентлов, а касније и Вилом. Соро академија је најзначајнија данска васпитна институција; формирана је у XII веку, кад је епископ Абсалон основао манастир, који је краљ затим конфисковао и претворио га у академију за васпитање. На Соро академији су се школовали, каснијих деценија и векова, из-

---

⁵³ Jonathan I. Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 323.

⁵⁴ *The Monthly Repository of Theology and General Literature*, vol. XII, Hackney: Sherwood, Neely and Jones, 1817, 516.

⁵⁵ Milosch Perovits, *Die pädagogischen Ansichten Dositheus Obradović: Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärungspädagogik*, Belgrad: S. Horowitz, 1906, 70; Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагошке просвећености*, 73–75; Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, 126–128.

⁵⁶ Heinrich Rathmann, *Beiträge zur Lebensgeschichte Basedows*, Magdeburg: [s. n.], 1791; Johann Christian Meier, *Johann Bernhard Basedows Leben Charakter und Schriften*, 2 vols., Hamburg: Hoffmann, 1791–1792; Gustav Paul Richard Hahn, *Basedow und sein Verhältnis zu Rousseau*, Leipzig: [s. n.], 1885.

⁵⁷ Ossian Herbert Lang, *Basedow: His Educational Work and Principles*, New York and Chicago: Kellogg, 1891, 6; Frank Pierrepont Graves, *Great Educators of Three Centuries: Their Work And Its Influence On Modern Education*, New York: The Macmillan Company, 1912, 112.

међу осталих и сликар Кристијан Цартман, писац Херман Бенг, а у вези с овом институцијом је и чувени Ханс Кристијан Андерсен.

Базедов је био веома популаран а његова предавања била су иновативна.⁵⁸ Међутим, због радикалности својих теолошких ставова, он је 1761. био премештен у Гимназију Кристијанеум (Gymnasium Christianeum) у Алтони. Но, и овде је својим публикацијама изазвао скандал, па му је коначно било забрањено да предаје.

Крајем 1767. године Базедов је одлучио да напусти теологију и да – подстакнут читањем Русоовог *Емила*, али и на основу теорија пијетиста, те Џона Лока и Јана Амоса Коменског (чувено је Коменсково прво илустровано дело за децу, из 1658, *Orbis [Sensualium] Pictus*) – започне да се бави педагогијом: већ је имао готов један радикално нов програм васпитања. Тако је следеће године објавио реферат упућен филантропима и моћницима у вези са школама, образовањем и васпитањем: *Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende Männer über Schulen, Studien und ihren Einfluß in die öffentliche Wohlfahrt*. Ово дело сматра се манифестом филантропизма. Базедовљев став је типично просветитељски: сви треба да имају право на образовање, независно од националне, друштвене или религиозне припадности; настава треба да је усмерена ка практичним потребама ученика; треба подстицати физичке вежбе и физичке послове; потребно је да се уче само живи језици, затим техничко цртање и музика; треба посећивати радње занатлија и фабрике; треба подстицати интуицију; казне се односе само на оцене и суспензију рекреације; предавање и учење треба да пружају задовољство. У својим списима Базедов је подржавао теорију „космополитског васпитања”, која се заснивала на неколико аспеката: наглашено морално васпитање, учвршћивање природне религије засноване на врлинама, истицање верске толеранције. Базедов је предложио реформу школа и образовања, предложио је и стварање института у којем би се школовали васпитачи, неку врсту пе-

⁵⁸ John Wallace Eaton, *The German Influence in Danish Literature in the Eighteenth Century: the German Circle in Copenhagen, 1759–1770*, Cambridge: Cambridge University Press, 1929, 141: “With the students Basedow was at first extremely popular. Nothing like his lectures on philosophy had been heard at Sorø before. His unorthodox manner of lecturing, downright, humorous and interesting, appealed to the students, who had hitherto been accustomed to a heavier, more pedantic manner. His philosophical and theological lectures, although attendance was not compulsory, were the most popular in the academy.”

дагошке академије, и подстицао је на претплату на публикације у којима је до детаља и са илустрацијама објашњавао различите аспекте васпитања. Од претплате је добио 15.000 талера, што је било сасвим довољно да финансира објављивање свога дела, у четири тома, *Elementarwerk* (1770–1772, 1774).

Међу онима који су били прихватили његове васпитне идеје био је и принц Леополд III Анхалт-Десау (Leopold III Friedrich Franz, Fürst und Herzog von Anhalt-Dessau, 1740–1817); он је Базедова подстакао, 1771, да у његовој области спроведе у дело своје педагошке принципе. Базедов је позив принца Леополда III прихватио и у Десауу 1774. године отворио Филантропинум (Philanthropinum) – „место љубави према човечанству” – неку врсту института или гимназије, односно прави експериментални институт организован на принципима филантропинизма; у овом институту, који је био потпуно независан од црквене контроле, Базедов је могао да у пракси примени своје теорије и методе.⁵⁹ Филантропинум је, дакле, био школа хуманитаријанизма и стицања одговарајућих знања за ђаке и младе учитеље, за богате и сиромашне, једна *fideicommissum* за побољшање васпитног система уопште, у складу са планом представљеним у Базедовљевом делу *Elementarwerk*. Базедов је ову школу препоручивао свима оним племићима, хуманитарним друштвима и појединцима који су настојали да делају зарад општег добра.⁶⁰ Да би се то и постигло, било је потребно извршити реформу образовног система, кроз шест корака: 1. обучити наставнике и кроз праксу, не само теоријски; 2. заснивати васпитање на добро осмишљеном курикулуму; 3. елиминисати меморисање и превођење термина; 4. подучити туторе у породицама, тако да више класе достигну веће врлине; 5. одвојити лаичко од религиозног образовања; 6. извршити ревизију методе предавања латинског тако да се овај језик, који је толико користан, не учи с муком.⁶¹

⁵⁹ Александар Бановић, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, 59–60; Bianca Spadolini, *Educazione e società. I processi storico-sociali in Occidente*, Roma: Armando Editore, 2007, 220.

⁶⁰ Karl Adolf Schmid, *Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit: bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmännern*, Stuttgart: J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1898, 199.

⁶¹ Ivi, 210; вид.: G. Felicitas Munzel, *Kant's Conception of Moral Character: The "Critical" Link of Morality, Anthropology, and Reflective Judgement*, Chicago: University of Chicago Press, 1999, 268.

Филантропинум се, као приватни институт, плаћао, и био усмерен на формирање будуће владајуће класе, али примани су и они скромних материјалних могућности; сходно томе, сви ђаци ове експерименталне школе били су подељени у две групе: деца добростојећих породица и деца радника, чије су школовање плаћали филантропи. Програм школе био је сличан програму реалки (Realschule) у Халеу и у Берлину, а оне су пак следиле програм школе у Франкеу (Burgerschule). Садржај дидактичког програма био је следећи: (немачки) језик, математика, природне науке, историја, географија, али и латински језик – тада, као *lingua franca*, средство опште комуникације. Међутим, најзначајније за Филантропинум јесте то да су у програм рада били уврштени неки од елемената које је Базедов преузео од Русоа – конкретно: занатство и активности на отвореном. Учење географије кроз екскурзије такође је било део програма. Школа је поседовала и лабораторију, у којој су могли да се врше експерименти. Начин учења почивао је на компоненти погодног тренутка за учење: Базедов је сматрао да за сваки предмет постоји одређени тренутак, период сазревања ђака, да би се схватиле одређене концепције, пре свега апстрактне.

Базедов се залагао за корисно учење и знање – у овоме се огледа утицај шкотског просветитељства и њиховог *common sense* принципа (с којим је, десетак година касније, приликом свог боравка у Лондону, имао прилике да се упозна и Доситеј, управо у кругу шкотских просветитеља):

[...] certain laws [...] may be said to constitute the respective faculties of *sensus communis* (the sense of truth), conscience (the sense of good and evil), and taste (the sense of beautiful and ugly). This differentiation of the mind into three basic faculties was to play an important role in the subsequent developments of German philosophy.⁶²

Све то у уској је вези са основним принципима Базедовљеве педагошке методе: специфичност и посебност васпитања детета, једноставно учење, истовремено корисно и забавно, настојање да се подучава независности и слободи у размишљању, верска толеранција.

⁶² Manfred Kuehn, *Scottish Common Sense in Germany, 1768–1800: A Contribution to the History of Critical Philosophy*, Kingston and Montréal: McGill-Queen's University Press, 2004, 273.

ранција, пажња усмерена на физичко васпитање, патриотско васпитање, принцип једнакости.

Учитељи и сарадници у овом институту били су алзашки педагог Жан-Фредерик Симон (Jean-Frédéric Simon), класициста Јохан Швајгхојзер (Johann Schweighäuser, 1742–1830) на кога је утицало шкотско просветитељство, педагог Кристијан Хајнрих Волке (Christian Heinrich Wolke, око 1741–1825). У Филантропинуму је 1780–84. предавао и немачки педагог Кристијан Готхилф Залцман (Christian Gotthilf Salzmann, 1744–1811), који је затим отворио сопствени „филантропинум” у Шнепфенталу. Залцман је нагласак стављао на физичко васпитање, гимнастику, физичке послове (рад у башти и слично). Он је утицао на чувеног реформатора васпитања Јохана Гуцмуца (Johan Christoph Friedrich GutsMuths, 1759–1839), а аутор је, осим васпитних уџбеника, и педагошких новела *Carl von Carlsberg oder über das menschliche Elend* (1783–1787) и *Konrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung* (1796).

Базедов није имао организационих способности, па је Филантропинум од 1776. водио Јоахим Хајнрих Кампе (Joachim Heinrich Campe, 1746–1818),⁶³ а 1779. године Базедов је школу дефинитивно препустио Кристијану Хајнриху Волкеу.

Осим горе наведених, међу најчувенијим именима филантропинизма су и Петер Вилом, као и Ернст Кристијан Трап (Ernst Cristian Trapp, 1745–1818), Фридрих Еберхард фон Рохов, Мартин Елерс (Martin Ehlers, 1732–1800), Фридрих Габријел Резевиц (Friedrich Gabriel Resewitz, 1725–1825), Карл Фридрих Барт (Karl Friedrich Bahrtdt, 1741–1792), Јохан Георг Биш (Johann Georg Büsch, 1728–1800), Готлиб Конрад Фефел (Gottlieb Konrad Pfeffel, 1736–1809), Кристоф Данијел Ебелинг (Christoph Daniel Ebeling, 1741–1817).

За овај модел васпитања били су заинтересовани многи чувени савременици (али многи су му се и противили, као Хердер и Гете), као на пример Клопшток,⁶⁴ захваљујући коме је Базедов и постао професор на академији у Сороу, али пре свега Кант, који је о Базедовљевим педагошким теоријама и Филантропинуму писао у *Aufsätze, das Philanthropin betreffend* (1776–1777), и у својим пре-

⁶³ Кампе је чувен по немачкој верзији Робинзона Крусоеа, *Robinson der Jüngere* (1779).

⁶⁴ Helmut Riege, hgs., *Klopstock Briefe 1759–1766*, Berlin, New York: De Gruyter, 2003, 648.

давањима из педагогије (*Collegium praedeutico-practicum publice habebit P. K.*). Кант је сматрао да ће Филантропинум допринети моралном усавршавању људске расе.⁶⁵ По Канту, Базедовљеви списи били су космополитски оријентисани.⁶⁶ Кад је Базедов 1774. године отворио свој институт, педагогија је као предмет била уведена и на универзитету у Кенигсбергу, где је предавао Кант.⁶⁷ Кант је Базедовљеву књигу *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker* (1770) користио као основу за свој први течај из педагогије 1776–1777. године.⁶⁸ Због свега овога су Кант, Базедов, Волке и Кампе били у преписци, а све у заједничкој намери да се подстакне и развије како васпитни систем тако и сам институт.⁶⁹

После Базедовљевог експеримента у Десауу, настало је више сличних „филантропинума”: само у Немачкој постојало је око 60 института, а та врста васпитног програма проширила се и у Швајцарској, Француској, Русији и Северној Америци.⁷⁰ Познат је био поменути „филантропинум” који је Залцман основао у Шнепфенталу, а затим и Хауптшале (Hauptschule), коју је такође у Десауу основао Карл Готфрид Нојендорф (Carl Gottfried Neuendorf, 1750–1798) 1786. године. У Швајцарској је, у Ивердону, школу основао педагог италијанског порекла Јохан Хајнрих Песталоци (Johann Heinrich Pestalozzi, 1746–1827), чије ставове Милош Перовић сматра сличним Доситејевим: „И Доситеј, попут Песталоција, сматра да је васпитање у својој бити ствар породице.

⁶⁵ Manfred Kuehn, *Kant: A Biography*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, 227.

⁶⁶ Francesco Camera, *L'educazione religiosa secondo Kant, y: Le dimensioni dell'educare e il gusto della scoperta nella ricerca. Studi in memoria di Duilio Gasparini*, a cura di Luciano Malusa, Olga Rossi Cassottana, Roma: Armando Editore, 2011, 426.

⁶⁷ Helge Svarre, *Body and Practice in Kant*, Dordrecht: Springer, 2006, 95; Robert B. Loudon, *Kant's Human Being: Essays on His Theory of Human Nature*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 143.

⁶⁸ Robert B. Loudon, *Kant's Impure Ethics: From Rational Beings to Human Beings*, Oxford: Oxford University Press, 2000, 194; Robert B. Loudon, *Kant's Human Being. Essays on His Theory of Human Nature*, 136.

⁶⁹ Immanuel Kant, *Philosophical Correspondence, 1759–1799*, Chicago: University of Chicago Press, 1986, 15; *The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant, Correspondence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 20.

⁷⁰ Александар Бановић, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, 60–61.

Он попут њега у исконски инстинктивном очинском и материнском осећању родитеља препознаје најбоље средство моралног васпитања детета.”⁷¹ Песталоци се инспирисао принципима натурализма, оптимизма и филантропинизма, и намеравао је да спроведе чак и аграрну реформу. Школа која је 1800. основана у Ивердону, и коју је Песталоци 1805. преселио у замак Ивердона, била је чувена широм Европе; посетили су је Фихте, Мадам де Стал, Ђино Капони (Gino Capponi, 1792–1876) и Фридрих Фребел (Friedrich Wilhelm August Fröbel, 1782–1852).

Једна од школа ове врсте била је и интернационална, интерконфесионална и космополитска школа коју је на свом имању у Брастролеборгу, у Данској, 1794. године основао Ревентлов. Школа је следила модел Базедовљевог Филантропинума, а била је и под утицајем васпитних теорија Јохана Хајнриха Песталоција; у овој је школи био запослен Петер Вилом, као филантропински педагог.⁷² У периоду о коме је реч Вилом је писао дела која се тичу физичког васпитања; сматрао је да је физичко васпитање примарни елемент у васпитању деце – да треба очврснути тело како би се одупрло нападима страсти. Циљ физичких вежби јесте да се подстакне развој и усавршење моћи, снаге и хармоније људског бића.⁷³

⁷¹ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, 65.

⁷² Kerstin Sundberg, Tomas Germundsson, Kjell Hansen, eds, *Modernisation and Tradition: European Local and Manorial Societies. 1500–1900*, Lund: Nordic Academic Press, 2004, 140: “[...] Reventlow’s school at Brahetrolleborg and Rochow’s school at Reckahn were created in the same way; the same pedagogical principles and school system can be observed”.

⁷³ Heikki Lempa, *Beyond the Gymnasium: Educating the Middle-Class Bodies in Classical Germany*, Plymouth: Lexington Books, 2007, 71–72; Niels Kayser Nielsen, *Mellem filantropi og militær kropskultur og idræspædagogik i Danmark*, Fund og Forskning, 35, 1996, 120; Else Trangbæk, *Denmark*, у: James Riordan, Arnd Krüger, eds, *European Cultures in Sport. Examining the Nations and Regions*, Bristol: Intellect Books, 2003, 48: ”Villaumes skrift er sammen med J. L. Reventlows Pro Memoria fra 1794 om indretningen af lærerseminarier på et strengt rationalistisk og hierarkisk grundlag, med hovedvægten lagt på orden, systematik og ’alting på sin pladsklassifikation,’ de fornemste kilder til belysning af de egentligt filantropisk orienterede legemsøvelser i Danmark. Grundtankerne, som går igen i disse skrifter, er et rationalistisk dannelses – og oplysningsperspektiv, en udpræget disciplineringsbestræbelse samt en ordens- og klassifikationsorientering. Denne sans for ’orden’ drejede sig for Villaume og J. L. Reventlow primært om analytisk kategorisering og hierarkisering, medens den mere jordnære P. O. Boisen ved orden snarere forstod det modsatte af roderi og ’tar-

Ако овај немачко-швајцарско-дански васпитни пример упоредимо са Доситејевим идејама, али и концепцијама и идејама његових сарадника, видећемо да има доста сличности.⁷⁴ Пре свега у вези с оснивањем школе: познато је да је Доситејева намера била да, заједно са Соларићем, оснује школу – како је писао 29. 1. 1805. Спиридону (пре замонашења Милораду) Алексијевићу (1769–1841), намеснику епископа Венедикта Краљевића (1765/7–1862), аутору посмртно објављеног *Споменка Милорадова* (1904, 1905, 1906):

[...] неки младић пише ми из Шибеника, званијем Стефан Вујиновић, родом из села Отока; каже ми да љуби науку и иште од мене савета. Кажите му да кад ја с мојим содружником наше дело у Венецији свершимо, намеравамо гдигод установити школу које, кад буде и он то чује, ако је управ трудољубив и науке желатељ да с трудом и с служенијем својим комадић хлеба притјажава, нека к нама дође. За науку плаћати неће.⁷⁵

Тако је писао и сремскокарловачком живописцу Стефану Гавриловићу и његовом брату, златару Илији: „[...] од који[х] свију капитала намеравамо с помоћју бога, гди буде највећа потреба и прилика, међу родом нашим једно лепо училиште воздвигнути”.⁷⁶ Зато се Доситеј и надао да ће Соларић прећи у Србију, и због тога је и непрекидно Соларића звао. Милорад Павић скренуо је пажњу на чињеницу да је Доситеј планирао, са Соларићем, „организовање једног друштва за растурање српске књиге и стварање негде у отаџбини, можда у Котору, књижевног и просветног средишта са школом и штампаријом подигнутом од продаје његових књига”.⁷⁷

velighed’. Sigtet med Villaume og Reventlows værker var givetvis gymnastisk igangsættelse via anvisning på fysiske aktiviteter og legemsøvelser, men i grunden var de i lige så høj grad filosofiske værker, som ikke kun havde handlingsanvisninger, men også ræsonnementer og pædagogiske begrundelser for disse for øje. Hos Boisen gik de humanistiske opdragelsestanker derimod fortrinsvis i praktisk retning. Han var mindre vidtløftig og filosofisk anlagt end de to andre.”

⁷⁴ Вид.: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, *Просветне концепције Доситеја и Соларића*: „Обица Полза! Всеобица Полза!”, у: *Доситеј и (српска) школа. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2011, 225–242.

⁷⁵ Доситеј Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, 74–75.

⁷⁶ *Ivi*, 70.

⁷⁷ Милорад Павић, *Језичко памћење и песнички облик*, Нови Сад: Матица српска, 1976, 202.

О овој својој намери Доситеј је писао, из Трста, владика Петру I Петровићу Његошу, 9. марта 1805. године:

Ја једва чекам, да се наше преизрјадно „Всеопште земљеописаније” у Венецији соверши и желим његод међу моје сродне, миле људе поћи, гди би се једно лепо училиште возвигнути могло и, ако и малена, штампарија за потребу школе и целе нације установила. Мислио сам овде припочекати, да се види шта ће се из сербске инсурекције родити. Имам себи за наследника прекрасни[x] нарави и наука младића, који је заиста нашему роду дар неба и за њега ми је више старост него за мене, нити би[x] рад да овакви предивни човек у утесненије и скудост дође, који је достојнеји да Сербљем на ползу лепо и спокојно живи. Имам велику надежду да кад великодушни и могућни рода нашега виде и познаду да се о всеопштем и дуговечном наше нације добру и напретку настоји нелесно, и кад се ово добро дејствително и очевидно покаже, да ће се међу њима јоште Божицара наћи и воздвигнути.⁷⁸

Неколико година касније о томе извештава и Соларић, у *Поминку књијеском* (1810):

Господинъ Обрадовичъ вознамѣрио э быо овде выше чинити, него што э учинио, како э открио на стр. 4. Предисловія своје Иѣике, да и на другомъ юще мѣсту нешто важно са мноумъ, по окончанію моего Землеописанія, предприняти, сирѣчь у Луцы Катарской Сербско правилно училище постановити, къ чему э већъ дѣйствително родолюбива душа, покойный Г. Иоаннъ Нїколаевъ Јововичъ отъ Стратимировичъ, онде опредѣлио быо даромъ свой едан домъ и вертоградъ.⁷⁹

Доситеј је, дакле, тражио одговарајуће зграде за школе, како је писао у својим *Совјетима*, а главни циљ ових школа требало је да буде упућивање на читање књига с разумевањем.

Соларић је био упознат са стањем школства међу Србима, и са слабостима метода васпитавања по школама и манастирима. Но, Соларић се ипак није желео примити учитељства. Нудили су му то тршћански Срби, али није хтео да пристане. „А за kakvo više mjesto

⁷⁸ Доситеј Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, 75.

⁷⁹ Павле Соларић, *Поминак књијески* (фототипско издање књиге из 1810), прир. Лаза Чурчић, Александра Вранеш, Инђија: Народна библиотека „Ђорђе Натошевић”, 2003, 60–61.

– za nadzornika srpskih škola u Вачкој или Banatu – nije sâm Solarić još osjećaо prave sile u sebi, premda ga je 'za milom svojom zemljom vu-
kla neka neodolima sila kao pravoga Ovidija'.⁸⁰ Соларић није наме-
равао да иде за учитеља ни у својој ужој домовини, тј. у Хрватској,
све док се „књиге у тим странама не прочитају и не донесу плода”.
Додуше, једино место у коме се можда могао евентуално примити
надзорничког места могло је бити негде у Далмацији, где је слутио
да би у библиотекама могао наћи доста материјала и докумената.⁸¹
Године 1814, међутим, Соларић се осећао спремним да се прими
надзора над српским школама у Хрватској или Далмацији, и овај
пут се чак плашио да ће му то место „измаћи” (као што и јесте)
јер је сада држао да је такво место корисно за њега и за српску
књижевност. У вези са тим размењивао је писма с новосадским
трговцем Теодором Захарићем (кога је претходно већ обавештавао
о својим радњама), да би са Урошем Несторовићем, филозофом и
правником, основао прву српску учитељску школу, Краљевски пе-
дагогијум народа илирског. Несторовић је био постављен да извр-
ши реформу православних школа у царевини,⁸² зато је од Соларића
затражио да му на немачком језику поднесе извештај о стању јавне
наставе у крајевима у које је путовао. Кад је Соларић, који је упоз-
нао жалосне културне прилике српства по Далмацији и Албанији,
Несторовићу поднео извештај о правом стању ствари, овај просто
није имао смелости да тај извештај покаже цару.

Иако нису успели да заједно оснују школу, Доситеј и Соларић,
и остали сарадници, ипак су остали истрајни у својим васпитним
намерама да оформе систем васпитања омладине. Познати су ста-
вови Доситеја и његових сарадника у вези с одгојем младих, и то

⁸⁰ Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, 111 [9].

⁸¹ У својој *Автобиографији* (1898) протосинђел Кирил Цветковић припо-
веда да се, док је боравио у Млечима, свакодневно састајао са Соларићем, и да
му је овај говорио како намерава поћи у Далмацију да би тамо, уз помоћ епископа
и других сународника, уређивао српске школе.

⁸² Урош Стефан Несторовић (1765–1825) је 1810. године био изабран за
врховног школског надзорника свих православних неунијатских школа Срба,
Румуна и Грка у Мађарској. Његов задатак био је да школе у Провинцијалу и
Војној граници организује на нов начин, у складу са новим законским прописи-
ма – вид.: Ратко Јурић, *Рад Уроша Несторовића на формирању школских фон-
дова*, Настава и васпитање, 48/1–2, 1999, 220–224; Никола Гавриловић, *Урош
Несторовић: живот и дело*, Сомбор: Учитељски факултет, 2004.

колико је пажње Доситеј посвећивао моралном васпитању свога народа – теми која доминира његовим списима, или, како то каже Мита Костић: „Васпитање је главна и основна тежња његова рада.”⁸³ На овом месту треба истаћи неколико ставова Доситејевих који су заједнички са немачко-швајцарско-данским филантропинским васпитним моделом. Доситеј је био експлицитан у вези с основним аспектима просвештенија: „Сада мудрост зида себи дом и утврђава га на седам столпова: 1. на наукам(а), 2. на ху-дожествам’, 3. на земљевозделанију, 4. на терговљи, 5. на закони, 6. на човекољубију, 7. на правди.”⁸⁴ А кад је реч о том тада новом систему просвећивања, треба истаћи пре свега то да модел Филантропинума наглашава да васпитање и учење треба да буде корисно и истовремено занимљиво; није ли то, уосталом, и наслов Доситејевог збирке корисних и забавних текстова из 1793. године: *Собрание разныхъ нравоучительныхъ вещей въ пользу и увеселение?* То је исти концепт „корисног знања” (*useful knowledge*) који је у вези са појмом *common sense*,⁸⁵ и који је Доситеј, како је већ речено, у додиру са представницима шкотског просветитељства упознао и пренео међу своје сараднике и сународнике; истовремено се учачва и утицај филантропинизма јер се не може порећи да су „филантропи и поред свих претеривања и заблуда ипак доста заслужни за наставну методу”.⁸⁶ Милош Перовић наглашава:

Да је и Доситеј у овоме био ученик и присталица филантропа више је него очигледно. Само што се он ограничава на најопштије захтеве и што у својој методи, такође у битним тачкама, показује многе недостатке. [...]

И код Доситеја, као код филантропа, пријатност учења и жеља за учењем спадају у његове врхунске захтеве. [...] Само, Доситејево гледиште о овоме има ту предност над филантропима што он игри

⁸³ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, 126.

⁸⁴ Доситеј Обрадовић, *Собрание разнихъ нравоучительныхъ вещей. Мезимац*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига четврта, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 215.

⁸⁵ James Delbourgo, *Common Sense, Useful Knowledge, and Matters of Fact in the Late Enlightenment: The Transatlantic Career of Perkin's Factors*, William and Mary Quarterly, Third Series, 61/4, Oct. 2004, 643–684.

⁸⁶ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, 79–80.

не чини толике уступке и не брка учење са игром, већ је попут Лока смешта више на почетак учења. Доситеј води рачуна и о оном захтеву филантропинизма који се односи на елементарни распоред наставне грађе.⁸⁷

Исте оне 1784. године, кад је изашло немачко издање Виломовог дела о „человекољубију”, Доситеј је у Лајпцигу објавио своје *Совјете здраваго разума*, где је записао:

Почетак и извор сви[х] дјествителни[х] добродјетља состоји се у свеопштем човекољубију: сматрајући разумни и добродјетелни човек у свим људма природна човечеству преимушества, упажајући у свима високо благородство словесности и разума, право из тога суди и закључава, да су сви људи за наравно совершенство и за благополучије од Бога создати. Види у њима и познаје сродна створења; зато све своје задовољство у том полаже: њи[х]ов разум про[светити], њи[х]ове нарави побољшати и украсити, труде њи[х]ове облекчати и време живота њи[х]ова тихо, благопријатно и весело учинити; накратко, човекољубије је совершенство и благополучије други[х] људи по свом могућству приузроковати. Кад ми чисто и извјесно поњатије дјествителнога човекољубија себи представимо, ласно можемо познати да источник овога човекољубија у богопознанству, благоразумију и трудољубију на[х]оди се; из правог богопознанства рађа се у нами велика и непрестана жеља, сва дјела наша тако управљати да су божијим совершенствам сасвим согласна. При сваком погледу на сва створења, показује нам се всеилни Бог како општи човјеческога рода благодјетель. Желимо ли ми дакле по могућству нашем, божији поражатељи бити, и толико колико ограничество наше нам допушта њему уподобити се? Тога се иначе сподобити не можемо, разве друге благодјетствујући, и у нашем маленом предјелу са свом крепостију и снагом нашом настојећи совершенство и благополучије браће наше људи узроковати, а то исто и једно значи, сасвим и у свем човекољубни бити.⁸⁸

У „Предисловију” *Сверху воспитанија к човекољубију*, које представља, како истиче Никола Андрић, „najiskreniju napisanu pedagošku izjavu spisateljevu”,⁸⁹ Соларић се надовезује на бројне

⁸⁷ *Ivi*, 80.

⁸⁸ Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума. Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера. Етика*, 61–62.

⁸⁹ Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, 137 [35].

аспекте човекољубља и филантропинизма. Андрић истиче: „Živom riječju i dubokim uvjerenjem nagoni on ovdje oce i djecu na ozbiljno shvaćanje temeljitoga odgoja.”⁹⁰ Соларић стога наглашава да судбина једне нације зависи од васпитања грађана: „КАКВО ВОСПИТАНИЕ, ТАКОВИ ГРАЖДАНИ; КАКВИ ГРАЖДАНИ, ТАКОВА СИЛА И СЛАВА ГОСУДАРСТВА.”⁹¹ Јер, каже Соларић: „Эдан Народ можесе, у многими призренијами, сматрати као една особа, эдан човек”.⁹² „Од воспитанія у дѣтству зависти све. Какова год оћемо, дѣца могу постати”;⁹³ „[...] да перви Народа учители надомно узимаду воспитаніе. Овде э Алфа и Омега свега народнѣга просвѣщенія.”⁹⁴ Ово је у складу са теоријама филантропинизма, пре свега Базедовљевим и Виломовим, али и са Доситејевим говором приликом отварања Велике школе у Београду, 30. септембра 1808. године, насловљеним *О дужном почитанију к наукам’*: „Лепе науке приводе народе не само к њи[х]овом благополучију, него јоште причињавају њима праву и постојану националну славу.”⁹⁵

Такође експлицитан утицај филантропинизма видимо у ставовима којима Соларић истиче потребу да се повежу теоријско учење и занат, и да училишта нису у супротности са занатима и физичким пословима, већ напротив:

Училища неймаю овога противства са занати и са земледѣліем, да паче, она наставляю и облагчаваю сва промишленія (способе пропитанія). Я знам добро, да, докле-год различіе буде међу градом и селом, биће за всегда и међу гражданином и селянином; обаче из недоразумѣнія у овой вещи бива да селяни остаю презрени и немало до скотства пренебреженни, многи граждани непотребни, и разни чиновници невѣжни.⁹⁶

Највећи државници су, објашњава Соларић, показали управо то: да могу истом руком да држе и користе и мач и мотику и перо: тако кинески владар, а исто тако и Јосиф II, који је заиста сам дао

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ [Павле Соларичъ], *Сверх воспитанія к’человѣколюбію*, 18.

⁹² *Ivi*, 21.

⁹³ *Ivi*, 24–25.

⁹⁴ *Ivi*, 33.

⁹⁵ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 211.

⁹⁶ [Павле Соларичъ], *Сверх воспитанія к’человѣколюбію*, 19–20.

пример својим поданицима тиме што је орао њиву. О томе вели и Доситеј на крају свог говора на отварању Велике школе: „[...] науке, занати, корабљеплаванија и купечество доводе благополучије народње к зрелости и совершенству”.⁹⁷

Соларић је свестан вредности новог начина васпитања, и колико се то односи на оне који су богати и моћни, дакле на будућу владајућу класу, што је управо и карактеристично за филантропинизам:

Помоћу просвещенія, или опредѣленніе рећи, помоћу новаго болѣга воспитанія све ће и з т и х а у свой надлежећи доћи ред. А овому почетак дати, ясно се види, да су главе, како сам горе већ назначио, то ест, Богати и Велмоги најпре дужни; данас особито, кад э сасвим другояче постало, него е у старини било [...]. Од Велики и Богати, кои ев’ у овой, за ны нарочно списанной, Книзи доволян к’ то му могу начин наћи, нек се преоправа у воспитанію начне [...].⁹⁸

Ову књигу би стога, сматра Соларић, требало да има свако српско племе, као „хлеб насушни”.⁹⁹ О значају моћних и имућних људи за народ, и о потреби да се владари и управитељи просвећују, Доситеј пише у своме говору на отварању Велике школе: „О, ви блажени владатељи и управитељи који глупост и невежество, неправду и злобу из света прогоните, а науке и општеполезна знања и с њима љубов к добродетељи међу људе уводите – ви сте прави благодетељи човеческога рода!”¹⁰⁰ Он је дакле „убеђен да од владалаца умногоме зависи и културни ступањ једног народа”,¹⁰¹ па стога велики значај има васпитање деце имућних, јер ће та деца једног дана постати они који ће водити бригу о народу.

Још један значајан аспект филантропинизма који Соларић наглашава јесте јединство тела и душе: „Све э по злу пошло, одкако се чрез едно старо-школастическо, изгнаніе заслуживајуће, разнесственіе, душевно и тѣлесно благо човека сѣчимице раздвая, и одкако,

⁹⁷ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 216.

⁹⁸ [Павле Соларичъ], *Сверх воспитанія к’ челоѡколюбію*, 32.

⁹⁹ *Иѡ*, 51.

¹⁰⁰ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 211.

¹⁰¹ Александар Бановић, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, 131.

као на мучилу, човека растежу, вукући га едни за душу, а други за тјло.”¹⁰² О том (филантропинистичком) јединству тела и душе / ума пише и Доситеј у своме говору:

Док су сви уди здрави и сваки своју дужност по принадлежности точно и совершенно исполњава, дотле све тело благополучно остаје и пребива. Цар је свега тела – ум. Док овај добро располаже и заповеда, све добро иде и напредује. А ум потребује да се чрез упражњеније, науку и искуство просвештава, да пристojно заповедати може. [...] Познајмо наше физическо, тако и морално, достојинство, определеније и конач за који смо створени. Одајмо достојољжно почитаније свачему по принадлежности и достојинству!¹⁰³

Соларић наведени концепт помиње у *Златној књижици*, у којој напомиње да се о „человекољубију” може прочитати у *Сверху воспитанија к човекољубију*: и овде Соларић истиче да је васпитање деце – „дѣтовоспитаніе” – прека потреба којој се мора посветити пуна пажња. Наглашава да треба упознати „телесне потребе наше”, да су у одрастању потребни крепки и тело и душа, што ће младе удаљити од болести и зараза. Васпитање такве деце треба да буде усмерено ка наукама, и ка томе треба да буде уперена сва пажња родитеља, али и народа и врховних власти. Сâм Доситеј, који се није упуштао у детаљно разматрање начина и средстава одржавања здравља деце, ипак је увиђао значај телесног здравља и сматрао да су тело и душа равноправни делови људског бића и елементи његове хармоније. Доситеј је увиђао, што се види на пример у *Собранију*, значај дечјих игара за телесни развој.¹⁰⁴ Међутим, како истиче Милош Перовић, „различите телесне вежбе, уобичајене код филантропа, као што су гимнастика, пешачење итд., код Доситеја уопште не налазимо”.¹⁰⁵ Доситеј је, у ствари, „као сви филантропи, одлучно против велике количине наставног градива која свакако шкоди дететовом здрављу и која спутава његов телесни развој”.¹⁰⁶

¹⁰² [Павле Соларичъ], *Сверх воспитанія к' человеклоубію*, 34.

¹⁰³ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 215–216.

¹⁰⁴ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, 30–31.

¹⁰⁵ *Ivi*, 31.

¹⁰⁶ *Ivi*, 32.

Значајно је и то да Соларић, у *Сверху воспитанија*, сматра да училишта у српском народу већ постоје, и да их само треба преиначити. Битно је да училишта младима никако не крате време, већ да су корисна, да се све са мером учи, и физика, и морал, филозофија, географија; за учитеље треба бирати оне који су добро изучени, и треба их добро плаћати и поштовати.¹⁰⁷ О тим „општенародним училиштима” пише Соларић и у *Златној књижици*, где такође разматра положај наставника и учитеља, и подвлачи да их не треба сматрати обичним најамницима већ их треба (и економски) ценити. У том смислу Милош Перовић, у вези с утицајем филантропинизма на Доситеја, закључује:

На Базедова подсећа Доситејев јако наглашен захтев за оснивањем учитељских школа у којима би се одгајали и учили наставној методи добри учитељи, његов захтев владарима и имућним филантропима да брину о својој потреби као и захтев за школским библиотекама и двочасовним физичким радом ђака народних школа.¹⁰⁸

Соларић стога наглашава да „Време Г. Д. Обрадовича остати ће безспорно, у Лјџтописи потомства Рода Сербскога, оно разсвѣте ума нашега доба, кад су и Сербли о свачем слободно мислити, и тако богоданну словесност своју употребљавати почели”.¹⁰⁹ То је било време, они „Свещени дни!” кад су српски просветитељи размишљали о концепцији која је несумњиво била западноевропска, и коју је требало увести у српски народ, на „ползу” српског рода. А о томе шта је „человекољубије”, Вилом експлицитно истиче:

Тако челољубије ест: Добродѣтель, коя благо челољчества снискуе, и то с’ мудростію успѣшити старасе.

[...] Я велим с’ мудростію. Добродѣтели треба да су просвѣщенне. Све силе душе, кое, ако е мудрост водителница ума, виспренними биваю добродѣтелми, израдью у пагубне пороке у моћи незнанства.¹¹⁰

¹⁰⁷ [Павле Соларичь], *Сверх воспитанія к’ челољчюлюбію*, 45–46.

¹⁰⁸ Милош Перовић, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, 87.

¹⁰⁹ [Павле Соларичь], *Сверх воспитанія к’ челољчюлюбію*, 29.

¹¹⁰ *Ivi*, 58.

Вилом у том смислу наводи осам правила учења и крепости: „I. УБЪГАВАЙ ПОЛЕЧИТЕЛНО СВЕ, ШТО БИ ДУШУ ИЛИ ТЉО ДЉТЕТА ОСЛАБИТИ МОГЛО”; „II. ИЗБЪЖАВАЈТЕ СВЕ, ШТО СЕРДЦЕ ПИТОМЦА ВАШЕГА МОЖЕ ОЖЕСТОЧИТИ”; „III. ИЗБЪЖАВАЈТЕ СВЕ, ШТО БИ СЕРДЦЕ ОГОРЧИТИ И СТРАСТИ ВОСПАЛИТИ МОГЛО”; „IV. СОТВОРИТЕ ПИТОМЦУ ВАШЕ ЧЕЛОВЉЧЕСТВО ДОСТОПОЧИТЛЕМИМ”; „V. ВИ ВАЛЯ ДА ПИТОМЦА ВАШЕГА УЧИТЕ, СТРАСТМИ СВОИМИ ВЛАДАТИ”; „VI. ВИ ВАЛЯ ДА ЮНОШИ СА СТРАДАНИЯМИ ЧЕЛОВЉЧЕСТВА ПОЗНАНСТВО УЧИНИТИ ДАТЕ”; „VII ОБЛАГЧАВАЈТЕ ЮНОШИ ТВОРЕНИЕ ЧЕЛОВЉКОЛЮБИЈА; VIII. ОБРАЗУЈТЕ РАЗУМ ЮНОШЕ”.

Овакве су идеје садржане у бројним Доситејевим списима, а синтетично изражене у поглављу „О добродјетели” *Совјета здраваго разума*:

Свак сад ласно познати може, како су све добродјетели, колико предуготовителне толико и дјејствителне, крепко и неотлучно соједињене, како се основавају на богопознанству, и трудољубију; и исполњавају кроз богоподобно човекољубије и благодјеланије. Ево како, све право угодије, полза и благополучије у добру на[х]оди се. Љубов славе, имјенија, и разумног богодозвољеног наслажденија, кад су с добродјетелију соједињене, ништа друго нису, него добродјетели, приузрокујући разумно задовољство словесног човека, у красноравију и совершенству тјела и душе његове, у всегдашњем благополучију и с Богом соједињенију.¹¹¹

Ако се истиче да је педагошко-просветитељско дело Доситеја и његових сарадника филозофски и друштвено утемељено, онда треба узети у обзир и концепције филантропинизма које су очигледно биле веома популарне и међу српским просветитељима, те стога условиле да Соларић, најближи Доситејев сарадник, и преведе дело Петера Вилома, један од главних текстова филантропинизма, које говори управо о томе, како истиче Соларић у „Предисловију”, какав човек *може* бити.

У вези са Доситејевом намером да оснује, заједно са Соларићем, школу и штампарију негде међу Србима, јесте Доситејева и Доситејевих „содружника” снажна потреба да се објави што више корисних дела и тиме припреми програм васпитања српске омладине. Сам Доситеј посветио се штампању, објављивању

¹¹¹ Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума. Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера. Етика*, 66.

књига за свој народ, не питајући се да ли се ради о оригиналним списима или преводима и прерадама – битна је била књига за „општу ползу”. Од својих сарадника тражио је исто такво заузимање за општу ствар. Сем горе наведених дела, треба поменути да је Мушкатиновић 1786. у Бечу штампао *Краткое размышленије о праздници*, а Соларић, који је *Ново гражданско земљеописаније* посветио „Общей ползи своєга сербскога рода”, у Млецима је, 1804, објавио *Пјешкиј земљеписник* (атлас са XXXVII карата), али и још једну, трећу књигу, названу *Кључић у моје земљеописаније*. У предговору Доситејевом *Мезимцу* (1818) Соларић каже да су две „и равно неотложне књиге свакому земском Нароуду” управо *Книга Светога Писма* и *Свемирна Повѣсть*, и наводи шта је „Попечитель сербске словесности” желео још за живота да види објављено:

Шта јоше не желяше за живота си да види, да изыде Серблѣмѣ, као предше, на свѣтъ, нашъ безсмертнѣй Покойникѣ? Книга пространна о Землѣдѣлїю и Селскомѣ Домоводству за Поднебѣе Сербско; Книга Заната, Художества, Рукодѣлїя, Купечества, и Мореплаванїя; Маѣматїка; Свеобща Статїстїка; Книга Права Придоны; Нарави, Обычаи, и Употребленїя Древнѣи Народа; Путешествїя Младаго Анахарса по Греци; Повѣсть Эстественна о Човеку; и сама, понаособито и общевразумително извадѣна, обширнїя и съ критїкомѣ, Сербскога Народа Повѣсть. – Ево поприща, тко у себи осѣћа влеченье и способность къ писателству, и у исто време има сътимъ и Рода своєга потребу и ползу на первомѣ цилю!¹¹²

Овакав васпитни програм, ово „општеполезно предузето дело”,¹¹³ како је Доситеј писао Соларићу, подсећа на тада чувени енглески програм васпитања омладине: 7. априла 1748. енглески издавач Роберт Додсли објавио је дело под насловом *The Preceptor: Containing A General Course of Education. Wherein the First Principles of Polite Learning Are Laid down in a Way Most Suitable for Trying the Genius and Advancing the Instruction of Youth* („Васпитач, који са-

¹¹² [Павле Соларичъ], *Предисловіе Издательво, состоеће Изъ извода нѣгове Бесѣде, приготоленне бывше къ настоещему Сочиненїю, и отдоженне къ изданїю Собранїя Смѣсица Г. Досїоеа, у: Мезимаць Г. Досїоеа Обрадовича. Част втора Собранїя разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ ползу и увеселенїе. По подлинному Рукопису Павломѣ Соларичемѣ изданъ, У Будиму: Изъ Печатнѣи Кралѣв: Мадѣар: Свеучилища, 1818, 26–27.*

¹¹³ Доситеј Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, 69.

држи општи течај образовања”). За ово је дело Џејмс Бозвел рекао да је једна од највреднијих књига за унапређење младих умова које су се икад појавиле на неком језику, а предговор је написао сам Семјуел Џонсон:

Mr. Dodsley this year brought out his Preceptor, one of the most valuable books for the improvement of young minds that has appeared in any language; and to this meritorious work Johnson furnished the “Preface”, (a) containing a general sketch of the book, with a short and perspicuous recommendation of each article.¹¹⁴

Ова је књига била вероватно најпопуларније васпитно штиво, нека врста *basic school curriculum*-а за енглеску младеж, и садржавала оно што се називало *politeness*, као и *useful knowledge*, те *polite learning*. Додсли је књигу поделио на дванаест целина, чији се садржај односи на следеће теме: О читању, говору и писању писама; О геометрији; О географији и астрономији; О хронологији и повести; О реторици и поезији; О цртању; О логици; О природној историји; О етици или моралности; О трговини; О закону и влади; О људском животу и обичајима. Ниједан текст није био потписан, али се зна да је одељак о моралној филозофији и етици написао Дејвид Фордајс, као и да је тај текст био толико популаран да је морао да буде прештампан и објављен као посебно дело о филозофији морала (*The Elements of Moral Philosophy*). Одељак о логици написао је професор моралне филозофије на Меришал колеџу у Абердину Вилијам Данкан (William Duncan, 1717–1760), такође припадник круга шкотске *common sense* филозофије. Речју, цело ово дело прожима атмосфера деизма, прагматизма и концепције *common sense*.¹¹⁵ Успех његов био је такав да су за живота Додслијева изашла чак четири издања.

Предговор је, понављамо, написао Семјуел Џонсон, који је тај текст касније укључио у своја сабрана дела. У њему он говори о важности васпитања, и објашњава сваки тематски одељак.

Додслијево дело установило је модел курикулума који се добрим делом заснивао на изводима из Едисона, Поупа, Спенса и

¹¹⁴ James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, 53.

¹¹⁵ James E. Tierney, *The Correspondence of Robert Dodsley*, 8: “The whole work was conducted in an atmosphere of deism, pragmatism, and common sense.”

Џонсона,¹¹⁶ и био нека врста канона за васпитавање младих људи, а захваљујући утицају лорда Честерфилда, ова књига уживала је и заштиту краља Џорџа II.¹¹⁷

Није то, међутим, био први пут да лорд Честерфилд промовише неко дело. Семјуел Џонсон тражио је, тако, подршку лорда Честерфилда за компилацију и објављивање речника енглеског језика, *A Dictionary of the English Language* (1755),¹¹⁸ који је започео 1746. године. Лорд Честерфилд био је покровитељ, „патрон” тога дела. Додуше Џонсон није био задовољан тиме како га лорд Честерфилд третира, те му у писму од фебруара 1755. замера како је годинама морао да чека да га лорд прими.¹¹⁹ Честерфилд је у листу *The World* препоручивао овај Џонсонов речник, истицао да је тако нешто недостајало енглеској култури. Додслију, који је учествовао у издавању Џонсоновог речника, било је жао што је између Џонсона и лорда Честерфилда дошло до неспоразума, али је изјавио да лорда Честерфилда Џонсоново писмо није повредило – штавише, лорд је Џонсона сматрао веома моћним човеком, како бележи Џонсонов биограф: “Poh! (said Dodsley) do you think a letter from Johnson could hurt Lord Chesterfield? Not at all, Sir. It lay upon his table, where anybody might see it. He read it to me; said, 'this man has great powers' pointed out the severest passages, and observed how well they were expressed.”¹²⁰

А у вези са Додслијевом књигом Џонсон је сматрао да је заслуга *Preceptor*-а управо у оригиналном приступу васпитном моделу. Значајно је и то да у дело није укључен одељак о религији, већ је велика важност дата филозофији морала, а то карактерише управо шкотско просветитељство.¹²¹

Ова Додслијева компилација била је веома популарна и у колонијама, па је тај модел васпитања био раширен и у Америци, углавном захваљујући настојањима Бенцамина Френклина.¹²² Додслијев

¹¹⁶ Harry M. Solomon, *The Rise of Robert Dodsley*, 127.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ London: Printed by W. Strahan, For J. and P. Knapton; T. and T. Longman; C. Hitch and L. Hawes; A. Millar; and R. and J. Dodsley, MDCCLV.

¹¹⁹ Samuel Johnson, Bruce Redford, *The Letters of Samuel Johnson: Volume I: 1731–1772*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 95–97.

¹²⁰ James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, 200.

¹²¹ *Ivi*, 128.

¹²² *Ivi*, 129.

Preceptor био је толико добро прихваћен да је преведен и на француски и немачки (оба превода су из 1757. године), и уврштен у први том британске енциклопедије (*Encyclopaedia Britannica*, 1771). *Preceptor* је био познат чак и 1910. године, а било је и много имитација овог васпитног модела: *Youth's Moral Preceptor* (1761), *The Polite Preceptor* (1774), *John Collett Ryland's Preceptor* (1776), *The Poetical Preceptor* (1777), *The Preceptor's Assistant, or, Schoolmaster's Guide by John Shield, schoolmaster* (1780), *The Historical Preceptor* (1789), *The Juvenile Preceptor* (1801).

Из Џонсоновог предговора *Preceptor*-у види се да се овим делом намеравало указати на разноликост знања, како би се учење свидело ученицима, а ту се назире и идеја о индивидуализацији студената, уместо груписања по годинама; истовремено ово представља и мултидисциплинаран приступ учењу. Уз то, већ из предговора види се да се нагласак ставља на комбинацију дубине и корисности знања и истовремено забаве, па се стога охрабрује задовољство учења, али истиче и корисност садржаја.

Шкотски просветитељи које је Доситеј имао прилике да сусретне у дому господина Ливија, и с чијим се начином живота и концепцијом *common sense* филозофије имао прилике да упозна, могли су утицати на овог српског просветитеља коме је на срцу био сопствени народ, и који је за свој народ желео само најбоље: „Ништа ми на свету није милије ни љубезније од мојега рода”, говорио је. Доситејева брига за „општу ползу” у директној је вези с појмом „здравог разума” па зато, како тврди Миодраг Матицки, највећи дар који је Доситеј оставио Србима јесте истрајавање на приближавању Срба другим културама те чврста вера у здрав разум и у науку, у потребу за учењем: „Он цео може да стане у синтагму здрав разум.”¹²³ Да ли је онда случајно, како је то наговестила већ Вера Јаварек,¹²⁴ да Доситеј на крају *Живота и прикљученија* цитира управо „славног и великог у науци Инглеза” Френсиса Бејкона, – “*inest ingenio humano motus quidam arcanus et tacita inclinatio in amorem aliorum, qui si non insumatur in unum vel paucos naturaliter*

¹²³ Миодраг Матицки, *Највећи слуга српског народа*, Политика, 14. 5. 2011.

¹²⁴ Vera Javarek, *Dositej Obradović and the English Rationalists*, 479: “It concludes with a Latin quotation from Bacon, to whose Latin works he may have been introduced by one of his friends in London, Sir William Fordyce, a prominent Latin scholar.”

se diffondi in plures”, тј. „Јест у јестеству човеческом движеніје неко тајно и мучеће склоњеније к љубови других, која, ако се не упразни у једнога или у мале, природно излијава се на многе”¹²⁵ – ако се зна да је шкотско просветитељство, а пре свега културни центар Абердина, из кога су били Доситејеви лондонски пријатељи, карактерисао и тзв. бејконијанизам?¹²⁶

Стога се Доситеј, ношен ентузијазмом, и потрудио да створи културну колонију састављену од својих сарадника и истомишљеника. Они српски просветитељи који енглески нису знали, преводили су корисне књиге и приче са других језика, онако како је сваком од њих било згодно и приступачно, дакле са немачког, француског или пак италијанског, а све у смислу „опште ползе”. Није случајно онда да је Доситеј казао: „Јест начин у вешт’ма! Ово ни у чему не ваља заборављати, и по овом правилу у свачем судити и изреченија чинити.”¹²⁷

¹²⁵ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 155.

¹²⁶ Christopher J. Berry, *Social Theory of the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997, 52–54.

¹²⁷ Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, 141.

3. „Иносказајемо виденије” или у потрази за мудрошћу

Део европског књижевног просветитељства, па стога и јужнословенског, одраженог у синтагми *sensus communis* – на путу ка духовном просвећивању, представља и стварање паралелних светова који су производ ума, који садрже мудрост као део традиције али су и одраз захтева, концепција времена.¹²⁸ Сврха, разлог постојања (поезије и) прозе XVIII столећа није дакле био да се просто представи свет, већ да се један (нови) свет створи, један апстрактан модел света, или једноставно модел, нека врста симулације која би послужила као еталон (мудрости), при томе потпуно поштујући природу ствари и природу људског бића. У ту сврху послужили су књижевни снови који се налазе у лиминалном простор-времену, одређени оквирима стања пре и после сна.¹²⁹

Европски просветитељи користили су се различитим књижевним средствима да опишу тај међупросторни положај и међувременско стање: метафорама, поређењима, алегоријама, енигма-

---

¹²⁸ Peter Brown, *On the Borders of Middle English Dream Visions*, у: *The Interpretation of Dreams from Chaucer to Shakespeare*, ed. by Peter Brown, Oxford University Press, Oxford, 1999, 48: “An acceptance of the state of being liminal, between heaven and hell, is a crucial movement towards spiritual enlightenment.”

¹²⁹ Laurence M. Porter, *The Dream: Framing and Function in French Literature*, у: Tomm Conner, ed., *Dreams in French Literature: The Persistent Voice*, Amsterdam, Atlanta: GA, 1995, 106: “literary dreams are heavily frames: they are explicitly designated as dreams before and after they occur; frequently, such designation has been reinforced by notations that a character has fallen asleep, has waked, and is busy interpreting her or his oneiric experience”; вид.: Laurence M. Porter, *Real, Dreams, Literary Dreams, and the Fantastic*, у: Carol Schreier Rupprecht, ed., *The Dream and the Texts. Essays on Literature and Language*, Albany, NY: State University of New York Press, 1993.

ма, изрекама, поучним причама, алузијама, но посебно популарно било је тзв. виденије, виђеније,¹³⁰ виђење или визија у сну – *visio in somnis* – која се према својим изворима односи као културна *translatio* континуитета између прошлости и садашњости, односно искуство ван времена и простора, кроз које се исписује мудрост, затим као оригинални контекст етичких „собранија” за владаре (*speculum principis*), те као метатекст са дидактичком функцијом, односно као књижевност мудрости и књижевност примера. Историчари и проучаваоци књижевности виђење у сну неретко сматрају књижевним жанром, или пак поджанром, па се говори о „књижевности визија у сну” (*dream-vision literature*).¹³¹ Виђење у сну свакако функционише као метажанр који у себи садржи и повезује бројне друге књижевне жанрове, па су стога многе визије у сну до сада посматране и као примери алегорије, елегије, аутобиографије, или неких других жанрова; многи од ових текстова временом су добили више одредница – с обзиром да оквир визије у сну допушта конвенције неколико различитих жанрова. Парадоксално, важност визије у сну чини да ју је теже дефинисати него било који други (средњовековни) жанр.¹³² Ако се визија у сну разматра дакле као жанр,¹³³ поджанрове би сачињавале разне врсте тих визија – љубавне, религиозне, филозофске, *specula principis* (као Монтескјеова *Персијска писма* или Фенелонов *Телемах*),¹³⁴ и слично.

Визија у сну за писце XVIII века поседовала је и једну велику предност: примењивала је иконографске персонификације задржавајући онтолошки домен. У оваквом натурализованом и психоло-

¹³⁰ Вук Стеф. Карацић, *Српски рјечник*, Београд: Нолит, 1972, 60.

¹³¹ Mark Hawkins-Dady, *Reader's Guide to Literature in English*, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1996, 230; Laura Cooner Lambdin, Robert Thomas Lambdin, eds, *A Companion to Old and Middle English Literature*, Westport: Greenwood Press, 2002, 183.

¹³² Kevin Marti, *Dream Vision*, у: Laura Cooner Lambdin, Robert Thomas Lambdin, eds, *A Companion to Old and Middle English Literature*, Westport: Greenwood Press, 2002, 178.

¹³³ Kathryn L. Lynch, *The High Medieval Dream Vision: Poetry, Philosophy, and Literary Form*, Stanford (California): Stanford University Press, 1988, 7: “The literary vision, then, is properly a genre, defined by the external form of the dream or vision that provides its structure.”

¹³⁴ Elizabeth Cook, *Epistolary Bodies: Gender and Genre in the Eighteenth-Century Republic of Letters*, Stanford: Stanford University Press, 1996, 35.

гизованом оквиру писци су се алегоричким персонификацијама користили не нарушавајући „онтолошку пристojност”, с обзиром да аутор алегорију контролише тиме што не само показује реторичку виртуозност, већ и имплицитно потврђује наративни мимезис као природан, а не вештачки изграђен.¹³⁵

Јужни Словени у XVIII столећу прате европске тенденције овога (под)жанра¹³⁶ – бележе како религиозне, тако и световне визије, и то једнако у поезији и у прози, те је и међу јужнословенским ауторима могуће пратити развој (под)жанра визије. Ове визије, тако, следе два правца: први, средњовековни, у смислу да је дело, иако припада XVIII столећу, ипак несводљиво под сферу просветитељства у ужем смислу речи; други, типично просветитељски, у коме долази до развоја – европско, што значи и јужнословенско просветитељство преузима алегорије из средњег века али их преноси, преобрађује, и прилагођава, формално у прози а садржајно на световном плану, читалачкој публици којој су намењене. Виђење у сну кондензује и компримује много идеја у неколико симбола, и следи схему кључних елемената које су сачинили ауторитети (*potentia*) и

¹³⁵ Elizabeth Heckendorn Cook, *Gender and Genre in the Eighteenth-Century Republic of Letters*, Stanford: Stanford University Press, 1996: 78: “The great advantage of the allegorical dream-vision for eighteenth-century writers is that it deploys iconographic personifications while maintaining ontological propriety. In the examples of the genre that appear in contemporary periodical, a framing prologue narrates events that precede the protagonist’s falling asleep and dreaming. The dream develops as a response to and often a resolution of the framing events, employing personifications that may or may not interact directly with the dreamer. The frame usually reappears at the conclusion to recount the dreamer’s waking response to the vision. In these narratives, the elements of *difficultas* and obscurity associated with older forms of allegory are vestigial or entirely eliminated; the interpretation of the allegorical vision is often provided within the dream itself by a guide. Thus, within this naturalized, psychologized frame, the writer can make use of allegorical personifications without incurring the blame eighteenth-century critics heaped on Milton for his breach of ‘ontological decorum’ in *Paradise Lost*, where the personifications of Sin and Death are given the same status as Adam and Eve, God and Satan. Through this structural quarantining, the ontologically destabilizing effect of allegory within the mimetic text is circumscribed. An author who controls allegory in this way not only demonstrates rhetorical virtuosity but also implicitly affirms the sleight-of-hand that presents narrative mimesis as ‘natural’ rather than constructed.”

¹³⁶ Persida Lazarević Di Giacomo, *Okviri južnoslovenskih vizija u snu (XVIII st.)*, Croatica et Slavica Iadertina, VIII/I, 2012, 117–154.

locus animae.¹³⁷ Оно што је занимљиво, на пример, у вези са правим рајским пејзажом виђења, јесте да се такво виђење чак сматра медитеранским пејзажом.¹³⁸ Још од средњег века прихваћено је да неке врсте снова и виђења сневачу, ономе који то виђење има, могу да саопште мудрост, при чему се разликује неколико ступњева у таквим виђењима: 1. онај који сања, дакле сневач, пада у сан усред неке (емоционалне) кризе; 2. сневач је скоро увек мушкарац и увек се налази на неком дивном месту (*locus amoenus*)¹³⁹ – често је то затворени врт пун биљака, животиња и сл. (*hortus conclusus*); 3. сневач среће једну личност која је водич, и она га подучава и/или га води кроз једно или више алегоријских виђења; 4. сневач може да од водича тражи објашњење о значењу виђења, али најчешће не добија задовољавајући одговор; 5. нешто у сну наводи сневача да се пробуди пре него што се разјасни потпуни значај сна, а (читалачка) публика тиме добија неколико могућности тумачења.

Међу Јужним Словенима у XVIII столећу уочавају се елементи који карактеришу европски жанр виђења, и то у *Приповидкама Пилпај-брамине* које је славонски писац Матија Антун Рељковић превео-прерадио 1767. године,¹⁴⁰ и оставио у рукопису, и тиме

¹³⁷ Laura Cooner Lambdin, Robert Thomas Lambdin, eds, *A Companion to Old and Middle English Literature*, 183: “The vision of a *potentia* in a *locus*, the defining form of dream vision, reflects the platonic tradition of the ascent of the soul as transmitted by the *consolation*.”

¹³⁸ *Ivi*, 184: “The heavenly setting of dream vision, a ‘universal psychic archetype’, stays constant, an ideal Mediterranean landscape. Nonetheless, ‘there is some doubt whether the dram-poem can properly be considered an independent literary genre’ or ‘distinct literary kind’ [...]”

¹³⁹ Уп.: Драгиша Живковић, *Књижевне конвенције код Доситеја Обрадовића, Европски оквири српске књижевности I*, Београд: Просвета, 1997, 127–139.

¹⁴⁰ Matija, Reljković, *Djela Matije Antuna Relkovića*, prir. Tomo Matić, Zagreb: JAZU, 1916, XXVI–XXVII: „Na prvom listu rukopisa je natpis: ‘PRAVI I NARAVNI MESCTAR | ESOPUS ILITI POPISANIE XIVOTA, I NJEGOVH | FABULAH | s’ nikoliko morálski Fabuláh | FHDAËRI | Takgjer Fabule politicsne i moráske | PILPAY INDIÁNSKOGA PHILOSOPHA | illiti vládanje velikie i málih | svekoliko s’ pomljjom sastavito, i iz Francúskoga | Nimacskoga Jezika na Slavonski | illiti illiriski iezik prenesceno | po gospodinu | MATHII ANTÚNU RELKOVICHU | Slávne Slavónske Bordske, Piscacske | Regimente, ober lieutenantu’. [...] Na jednoj strani se svršava registar (‘SVERHA FABULA U OVA III THALA’), a na drugoj strani istoga lista je već naslov Pilpajevih fabula: ‘CHUDOREDNE | PRIPOVIDKE | PILPAY BRAMINE INDIANSKOG | MUDROZNANCA | ILITI | VLADANJE VELIKIH I MALIH | za

покушао да концепцију виђења приближи хрватским читаоцима. Реч је о преводу-преради дела које представља *speculum principis* а било је популарно као *Панчатантра*, најчувеније дело старе индијске књижевности: збирка приповедака / басана која се у Европи и Азији појавила у око 200 верзија и превода на око 60 језика и дијалеката.¹⁴¹ Хрватска, односно Рељковићева варијанта „индијског филозофа” Пилпаја-брамине проистекла је из персијско-арапске верзије; Томо Матић, који је овај текст објавио и бавио се преводом и извором, истиче да је Рељковићу као предложак послужило француско издање, али још није утврђено које:

Relkovićev prijevod Pilpajevih basna spada u grupu prijevoda perzijske prerade *Anvari Suhaili* od Husaina al-Vaiza iz 15. vijeka, a potječe iz franceskoga vrela. U franceskoj je književnosti Husainova prerada dva puta prevedena: prvi put ju je preveo Sahid izravno iz perzijskoga i izdao 1644., a drugi put Galland iz turskoga prijevoda (1724.). Isporedivši Relkovićev prijevod s jednim od kasnijih izdanja Sahidova teksta (*Les conseils et les maximes*, 1709.) i s tekstem Gallandovim od god. 1724., utvrdili smo, da je Relković prevodio po tekstu Sahidovu, a ne po Gallandovu, no radi nekih razlika ne može se ipak zbirka *Les conseils et les maximes* smatrati izravnim vrelom Relkovićevim. Neke od tih razlika (razdioba na pet poglavlja, zaglavak o Depšelimovu oproštaju s Pilpajem) nalaze se u franceskim izdanjima Pilpajevih basna štampanim prije Relkovića, dakle ne potječu od našega prevodioca, nego ih je Relković već gotove našao u svojem izvorniku, nekom za sada nepoznatom izdanju Sahidova prijevoda.¹⁴²

---

onè, koji raddi chute, i Pripovidaju Pripovidke | iz Francuskoga u Slavonski jezik prenesene | po | MATHIJI ANTUNU RELKOVICHU | slavne Brodske Regimente | ober laitenantu. | godine 1767.’ Taj naslov je, sudeći po crnilu, kasnije napisan [...].”

¹⁴¹ *Панчатантра*, прев. и прир. Флавио Ригонат, Београд: ЛОМ, 2008, 183: „Ниједно дело у светској књижевности није доживело толико различитих верзија.” Додуше, први Хрват који је упознао Европу са својим преводом *Панчатантре* био је Дубровчанин Винчентије Барути, који је турски превод превео на шпански, *Espejo politico y moral para principes y ministros y todo genero de personas*, Madrid, 1654, 1658 (вид.: Radoslav Katičić, *Indija u staroj hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Kolo, 8–9, 1968, 171–181; прештампано у: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, ured. Pero Budak, Zagreb: Matica hrvatska, 1984, 223–239).

¹⁴² Томо Матић, *Relkovićev prijevod Pilpajevih basna*, Rad JAZU, 220, 1919, 167–168.

Клара Генц Моачанин је пак закључила да само три издања имају готово исти наслов и поднаслов („владање великих и малих“) као Рељковићеве *Приповидке*,¹⁴³ а та три издања су: *Les Fables de Pilpay, philosophe indien, ou la Conduite des grandes et des petits* (Брисел 1698); *Les Fables de Pilpay, philosophe indien, et ses Conseils sur la conduite des grands et des petits* (Брисел 1725); *Fables politiques et morales de Pilpai, philosophe indien, ou la Conduite des grands et des petits* (Хамбург 1750). Клара Генц Моачанин додаје:

Razlika je u tome što Relković spominje Pilpaj braminu indianskoga mudroznanca, dok ostali prijevodi ne donose pojam *brahmana*. Mislim da se možemo ograničiti na ta tri izdanja kao na moguće francuske predloške Relkovićeve prijevoda. To znači da postoji mogućnost da se Relković koristio bilo francuskim prijevodima Sahid-Gaulmina koji su objavljenu u Bruxellesu, ali isto tako da je Relkovićev izvor mogao biti i Moutonov falsifikat objavljen u Hamburgu 1750., premda Matić, kako smo vidjeli, ne misli tako. Treba napomenuti da Matić nije imao u rukama to izdanje i svoj zaključak temelji na zapažanjima de Sacyja. Prije nego što se konačno odbaci Mouton kao izvor, trebalo bi ga usporediti s dva izdanja iz Bruxellesa, a sva tri izdanja s Relkovićevim prijevodom.

Виђење се у оквиру ове источне и источњачке приче¹⁴⁴ појављује као прича у причи, тј. није испричано у првом лицу и у том смислу не поштује формалне конвенције жанра о којем је реч. С друге стране, пак, мора се имати у виду да је структурални принцип виђења захтев-питање-потражња и путовање,¹⁴⁵ и да је то путо-

¹⁴³ Klara Gönc Moaçanin, *O Relkovićevu susretu s Pilpaj braminom iliti kako odrediti francuski izvor Relkovićeva djela Chudoredne pripovidke Pilpay bramine indianskoga mudroznanca iliti vladanje velikih i malih*, у: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, Zagreb: Davor, 2000, 170.

¹⁴⁴ Уп.: Suzana Marjanić, *Poetika kršćanskog i brahmanskog nauka „Političkog i moralnog od Pilpaj Bramine, filozofa indijanskoga“ (u prijevodu) Matije Antuna Relkovića*, у: *Кljučevi raja. Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*, prir. Julijana Matanović. Zagreb: Meandar, 1995, 171: „Autoritet indijske mudrosti u doba prosvetiteljstva može se tumačiti kao 'maskirani katolicizam'. Autoriteti indijske mudrosti u doba prosvetiteljstva poslužili su kao lažna autorstva kršćanskog sadržaja“; уп.: Martha Pike Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, New York: The Columbia University Press, 1908, xix: “genuine oriental tale”.

¹⁴⁵ Kevin Marti, *Dream Vision*, у: Laura Cooner Lambdin, and Robert Thomas Lambdin, eds, *A Companion to Old and Middle English Literature*, 178.

вање сневача-приповедача¹⁴⁶ путовање према истини и познавању бога, а оно мора да започне са познавањем света и виђењем унутар тога света.¹⁴⁷ Стога је могуће говорити о вишестепеном виђењу у *Пилпају*. За упоређивање са француским извором узето је издање из 1698. године: LES | FABLES | DE | PILPAY | PHILOSOPHE INDIEN; | OU | LA CONDUITE | DES ROIS. | A PARIS, | CHEZ FLORENTIN & PIERRE DELAULNE, | rue Saint Jacques, à l'Empereur, | & au Lion d'or. | M. DC. XCVIII. | AVEC PRIVILEGE DU ROY. Ово издање Томо Матић није имао у рукама, али га је пратио по белешкама које је оставио оријенталиста и политичар Антоан-Исак Силвестр де Саси (Antoine-Isaac Silvestre de Sacy, 1758–1838). Према тим белешкама се види

da je to izdanje preteča naših *Les conseils et les maximes*. U izdanju od god. 1698. izdavač je naime odmah u početku predgovora (Advertissement) u svojem neznanju sasvim iskrivio prvobitni tumač riječi „bramine”, koji se nalazi u izdanju od godine 1644 (“c’est le nom qu’ils donnent à leurs sages connus des Grecs sous le nom de bracmanes”), tako da je izašao potpun nesmisao: “Les Indiens donnent à leurs sages le nom de bramines, comme les Grecs donnent aux leurs celui de bracmanes.” I taj je nesmisao sasvim vjerno od riječi do riječi preštampan u *Les conseils et les maximes*. Također je u izdanju od g. 1698. ispušteno na koncu “Fin de la première partie”, što se nalazilo na kraju izdanja od g. 1644. i kojim se knjiga označivala kao nedovršena. S tim pariskim izdanjem (1698) sasvim se slaže izdanje, što je izašlo iste godine, no pod nešto drukčijim naslovom: “*Les fables de Pilpay, philosophe indien, ou la conduite des grands et des petits. A Paris, et se vend à Bruxelles... 1698*”.¹⁴⁸

У вези са самим виђењем мора се нагласити да је реч о приповедању које конотативно садржи бројне елементе заједничке визијама европског средњег века, које се формално, столећима касније, појављују и еволвирају у прозној форми:

¹⁴⁶ J. Stephen Russell, *The English Dream Vision: Anatomy of a Form*, Ohio: State University Press, 1988.

¹⁴⁷ Kathryn L. Lynch, *The High Medieval Dream Vision: Poetry, Philosophy, and Literary Form*, 32: “journey toward truth, for knowledge of God must begin with knowledge of the world; insight with sight”.

¹⁴⁸ Томо Матић, *Relkovićev prijevod Pilpajevih basna*, 165.

a “dream” within a narrative is itself a narrative, shake by primary and secondary elaboration (by symbolization, condensation, and displacement; then by a motonymization of the previously unconnected dream images), it becomes like any other form of direct internal reduplication, like any story within a story. Such an embedded story constitutes a metonymic displacement: we shift to a new story line with a new setting or characters, or both; and we shift from waking to sleeping when an alternation in the first state (fatigue or relaxation, or both) produces the second state.¹⁴⁹

Осим тога, оваква врста путовања-ходочашћа, у свом антрополошком аспекту, има три фазе: одвајање од индивидуе или групе, затим лиминалну фазу у којој се ритуални јунак подваја и постаје „двосмислен”, и трећу фазу, после ритуалног пролаза, кад се јунак враћа у друштво.¹⁵⁰

У случају (Рељковићева) *Пилнаја*, имамо структуру виђења на три нивоа: први ниво се просторно односи на Кину, где краљ иде у лов са својим везиром – лицем које представља мудрог саветника. Врућина је и везир краљу саветује да сјаше у подножје планине, да се одмори у хладовини. Краљ сјаше – и у том је тренутку издвојен од групе / везира; сам је, седа на траву и размишља (*contemplatio*) о чудноватости Божјих дела; тек кад угледа један пањ и пчеле, везир му објасни како функционише пчелиња заједница. На другом нивоу везир почиње причу о великом Дабшелиму, краљу у Индији, о томе како је тај краљ једном, после напорног дана, легао у постељу па му се, кад је заспао, указала нека прилика, у светлости и величанству, која му је рекла да се у зору упути према истоку јер га тамо чека благо. Кад се Дабшелим пробудио, кренуо је на пут према истоку, прошао кроз многа села и на крају доспео у пустињу; ту је угледао једну високу планину, у планини пећину, а у пећини

¹⁴⁹ Laurence M. Porter, *Real, Dreams, Literary Dreams, and the Fantastic*, 107.

¹⁵⁰ Victor Turner, Edith Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New York: Columbia University Press, 1995, 94: “The first phase comprises symbolic behavior signifying the detachment of the individual or group, either from an earlier fixed point in the social structure or from a relatively stable set of cultural conditions [...] during the intervening liminal phase, the state of the ritual subject [...] becomes ambiguous, he passes through a realm or dimension that has few or none of the attributes of the past or the coming state, he is betwixt and between all familiar lines of classification; in the third phase the passage is consummated, and the subject returns to classified secular or mundane social life.”

једног старог човека. Трећи ниво: Дабшелим старом човеку прича свој сан; Дабшелим затим налази талисман који преводи неки учен човек који зна многе језике; у талисману пише да је краљ Хушенк сакрио једно завештање са поукама, и то завештање представља благо које се састоји од 14 прописа како треба мудро владати.

Ако се упореде елементи који сачињавају ово источно виденије у сну, видимо да (под)жанр виђења, у суштини, већ у средњо-вековној књижевности није имао толико строге оквири колико један део критике сугерише.¹⁵¹ Конвенције које налазимо у *Пилпају* односе се пре свега на мотив тражења (мудрости), затим на пејзаж који делује истовремено реално и апстрактно, и на временски период, тј. лето, како сугерише прича, као и на чињеницу да је сневач сâм утолико уколико се у одређеним тренуцима граматика и синтакса на то односе, а што потврђује и чињеница да се у оквиру виђења у сну мењају и граматички аспекти; прелазак из сна у јаву, и обрнуто, несметан је, сневачу се отварају нови степени перцепције чак и када је на јави, јер се налази у стању контемплације; снови се одвијају само унутар сневачеве главе и ума, а непосредна последица сна је долазак путника-сневача у идеализовану земљу; сневач се одваја од групе, односно од свога везира, ступа у везу с одређеним лицем, а потом и са старцем који му открива благо, тј. мудрост; сневач се затим враћа међу своје људе, они га окружују и показују му пут ка благу, које ће он пренети својим поданицима.

Виђење у сну, дакле, подразумева како сан у правом смислу речи, тако и друге врсте промењених стања свести,¹⁵² стања која се налазе између сна и јаве, те између медитације и контемплације,¹⁵³ као *enchantment* или као *contemplatio*, промишљање. Та *contemplatio* може да се односи и на молитву, као и на откриће нас самих, нашега духа и тела.

У петом енглеском издању Пилпајевих басана из 1775. године приређивач је навео ставове Џозефа Едисона из 1711.¹⁵⁴ и 1712.

¹⁵¹ Вид.: Peter Brown, *On the Borders of Middle English Dream Visions*, у: Peter Brown, ed., *The Interpretation of Dreams from Chaucer to Shakespeare*, Oxford: Oxford University Press, 1999, 39.

¹⁵² *Ivi*, 38: "state of altered consciousness".

¹⁵³ J. Stephen Russell, *The English Dream Vision: Anatomy of a Form*, 168–169.

¹⁵⁴ Joseph Addison, [*Fables*], *The Spectator*, 183, September 29, 1711.

године¹⁵⁵ у вези са баснама, за које је сматрао да су први доказ ума, и са алегорijом, и то повезао са *Пилпајем*:

Among the modern writers, the excellent Mr Addison observes, "That Fables were the first Pieces of Wit that made their Appearance in the World and have been still highly valued, not only in times of the greatest Simplicity, but among the most polite Ages of Mankind." And in other Places, "That Allegories, when well chosen, are like so many Tracks of Light in a Discourse that make every thing about them clear and beautiful."¹⁵⁶

У Енглеској је развој источњачке приче био подстакнут модом из Француске и аналогним француским тенденцијама,¹⁵⁷ а с обзиром на то да се на француске списатеље и књижевне критичаре гледало као на ауторитете,¹⁵⁸ не чуди што је постојало више издања Пилпајевих басана, а уз то је све ишло руку подруку са развојем штампе, те је тако *Пилпај* прерастао у моралну филозофију цицеронског типа.¹⁵⁹

Пилпајеве басне појављивале су се потом и на другим местима: тако је Александар Поуп прилагодио једну Пилпајеву причу и штампао је у листу *The Guardian* бр. 61 од 21. 5. 1713. Не постоји додуше директан доказ да је и Едисон – који је свакако био предводник у коришћењу оријенталних прича као илустрација својих филозофских идеја,¹⁶⁰ – користио Пилпаја, мада у листу *The*

¹⁵⁵ Joseph Addison, [*Heather Mythology*], *The Spectator*, 419, July 1, 1712.

¹⁵⁶ *The Instructive and Entertaining Fables of Pilpay, an Ancient Indian Philosopher, Containing a Number of Excellent Rules For the Conduct of Persons of all Ages, and in all Stations: Under several Heads. The Fifth Edition, Corrected, Improved, and Enlarged; And Adorned with near Seventy Cuts nearly Engraved. [...]*, Printed for J. and F. Rivington, W. Strahan, T. Caslon, S. Crowder, T. Longman, B. Law, S. Bladon, E. Johnston, and B. Collins, London, 1775.

¹⁵⁷ Martha Pike Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, xxv.

¹⁵⁸ *Ivi*, 238.

¹⁵⁹ Srinivas Aravamudan, *Enlightenment Orientalism. Resisting the Rise of the Novel*, Chicago: The University of Chicago Press, 2012, 134: "The translation of these highly allusive interconnected fables into Christian European contexts interacted with print culture, which allowed the creation of section headings, prescriptive promythia, and long-winded epimythia that applied, interpreted, and limited the epitomizing meanings of the tales, converting Bidpai into Ciceronian moral philosophy."

¹⁶⁰ Martha Pike Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, 112.

Spectator бр. 293 (5. 2. 1712) Едисон наводи једну персијску басну која је доведена у везу с *Пилпајем*.¹⁶¹ Међутим, контемплација Пилпајевог краља ("s'occupant à contempler") је иста она у којој се налази јунак чувене Едисонове приче "The Visions of Mirza", објављене у бр. 159 листа *The Spectator* од 1. 9. 1711.

Форма „Виденија Мирсиног” оличење је једноставности и чистоте. Језик је луцидан и директан и сведочи о Едисоновој суздржаности у коришћењу оријенталних орнамената и карактеристика. Књижевна вредност „Виденија Мирсиног” као оријенталне приче лежи не толико у специфичним детаљима оријенталног колорита колико у општем утиску лепоте и усхићења:¹⁶²

WHEN I was at Grand Cairo, I picked up several oriental manuscripts, which I have still by me. Among others I met with one entitled "The Visions of Mirza", which I have read over with great pleasure. I intend to give it to the public when I have no other entertainment for them, and shall begin with the first vision, which I have translated word for word, as follows:

"On the fifth day of the moon, which according to the custom of my forefathers I always keep holy, after having washed myself and offered up my morning devotions, I ascended the high hills of Baghdad, in order to pass the rest of the day in meditation and prayer. As I was here airing myself on the tops of the mountains, I fell into a profound contemplation on the vanity of human life, and passing from one thought to another, 'Surely,' said I, 'man is but a shadow, and life a dream.' Whilst I was thus musing, I cast my eyes towards the summit of a rock that was not far from me, where I discovered one in the habit of a shepherd, with a little musical instrument in his hand. As I looked upon him he applied it to his lips, and began to play upon it. The sound of it was exceeding sweet, and wrought into a variety of tunes that were inexpressibly melodious and altogether different from anything I had ever heard. They put me in mind of those heavenly airs that are played to the departed souls of good men upon their first arrival in Paradise, to wear out the impressions of the last agonies, and qualify them for the pleasures of that happy place. My heart melted away in secret raptures.

¹⁶¹ Edward A. Bloom, Lillian D. Bloom, *The Piozzi Letters: Correspondence of Hester Lynch Piozzi, 1784–1821 (formerly Mrs. Thrale)*, vol. 5. 1811–1816, Cranbury: Associated University Presses, 1999, 248.

¹⁶² Martha Pike Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, 113.

“I had often been told that the rock before me was the haunt of a genius; and that several had been entertained with music who had passed by it, but never heard that the musician had before made himself visible. When he had raised my thoughts by those transporting airs which he played, to taste the pleasures of his conversation, as I looked upon him like one astonished, he beckoned to me, and by the waving of his hand directed me to approach the place where he sat. I drew near with that reverence which is due to a superior nature; and as my heart was entirely subdued by the captivating strains I had heard, I fell down at his feet and wept. The genius smiled upon me with a look of compassion and affability that familiarized him to my imagination, and at once dispelled all the fears and apprehensions with which I approached him. He lifted me from the ground, and taking me by the hand, 'Mirza,' said he, 'I have heard thee in thy soliloquies; follow me.’”¹⁶³

Ова је прича, која је у себе укључила и ефектан елеменат налажења рукописа, била извор издавачу Џону Хоксворту за сопствено дело – он је 8. децембра 1753, у бр. 114 часописа *The Adventurer*, објавио причу “The Vision of Almet the Dervise”.¹⁶⁴ Хоксвортову причу, пак, превео је Доситеј Обрадовић (а претпоставља се да је превео и неке од прича *Хитонадеше*, млађе санскритске верзије *Панчатантре*),¹⁶⁵ под насловом „Виденије Алмета дервиша”, и објавио у глави осмој *Собранија* (1793). У посебном се стању налази јунак, дервиш Алмет, када се моли, и током те молитве опажа једну светлу фигуру:

ALMET, the dervise, who watched the sacred lamp in the sepulchre of the prophet, as he one day rose up from the devotions of the morning, which he had performed at the gate of the temple, with his body turned towards the east, and his forehead on the earth, saw before him a man in splendid apparel attended by a long retinue, who gazed steadfastly at him with a look of mournful complacency, and seemed desirous to speak, but unwilling to offend.

Овај фрагмент у Доситејевом издању гласи:

Кад Алмет дервиш, који свето кандило у пророкову гробу неугасимо чуваше, у један дан од своје јутрење устане молитве, коју он

¹⁶³ Joseph Addison, [*Fables*].

¹⁶⁴ Уп.: Vera Javarek, *Dositej Obradović and the English Rationalists*, 484.

¹⁶⁵ Radoslav Katičić, *Indija u staroj hrvatskoj i srpskoj književnosti*, 1984, 227.

свако јутро пред врати храма, к истоку окренут, с лицем к земљи приклоњеним, исполњаваше, упаци он једног у светлом одејанију човека, за којим множество служитеља следоваше, који пред њега стане и, гледајући га с неодвратним очима, показаше да с њим беседити жели. Дервиш приступи к њему, поздрави га с учтивостију и запита га е да ли он од њега што зактевати има.¹⁶⁶

Доситеј је превео-прерадио и „Виденије Мирсино”, и објавио га у глави деветнаестој *Собранија*; овде наводимо одговарајући почетни фрагмент виђења у сну:

У један пети дан месеца који ја, по обичају моји[х] прародитеља, всегда светкујем и празнујем, почем ја рано устанем, обучем се и умијем и обично благодареније и славо словије всевишњему воз|дам, попнем се на високу више Багдата планину за провести тај дан у размишљању благодетелног божјег створења и о свачему многомилостивога промисла.

Отпочивајући мало насред планине и прохлаждавајући се од стране северне тиходишућим зефиром, паднем у дубоко замишљеније о краткости човеческога живота и о сујети његови[х] на земљи желанија, као да мисли да ће овде довека живити. И, тако прелазећи са једне мисли на другу, како неки умиру јоште у утроби материној, а неки у зеленој младости, ако ли ко и до сто и више година доживи, и то кад прође, у ништа се обрати. О овом размишљавајући, не могах се уздржати да с воздиханијем не речем: „Воистину, сујета је човечески живот! То није живот него сан!”

Ово изрекши, погледам на верх планине, гди упазим млада, красновидна у пастирском одејанију момка. Он у руци фрулу држаше и како ме смотри да га ја гледам, метне то музическо орудије на усне своје и почне свирати. Глас свирели његове бијаше неисказано сладак и тако многоразличног премешенија и соласија да ја не памћах да сам икад у животу штогод овој неизреченој сладости прилично чуо. Восхиштен и востргнут овим преслатким срцепронзајуштим согласијем, помислим у себи: „Овакова мора бити небесна музика!” Моје се срце од презелнога растопљаваше услажденија, сузе умиљенија потеку ми из очију, нити могах изговара|ти разве у мисли. О, какова мора бити чиста душевна сладост, кад и телесно срце јоште овде тако чувствовати може! Ја сам и пре тога често слушао да се

¹⁶⁶ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних виштеј. Мезимац*, 42.

на оној гори другда небесни дају чути благодетелни гласи и да су и други пре мене предивна ту пенија чули и слушали, али јоште нисам чуо био да су се они, који поју, чијим либо очима открили и показали.

Кад он онаковим пенијем мисли и душу моју узвиси и на ови начин к свом разговору приуготови ме, онда гди га ја јоште са удивљењем и са нетренућима гледах очима, ма[х]не ми руком да се приближим к месту гди он сеђаше. Мени се учини као да одлетим онде и станем пред њега с оним страхом и понизностију које се принадежи превишим јестествам. Он ме погледа с таким љупким и пријатељским лицем и погледом, да зачас ишчезне сва моја несмелост и бојажљивост.

„Мирза”, рече ми он, „ја сам разумео твоје малопроставе мисли о сујети и ништазначењу човеческога на земљи живота. Следуј ми, друже мој!”¹⁶⁷

За „Виденије Мирсино” Павле Поповић каже да је то „најлепша [...], по својој прилици, од свих оријенталних прича *Собранија*. Она је философска по превасходству.”¹⁶⁸ Поповић наводи да девет прича из *Собранија* спадају највећма у књижевни род који се зове „источна прича” (*oriental tale, conte orientale, morgenländische Erzählung*), која је била често коришћена и која се веома неговала у XVIII веку, и не тако ретко узимала облик алегорије („иносказајема повест”) или визије,¹⁶⁹ као и да је „Доситију [...] овај књижевни род – источна прича – био добродошао”.¹⁷⁰ „Он се први пут у њему окушао”, наставља Поповић,

са двама приповеткама „Истина и прелест” и „Пут у један дан”, које је штампао на крају својих *Басана*. Сад, у *Собранију*, како видимо, он га негује више. Њему се он морао нарочито допадати; философске или моралне мисли биле су му увек драге, и он је волео да их пред српску публику изнесе у том новом облику. Ових девет прича доиста потпуно одговарају идејама које је он развија у чланцима

¹⁶⁷ *Ivi*, 106–107.

¹⁶⁸ Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића, Нова књижевност. Од Доситеја до Вука и Стерије, I*, прир. Предраг Палавестра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 94; уп.: Веселин Чајкановић, *О Доситејевим грчким и римским изворима*, у: *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд: Српска књижевна задруга, 1911, 53–83.

¹⁶⁹ *Ivi*, 90.

¹⁷⁰ *Ivi*, 92.

Собранија и другим списима. Ту је махом указивање на врлину, истиниту срећу, прави смисао живота, и сличне ствари. Приче су и лепе, имају добре описе, прикладан стил, некад више мање.

Овакви оријентализујуће усмерени списи који су се појављивали у Енглеској, и који се односе на оријенталну и псеудооријенталну прозу, били су делом оригинална дела, а делом преводи са француског.¹⁷¹ Оријентални списи у Енглеској разврставају се у четири скупине: имагинативни, моралистички, филозофски и сатирични текстови.¹⁷² Моралистички и филозофски источњачки списи везују се углавном за часописе Џозефа Едисона¹⁷³ и Семјуела Џонсона, јер је управо Едисон зачетник метода који је примењен у писању моралних оријенталних прича.¹⁷⁴ А сличности између приче коју је написао Семјуел Џонсон, за часопис *The Rambler*, и Едисонове оригиналне приче, у часопису *The Spectator*, више су него очигледне, чиме се потврђује познато Џонсоново опредељење да следи претходне есејисте:

[...] Addison initiated the method employed in writing moral oriental tales. The similarities between the two oriental tales written by Dr. Johnson for the Rambler, and Addison's original stories in the Spectator, are obvious and afford another instance of Johnson's well-known emulation of the earlier essayist.¹⁷⁵

Доситеју је, дакле, овај књижевни род био добродошао јер је садржавао тада популарна виденија у сновима. Алегорија је као израз била веома корисна европским, па и српским просветитељима, те нису ретки књижевни примери алегоријског израза код Доситеја, код Рајића, Мушкатиновића, итд.:

Алегорија као централна фигура српске књижевности 18. века јесте од изузетног значаја за проучавање не само различитих књижевних и културних, него и политичких и религијских утицаја који су се преплитали на јужним територијама Хабзбуршке монархије. [...] На основу поимања и употребе ове фигуре код српских писаца 18. века, а понекад чак и начина на који је она дефинисана, могуће је

¹⁷¹ Martha Pike Conant, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, xv.

¹⁷² *Ivi*, xxvi.

¹⁷³ *Ivi*, 85.

¹⁷⁴ *Ivi*, 88.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

препознати различите утицаје произашле из преплитања источних и западних културних утицаја.¹⁷⁶

Кад је реч о терминолошким одредницама, Драгана Грбић истиче да конкретно

Доситејев термин *инозначаштаја* и *иносказајема наука* у односу на термин *иносказајема повест* ипак помера, како значење тако и функцију алегорије у српској књижевности 18. века, управо тиме што истиче оно „наука”. Спрам оваквог образложења у *Предисловију*, али и спрам ставова изнетих у *Предисловију Собранија разних наравоучителних вешчеј в ползу и увеселеније* да „о једној истој материји задуго читати није за свакога и мало је оних који задуго читати могу; а на они начин како што су Адизон и њему подобни писали, то је за свакога од стара до млада: три или четири листа сваки може на дан прочитати и о тому вас дан мислити”, истакнута је важност примерености обима *жанра* како би у пуној мери дошла до изражаја *дидактичка порука*. У том смислу не само басна, која је као жанр најчешће у целини заснована на алегорији, него и кратки састави (есеји), поучне приче, мисли и пословице и други слични прозни облици који могу садржати и илустративне алегоријске примере, а који су се тада објављивали у једној од најпопуларнијих периодичних публикација, Едисоновом *Спектатору* (*Spectator*), у складу са основним императивом медија и штампе 18. века – да информише, користи и подучава, утицали су и на правац прилагођавања алегорије у нашој литератури просвећености. Појединачни примери овакве употребе алегорије могу се наћи у календарима са краја 18. века и *Славеносрпском магазину*, али и у примерима преводне литературе какве налазимо, на пример, у Рајићевом *Цветнику* и *Собранијима* или Доситејевим *Собранијима* и *Мезимцу*.¹⁷⁷

Кругу источних прича, за које Павле Поповић истиче да су не тако ретко узимале облик алегорије или визије,¹⁷⁸ припадају и друге две приче које је Доситеј објавио, али на крају својих *Басана*: „Истина и прелест” и „Пут у један дан”. И ове су приче Доситеју

¹⁷⁶ Драгана Грбић, *Алегорије ученог пустинољубитеља. Поступак алегоризације у опусу Јована Рајића*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 102–103.

¹⁷⁷ *Ivi*, 109–110.

¹⁷⁸ Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића*, 90.

биле „добродошле”: „Ту је махом указивање на врлину, истиниту срећу, прави смисао живота, и сличне ствари. Приче су и лепе, имају добре описе, прикладан стил, некад више мање.”¹⁷⁹ Вера Јаварек истиче да су то скоро дословни преводи Џонсонових прича, а посебно су значајни стога што су то први Доситејеви преводи целовитих енглеских дела: “They are almost literal versions of Johnson’s tales, and have a special interest as Obradović’s first translations of complete English work.”¹⁸⁰

Доситеј је експлицитно навео одакле су приче узете, а Павле Поповић истакао да је

природно помислити да су ове приче превод а не оригинал нашег писца. Код чланака, то није могао бити случај, како смо и видели; код прича пак ова нам мисао одмах пада на ум. Кад је Доситије у предговору рекао да ће у његову *Собранију* бити превода, он је прво и поглавито на ове приче мислио, свакако.¹⁸¹

Вера Јаварек сматра да је материјал у *Собранију* састављен углавном од слободних превода и адаптација:

Although Dositej had announced in his preface that the material in the *Sobranije* would be translated from various languages, in fact there is little that is directly translated, a good deal that is very freely translated or adapted, much that has been assimilated from other writers and reproduced, and a certain amount (especially in the second volume, *Mezimac*) that is obviously original.¹⁸²

Она даље претпоставља да, кад је реч о тзв. источним причама Доситејевим, изворе треба тражити у француским и немачким збиркама, као и у енглеским часописима XVIII века:

There is a larger proportion of “Oriental tales” and allegories in the *Sobranije* and *Mezimac* than in *The Spectator*. [...] Their sources are to be found in French and German collections, as well as in English peri-

¹⁷⁹ *Ivi*, 92.

¹⁸⁰ Vera Javarek, *Dositej Obradović’s English Models, 1785–1788*, 40. Dec. 1961, 40; уп. „Напомену” у: Доситеј Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, 249.

¹⁸¹ Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића*, 94.

¹⁸² Vera Javarek, *Dositej Obradović and the English Rationalists*, 483.

odicals, since such tales were popular on the Continent, as in England, during the 18th century.¹⁸³

„Пут у један дан” је источњачка прича чији је изворник штампан у часопису *The Rambler*, бр. 65 (30. 10. 1750); она на неки начин, стилски и структурално, чини прелаз од Рељковићевог превода Пилпајевих приповедака до Доситејеве прераде приче „Гора вежества и истине”. Садржи неке од елемената визије у сну, али не визију саму по себи, но свакако алудира на то да јунак није био у стању свести. Почетак приче смештен је у Индостан; главни јунак, Обидах, син Абенсине, кренуо је на пут кроз долине Индостана, а онда у један мах примети гору пред собом; јутро је, време је топло, рајске птице певају:

OBIDAH, the son of Abensina, left the caravansera early in the morning, and pursued his journey through the plains of Indostan. He was fresh and vigour ous with rest; he was animated with hope; he was incited by desire; he walked swiftly forward over the vallies, and saw the hills gradually rising before him. As he passed along, his ears were delighted with the morning song of the bird of Paradise; he was fanned by the last flutters of the sinking breeze, and sprinkled with dew by groves of spices: he sometimes contemplated the towering height of the oak, monarch of the hills; and sometimes caught the gentle fragrance of the primrose, eldest daughter of the spring: all his senses were gratified, and all care was banished from his heart.

Thus he went on till the sun approached his meridian, and the increasing heat preyed upon his strength; he then looked round about him for some more commodious path. He saw, on his right hand, a grove that seemed to wave its shades as a sign of invitation; he entered it, and found the coolness and verdure irresistibly pleasant. He did not however, forget whither he was travelling, but found a narrow way, bordered with flowers, which appeared to have the same direction with the main road, and was pleased that, by this happy experiment, he had found means to unite pleasure with business, and gain the rewards of diligence without suffering its fatigues. He therefore still continued to walk for a time, without the least remission of his ardour, except that he was sometimes tempted to stop by the music of the birds, whom the heat had assembled in the shade, and sometimes amused himself with plucking the flowers that

¹⁸³ *Ivi*, 484; уп.: „Напомене”, у: Доситеј Обрадовић, *Собраније разних нароуочителних веитеј. Мезимац*, 274.

covered the banks on either side, or the fruits that hung upon the branches. At last the green path began to decline from its first tendency, and to wind among hills and thickets, cooled with fountains, and murmuring with waterfalls. Here Obidah paused for a time, and began to consider whether it were longer safe to forsake the known and common track; but remembering that the heat was now in its greatest violence, and that the plain was dusty and uneven, he resolved to pursue the new path, which he supposed only to make a few meanders, in compliance with the varieties of the ground, and to end at last in the common road.

У Доситејевом издању читамо:

Обидан, син Абесинов, изиђе рано ујутру из гостилнице, и предузме свој пут преко индостанских равница. Он бјаше млад и у снаги од покоја; надежда га одушевљаваше и желаније возбуждаваше; бистро преко долина прелазећи, упажаше брда гди се пред њим мало помало возвишаваху, пре којих прелазећи, уши његове услађаваху се утреним појањем птичица; тихо диханије ветра прохлађаваше га, и ситна роса с мирисних грана окропљаваше. Он другда сматраше са удивљенијем на преузвишени врх [х]раста, цара холмскога; а другда, уловљен с пријатним мирисом ружице, најстарије кћери пролећа, сва његова чувства бјаху услађена, и свако попеченије из срца његова изагнато.

Тако он путоваше док се сунце приближи на подне, и све то већа вућина начне га ослабљивати; онда се он обазре, иштући коју спокојнију путању. Угледа на десно неке међе, које, с волновидним движењем сјени својих, чињаху му се као да га у хлад свој призивљу; улезе ту, и нађе неисказано услажденије у њиховој прохладу и зелени. Премда он не заборављаше на коју би страну морао путовати, обаче нашавши ту стазу ограничену с цвећем, која му се чињаше да к овој истој страни куди и велики друм вођаше, радоваше се у себи, да је чрез тај шчастљивији опит нашао средство у исто време путовати и увесељавати се, и без труда получити награжденије своје прилежности. Он, дакле, за неко време све једнако сљедоваше ходећи, без најмањег ослабљенија у свом усердију; изван што би другда позаоставио се за послушати пјеније птица, које је врућина сатерала била у те хладове, и другда би се позабавио чупајући гдикоји цветак кад с ове кад с оне стране путање, и берући воћа на гранама висећа. На конач, зелена стаза почне се устрањивати од своје прве управности, и савијати се између холмова и шумарица прохлађених од источника и шуштећи теченијем потока.

Овде Обидан устави се за неко време и почне размишљати да ли му је безбедно удаљавати се од праве и опште стазе; но спомињући се да сад врућина у највећој сили бјаше, и да је равница пуна праха и неједнака, науми напредовати новонашастом путањом, која по његовом мњенију не чињаше разве мале околише, и то, ради различности места, и да ће се допослетка на општи друм доконати.¹⁸⁴

Обидах или Обидан потом, тако путујући, лутајући и непрестано питајући себе да ли добро чини, наилази на једног пустињака који му објашњава да је живот као путовање у један дан.

На почетку тога путовања у један дан, дакле, Обидан опажа „брда гди се пред њим мало помало возвишаваху” а стаза се савија „између холмова и шумарица”. Ова прича садржи бројне елементе просторних структура алегорија које су карактерисале енглеску књижевност, као у већ наведеној причи брата Доситејевог добротинитеља, Дејвида Фордајса, коју је издао Џејмс Фордајс под називом “*Temple of Virtue: A Dream*” („Храм врлине”, 1757). Ово дело осмишљено је као нека врста уџбеника за подучавање врлинама и истини. Занимљиво је да је сликарка Анџелика Кауфман (*Angelica Kauffmann*, 1741–1807), швајцарског порекла, која је уживала велики углед у енглеском друштву, била пријатељица Корнелије Најт (која је онако лепо писала о Руђеру Бошковићу) и веома блиска са Вилијамом Фордајсом и његовим братом Џејмсом – инспирисана алегоријском списом Дејвида Фордајса насликала слику *Religion*.¹⁸⁵

Главни јунак овог Фордајсововог списа (који је у вези са Џонсоновом алегоријом – и Фордајсовим *Дијалозима о васпитању* –, објављеном у напред наведеном Додслијевом издању уџбеника-зборника *The Preceptor*)¹⁸⁶ замишља да се изненада нашао у Палати Задовољства, створеној да би човека уништила и учинила га несрећним. Одатле он прелази у зачарану долину и ту среће једног старца – који представља Дух Васпитања и који га води на брдо где, у уздигнутом павиљону, одакле се отвара поглед на околину, борави други стари и мудри човек. Тај човек је Контемплација, а

¹⁸⁴ Доситеј Обрадовић, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига друга, прир. Миодраг Магицки, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007, 227–228.

¹⁸⁵ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 22.

¹⁸⁶ James Engell, *Johnson and His Age*, [s. l.]: Harvard University Press, 1984, 119.

један од његових најстаријих синова јесте Мудрост; постављен је на врху брда – Царства Врлине, да би се ту подучили они који иду према Храму (Врлине).

Испод се виде простране области, стотине путева и хиљаде путника: брда, долине, шумарци и потоци у власти су чаробњака који је Порок или Задовољство. Усред те долине смештена је Палата Порока и Пећина Сиромаштва, где бораве Незадовољство, Жалба, Похлепност, Сумња, итд. Близу пећине је затвор, који се зове Кућа Дисциплине, који чувају Казна и Терор. С друге стране је Кућа Неумерености, која личи на велику крчму чија су врата увек отворена, а мало даље је болница за све оне који су оболели од неумерености. С друге стране налази се Кула Амбиције, изграђена на врху веома високог брда, на које сви покушавају да се попну; с једне стране брда је цветна али опасна низбрдица, с које већина људи пада у залив без дна, док с друге стране постоји тајни пут.

На почетку пута стоји један простак – Корупција, и та стаза води узбрдо, ка Тамници Срамоте. Долину испод поседује Сујета, а кроз њу води обећање до Храма Славе – односно, требало би да наводно води кроз Долину Сујете, али у ствари иде кроз Храм Врлине. Тамо се налази и Ћелија Презира. Контемплација главном јунаку затим покаже Замак Похлепе, изграђен усред дубоке шуме, окружен зидинама и утврђењима, који има само један улаз, а пред њим стоје Глад и Стрепња, док један подземни пролаз води до Пећине Сиромаштва.

На десној страни је брдо до којег је тешко стићи, и ту је мање путника. На његовом врху стоји Храм Врлине, у храму је Богиња која прима оне који иду ка Срећи. Главног јунака с пута скрећу личности које се лажно представљају као Поштење и Цинична Леткост, Умереност, Филозоф-Стоик, Разборитост, итд., па је пут каменит и пун шипражја и блата. Кад увиди да је јунак млад и неискусан, водич га изводи на један усамљени пут па води до сенице који нико није видео, на чијем је улазу Усамљеност. Кад уђу, угледају једну предивну прилику; то је Истина, омиљена кћер Врлине, која их одводи на пут до Храма (Врлине). Истина се представља као кристални пехар пун чисте и сјајне течности, који, кад се попије, омогућава да се све бистро види. Врлина се налази на престолу, близу олтара.

Ова подужа прича садржи све елементе и аспекте просторног обрта (*spatial turn*), тј. простор је остварен у умним и когнитивним облицима¹⁸⁷ присутним у алегоријама које је јужнословенска публика већ имала прилике да чита. Простор алегорије у коме „умни путник” (негде на линији између *mental traveller*-а и *cold earth wanderer*-а, како би рекао Вилијам Блејк) тражи истину, двострук је: 1. може представљати стварно место, географску локацију која заиста постоји; 2. или пак измишљено место, које стоји уместо нечега или уиме нечега, односно просторно манифестује алегорију на коју се односи. И једно и друго су у корелационом односу истине (и лажи), коју ум филтрира.

Захваљујући сличним концепцијама, Фордајсова прича, као и алегорије које су кружиле међу Јужним Словенима, омогућава да се уочи заједнички елемент просторних структура;¹⁸⁸ то је обично планина, или брдо, или гора, што у литерарном окружењу постаје мотив који нуди многе и богате конотације. Планина је симбол приближавања божанству, и као таква позната у бројним културама, а њени су врхови често заклоњени облацима. У овоме је присутна древна концепција космичке планине као *axis mundi*. Свете планине, као Олимп, Фуџијама, или Синај, често постају симбол божје моћи. Мотив планине и алегоријског пењања уз планину познат је још из Библије, а света гора *par excellence* је управо Синај, како и стоји у Другој књизи Мојсијевој (19, 12–13):

А поставићеш народу међу унаоколо, и рећи ћеш: чувајте се да не ступите на гору и да се не дотакнете краја њезина; што се год дотакне горе погинуће; [...]

¹⁸⁷ Denis E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1984; Edward Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso, 2001; Barney Warf, Santa Arias, eds, *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspective*. London, New York: Routledge, 2009; Adam Jaworski, Crispin Turlow, *Introducing Semiotic Landscapes*, y: Adam Jaworski, Crispin Turlow, eds, *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*, London, New York: Continuum International Publishing Group, 2010, 1–40; Vincent Jouve, *Spazio e lettura: la funzione dei luoghi nella costruzione del senso. Il senso dello spazio. Lo spatial turn nei metodi e nelle teorie letterarie*, Roma: Armando, 2010, 53–69; Ernst W. B. Hess-Lüttich, *Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory*, *Journal for Theoretical Cartography*, 5, 2012, 1–11.

¹⁸⁸ Persida Lazarević Di Giacomo, *Prostorne strukture alegorije istine u delima južnoslovenskih prosvetitelja*, *Croatica et Slavica Iadertina*, 9/2, 2003, 501–530.

Тога да се нико не дотакне руком, него камењем да се заспе или да се устријели, било живинче или човјек, да не остане у животу. Кад рог затруби отежући онда нека пођу на гору.

У Новом завету су планине симболичне референцијалне тачке Исусовог животног пута, које од земаљског живота воде ка небеским висинама, па Беседа на гори представља у ствари збирку Исусових етичких учења и изрека, сабраних у Јеванђељу по Матеју („А кад *он* виђе народ, попе се на гору, и сједе, и приступише му ученици његови.”), чувених девет блаженстава (5–7) које је Исус изложио на томе планинском обронку.¹⁸⁹ У *Божанственој комедији* планина се помиње више пута, и различитог је значења (*Inf.* XV, 63; XVIII, 33; XXXIII, 30), но алегоријски представља срећу и живот пун врлина, па се планине у рају (*Par.* XXV, 38) односе на Св. Петра и Св. Јакова, а земаљски рај постављен је на врху највише планине на свету (*Inf.* XXVI, 135). На Истоку је, пак, планина често била узор за храм.

Једна од најзначајнијих визуелних представа алегорије планине, односно „горе знања и врлине” јесте она коју сачињава мозаик алегорије „Горе Знања”, *Allegoria del colle della Sapienza*, који се налази у катедрали Santa Maria Assunta, у Сијени, дело Паола Манучија израђено на основу Пинтурикјовог цртежа из 1505. године. Тема мозаика у катедрали у Сијени јесте уједињење знања античке филозофије са хришћанским.¹⁹⁰ Мозаик „Горе Знања” садржи у себи две симболичне теме: „срећни бродолом”, где доминира Фортуна, каприциозна и нестабилна, те успињање уз „Гору Знања”. Фортуна се налази у подножју планине, с десне стране, са свим својим типичним атрибутима: једном ногом је на сфери, другом у чамцу који је нестабилан, у руци држи пуно једро – што значи да је могуће да ће се повести за ветром; јарбол чамца је поломљен – симболизује ризик као последицу лошег владања срећом, а рог изобиља, који држи у десној руци, показује обилатост дарова које Фортуна поклања без икаквога критеријума. У подножју планине налазе се особе које су се тек искрцале из чамца, десет мудраца који се пењу уз планину пуну тешких грехова, као што су змије зависти, ласица преваре, корњача безвољности. На врху планине

¹⁸⁹ Вид.: Stephen L. Harris, *Understanding the Bible*, Palo Alto: Mayfield, 1985.

¹⁹⁰ Bruno Santi, *Il pavimento del Duomo di Siena*, Firenze: Scala, 1982, 14–15.

налази се Знање-Сталоженост; ту их дочекује Сократ са књигом, али и цинични Кратес који презире богатство и у море просипа корпу пуну накита. Филозоф, дакле, миран и здрав живот може да проживи без земаљских добара. Око планине је бурно море а порука алегорије је јасна: истина и врлине могу се достићи али потребно је помучити се – што и пише над средишњом фигуром на врху планине: награда ће мудроме који постигне врлину бити мир и сталоженост: HUC PROPERATE VIRI: SALEBROSUM SCANDITE MONTEM PULCHRA LABORIS ERUNT PREMIA PALMA QUIES.

Mons Veritatis, те *Mons Sapientiae* јесте мотив који је присутан, управо као и остали елементи алегоријског пејзажа, и код јужнословенских просветитеља, с тим што код свакога од њих добија различите називе и вредности. Животне мудрости прожете источњачким представама, представљене европским и јужнословенским читаоцима кроз, у суштини, западноевропске моделе,¹⁹¹ присутне су и у причама које је превео и прерадио Доситеј. Јунаци дела јужнословенских аутора Истину траже кроз снове, визије, или мистичне представе, и тај пут тражења неизоставно претпоставља просторну вертикалу; она је код Рељковића означена као „висока планина”, док Доситеј користи неколико термина: „гора”, „брдо”, „холм” и „холмић” (од свесловенске и прасловенске речи *хум*¹⁹²). Аспект учесталости функционалног присуства те вертикале планине у књижевној структури алегорије може бити вишеструк, тј. планина може бити описана и/или на јави и/или у сну.

У алегоријама које је Доситеј објављивао такође је вишеструко и просторно одређивање планине: 1. планина може бити стварна географска локација, као што је у „Абдали и Балсори” то гора Каракан, или Каракан Гар, планина близу Каракана, у Хелманду у Авганистану; у причи „О мудрости и промислу” реч је, пак, о гори Таурис или Тавор, планинском систему у јужној Турској, где извиру Тигар и Еуфрат – планина Таурис раздваја медитеранску регију Турске од висоравни Анадолије, а таква је и висока планина понад Багдада у „Виденију Мирсином”; 2. измишљена планина, каква је висока планина у *Приповидкама Пилпај-брамине*,

¹⁹¹ John James Clarke, *Oriental Enlightenment: The Encounter between Asian and Western Thought*, London: Routledge Clarke, 1997, 41.

¹⁹² Вид.: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, ured. Mirko Deanović, Ljudevit Jonke, Zagreb: JAZU, 1971.

затим „гора знања или мудрости” у „Гори вежества и истине”, онда брдо и планине у „Виденију Алмета дервиша”, или пак холмић у „Сновиденију мудрога”; 3. измишљена или недовољно дефинисана планина у оквиру стварне географске локације – таква брда опажа Обидан на „Путу у један дан”, затим „новоозарјајем холмови” на „Путу у Вавилон”, те висока, каменита и „стрмовита” гора у Кини, у причи „Цу-и илити философ”.

Овакве планине и брда носиоци су вредносних конотација: као симбол уздицања ка истини, врлинама и мудрости, планина може да буде „стрмовита”, као у причи „Цу-и илити философ”, или чак „страховита”, као у причи „О мудрости и промислу”, где „небесни ангел” води „человекомрзца” Азу на гору која је десет пута виша од горе Таурус, па је стога отуда могуће све боље видети: „Узме га за десну руку и, у једно тренуће ока, постави га на врх једне горе десеткрат височије него Таурус, докасне му се очију и тако му и[х] просвети, да могаше од истока до запада све чисто какогод пред собом видети.”¹⁹³

Као стварност или као умна конструкција, простор око планине и у вези са планином може да садржи природне елементе – компоненте пејзажа као што су долине, пољане, шуме, језера, реке, потоци, пећине, пустиње, али и архитектонске грађевине које су дело божанске или људске руке, као на пример храмови, или пак зграде, зидине, куће, колибе, те лавиринти и баште, и који су не тако ретко повезани са елементима крајолика.

Тако се у „Мудрости и промислу” под гором „виђаше једно бистро како кристал препространо језеро, којег воде у различитим странама’ у реке се раздељаваше и кроз непрегледајеме равнице протекаваше и многа села и градове напојаваше”.¹⁹⁴ Језеро у алегоријама често стоји за море, а таласи мора могу да изгледају као превисоке планине, као у прозном спису српског историчара и писца Јована Рајића, *Морепловљење* (обухвата временски период од јуна до августа 1758), истиче Драгана Грбић:

Обрт заснован на динамизму смене по вертикалној линији: врх планине – бездан, упућује на човекове покушаје да се узвиси и успос-

¹⁹³ Доситеј Обрадовић, *Сбораније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 194.

¹⁹⁴ *Ivi*, 192.

тави комуникацију са божанским, односно сугерише његово обрушавање у хадски бездан уколико у томе не успе. Успињање брода на таласима метафорички се доживљава као напредовање ка само-спознаји односно спознаји божанског.¹⁹⁵

Висину планине у односу на море истиче и Данте кад каже *”il monte che si leva più da l’onda”* (*Par.* XXVI, 139). У „Сновиденију мудрога”, пак, широко и бистро језеро наводи на потоњу представу о планини: „Ја се често прохођах покрај једног широкога и бистрога језера, по којему множество велико лабудова непрестано за својим сенкам’ пливаху као да се с њима утерчаваху и њих претећи и за собом далеко оставити усердствоваху.”¹⁹⁶ Или у „Виденију Алмета Дервиша”:

С једне стране овога пута кристаловидни поток поизмешу зелени[х] међица са свитким својим теченијем по златном песку шушташе и гдигди малена језерца с различним водни[х] струја скакањем састављаше; с друге стране холмићи неки с гроздоизобилними посађени лозами и с некаквим неизреченим услажденијем сматрајући ја на ово восхитителнога удивљенија место, упазим насред вишеописаном путу једног дубоко замишљеног човека.¹⁹⁷

У „Сновиденију мудрога” се доследно – у сну и визији главног јунака – језеро претвара у једно велелепно здање, Двор Сујете, окружен зидом: „Упазим наместо језера једно великолепно здање, с једним наизмериме окружности зидом ограђено. Једне само двери бјаху за улести ту.”¹⁹⁸

Овај сегмент води ка чињеници да алегоријске приче садрже и описе грађевина које су у вези са планином, на јави или у сну, тј. које се налазе или на планини, или око планине, или су део планине и на неки начин срасле са њом. Те грађевине би у стварности могле бити производ људске руке а у алегоријама су често последица божанског промисла; као такве, грађевине чине саставни и незаменљиви део просторних структура тражења истине: пред-

¹⁹⁵ Драгана Грбић, *Алегорије ученог пустинољубитеља. Поступак алегоризације у опусу Јована Рајића*, 182.

¹⁹⁶ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 206.

¹⁹⁷ *Ivi*, 44.

¹⁹⁸ *Ivi*, 207.

стављају или почетну тачку тражења истине, или сâмо алегоријско ходочашће, те напосред одредиште, крајњу станицу, место на коме се истина налази. Реч је пре свега о храмовима, који су симбол светилишта, узвишене тензије свакодневног живота кроз које се долази до спиритуалне сфере, а за хришћанство посебно – то је боравиште Бога, Божји храм. Храм је оријентисан по космолошкој слици као модел универзума и симболички одражава ред у свету. Затим су то зидине, које су често у вези са храмовима, као и палате, дворови, или пак лавиринти – који симболизују замршени, а потом сређени ход до одредишта, па колибе, али и баште, баш као у причи „Цу-и илити философ”:

Свака кућа имађаше своју башту са свакога воћа дресеси. Један у пространој авлији просто сограђени, но весма лепо разређен, при крају села пољски виђаше се дом, к[а] којему са сви[х] страна кроз размерене редове високи[х] цедрâ, ципарисâ, липâ и храстовинâ приступак отворен бјаше.¹⁹⁹

И док је у „Путу у један дан” описана тек колиба пустињака,²⁰⁰ у „Гори вежества” се на гори налази престо (Истине): „Гору што видиш пред тобом, то је гора знања или мудрости; на верху ње јест[e] престол Истине, али је тај верх далеко превише облака, гди га чисти и неугашајем божества свет вековечно осијава; сматрај само на напредовање истине желатеља, мучи и внимај.”²⁰¹ У „Абдали и Балсори” се, осим калифовог двора, „са свим великолепијем својим”,²⁰² налази и једно необично здање мртвих, „црни двор, зашто сав од црнога финога мермера сазидан бјаше. Стотина његови[х] околни[х] врата од скупого црнога ебанова дрвета устројена, од толикога числа стражана, све црни[х] Арапа, неусипно чуваху се.”

У причи „Цу-и илити философ” главни јунак долази до зидина где опажа високу и стрму гору:

Прође кроз широке провинције и премнога обиталишта народа, о којима ништа чрезвичайно не сазна. Дође до сами[х] китајски[х] зи-

¹⁹⁹ *Ivi*, 201.

²⁰⁰ Доситеј Обрадовић, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, 228.

²⁰¹ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 13.

²⁰² *Ivi*, 39.

дина, које су за стотине година од више милиона људи сазидате и водзвигнуте биле. Овде упазе једну високу, камениту и весма стрмовиту гору, на које верху, кажу му околни обитатељи, да један страшан „Цу-и” од много година живи, који никога к себи не пушта.²⁰³

Необична, прилично сложена, и у суштини ретка грађевина за алегорије XVIII столећа, и поред своје богате симболике, појављује се у „Виденију Мирсином”; реч је о мосту насред језера окруженог планинама, и тај мост, који означава „прелазак човеческог живота”, нема ни почетак ни крај; ову необичну „ћуприју” држи 77 стубова и лукова, а било их је, како вели прича, још тридесетак, али су порушени; сам мост на себи има многа вратанца, кроз која особе које се на мосту налазе – пропадају:

Ја пођем за њим и он ме узведе на највиши горе верх. Овде ме посади близу себе и рече ми: „Обрати очи твоје на восточну страну и кажи ми све шта видиш!”

„Видим”, речем му ја, „једну чрезвичајне пространости долину и у њојзи једно ужасне величине и дубљине језеро.”

„Долина коју ти видиш, то је долина бедности, а оно што се теби чини ужасне величине језеро, то је само једна малена частица вечности.”

„Који је узрок”, запитам ја, „да оно језеро почиње се и произлази с једнога краја из некакве маглуштине и мрака, а на другом крају свршује се на исти начин сиреч улази у маглуштину и тамну помрчину?”

„Оно што видиш од језера, оно је само једна част вечности илити времена, које има свој почетак и совершеније, а вечност нити с почетка нити при концу ум човечески постигнути не може. Смотри и прегледај са вниманијем од једнога краја до другога, то језеро, и казуј ми шта ња нему видиш!”

„Видим”, отвештам ја, „насред језера једну ћуприју.”

„Та ћуприја значи прелазак човеческог живота”, рече ми он, „него расмотри добро шта се на њој случава и бива!”

Ја приметим да она бјаше сазидана на седамдесет цели столпова; виђаху се јоште тридесет и више, али ово бјаху сви порушени и разваљени. Упазим множество народа што прелазаше преко овог моста, који излазаше с једнога краја из магле и помрчине, и улазаше на другом крају опет у маглу и помрчину, али премноги, пре него

²⁰³ *Ivi*, 199.

би сасвим прешли, пропадаху кроз мост, упадаху у језеро и ишче-заваху; ибо тај мост имађаше на себи премнога вратаоца на која, како би ко по случају стао, пропао би доле. Неки пропадаху нама[x] с почетка, а неки даље и даље, зашто свуда оваки[x] вратаоца бјаше сила. Нахођаху се, али не многи, који достизаху и преко они[x] покварени[x] столпова, но ту ослабљени и преутруђени дугим путовањем, а и мост, будући ту сасвим порушен, онде сви у језеро упадаху. Сожаљенија достојно бјаше гледати како многи недалеко од почетка и около среде безбрижно, у снаги, радосни и весели путујући, кад се нимало не надаху, внезапно пропадаху, пружаху око себе руке да се за што уфате и спасу, али залуду. Неки од њи[x] хођаху с виздвигнутима к небу очима и дубоко замишљени, но и они углубљени у своја размишљенија кроз речена вратаоца пропадаху и нестајаше и[x]. Многи скакаху за некаковим као од сапунске пене бешиками, које над њима и около њих леђаху; и баш кад би готови били да коју шчепају и уфате, пропали би и отишли. Многи пак са сабљами и са свакојаким оружјем нагоњаху друге на вратаоца пропасти и с њима заједно пропадаху. При том усмотрим над оним мостом множество ружни[x] птица̂, врана̂ и гаврана̂, совуља̂га и слепих мишева...²⁰⁴

Око планине и до планине је увек неки пут, и не тако ретко шума, а деси се, у зависности од садржинске потребе алегорије, да планина садржи пећину. Пећине су најдревнија светилишта човечанства и многе се сматрају сфером „другог света”, култним местима, у којима се рађају јунаци, али и боравиштима пророчица, видовитих људи, пустињака и светаца. Пећине / пештере су место сусрета симболичног и хтонског света, и често су идентификоване са нишом, као замена за „универзалну пећину”, као пећина за молитву (михраб), чиме се појачава осећај сигурности који пећина даје.²⁰⁵

Прича „О мудрости и промислу” отвара се описом горе Таурус и пећине у планини:

Онде где гора Таурус верх своје превише свију облака узвишује и погледу удаљенога путника ништа друго него висеће пећине, хујеће водопаде, и свакојака премењенија и преужаснога јестества представља и показује, живљаше од свакога људскога содружества

²⁰⁴ *Ivi*, 107–108; вид.: *Appendix II*, ил. бр. 23.

²⁰⁵ Hans Biedermann, *Enciclopedia dei simboli*, Milano: Garzanti, 1999, 104.

удаљен и сакривен у једној тамној ове стра[x]овите планине пештере, Аза човекомрзац.²⁰⁶

И даље:

Врх се тауријске горе издалека види. Он се упуту к њој с намеренијем да све време оставшега живота од сви[x] на свету људи бежи и да се од њи[x] крије и чува. Пред ноћ нађе једно финиково дрво, наједе се слаткога плода, напије се воде из потока и ту преноћи. Ујутру набере и понесе са собом истога воћа и сутрадан дође к реченој гори и с довољним трудом попне се под сами верх горе. Овде нађе једну пештеру способну сачувати га од зла времена. Финики и кестени, који се у нижим местам горе нахођаху, служажу му за препитаније, а чиста и здрава вода за пиће. Овде се сасвим преда размишљенију. Услаждаваше се у рассмотренију створења и благодараше непрестано богу што га је избавио од људи и њи[x]ових лажâ и злобâ.²⁰⁷

Пећину налазимо и у „Гори вежества и истине”: јунак приче крене да се прошета једног јесењег али ведрога поподнева, подножјем високе горе која надвисује облаке, а окружене плодносноном долином:

При наустиију пештере неке, покрај које стакловидни поток течаше и измеђ камења и по камењу шуштећи к покоју призиваше, седнем на траву и суво лишће; овде ме тихи сан поткраде, у којему покаже ми се месту и ума мојега тадашњем расположенију сасвим прилично виденије.

Нађем се на једном широком пољу, насред којег једна превисока стајаше гора, тако висока да врхом својим и саме небесне надузвишаваше облаке.²⁰⁸

За ово „алегорическо или иносказајемо виденије” из *Собранија* Павле Поповић наводи да је

проста [...] алегорија, с фигурама врлина и порока које су апстрактације (Очајање, Страсти, Истина, Добродетелъ и др.); ипак ту има нешто пријатних пејзажа. Иначе, по идеји, – прича је фило-

²⁰⁶ Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 188.

²⁰⁷ *Ivi*, 192.

²⁰⁸ *Ivi*, 13.

зофска – ту се показује како је тешко доћи до истине и колико је препрека на путу до ње.²⁰⁹

Мирјана Д. Стефановић, приређивач четврте књиге *Сабраних дела Доситеја Обрадовића*, објашњава у „Напоменама”:

У овој причи, „Гора вежества и истине”, јунаци су алегорије Очајања, Страсти, Уображености, Истине и Добродетљи који преко препрека долазе до свог главног циља – моралности. И у овој глави Доситеј указује на важност књиге као неопходног средства за разумнији, бољи и срећнији живот, што би умногом одговарало Аристотеловом схватању о том како је доброта прави циљ науке и уметности. Чини се да је ову идеју прихватио и Џон Лок у својим *Мислима о васпитању*; у српској књижевности такве ставове изнео је Дионисије Новаковић, приликом отварања, 1739, духовне академије Висариона Павловића у Новом Саду. Било би, међутим, занимљиво једном упоредити разумевање појма науке код свих наших просветитељских писаца XVIII столећа.²¹⁰

Извор приче „Гора вежества и истине” јесте прича “The Hill of Science. A Vision” („Гора науке. Визија”) коју је написала већ помињана енглеска списатељица Ана Летиша Барболд, пријатељица сестре госпође Ливи, Доситејеве познанице „мистрес Телар”. Ана Летиша Барболд је ову причу објавила 1773. године у збирци MISCELLANEOUS PIECES, | IN PROSE, | By J. and A. L. AIKIN. | SI NON UNIUS, QÆSO MISERERE DUORUM. | PROPERT. | LONDON: | PRINTED FOR J. JOHNSON, IN ST. PAUL’S CHURCH-YARD. | MDCCLXXIII.²¹¹ Као и у случају других прича, Доситеј ни овом приликом текст није превео дословно. Истичући најпре да није лепо преводио, Павле Поповић износи да се Доситеј, у ствари,

понашао без икаква устручавања у свом преводилачком послу. Њега се није тицало шта баш тачно каже, рецимо, Адисон, него је гледао само да да идеју његову у преводу. [...] С друге стране, Доситије је добро чинио што је тако чинио. [...] [*Собраније*] није толико превод

²⁰⁹ Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића*, 92.

²¹⁰ „Напомене”, у: Доситеј Обрадовић, *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*, 274.

²¹¹ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, „Гора вежества и истине” *Доситеја Обрадовића (извор и коментар)*. Вид.: *Appendix II*, [4]; уп.: Јелена Шаулић, „Белешке и објашњења”, 541.

колико се на први поглед дало претпостављати. Оно што је тобожњи превод показало се често као оригинална обрада. У погледу оригиналности, дакле, *Собраније* се диже на виши степен.²¹²

Ово је случај и са Доситејевим преводом-прерадом приче Ане Летише Барболд “The Hill of Science. A Vision”.

Ана Летиша Барболд²¹³ је она иста списатељица коју Вера Јаварек помиње као ауторку извора Доситејеве приче „О несогласију наши[x] желанија”; Барболдова је ту причу објавила у истој збирци у којој се налази и “The Hill of Science”:

Обрадовићево IV поглавље *О несогласију наши’ желанија*, јесте друго од два текста која је превео из збирке *Разноврсни прозни текстови (Miscellaneous Pieces in Prose)* од Џ. и А. Л. Ејкин, књижице први пут објављене 1773, прештампаване у Енглеској више пута, а објављене на енглеском и у Немачкој (Најсе-Ниса, 1775). [...] Аутори су Џон Ејкин (John Aikin) (1747–1822) и његова сестра Ана Летиша Барболд (Anna Letitia Aikin (Barbauld), (1743–1825), за коју се зна да је написала оглед *Против недоследности у нашим очекивањима (Against Inconsistency in our Expectations)*.²¹⁴

Ана Летиша Барболд, у своје време чувена списатељица и интелектуалка енглеског просветитељства, објављивала је дела различитих жанрова, писала и за децу;²¹⁵ уз то, била је критичар и издавач. Постала је позната већ после прве своје књиге песама *Poems* (1773) – она јој је донело поштовање многих уважених савременика, а познато је да су Вилијам Вордсворт и Семјуел Тејлор Колриџ стварали и под њеним утицајем.²¹⁶ Њени савременици сматрали су је религиозном и моралном песникињом.²¹⁷ Барболдова је учест-

²¹² Павле Поповић, *О Собранију Доситеја Обрадовића*, 115.

²¹³ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 24.

²¹⁴ Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију” Доситеја Обрадовића*, 474–475.

²¹⁵ Joanna Wharton, *Inscribing on the Mind: Anna Letitia Barbauld’s ‘Sensible Objects’*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 35/4, 2012, 535–550.

²¹⁶ John Livingston Lowes, *The Road to Xanadu: A Study in the Ways of Imagination*, Boston: Houghton Mifflin, 1927, 302; William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, ix.

²¹⁷ Frederic Rowton, *The Female Poets of Great Britain, Chronologically Arranged: with Copious Selections and Critical Remarks*, Philadelphia: Henry C. Baird, 1854, 242–243.

вовала и у политичким дебатама, заједно са Едмундом Берком и Вилијамом Годвином, и тако постала узор за потом чувену Мери Волстонкрафт. Залагала се за присуство жена у науци и настојала да користи језик науке, прилагођавајући га својим списима, како би на тај начин обратила пажњу јавности на однос жене и науке.²¹⁸ Многа дела објавила је анонимно или псеудоанонимно: Ана Летиша Барболд и њен брат Џон Ејкин у једном су тренутку постали књижевни партнери; прво дело које је објавила заједно са братом јесте управо збирка проза, 1773. године, у којој се налази прича коју је Доситеј превео и обрадио. Са својим братом је објавила и *Evenings at Home, or The Juvenile Budget Opened* (1792–1796) у шест томова, као и *The Arts of Life* (1802). Осим песама, најважнија дела која је самостално објавила (као аутор или као приређивач) јесу следећа: *Civic Sermons to the People* (1792); *Sins of Government, Sins of the Nation* (1793); *The British Novelists; with an Essay; and Prefaces, Biographical and Critical by Mrs. Barbauld* (1810); *An Essay on the Origin and Progress of Novel-Writing* (1810); *The Female Speaker; or, Miscellaneous Pieces in Prose and Verse, Selected from the Best Writers, and Adapted to the Use of Young Women* (1811); *Eighteen Hundred and Eleven* (1812).

Породица Ејкин и Ана Летиша Барболд организовали су и културни кружок, тзв. Ејкин–Барболд кружок, где се пријатељски и фамилијарно дискутовало о поезији, али и о револуционарним идеалима, о проблемима науке, о социјалним и моралним питањима, о политици.²¹⁹

Ана Летиша Барболд била је у сталној вези са Тејлоровима, и то преко Саре Медоуз Мартиноу (Sarah Meadows Martineau, око 1725–1800), унитаристице (која је била матријарх клана Мартиноу из Норича, и своју децу слала у школу Ане Летише Барболд у Палгрејву, а Ана Летиша Барболд посветила јој је једну песму). Мартиноу је била у сродству са Тејлоровима, који су такође били из Норича, и такође унитаристи.²²⁰ Ејкинови, Барболдови и Тејлорови често су се посећивали: Ејкинови и Барболдови одлази-

²¹⁸ Julia Saunders, *The Mouse's Petition: Anna Laetitia Barbauld and the Scientific Revolution*, *The Review of English Studies*, 53/212, 2002, 500–516.

²¹⁹ Felicity James, Ian Inkster, ed., *Religious Dissent and the Aikin Barbauld Circle 1740–1860*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 3.

²²⁰ *Ivi*, 10.

ли су до Норича, где је Џон Ејкин своје књиге наглас читао госпођи Тејлор; син госпође Тејлор, Ричард Тејлор објавио је дело Ане Летише Барболд *Eighteen Hundred and Eleven*.²²¹ Госпођа Тејлор била је и једна од најближих пријатељица Ане Летише Барболд, и ова ју је веома ценила: “[...] Mrs John Taylor of Norwich, perhaps the most intimate and most highly valued of all her distant friends”.²²² О томе пријатељству сведочи и њихова преписка,²²³ речи љубазности и уважавања које су једне другој упућивале; тако је, на пример, Ана Летиша Барболд писала госпођи Тејлор, 1. септембра 1785, после једне своје посете: “Allow me, dear madam, again to thank you for your kindness to us at Norwich, and the pleasure we enjoyed in that short but delightful intercourse with you and your family. On that family may health and every blessing ever rest!”²²⁴ Ана Летиша Барболд је и доста касније, што се такође види из писма госпођи Тејлор, од 18. јуна 1810, отворено изражавала своје поштовање и љубав према сестри супруге господина Ливија:

My dear Mrs. Taylor – A thousand tank for your kind letter; still more for the very kind visit that preceded it; though short, too short, it has left indelible impressions on my mind; my heart has truly had communion with yours, – your sympathy has been balm to it; and I feel there is no one now on earth to whom I could pour out that heart move readily, – I may say, so readily, – as to yourself [...].²²⁵

А кад је госпођа Тејлор умрла, 1823. године, једној од њених кћери Ана Летиша Барболд описала је њен карактер, искрено представила позитивне стране своје пријатељице, и изјавила да је нико од оних који су је познавали никада неће заборавити: “Never will she be forgotten by those who knew her!”²²⁶

За сада није познато да ли је Доситеј имао прилике да се лично упозна с Аном Летишом Барболд; чињеница је, међутим, да је,

²²¹ William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, 396.

²²² *The Works of Anna Laetitia Barbauld: With a Memoir: By Lucy Aikin*, vol. I, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, Paternoster-Row, 1825, iv.

²²³ Grace A. Ellis, *A Memoir of Mrs. Anna Laetitia Barbauld: with Many of Her Letters*, Boston: James R. Osgood and Co., 1874.

²²⁴ *The Works of Anna Laetitia Barbauld: With a Memoir: By Lucy Aikin*, 122.

²²⁵ *Ivi*, 266.

²²⁶ *Ivi*, 311.

управо захваљујући кругу господина Ливија и пре свега сестри госпође Ливи, госпођи Тејлор, Доситеј несумњиво имао прилике да се упозна са делима ове енглеске списатељице, што уосталом потврђује и превод-прерада „Гора вежества и истине”, али и прича „О несогласију наши[x] желанија”.

Друга важна чињеница јесте податак да је Ана Летиша Барболд познавала и Елизабет Картер, ону исту списатељицу чију је причу “Religion and Superstition” Доситеј превео у XIX глави *Собранија*, под насловом „Благочестије и Сујеверје у једном виденију”. О томе Павле Поповић пише:

„Благочестије и сујеверје” (гл. XIX) – боље рећи „Богочестије и сујеверје”, пошто се реч „благочестије” у тексту приче замењује речју „богочестије” а и значи то исто – одговара енглеском оригиналу “Religion and superstition”, који је штампан у Џонсонову часопису *The Rambler*, бр. 33 [sic!], од 18. [sic!] августа 1750. [...] Приповетку “Religion and superstition” написала је Јелисавета Картер (Elisabeth Carter) иначе слабо позната књижевница.²²⁷

Поповић затим преноси два паралелна фрагмента текста Елизабет Картер и Доситејевог превода, као доказ да је реч о исправном извору.²²⁸

Вера Јаварек истиче да се прича Елизабет Картер појавила у бр. 84 [sic!] часописа *The Rambler*, и да ју је Доситеј толико изменио да само неколико одломака, који су преведени доследно, доказују да је то изворник. Доситеј је ту алегорију прилагодио зато да би изразио своје идеје: “[...] so much altered that the source is proved only by the fact that a few passages are translated lite rally. Dositelj has again adapted the allegory to express his own ideas.”²²⁹

Прича “Religion and Superstition. A Vision” Елизабет Картер први пут се појавила у часопису *The Rambler*, бр. 44, 13. августа 1750. године²³⁰ (мада није искључено да је штампана и раније), и има форму визије, прилагођене према Едисоновом преводу “Choice of Hercules” (*The Tatler*, бр. 97, 22. 11. 1709) Продика са Кеоса, али и Спенсерове поеме *The Faerie Queene* (1590, 1596).

²²⁷ Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића*, 98–99.

²²⁸ *Ivi*, 99.

²²⁹ Vera Javarek, *Dositelj Obradović and the English Rationalists*, 484.

²³⁰ Вид.: *Appendix I*, [3].

Поповић није, међутим, био у праву кад је рекао да је „Јелисавета Картер”, ауторка извора Доситејеве приче „Благочестије и Сујеверје у једном виденију”, била „слабо позната књижевница”.

Елизабет Картер (Elizabeth Carter, 1717–1806)²³¹ је, баш на-против, била веома позната песникиња и преводилац свога времена. Осим што је писала песме (чувена је њена “Ode to Wisdom” – „Ода мудрости”) и преводила есеје са француског и италијанског, Елизабет Картер постала је позната по томе што је на енглески превела сва дела грчког филозофа Епиктета, *All the Works of Epictetus, Which are Now Extant* (1758), и то је први енглески превод (за који се до сада зна) једног од важнијих представника касног стоицизма.

Елизабет Картер била је име значајно у енглеском друштву и енглеским кружоцима, пре свега у кружоку Елизабет Монтегју (Elizabeth Montagu, 1718–1800), али и у кружоку познатом под именом Blue Stocking Society (Друштво плавих чарапа), у коме се расправљало о бројним социјалним питањима и о положају жена.²³² У тај кружок су долазили, с времена на време, Џејмс Бити, Едмунд Берк, Дејвид Герик, Семјуел Џонсон, Елизабет Монтегју, леди Мери Монтегју (Lady Mary Wortley Montagu, 1689–1762), Хана Мор (Hanna More, 1745–1833), гроф Бат (1st Earl of Bath), Сер Џошуа Рејнолдс, Хорас Волпол, али и Ана Летиша Барболд.

Елизабет Картер сматрали су „најученијом дамом Енглеске”²³³ па није чудо што је била узор за Ану Летишу Барболд,²³⁴ као што је, уосталом, била узор и за чувену романсијерку XIX века Елизабет Гаскел, пре свега за њен роман *Кранфорд* (1851–1853). Значај ових жена у енглеском друштву најбоље дочарава слика Ричарда Семјуела из 1778. године,²³⁵ која приказује девет муза Велике Британије у храму Аполоновом, односно девет тада значајних жена британског друштва, чиме им се у ствари одаје највиша почаст. Девет енглеских дама – Елизабет Картер (прва слева), Анцелика

²³¹ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 25.

²³² Jeanine Dobbs, *The Blue-Stockings: Getting It Together*, *Frontiers*, A Journal of Women Studies, 1/3, Winter, 1976, 81–93; Anna Miegion, *Biographical Sketches of Principal Bluestocking Women*, *The Huntington Library Quarterly*, 65, 1/2, 2002, 25–37.

²³³ Priscilla Dorr, *Elizabeth Carter (1717–1806)*, *Tulsa Studies in Women’s Literature*, 5/1, Spring 1986, 138: “the most learned lady in England”.

²³⁴ William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, 225.

²³⁵ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 26.

Кауфман, Ана Летиша Барболд (дама која стоји до Елизабет Картер), Кетрин Меколеј (Catherine Macaulay, 1731–1791), Елизабет Монтегју, Елизабет Грифит (Elizabeth Griffith, 1727–1793), Хана Мор, Елизабет Ен Шеридан (Elizabeth Ann Sheridan, 1754–1792) и Шарлот Ленокс (Charlotte Lennox, 1720–1804) – насликане су као девет муза античке Грчке. Њихова римска одећа метафора је за Рим, а Рим је за Енглезе тога доба представљао место путовања јер је седиште високо развијене античке културе, коју је требало опонашати.

Оно што је овде такође занимљиво јесте велико пријатељство између Елизабет Картер и Семјуела Џонсона. Њихово пријатељство почивало је на интелектуалним и моралним принципима који су етички извори људске среће:

Their friendship continued as long as Johnson lived, and he always expressed the greatest esteem and regard for her. Notwithstanding the rudeness of his manners occasionally, even to women, I have frequently heard her say, that he never treated her but with civility, attention, and respect. Nor indeed is this surprising; for the winning gentleness and politeness of her conversation and address were such, as to disarm even brutality itself.²³⁶

Елизабет Картер и Семјуел Џонсон нису се много дописивали, али су се виђали сваки пут кад би Елизабет Картер долазила у Лондон. Џонсон је сматрао да је Елизабет Картер једна од највећих интелектуалки (и интелектуалаца) свога времена, у њој је он препознао таленат песникиње, преводиоца, есејисте и пријатеља, у њој видео свој женски пандан. И доиста, ниједан други писац XVIII века није могао да парира Семјуелу Џонсону – по литерарном дијапазону, по интензитету моралне визије – као Елизабет Картер: “no other eighteenth-century writer quite matches Dr. Johnson’s liter-

²³⁶ *Memoirs of the Life of Mrs. Elizabeth Carter, with a New Edition of her Poems, Some of Which Have Never Appeared Before; to Which are Added Some Miscellaneous Essays in Prose, together with Her Notes on the Bible, and Answers to Objections Concerning the Christian Religion. By the Rev. Montagu Pennington, M. A. [...]*, London: Printed for F. C. and J. Rivington, No. 62, St. Paul’s Church-Yard, 1807, 27.

ary range and intensity of moral vision”.²³⁷ Стога је сасвим разумљив утицај који је Семјуел Џонсон могао имати на Елизабет Картер.

Велико поштовање Семјуела Џонсона уживала је и Ана Летиша Барболд; о њој је он рекао:

Too much is expected from precocity, and too little performed. Miss [Aikin] was an instance of early cultivation, but in what did it terminate? In marrying a little Presbyterian parson, who keeps an infant boarding school, so that all her employment now is “To suckle fools and chronicle small beer.” She tells the children, “This is a cat and that is a dog, with four legs and a tail: see there! you are much better than a cat or a dog, for you can speak.” If I had bestowed such an education on a daughter, and had discovered that she thought of marrying such a fellow, I would have sent her to the Congress.²³⁸

Ана Летиша Барболд несумњиво је била под Џонсоновим утицајем, што потврђује пре свега прича “The Hill of Science. A Vision”. Ова прича више пута је прештампована у *Elegant Extracts: or, useful and entertaining Pieces of Poetry, Selected for the Improvement of Young Persons: being similar in Design to Elegant Extracts in Prose* Висисимуса Нокса, о коме је писала Вера Јаварек, и навела из којих је Ноксових списа Доситеј преузимао материјал за своја дела²³⁹ – доста управо из Ноксових *Elegant Extracts*.²⁴⁰ Нокс о Ани Летиши Барболд изриче ове речи хвале:

Gray and Mason will hardly be classed among the minor Poets. To speak indeed of living writers with freedom, is in general an invidious task. It is however happy, that the most impartial critic may concur with the world in praising a Glover, the Wartons, an Ansty, a Roberts, an Armstrong, and a Barbauld. These and several more would have shone with very

²³⁷ David Fairer, Christine Gerard, ed., *Eighteenth-century Poetry: An Annotated Anthology*, Second edition, Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2004, 280.

²³⁸ James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, vol. 6, London: John Murray, 1835, 28.

²³⁹ Vera Javarek, *Material from English Writers in the Mezimac of Dositej Obradović*, 432–434; Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију” Доситеја Обрадовића*, 472–474.

²⁴⁰ Vera Javarek, *Material from English Writers in the Mezimac of Dositej Obradović*, 432.

distinguished splendour, if they had not obscured the separate glory of each other, by the general lustre of their radiance.²⁴¹

Одмах по изласку издања у којем је прича “The Hill of Science. A Vision“, појавили су се позитивни прикази у бројним енглеским часописима, и сви су хвалили књижевно умеће Ане Летише Барболд.²⁴² Истицан је и став да је прича “The Hill of Science. A Vision” у стилу Семјуела Џонсона – о чему сведочи и текст из часописа *Westminster Magazine*:

The Public are not unacquainted with the elegant pens of these Literati. This volume consists of ten essays, specimens of which our Readers will find in our present, as well as our last number. While we willingly pay our tribute of applause to the chastity and correctness of these pieces, we cannot help confessing that the imitation of the style of other Writers is rather a blemish than a beauty in them. The utility of it does not appear; and the self-gratification arising from our being able to write like other people, is so temporary and fruitless, that it ought to be despised. The style of one essay is written in imitation of Dr. Johnson: but all styles have their faults; and we should act more prudently, at least, in correcting the blemishes of our own, than in copying those of another style.²⁴³

Сам Семјуел Џонсон похвалио је у том смислу Ану Летишу Барболд: Џонсонов биограф Џејмс Бозвел обавештава да је у разговору са Џонсоном поменуо како је Хју Блер (Hugh Blair, 1718–1800) – шкотски свештеник који је предавао реторику и књижевност на универзитету у Единбургу, и за чије говоре Вера Јаварек налази да су могли инспирисати неке одломке XII главе *Мезимца*, оне под називом „Шта ваља старији младим да казују“²⁴⁴ – у својим предавањима имитирао стил Семјуела Џонсона; на то је Џонсон

²⁴¹ *Essays Moral and Literary, by Vicesimus Knox, M. A., A New Edition in Two Volumes*, London: Printed for Charles Dilly, in The Poultry, 1782, II, 280.

²⁴² *The London Magazine: Or, Gentleman's Monthly Intelligencer, For November, 1773*, London: Printed for R. Baldwin, at No. 47, in Paternoster-Row, 559; *The Monthly Review; Or Literary Journal: From July to December, inclusive*; London: Printed for R. Griffiths, 1773, 663.

²⁴³ *Westminster Magazine, Or, The Pantheon of Taste, Containing A View of The History, Politics, Literature, Manners, Gallantry & Fashions of The Year*. London: Printed for W. Goldsmith, 1773, 1 November 1773, 663.

²⁴⁴ Vera Javarek, *Material from English Writers in the Mezimac of Dositej Obradović*, 433.

одговорио да се он никад не би тако изразио, и да имитатори његовог стила нису погодили како га треба опонашати, а да је у томе најбоље успела Ана Летиша Барболд јер је имитирала и емоције и стил:

I mentioned to him that Dr. Hugh Blair, in his lectures on rhetoric and belles-lettres, which I heard him deliver at Edinburgh, had animadverted on the Johnsonian style as too pompous; and attempted to imitate it, by giving a sentence of Addison in Spectator, No. 411, in the manner of Johnson. When treating of the utility of the pleasures of imagination in preserving us from vice, it is observed of those “who know not how to be idle and innocent”, that “their very first step out of business is into vice or folly”; which Dr. Blair supposed would have been expressed in The Rambler thus: “their very first step out of the regions of vacuity of business is into the perturbation of vice, or the vacuity of folly”. JOHNSON. “Sir, these are not the words I should have used. No, sir; the imitators of my style have not hit it. Miss Aikin has done it the best; for she has imitated the sentiment as well as the diction.”²⁴⁵

Ана Летиша Барболд доиста је опонашала Семјуела Џонсона: као што је у прози “On Romances: An Imitation”, из исте оне збирке из 1773. године у којој се налази и “The Hill of Science. A Vision”, опонашала и преузимала из Џонсонових есеја из часописа *The Rambler* (1750–1752), пре свега из есеја бр. 4 – тако и прича “The Hill of Science. A Vision” има свој узор у причи “The Vision of Theodore. The Hermit of Teneriffe, Found in His Cell” коју је Семјуел Џонсон објавио 1748. године.²⁴⁶ То је алегорија о васпитању која говори о пустињаку са Тенерифа који је једног дана одлучио да напусти место на којем је, у изгнанству, провео четрдесет осам година. Пустињак почне да се пење, умори се, заспи; пробуди га један човек и поведе на „визијско“ путовање до „Планине бивства“ (“The Mountain of Existence”). У подножју планине путнике води Невиност, да би их убрзо предала у руке Васпитању. Одатле могу сами да одаберу вођу – Разум или Религију. У једном тренутку, међутим, почну да их прате банде навика – то је група пигмејаца,

²⁴⁵ *The Life of Samuel Johnson, LL.D. By James Boswell, Esq. [...] Volume the Third*, Oxford: Publishing by William Pickering, London; and Talboys and Wheeler, Oxford, 1826, 155–156.

²⁴⁶ Вид.: *Appendix I*, [2]; о издањима приче вид.: William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, 113.

али сваки пут кад путник постане немаран, ти пигмејци могу да се увећају.

И на овај начин, дакле, посредно, преко Ане Летише Барболд, Доситеј је у српску књижевност пренео смисао и стил наратива Семјуела Џонсона. Ово је тим значајније ако се има у виду да је сам Џонсон (иако то многим проучаваоцима Џонсоновог дела није јасно) истицао да је ова визија његово најбоље дело,²⁴⁷ а чињеница је да је Доситеј претходно већ био превео две приповетке из часописа *The Rambler*: „Истина и прелест” и „Пут у један дан. Изображеније човеческога живота”, и при томе непосредно и прецизно назначио извор.

Уз то, прича Ане Летише Барболд “The Hill of Science. A Vision” и прича Семјуела Џонсона “The Vision of Theodore” додатно су значајне и за Доситеја и за српско просветитељство. Џонсон је ову своју причу први пут штампао 1748. у већ наведеном зборнику *The Preceptor*, у два тома, намењеном образовању младих, који је објавио Роберт Додсли. Моралном тону овога уџбеника допринео је пре свега предговор, који је такође написао Џонсон, али и “The Vision of Theodore”, алегорија о опасностима и врлинама навика,²⁴⁸ која је остављена за крај.

Са своје стране, пак, ова Џонсонова прича свој узор има у причи која се приписује грчком филозофу Кебесу из Тебе (ученику Филолаја, који је био уз Сократа), “The Picture of Human Life. Translated from the Greek of Cebes, a Disciple of Socrates”,²⁴⁹ коју је превео и анонимно објавио историчар и анегдотиста Џозеф Спенс (Joseph Spence, 1699–1768) у часопису који је такође издавао Роберт Додсли, *The Museum: or the Literary and Historical Register*, 20. јуна 1747 (33–46), а затим је, непотписана као и све друге приче, штампана у зборнику *The Preceptor* 1748. године, и то одмах после Џонсонове приче о визији пустињака Теодора, узору причи Ане Летише Барболд. Ова иста прича, додуше с извесним изме-

²⁴⁷ Lawrence I. Lipking, *Learning to Read Johnson: “The Vision of Theodore” and “The Vanity of Human Wishes”*, ELH, 43/43, Winter 1976, 517–537, 517–537; Catherine Neal Parke, *Samuel Johnson and Biographical Thinking*, Missouri: University of Missouri Press, 1991, 20.

²⁴⁸ Catherine Neal Parke, *Samuel Johnson and Biographical Thinking*, 9.

²⁴⁹ Вид.: *Appendix I*, [1].

нама, појавила се и међу делима Семјуела Џонсона, *The Works of Samuel Johnson*.²⁵⁰

С обзиром да Џонсонова прича, “The Vision of Theodore”, односно прича Ане Летише Барболд “The Hill of Science. A Vision”, као и Доситејев превод-прерада под називом „Гора вежества и истине”, потом прича Елизабет Картер “Religion and Superstition. A Vision”, те прича Џозефа Спенса, “The Picture of Human Life. Translated from the Greek of Cebes, a Disciple of Socrates”, али и Доситејева „Сновиденије Мудрога. О објављеној сили мечтанија” која је објављена у *Мезимицу* – припадају врсти визија или виденија у сну, значајно је у овом смислу и оно што је Џонсон у свом речнику (који је, како је напред наведено, промовисао лорд Честерфилд), забележио под одредницом „визија” – VISION: то је у ствари „сан”, односно „сан” доживљава човек који спава, а „визију” човек који је будан: “A dream. Something shewn in a dream. A dream happens to a sleeping, a vision may happen to a waking man. *Locke*.”²⁵¹ Џонсон је своје есеје-визије у сну сматрао озбиљним списима,²⁵² стога не чуди што су часописи *The Rambler*, *The Idler*, *The Spectator*, *The Tatler* и *The Adventurer* обиловали таквим есејима – обично комбинацијом књижевне критике и теорије, источњачких прича, епистоларне кратке прозе, алегорија и визија у сну.

²⁵⁰ *The Works of Samuel Johnson, LL.D., A New Edition, In Ten Volumes, vol. X, Miscellanies, Dedications, Letters, Prayers, Index*, London: Printed for G. Offor, Tower-Hill; J. Reid, Berwick; J. Finlay, Newcastle; W. Barnes, North Shields; J. Graham, Sunderland; G. Andrews, Durham; and J. Graham, Alnwick, 1818, 14–30.

²⁵¹ *A Dictionary of the English Language, in Which The Words Are Deduced from Their Originals, Explained in Their Different Meanings, And Authorized by The Names of The Writers in Whose Works They Are Found. By Samuel Johnson. Printed from Todd's Enlarged Quarto Edition with The Additions Lately Introduced by Chalmers And Others; Newly Revised And Corrected: to Which Is Prefixed Johnson's Grammar of The English Language, And Annexed A Glossary of Scottish Words And Phrases, Which Occur in The Romances and Poetical Works of Sir Walter Scott. In Two Volumes – vol. II*, Heidelberg: Published by Joseph Engelmann, 1828, 537; ун.: *The Temple of Virtue, A Dream. Published by James Fordyce, D. D. The Second Edition. [...]*, London: Printed for T. Cadell in the Strand, 1775. На насловној страни другог издања Фордајсовог дела налази се следећи текст: “In a dream, in a vision of the night, when deep sleep falleth upon men, in slumbering upon the bed; then he openeth the ears of men, and sealeth their instruction. Elihu.”

²⁵² Tracy Chevalier, ed., *Encyclopedia of the Essay*, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, 435.

Један од најбољих примера тих „визија у сну” XVIII века представља већ помињана Едисонова прича (коју је овај наводно пронашао у једном источњачком рукопису), а коју је Доситеј превео као „Виденије Мирсино”. О тој причи забелешку има и чувени романтичарски песник и критичар Семјуел Тејлор Колриџ: он каже, надовезујући се на Сведенборга: “*Vision of Mirza. Addison’s allegory of human life, in The Spectator No 159, in 1740 mentioned with the Tablet of Cebes and also Swedenborg’s De Coelo et Inferno.*”²⁵³ Ова белешка није случајна, она сведочи о занимању Колриџовом за „визије у сну” – што треба имати на уму и с обзиром на то да је прича Ане Летише Барболд, “*The Hill of Science. A Vision*” била извор за спис “*Lecture on Revealed Religion*” (мај 1795) Семјуела Тејлора Колриџа, који је, са извесним изменама, под називом “*Superstition, Religion, Atheism. An Allegoric Vision*”, он објавио и у листу *The Courier* 31. августа 1811. године.²⁵⁴

Семјуел Тејлор Колриџ дивео се Ани Летиши Барболд и овако о њој писао 1800. године:

The more I see of Mrs Barbauld the more I admire her – that wonderful *Propriety* of Mind! – She has great *acuteness*, very great – yet how steadily she keeps it within the bounds of practical Reason. This I almost envy as well as admire – My own Subtleties too often lead me into strange (tho’ God be praised) transient Out-of-the-way-nesses. Oft like a winged Spider, I am entangled in a new Spun web – but never fear for me, ’tis but the flutter of my wings – & off I am again!²⁵⁵

С друге стране, Ана Летиша Барболд храбрила је Колриџа у његовој књижевној делатности,²⁵⁶ све док она није искритиковала његову песму “*Rime of Ancient Mariner*” (1798): иако јој се диви, песма је без морала; оваква критика Ане Летише Барболд била израз

²⁵³ Kathleen Coburn, Merton Christensen, eds, *The Notebooks of Samuel Taylor Coleridge*, 4, 1819–1826, Notes, London: Routledge, 1989, 132.

²⁵⁴ Вид.: *Appendix I*, [5]; вид. и: David V. Erdman, ed., *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge. Essays on His Times. II*, London: Routledge & Kegan Paul, 1978, 262.

²⁵⁵ *Specimens of The Table Talk of The Late Samuel Coleridge, in Two Volumes*, London: John Murray, Albemarle Street, 1835, 578.

²⁵⁶ Felicity James, *Coleridge and the Unitarian Ladies*, *The Coleridge Bulletin: The Journal of the Friends of Coleridge*, New Series 28 (NS), Winter 2006 <http://www.friendsocoleridge.com/Coleridge-Bulletin.htm>.

њених унитаристичких убеђења и социјализма.²⁵⁷ Колриџ, који се касније дистанцирао од унитаризма, записао је о овоме, 30. маја 1830:

Mrs. Barbauld once told me that she admired the Ancient Mariner very much, but that there were two faults in it, – it was improbable, and had no moral. As for the probability, I owned that that might admit some question; but as to the want of a moral, I told her that in my own judgment the poem had too much; and that the only, or chief fault, if I might say so, was the obtrusion of the moral sentiment so openly on the reader as a principle or cause of action in a work of such pure imagination. It ought to have had no more moral than the Arabian Nights tale of the merchant’s sitting down to eat dates by the side of a well, and throwing the shells aside, and lo ! a genie starts up, and says he *must* kill the aforesaid merchant, *because* one of the date shells had, it seems, put out the eye of the genie’s son.²⁵⁸

Ана Летиша Барболд и Семјуел Тејлор Колриџ срели су се први пут августа 1797. године, кад је Колриџ, који је тада био дубоко заинтересован за унитаризам и држао унитаристичке проповеди, пешке прешао 40 миља да би је видео,²⁵⁹ тим поводом је Ана Летиша Барболд написала песму у јампском пентаметру “То Mr C[olerid]е”, коју није објављивала све до 7. априла 1799. године, када се појавила у часопису *Monthly Magazine*,²⁶⁰ мада се до тада већ читала у рукопису. У овој песми песникиња замишља Колриџа који се као ходочасник пење уз „гору вежества“ – “hill of science” (што се види већ из прве строфе), али упозорава да мора да се пази „заплетених лавирината” (“tangles mazes”) и „чудних чаролија” (“strange enchantments”):

²⁵⁷ Хришћанска доктрина која има своје порекло у делу италијанског мислиоца и реформатора Фауста Сочина (Fausto Socino / Faustus Socinus, 1539–1604).

²⁵⁸ *Specimens of The Table Talk of The Late Samuel Coleridge, in Two Volumes*, 156; Henry Morley, *Table Talk of Samuel Taylor Coleridge and The Rime of the Ancient Mariner; Christobel, & c.*, New York: Routledge, 1884, 320.

²⁵⁹ William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, ix.

²⁶⁰ Anna Laetitia Barbauld, *To Mr C[olerid]e*, *Monthly Magazine*, 7. 4. 1799, 231–232.

Midway the hill of science, after steep
And rugged paths that tire the unpracticed feet,
A grove extends; in tangled mazes wrought,
And filled with strange enchantment: – dubious shapes
Flit through dim glades, and lure the eager foot
Of youthful ardour to eternal chase.
Dreams hang on every leaf: unearthly forms
Glide through the gloom; and mystic visions swim
Before the cheated sense. Athwart the mists,
Far into vacant space, huge shadows stretch
And seem realities; while things of life,
Obvious to sight and touch, all glowing round,
Fade into the hue of shadows – Scruples here,
With filmy net, most like the autumnal webs
Of floating gossamer, arrest the foot
Of generous enterprise; and palsy hope
And fair ambition with the chilling touch
Of sickly hesitation, and blank fear.
Nor seldom Indolence these lawns among,
Fixes her turf-built seat; and wears the garb
Of deep philosophy, and museful sits,
In dreamy twilight of the vacant mind,
Soothed by the whispering shade; for soothing soft
The shades; and vistas lengthening into air,
With moonbeam rainbows tinted. – Here each mind
Of finer mould, acute and delicate,
In its high progress to eternal truth
Rests for a space, in fairy bowers entranced;
And loves the softened light and tender gloom;
And, pampered with most unsubstantial food,
Looks down indignant on the grosser world,
And matter's cumbrous shapings. Youth beloved
Of science – of the muse beloved, – not here,
Not in the maze of metaphysic lore,
Build thou thy place of resting! lightly tread
The dangerous ground, on noble aims intent;
And be this Circe of the studious cell
Enjoyed, but still subservient. Active scenes
Shall soon with healthful spirit brace thy mind:
And fair exertion, for bright fame sustained,
For friends, for country, chase each spleen-fed fog
That blots the wide creation –
Now heaven conduct thee with a parent's love!

Барболдова двоструко саветује Колрица: како с ауторске, тако и са религиозне тачке гледишта: упозорава га да не напушта рационализам науке зарад мистицизма и апстрактне филозофије.

Ова песма стоји у оквирима унитаризационе и дисентерске дебате о улози књижевности у спровођењу промена у друштву.²⁶¹ Не чуди зато што се песма појавила у часопису *Monthly Magazine*, који је покренуо брат Ане Летише Барболд, с обзиром да су у њему често објављиване дебате сличнога типа. А „гора вежества”, која се помиње у првом стиху песме, јесте у суштини она иста која се помиње у причи Ане Латише Барболд “The Hill of Science. A Vision”, која је Семјуела Тејлора Колрица подстакла да напише своју „Алегоричку визију”, а Доситеја да је представи српским читаоцима.

Ако Павле Поповић тврди, у вези са приповеткама „Истина и прелест” и „Пут у један дан” – иако критикује Доситејев превод – да „Нашем филозофу служи на част што је превео ове две приповетке, које је написао Џонсон, које су преводиле царице, а које су иначе лепе. То је, уосталом, први наш превод из овог енглеског моралиста”,²⁶² онда се то исто може рећи и о Ани Летиши Барболд, тим пре ако се има на уму да је Ана Летиша Барболд опонашала Семјуела Џонсона док је, с друге стране, била подстицај књижевној делатности Семјуела Тејлора Колрица.

Треба имати на уму још једну чињеницу: Доситеј у своме преводу-преради наслову додаје реч „истина”, и то можда није случајно. Како каже Јован Деретић: „Као типичан дидактички писац који хоће да буде учитељ народа, Доситеј настоји да моралне истине скривене у причи извуче из ње, да их што подробније и на што приступачнији начин објасни како би их учинио схватљивим сваком читаоцу.”²⁶³ Чињеница је, такође, да је концепт истине био фундаменталан за шкотске просветитеље. У овом смислу важно место припада Џејмсу Битију,²⁶⁴ значајаном пре свега по томе што се – својим делом о природи и непроменљивости истине, *Essay on*

²⁶¹ Lisa Vargo, *The Case of Anna Laetitia Barbauld's "To Mr C[olerid]ge"*, *The Charles Lamb New Series*, 102, April 1998, 58.

²⁶² Павле Поповић, *О Собранију Доситија Обрадовића*, 66.

²⁶³ Јован Деретић, *Поетика српске књижевности*, Београд: „Филип Вишњић”, 1997, 172.

²⁶⁴ Вид.: Ronnie Young, *James Beattie and the Progress of Genius in the Aberdeen Enlightenment*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 36/2, 2013, 245–261.

---

the Nature and Immutability of Truth, in Opposition to Sophistry and Scepticism (1770) – супротставио скептицизму Дејвида Хјума, делом у коме, осим о истини, говори и о појму *common sense*, који треба применити у свим аспектима живота. Бити се слагао с идејама Елизабет Картер, а с њим се у много чему слагала и Ана Летиша Барболд. Бити је најме истицао да увек треба имати на уму Џонсонов предговор издању Шекспирових дела из 1765. године, где се каже да је сврха писања – васпитавање: “The end of writing is to instruct; the end of poetry is to instruct by pleasing.”²⁶⁵

---

²⁶⁵ *Mr. Johnson's Preface to This Edition of Shakespear's Plays*, London: Printed for J. and R. Tonson, H. Woodfall, J. Rivington, R. Baldwin, L. Hawes, Clark and Collins, T. Longman, W. Johnston, T. Caslon, C. Corbet, T. Lownds, and the Executors of B. Dodd, 1765, xiv.

4.

Јужнословенски „мудрољупци”

Нису, међутим, српски и други јужнословенски просветитељи могли знати колико је истине било у тзв. „Лорду Честерфилду” или „Индијском филозофу”, делу које је деценијама стајало у врху европске књижевне моде, и било преведено на бројне језике. Чињеница је да су они и на овај начин, представљајући „Лорда Честерфилда” српским и другим јужнословенским читаоцима, *volens nolens*, у потрази за мудрошћу и васпитним садржајем пратили европске културне токове, па, као и многи пре њих али и после њих, постали „жртве” замке једне од најзнаменитијих књижевних мистификација прошлих векова. Превод овога дела био је јужнословенски феномен, и зато све примере треба посматрати у компаративном односу.²⁶⁶

У својој студији о *Животу и књижевном раду Павла Соларића* Никола Андрић каже да је једно „poznato djelo” лорда Честерфилда „doživjelo nešto što nije doživljavalo nijedno strano djelo. U razmaku od 24 godine naime prevedeno je triput, i to – u tri dijalekta: na slavenosrpski, slavonski i kajkavski.”²⁶⁷ Три превода о којима је реч су следећа:

[Павао Соларич], МУДРОЛЮБАЦ ИНДИЈСКИ, | ЛИБО | ИСКУССТВО ЦАСТЛИВО ЖИВИТИ | У ДРУЖЕСТВУ. | СОДРЖАЩЕССЕ У МАЛЕНОМ ЧИСЛУ ЧИ- | СТЃЙТИ ПОУЧЕНІЯ НАРАВОСЛОВІЯ; | СОДЃВЕННИ ЭДНИМ ДРЕВНИМ | БРАМИНОМ. | У ВЕНЕЦИИ. | ПРИ ПАНИ ТЕОДОСИЈУ. | 1809.

---

²⁶⁶ Persida Lazarević Di Giacomo, *Indianski mudroznanc (1825) i Indianzki mudroznancz (1833) u jednoj veoma uspešnoj evropskoj književnoj mistifikaciji*, *Croatica et Slavica Iadertina*, VII/1, 2011, 53–81.

²⁶⁷ Nikola Andrić, *Život i književni rad Pavla Solarića*, 143 [41].

INDIANSKI MUDROZNANAC, | ILLITI | NACSIN I VISHTINA
 | KAKO CSOVIK NA SVITU XIVITI MORA, | DA BOGU
 UGODITI, OPSHTINI HASNO- | VIT, I SRICHAN BITI MORE; |
 S' NADOMETKOM | NIKOJIH PRIRICSJAH I CHUDOREDNIH
 NAUKAH | PRIMUDROG' KATONA, | PO | GOSP. MARTINU
 PUSTAICHU, | SLAVNE BRODSKE REGEMENTE MAJORU IZ
 NIMACS- | KOGA U SLAVINSKI JEZIK PRINESHEN; | POTLAM
 PAKO | PO | MARINU JAICHU | REDA S. O. FRANCESHKA,
 DERXAVE KAPISTRANSKE SVETOG | BOGOSLOVJA
 SHTIOCU, S'DOPUSTJENJEM STARESHINAH NA | SVITLO
 IZDAN. | U BUDIMU, | PRITISKANO SLOVIMA KRALJEVSKE
 MUDROUCSNE | SKUPSHTINE. | 1825.

INDIANZKI MUDROZNANECZ, | ILI: | NACHIN | KAK
 CHLOVEK VU DRUSTVU LYUDIH | SZRECHEN BITI MORE. |
 KRATKA NEKOJA NA KREPOZT ZPADAJUCHA RA- | ZUMNA
 IZRECHENYA, | KOJA JE NEKOI | ZTARI BRAKMAN | POPISZANA
 OZTAVIL | ODOVUD | NA VNOGE VUCHENEH NARODOV
 JEZIKE VE ZDA PAKO NA | HORVATZKI JEZIK PRENSESHEN | PO
 | JOSEFU MARICHU, | KL. B. Z. | 1833. | *Vu Zagrebu*, | PRITIZKANO
 PRI FERENCZU SUPPAN.

До сада се сматрало да је изворник ових превода дело већ поменутог енглеског државника и писца лорда Честерфилда. У вези с изворником, Никола Андрић истиче:

Као неки афористички извадак из Chesterfieldovih odgojnih knjiga izašla je u Dresdenu god. 1798. francuska knjiga "L'art de vivre heureux dans la société", која је god. 1801. u Münchenu prevedena na njemački pod imenom "Die Kunst uner [sic!] den Menschen glücklich zu leben". U ovoj knjizi ima da se traži uzorak, po kojemu su prevadjani naši „Mudroljupci". Kako је došlo do toga, da su sva tri našа prevodioca stavila na *prvo* mjesto natpisne strane baš ime „Mudroljubac indijski", na to nisam mogao da dođem, jer ne poznajem nijednu strānu ediciju Chesterfieldova ovoga djela, koja bi kao uzorak našim prevadačima nosila natpis "Der indische Philosoph" ili "Le philosophe indien".²⁶⁸

²⁶⁸ *Ibidem*.

И додаје: „Dokaz dakle, da je i u njemačkom postojala neka edicija, koja je pored naslova 'Die Kunst unter den Menschen glücklich zu leben' morala na prvom mjestu imati neki glavni natpis 'Der indische Philosoph'.”²⁶⁹ Никола Андрић такође наглашава да је нетачна напомена Шиме Љубића у II књизи *Огледала књижевности повиести југославианске* (1869), који под одредницом „MARIĆ JOSIP” наводи следеће: „preveo je iz slavonskoga izgovora na horvatski: *Indianski mudroznanac iliti način, kak človek vu društvu ljudih srećen biti more*, od M. Pustaića, u Zagr. 1833.12.”²⁷⁰

Јован Скерлић рекао је, 1914, о Соларићевом *Мудрољупцу* да је то „превод чувеног етичког дела лорда Честерфилда које је превеђено на све живе језике”.²⁷¹ А у *Прегледу књижевног рада Срба у Хрватској* Станко Кораћ наводи да је године „1809. Соларић [...] објавио филозофско дјело *Мудрољубацъ индијски* од Ст. Честерфилда, па је тиме први наш писац који нашу публику упознаје са индијском филозофијом, те тако прекорачује границе европског културног круга”.²⁷² И Мирјана Д. Стефановић, у одредници о Павлу Соларићу, у *Лексикону српског просветитељства*, наводи да је Соларић превео и „*Мудрољубец индијски* (Венеција 1809), с француског превода Филипа Честерфилда”.²⁷³ Занимљиво је шта Вера Јаварек каже у вези с „Огледима преведеним са енглеског у 'Собранију' Доситеја Обрадовића”: „[...] XI поглавље, састављено од морално поучних изрека, за које је Обрадовић посуђивао из Честерфилдовога дела *Економија људског живота (Economy of Human Life)* и других енглеских дела”.²⁷⁴

У *Повијести хрватске књижевности* Миховил Комбол наводи следеће:

²⁶⁹ *Ivi*, 145 [43].

²⁷⁰ Šime Ljubić, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, II, Риeчки: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869, 537.

²⁷¹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 109.

²⁷² Станко Кораћ, *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1987, 88.

²⁷³ Мирјана Д. Стефановић, *Лексикон српског просветитељства*, 288.

²⁷⁴ Вера Јаварек, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију” Доситеја Обрадовића*, 487; уп.: Vera Javarek, *English Material in the “Mezimac”*, 432; Јелена Шаулић, „Белешке и објашњења”, 627.

Reljkovićeve predaje žive i dalje, i prevodioci biraju najradije odgojno-moralne spise kao *Indijanski mudroznanac* Josipa Chesterfielda, niz članaka o vrlinama i manama s uputama u moralan i koristan život, što ih je 1813. preveo s njemačkog umirovljeni major brodske regimente Martin Pustačić, a izdao Marijan Jaić u Budimu 1825, dodavši nevelikoj knjižici još i Nauke primudroga Katona u stihovima, koji su, prevedeni s latinskoga, već 1763. bili tiskani u Grazu.²⁷⁵

Здравка Матишић у свом магистарском раду *Pancatantra* (Загреб 1974), а у вези с напред наведеним делом Матије Антуна Рељковића, *Chudoredne pripovidke Pilpaj Bramine indianskog mudroznanca iliti vladanje velikih i malih, i nauk politicsan y moralski od Pilpaj Bramine philosopha indianskoga*, каже:

U arapskoj se preradi (Pañcatantre) javlja kao pripovjedač brahmanski mudrac i tako se slava o mudrosti indijskih brahmana zarana počela širiti Evropom. Svojevrsan vrhunac te slave predstavlja pojava evropskih djela natopljenih kršćanskim naukom za koje se, da im se važnost i autoritet učvrste, tvrdi da su ih sastavili indijski mudraci brahmani (str. 311). Knjižica takva kršćanski didaktičkog sadržaja i lažnog autorstva pojavila se i u hrvatskoj književnosti: Indijanski mudroznanec [...] po Jozefu Mariću [...]. U predgovoru tobožnji prevodilac s kineskog na engleski daje dosta podataka o Tibetu pričajući kako su Kinezi to indijsko djelo pronašli u Tibetu gdje se u Lhasi čuva original.²⁷⁶

Фрањо Емануел Хошко, у студији *Маријан Јаић, обновитељ међу препородитељима* говори следеће:

U tom razdoblju profesorskog djelovanja priredio je [Jaić] za tisak prijevod Martina Pustačića, majora Brodske pukovnije, knjige Indijanski mudroznanac illiti nacsin i vishtina kako csovic na svitu xiviti mora Mylorda Chesterfielda (Budim, 1825), i to zajedno sa Naukom mudroga Katona koji je preveo nepoznati prevodilac.²⁷⁷

²⁷⁵ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 1961, 414.

²⁷⁶ Здравка Матишић, [*Pancatantra*], Zagreb, 1974, 359 (y: Suzana Marjanić, *Poetika kršćanskog i brahmanskog „Nauka političkog i moralskog od Pilpaj Bramine, filozofa indijanskoga”* (u prijevodu) *Matije Antuna Reljkovića*, 185).

²⁷⁷ Franjo Emanuel Hoško, *Marijan Jaić obnovitelj među препородитeljima*, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1996, 14.

Хошко потом наводи да је ово превод с немачког језика списа лорда Честерфилда, и сматра да је он истога типа као и Јаићева педагошко-морална упутства, *Uprave svitovno-chiudoredne za druxevno xivljenje upravno urediti*, која су остала у рукопису:

Ovo je istovrsna literatura kao i Jaićeve rukopisne Upute. Oba su spisa moralna pouka, usredotočena na oduševljavanje za moralno zauzeto življenje, bogato krepostima. Značajka tih spisa jest u naglašavanju naravne zasnovanosti kršćanskog morala. Spisi, naime, ocrtavaju idealni moralni lik čovjeka, ali ga ne obrazlažu evanđeljem niti kršćanskim vjerskim istinama. Ne bi bilo opravdano nazvati ove tekstove nastojanjem oko naravnog morala, ali treba istaknuti da su oni jasan pokušaj da se isključivo racionalnim obrazloženjima opravdaju kršćanski moralni ideali.²⁷⁸

О „Индијанском мудрознанцу” у хрватској књижевности”²⁷⁹ подробно је писао Мијо Кораде; он славонски и кајкавски превод сагледава у оквиру ширења интересовања Хрвата за источне културе и цивилизације. За славонски превод каже да је занимљиво да након Рељковићевих *Приповедака Пилпај Брамине* „ponovno jedan časnik prevodi takvo djelo iz baštine starih azijskih kultura”.²⁸⁰ У вези са структуром и садржајем дела Кораде каже да „Sam tekst Mudroznanca tematski je i strukturalno točno određen” и да

Mudroznanac nije obična zbirka nepovezanih maksima ili mudrih izreka, nego tematski zaokruženo poučno djelo koje kratkim i sažetim odlomcima, zbijenim rečenicama i stilom podsjeća na Knjigu mudrosti, Propovjednika i druge mudrosne knjige Staroga zavjeta. Što se sadržaja tiče, uočljiva je sličnost s pravilima i principima prisutnim u filozofijama i religijama Dalekog istoka [...].²⁸¹

Кораде затим пише о „Autorima i raširenosti ‘Mudroznanca’ u Evropi” и наводи да је у Енглеској средином XVIII столећа изашла књига под насловом (*The Economy of Human Life*), која је била популарна и издавана у Европи, превођена на бројне европске језике, а најраширенија била у Немачкој, где се појавило „na desetke izdanja

²⁷⁸ *Ivi*, 167–168.

²⁷⁹ Мијо Кораде, „*Indijanski mudroznanac*” у *hrvatskoj književnosti*, у: *Dani hvarskog kazališta. Hrvatska književnost uoči preporoda*, sv. XXIII, ured. Nikola Batušić i dr., Split: Književni krug, 1997, 384–396.

²⁸⁰ *Ivi*, 387.

²⁸¹ *Ivi*, 389.

u njemačkom prijevodu ili na engleskom originalu, pod različitim naslovima, u Leipzigu, Hamburgu, Berlinu i drugim gradovima”.²⁸²

У вези с ауторством дела Кораде истиче:

Djelo se u svim varijantama i pod različitim naslovima te raznim prijevodima u to vrijeme pripisivalo poznatom engleskom piscu i političaru lordu Chesterfieldu. Isto tako mu pripisuju djelo i ugledni engleski biografi 20. stoljeća. Donekle su to uvjerenje pokolebali neki američki autori koji su djelo pripisivali engleskom pjesniku i publicisti Robertu Dodsleyju. Dilema nije do danas potpuno riješena, ali velika je vjerojatnost da ga je objavio Chesterfield, jer je bilo rašireno i prevedeno na mnoge jezike još za njegova života. S druge strane, Chesterfield nije ni druga svoja djela potpisivao, pa nije čudno da nije stavio potpis ni na ovo koje uostalom nije njegov rad, nego je mogao biti samo priređivač [...].

На крају каже: „Оčито је да је часник Pustaić преводио из нјемаčkog предлошка, који је имао исти наслов као и прво енглеско издање, док је Јајић наишао на неко касније нјемачко издање, с већ промијенjenim насловом, али у тексту није нашао неке разлике.”²⁸³

Дуња Фалишевац тврди, како у вези са ауторством тако и са садржајем дела:

Već na kraju opisivana razdoblja, godine 1813. major brodske graničarske regimente Martin Pustaić s njemačkoga je preveo djelo *Letters to his Son Philipa Dormera Stanhopea, earla od Chesterfielda*, u kojem engleski pisac u obliku pisama daje niz savjeta i pouka za život svojem sinu. Rukopis Pustaićeva prijevoda pod naslovom „Meštria uljudnoga življenja” izdao je poslije prevoditeljeve smrti M. Jajić s naslovom *Indijanski mudroznanc i liti način i viština kako čovik na svitu živiti mora, da Bogu ugoditi, opštini hasnovit, i srećan biti more* (Budim 1825.), s dodatkom Katonovih mudrih izreka. Englesko epistolarno-didaktičko djelo, napisano u duhu engleskog racionalizma i empirizma, koje tumači strategiju društvenog uspjeha i zagovara važnost znanja stečena spoznajom, djelo u kojem se nižu očevi savjeti sinu, ali i drugim adresatima, Martin je Pustaić preveo ne samo na drugi jezik, nego i na drugačiji svjetonazor, na drugačiji kulturni kod: od racionalističkog i empirističkog djela koje zagovara filozofiju samoljublja i cinizma, stvorio je slavonski prevoditelj moralističko djelo u duhu kršćanske etike, a kategoriju uspjeha

²⁸² *Ivi*, 390.

²⁸³ *Ivi*, 391.

prekodirao na kršćanske pouke o ljubavi prema drugom, o Bogu kao jedinom dobru na svijetu, o čednosti, „kriposnom naslidovanju” i slično. Međutim, u djelo, podijeljeno po poglavljima prema predmetu o kojem se raspravlja, uveo je Pustaić i paragrafe u kojima se govori o nekim aspektima čovjekova bića o kojima se do tada nije govorilo ni raspravljalo u hrvatskoj književnosti: govori on tako o „zadovoljnosti”, o „razložnosti”, o ufanju i strahu, o veselju i žalosti, ljutini, „požalenju” i slično, svjedočeći da je i u slavonsku kulturu prodrlo novo razumijevanje čovjekova bića. Osim toga u djelu se raspravlja i o nekim bitnim pitanjima društvenog i političkog života – o obitelji, gospodarima i slugama, o pravici i pravednosti, o vladaru i „podložnicima” itd., s mnogo širine i u duhu prosvijećena apsolutizma. *Indianski mudroznanać* preveden je razumljivom, tečnom i lijepom retorički ukrašenom prozom.²⁸⁴

У *Лексикону хрватских писаца*, у одредници о Марину Пустаићу, Милован Татарин, говори слично:

Godine 1813. preveo je s njemačkog knjigu *Letters to his Son* engleskog pisca Philipa Dormera Stanhopea, earla od Chesterfielda (1694–1773). Prijevod je tiskan posle Pustaićeve smrti. Izdao ga je u Budimu 1825. Marijan Jaić. Pustaićev naslov *Meštija uljudnog življenja* Jaić je promijenio u *Indijanski mudroznanać*, tj. djelu je dao naslov njemačkoga prijevoda koji je Pustaiću poslužio kao predložak. U dodatku knjige nalaze se *Nikoja priričja i čudoredni nauci primudrog Katona* (Graz, 1763). Chesterfieldovo djelo, čiji prijevod označava početke proze u sjevernoj Hrvatskoj, P. je prilagodio svojem vremenu i prostoru: od racionalističkog i empirističkog djela koje zagovara filozofiju samoljublja i cinizma, stvorio je slavonski prevoditelj moralističko djelo u duhu kršćanske etike, a kategoriju uspjeha prekodirao na kršćanske poruke o ljubavi prema drugom, o Bogu kao jedinom dobru na svijetu.²⁸⁵

Мартин Беречић, пак, у вези са физиократским преводом Адама Тадије Благојевића, *Khinki nikoi Kokhinkhinezianski Dogagjai drugima Zemljam hasnoviti* (1771), те са преводима Александра

²⁸⁴ Dunja Fališevac, *Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici*, Split: Književni krug, 1997, 251.

²⁸⁵ *Leksikon hrvatskih pisaca*, ured. Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Zagreb: Školska knjiga, 2000, 602.

Томиковића и Антуна Нађа, каже да издање Пустаић–Јаић представља дидактично-епистоларни превод.²⁸⁶

Дуња Фалишевац у својој каснијој студији о поетичким и идеолошким аспектима хрватске епике понавља готово у целини свој ранији став:

Nastavljajući Relkovićevu i Blagojevićevu tradiciju prevođenja djela s temama i motivima istočnjačke mudrosti, godine 1813. major brodske graničarske regimente Martin Pustaić s njemačkoga je preveo djelo koje je naslovio *Meštريا uljudnoga življenja*. Budući da je prijevod ostao u rukopisu, nakon prevoditeljeve smrti preuredio ga je i izdao franjevac Marijan Jaić s naslovom *Indijanski mudroznanac iliti način i viština kako čovik na svitu živiti mora, da Bogu ugodii, opštini hasnovit, i srićan biti more* (Budim 1825), a djelu je dodao Katonove mudre izreke. U predgovoru Jaić objašnjava da je riječ o djelu koje je na engleskom jeziku napisao Philip Dormer Stanhope earl de Chesterfield (1694–1773), ugledni engleski političar i pisac brojnih djela moralnog, političkog i pedagoškog sadržaja.

Indijanski mudroznanac tematski je zaokruženo moralističko djelo, oblikovano u kratke i sažete odlomke koji na nov način govore o čovjeku, njegovu dostojanstvu, dužnostima prema samome sebi, o čovjekovim osjećajima, obitelji, dužnostima žene, o rodbinskim odnosima, o čovjekovu položaju u odnosu na vlastiti stalež, društvenim dužnostima, ljudskim slabostima i čovjekovu okruženju. [...] Istodobno, djelo po sve-tonazoru ne izlazi iz okvira kršćanskog morala [...]. Međutim, djelo ne nosi samo kršćansko-moralistička obeležja nego i iz nove vizure sagledava čovjeka: u djelu se, naime, govori o nekim aspektima čovjekova bića o kojima se dotada nije govorilo ni raspravljalo u hrvatskoj književnosti. [...] Osim toga u djelu se raspravlja i o nekim bitnim pitanjima društvenog i političkog života – o obitelji, gospodarima i slugama, o pravici i pravednosti, o vladaru i „podložnicima” itd., s mnogo širine i u duhu prosvijećenog apsolutizma.²⁸⁷

Фрањо Емануел Хошко, пак, на другом месту, у белешци о Маријану Јаићу наводи само да је штампао више дела, између осталог и: *Indianski mudroznanac illiti nacsin i vishtina kako csovic na*

²⁸⁶ Martin Berečić, „*Khinki*” – *prijevodna epizoda hrvatskog prosvjetiteljstva*, Studia Slavica Savarensia, 1–2, 2002, 280.

²⁸⁷ Dunja Fališevac, *Kaliopin vrt II. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*, Split: Književni krug, 2003, 155–156.

svitu xiviti mora Mylorda Chesterfielda (Будим 1825) и *Nauk mudroga Katona* (Будим 1825).²⁸⁸

О преводу Јосипа Марића, *Лексикон хрватских писаца*, осим наслова дела, не доноси никакав податак. О овом делу, међутим, пише Мијо Кораде у већ поменутом чланку. Он упоређује датум који се појављује у писму „перознатог енглеског господина анонимном грофу у Енглеској” с енглеским издањем, и коментарише: „Vjerojatno je tijekom kasnijih izdanja nastala pomutnja u godinama. Bez obzira na takvu i slične nelogičnosti, pismo nam otkriva podrijetlo i nastanak tog poučnog djela.”²⁸⁹ Затим каже: „О вјеродостојности читаве приче из писма као и о подријетлу тог старог списа претпостављам да ће оријенталисти дати више свјетла, док се оvdје ограничавам само на неколико познатих чињеница.”²⁹⁰ Кораде потом истиче да су се „сва тројца, тј. Марић, Пустаић и Јаић, служили различитим њемачким предлошцима”.²⁹¹

У закључку Мијо Кораде каже да је у свом чланку

prije svega želio podsetiti na veze s istočnim kulturama u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. Zato sam u uvodnom dijelu priložio glavne elemente ranijih tragova i veza Hrvata s azijskim narodima i kulturama. Prosvjetiteljske težnje u Europi uključuju povezanost i otvorenost prema Istoku, a te ideje u nas prvi donosi slavonski prosvjetitelj Antun Matija Relković. Isto tako iz kruga slavonskih časnika dolazi Martin Pustačić koji prvi prevodi u Europi vrlo popularan starinski tekst s Istoka, nazivan „Umijeće ljudskog života” ili „Indijanski mudroznanac”. [...] Osim toga, Marićev je prijevod prvi takve vrsti u kajkavskoj književnosti u koju unosi nova obzorja i tragove dalekih kultura.²⁹²

О Марићевом преводу говори и Дуња Фалишевац; она каже, позивајући се на наведени чланак Мија Корадеа:

Kao i u slavonskoj, i u kajkavskoj je sredini preveden *Indijanski mudroznanec*: preveo ga je Josip Marić i objavio s naslovom *Indijanski mudroznanec ili način kak človek u društvu ljudih srećen biti more* 1833. godine u Zagrebu. Tekst Mudroznanca u Marićevu je prijevodu kraći

²⁸⁸ Franjo Emanuel Hoško, *Franjevci u Slavoniji i podunavlju u vremenu kasnog jozefinizma*, Croatica Christiana Periodica, 55, 2005, 155–161.

²⁸⁹ Mijo Korade, „Indijanski mudroznanac” u hrvatskoj književnosti, 392.

²⁹⁰ *Ivi*, 184.

²⁹¹ *Ivi*, 394.

²⁹² *Ivi*, 394–395.

od Jaićeva izdanja i nije potpun; čini se da se Marić za prevođenje djela služio nekim drugim njemačkim predloškom, a ne onima kojima su se služili Pustaić i Jaić.²⁹³

Коментар Мија Корачеа преноси и Ивица Голец у чланку „Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807.–1883.) i Pavla Lebera (1844.–1919.)”²⁹⁴

Проучаваоци књижевности – и српски и хрватски – долазе у ствари до сличних закључака: изворник српског, славонског и кај-кавског *Индијанског мудрољупца / мудрознанца* јесте дело лорда Честерфилда, и углавном се везује за његова писма, тј. *Letters to His Son*, и то ни на који начин не доводе у сумњу, осим донекле ставове Мија Корачеа – донекле, јер Корачеа противречи себи кад установљује изворник и разматра питање ауторства. Никола Андрић је додуше опрезнији, не наводи наслов изворника, већ говори о извесном „познатом” Честерфилдовом васпитном делу, тј. о афористичком одломку, мада је више него очигледно да управо изворник буну Николу Андрића. Буну га и наслов дела: пита се како то да су сва тројица превели наслов као *Индијански мудрољубац / мудрознанац*. Јован Скерлић, Миховил Комбол, Станко Кораћ, Дуња Фалишевац и Миливој Татарин, пак, не сумњају да је оригинал васпитно дело лорда Честерфилда, *Letters to His Son*. Штавише, Дуња Фалишевац (а с њом и Миливој Татарин) чињеницу да садржај превода Мартина Пустайића не одговара делу *Letters to His Son* лорда Честерфилда објашњава и оправдава тиме да је Пустайић створио у суштини једно ново дело, да га је прилагодио духу свога времена, пребацио у другачији поглед на свет и културни код, и тиме увео нову тематику у славонску, тј. хрватску књижевност (по аналогији, то би се онда могло рећи и за српски превод и српску књижевност). Мија Кораче се, у суштини, највише приближио решењу, наговестио прави изворник, мада не делује баш уверено, па иако наводи име издавача Роберта Додслија, сматра да је аутор дела ипак лорд Честерфилд – а није се потписао јер на многа дела наводно није стављао потпис, па тако ни на ово – „које уосталом није његов рад” [sic!]. За Корачеа је пре свега битно да је у хрватску

²⁹³ Dunja Fališevac, *Kaliopin vrt II. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*, 169.

²⁹⁴ Ivica Golec, *Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807.–1883.) i Pavla Lebera (1844.–1919.)*, *Croatia Christiana Periodica*, 57, 2006, 164.

књижевност унесена наводно тематика источњачке књижевности, слично Станку Кораћу кад се говори о преводу Павла Соларића.

Ако се сва три превода упореде са делом лорда Честерфилда, на које се већина истраживача позива, види се да имају мало тога, односно скоро ништа заједничко. Честерфилдов спис *Letters to His Son* дело је типичног центлмена XVIII столећа; његово слободно понашање и његов *wit* несумњиво нису били одгојног типа, барем не у вези са садржајем српског, славонског и кајковског издања. Честерфилдова писма сину, штампана годину дана после његове смрти, представљају класично дело енглеске књижевности: тачније, 430 писама лорд је сину Филипу упутио у периоду 1737–1768 (његов син Филип Стенхоуп умро је 1768, што је проузроковало невероватан бол оцу), и у њима му давао савете, да од њега начини савршеног аристократу. Семјуел Џонсон, вођен можда и оном напред описаном огорченошћу због начина на који га је лорд Честерфилд третирао, о тим писмима је рекао да “they teach the morals of a whore, and the manners of a dancing-master”. Лорд Честерфилд, међутим, та писма није написао с намером да их објави. Занимљиво је да је друго издање, које је изашло 1775, носило следећи наслов: *Lord Chesterfield's Advice to his Son on Men and Manners, or a New System of Education in Which the Principles of Politeness, the Art of Acquiring a Knowledge of the World, with Every Instruction Necessary to Form a Man of Honour, Virtue, Taste, and Fashion, is Laid Down in a Plain, Easy, Familiar Manner. The Second Edition to Which is Now Added the Marchioness of Lambert's Advice to His Son.*

Чињеница је дакле да, како жанровски, тако и структурално и садржајно, ово Честерфилдово дело нема ничег заједничког са јужнословенским „мудрољупцима”. Честерфилдова писма и нису књижевно дело у суштини, као што то нису многа дела тога типа која су, у прошлости, састављале аристократе. Ради се о васпитавању, које је било истовремено префињено и бескрупулозно, заједно са уметношћу завођења и галантношћу, и које је као такво скандализовало пуританце XVIII века.

Нејасноћама у вези с ауторством допринеле су и тврдње самих преводаца. Тако Павле Соларић тврди: „Мудрољубац Индијски ест едно између дѣла Лорда Чистерфѣйлда, еднога од најболы и найученїи Писателя Англїе”, или пак Маријан Јаић, у предгово-

ру читаоцу: „Ovoje Dilce najpervo u englezkom jeziku, po mnjenju vridnih laudi, Mylord Chesterfield, jedan od najpoglavitijih englezkih pisaocah, napisao, i na svitlost dao, koje je posli u francuzki, talianski, i nimacski jezik od davna privedeno, i koje ti evo sada drag Shtioese u nashim dragim jeziku pridajem.”

А реч је у суштини о правој и веома успешној књижевној мистификацији, замци у коју су, као и остали писци и преводиоци широм Европе од друге половине XVIII па до почетка XX века, упали српски, славонски и кајкавски преводилац, па самим тим и тумачи српске и хрватске књижевности. Иако је Соларић имао француски предложак, а славонски и кајкавски превод немачки, како се тврди, дело које је послужило као изворник предлошцима српског, славонског и кајкавског превода јесте један у XVIII столећу чувени енглески спис и књижевна успешница:

THE | OECONOMY | OF | HUMAN LIFE. | Translated from an
Indian Manuscript, | written by an ancient BRAMIN. | To which is
prefixed | An Account of the Manner in which | the said Manuscript
was discover'd. | IN | A LETTER from an *English* Gentleman, |
now residing in *China*, to the Earl of ****. | LONDON. | Printed
for R. DODSLEY in Pall-Mall; | AND SOLD BY | M. COOPER, |
in *Pater-noster-Row*, 1751 [1750].²⁹⁵

Ово је дело штампано први пут анонимно, у новембру 1750. године, и убрзо је постало прави *best-seller* свога времена.²⁹⁶ Због чињенице да није било потписано, приписивано је разним ауторима, укључујући и државника и покровитеља уметности лорда Литлтона (George Lyttelton, 1st Baron Lyttelton 1709–1773), али најчешће се ипак приписивало лорду Честерфилду. Реч је, међутим, о веома успешној европској и светској књижевној мистификацији која је довела до бројних неспоразума али и до великог успеха. Доскора се, дакле, веровало, мада без икаквих, односно скоро ни-

²⁹⁵ Вид.: *Appendix II*, ил. бр. 27.

²⁹⁶ Ralph Straus, *Robert Dodsley, Poet, Publisher & Playwright*, 170: “In Nov. 1750, there appeared a small book of maxims under the title of *The Oeconomy of Human Life*, which rapidly, and, indeed, deservedly, took its place amongst the most important productions of the time.”

каких основа, да је аутор дела лорд Честерфилд.²⁹⁷ Сада се зна да је ово дело написао и објавио писац и издавач Роберт Додсли, као књижицу моралних савета извесног филозофа са Истока, а која је наводно поклон Великог ламе са Тибета. Нема ту никаквога стварног источњачког списа, ни брамана, ни индијског мудраца, или слично. Аутор дела, Роберт Додсли, осмислио је и тематику, и садржај, и структуру дела: као успешан издавач имао је осећај за трговину и за комерцијална издања, што је већ био доказао сарадњом са бројним чувеним енглеским писцима.

Ни сам Додсли ипак није очекивао такав успех.

Неколико чинилаца допринело је успешности овога дела код читалачке публике. Први се односи на наслов и поднаслов – они представљају оно што Жерар Женет дефинише као тематски и рематски наслов:²⁹⁸ комбинација наслова „Уметност људског живљења” и подналова „индијански рукопис старог брамина” – два су паратекстуална елемента која су се показала као врло ефикасно издавачко средство.

Друго: у новинама су се најпре појавила бројна обавештења и рекламе којима је најављиван излазак овог дела из штампе, и то је додатно, и унапред, повећало занимање публике за књигу. Тако у бр. 20, за новембар 1750. године, у листу *Gentlemen's Magazine* стоји да је књига “industriously attributed to a noble E. distinguished by his fine genius, and the elegance of his writings and speeches”. Доста касније ће се, у овом истом листу (у бр. 74, 18. октобра 1793) појавити коментар извесног “Mus in Angulo”, који експлицитно наводи Додслија као аутора:

I remember when worthy Robert Dodsley's “Oeconomy of Human Life” had also its Lyttelton and Chesterfield for reputed parents; that conjecture, however, is long since removed from uncertainty, and the excellent piece is given to its ingenious owner; who yet, if one may judge from the Bramin's lank figure in the frontispiece, had no objection to its being supposed to be the communication of Hagley's noble lord.

²⁹⁷ Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, 300: “based on no evidence whatsoever”; уп.: S. L. Gulich, *A Chesterfield Bibliography to 1800*, Charlottesville: University of Virginia Press, 1979, 209.

²⁹⁸ Gerard Genette, *Seuils*, Paris: Seuil, 1978.

У ствари, извор за овакав неспоразум и објашњење потоњег погрешног приписивања ауторства може се пронаћи у чланку о Додслију који се појавио у лексикону енглеских биографија, *Dictionary of National Biography* (1854), где је Вилијам Кремп (William Cramp) у рубрици Notes and Queries написао да нема сумње да је аутор дела лорд Честерфилд и нико други, јер је он својим ћутањем потврдио, тј. признао факат: “As regards the author of the first part, there is prima facie evidence that it could not have been written by any other person than Lord Chesterfield, for Lord Chesterfield by his silence tacitly admitted the fact.”²⁹⁹

Додсли је, истини за вољу, пре тога већ био сарађивао са лордом Честерфилдом – овај је вероватно аутор једне од хроника које је Додсли уврстио у збирку *Trifles*; уосталом, како је већ наведено, лорд Честерфилд доста је учинио и за Додслијево издање зборника-уџбеника *The Preceptor*.³⁰⁰ Међу Додслијевим пријатељима и покровитељима били су, осим лорда Честерфилда,³⁰¹ и Александер Поуп, Марк Ејкенсајд, леди Хертфорд (Lady Hertford), Џозеф Спенс, Вилијам Шенстон, Џорџ Литлтон, Семјуел Џонсон, Џејмс Грејнџер (James Grainger), Џон Хоксворт, Вилијам Мелмот (William Melmoth), Едвард Мор (Edward Moore), Томас Перси, Џозеф и

²⁹⁹ *Dictionary of National Biography*, 1st ser., 10, October 21st, 1854, London, Smith, Elder & Co, 318.

³⁰⁰ Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, 127.

³⁰¹ Додсли је лорда Честерфилда највероватније упознао још пре 1740. године, сасвим могуће преко Поупа или Литлтона, вид.: James E. Tierney, ed., *The Correspondence of Robert Dodsley 1733–1764*, 319: “RD’s acquaintance with Chesterfield (1694–1773) reaches back to his first days at Tully’s Head, if not earlier. In fact, Straus (p. 7) suggests that RD’s father might have been school teacher to some of the Stanhope family back in Mansfield. (RD does supply a report to Chesterfield on the latter’s godson at Mansfield in 1758. [...]) Perhaps RD had come to know Chesterfield through either Pope or Lyttelton, when the three notables were associated with the Opposition at Leicester House. The Earl’s patronage of RD is certified by 1739, when, as Straus recounts (p. 51), Chesterfield and Lyttelton offered bail when the bookseller had been confined to prison for issuing Paul Whitehead’s *Manners*. Chesterfield contributed poetry to RD’s short-lived Publick Register in 1741, no fewer than twenty-four pieces to RD’s *World* (1753–6), and early on was thought to have been the author of RD’s *The Oeconomy of Human Life* (1750). His two papers in *The World* praising Johnson’s *Dictionary* prompted Johnson’s famous letter to the Earl in 1755.”

Томас Вартон (Joseph and Thomas Warton), Хорас Волпол.³⁰² Уз њихову помоћ Додсли је успео да, средином XVIII века, постане чувен и успешан издавач.

Иако је XIX веку мистификација и даље била жива, и дело и даље приписивано лорду Честерфилду, многе чињенице ипак су упућивале на то да је аутор дела *The Oeconomy of Human Life* у ствари Роберт Додсли. После првог, многа издања у XVIII и бројна у XIX веку носила су Додслијево име као аутора – на пример, латинско издање из 1752. године (у преводу Гилберта Месија [Gilbert Massey]), које је објавила Мери Купер (Mary Cooper, ?–1761), у Лондону, а која је као књижар растурала прво издање: *Humanae vitae oeconomia: sive instituta ad formandos hominum mores. Primum Anglice a Roberto Dodsley conscripta*; или пак лондонско издање из 1817. године, које је носило наслов *The Economy of Human Life by Robert Dodsley*, чиме се ауторство експлицитно приписује Додслију. Издање из 1817. садржи и скицу о Додслијевом животу, *Sketch of the Life of Robert Dodsley*, у којој се наводи како је управо Роберт Додсли „оштроумни” и „скривени” аутор дела које је достигло велику популарност:

Robert Dodsley, the ingenious author of the “Economy of Human Life”, was born in the year 1703, at Mansfield, in the County of Nottingham. [...] In 1750, he was the concealed Author of a small work which had very great degree of celebrity. It was published under the title of “The Economy of Human Life, translated from an Indian manuscript, to which is prefixed an account of the manner in which the said manuscript was discovered, in a letter from an English gentleman, now residing in China, to the Earl of ****.”³⁰³

Аутор Додслијеве биографске белешке, извесни G. D., каже у вези с овом “pretended history of the said letter” да је Додслијево дело, осим захваљујући „апокрифном уводу”, добило на популарности и тиме што је госпођа Тереза Констанша Филипс (Teresa Constantia Philips, 1709–1765), енглеска куртизана и уцењивачица,

³⁰² Robert Dodsley, *Collection of Poems by Several Hands* (reprint of the edition of 1782), London: Routledge / Thoemmes Press, 1997, 143.

³⁰³ *The Economy of Human Life by Robert Dodsley*, London: Published by Suttaby, Evance & Fox, Stationers [...], and Baldwin, Cradock & Joy, 1817, iii, vi.

увећала неспоразум честитком лорду Честерфилду што је аутор „Целокупних људских [моралних] обавеза”:

This work was received with great approbation; for besides apocryphal introduction to the public, it derived an additional popularity from its being universally ascribed to the Earl of Chesterfield; a supposition which was strengthened by a letter that had been addressed to his Lordship, by Mrs. Teresa Constantia Philips, in which she had complimented him upon being the author of “The Whole Duty of Man”. Even the Monthly Reviewers were carried away by the general report [...].³⁰⁴

Џејмс Тирни извештава о део тако великог успеха Додслијевог дела приписује управо томе што се сматрало да је аутор лорд Честерфилд:

Dodsley opened the 1750s with a work of his own pen that proved immensely popular. The *Oeconomy of Human Life*. Translated from an Indian Manuscript, written by an Ancient Bramin earned some of its success because it was commonly thought to have been the work of Lord Chesterfield, an opinion that endured as late as Tedder’s entry on Dodsley in the *Dictionary of National Biography*.³⁰⁵

Тирни такође истиче да је Додсли означен као аутор дела *The Oeconomy of Human Life* у британском каталогу штампаних књига, *British Library (General) Catalogue of Printed Books*.

Ниједан издавач и приређивач дела лорда Честерфилда не помиње *The Oeconomy of Human Life* као лордово дело. Уосталом, и Хенријета Најт, леди Лаксбороу, чији је издавач био Додслијев брат Џејмс, пише Вилијему Шенстону у вези са лордом Честерфилдом 28. 1. 1751, дакле одмах по изласку другог дела књиге, и јасно каже да лорд није аутор те књиге: “*A propos to his Lordship; he is not the author of the Oeconomy of Human Life*”,³⁰⁶ као што уосталом тврди и сам Шенстон, пријатељ Додслијевог домаћина Џона Ливија.³⁰⁷

Наравно да су целокупном неспоразуму око ауторства допринели пре свега бројни преводи и прераде, како у Енглеској тако и

³⁰⁴ Ivi, vii.

³⁰⁵ James E. Tierney, ed., *The Correspondence of Robert Dodsley 1733–1764*, 10.

³⁰⁶ *Letters Written by the Late Right Honourable Lady Luxborough, to William Shenstone, Esq.*, London: Printed for J. Dodsley, in Pall-Mall, 1775, 232.

³⁰⁷ Ralph Straus, *Robert Dodsley, Poet, Publisher & Playwright*, 178.

у другим земљама. Доналд Д. Еди уочава да је ова књига имала далеко више успеха од *Гуливерових путовања*, *Робинзона Крусоа* и изузетно успешне Грејове *Елегије*,³⁰⁸ или, како бележи Хери М. Соломон: “So popular was Dodsley’s 111-page volume that, compared to it, even Gray’s phenomenally successful *Elegy Written in a Country Churchyard* (which Dodsley published the first edition of three months later) looks like a flop.”³⁰⁹ Доналд Д. Еди истиче да је већ крајем столећа било око 200 издања(!) овог дела, укључујући чак 84 америчка издања(!). Већ током 1751. године појавило се седам издања, а зна се да је 1758. изашло девето издање, као и да је било доста и опонашања и пародија, како посебно штампаних тако и оних у новинама и часописима. Такође се зна да је ово дело преведено на латински, јеврејски, руски, немачки, италијански, шпански, португалски, француски и дански:

Perhaps no book published in the eighteenth century was issued in more separate printings than Robert Dodsley’s *Oeconomy of Human Life*. By the end of the century about two hundred editions had appeared, including forty-eight American editions as well as translations into Latin, Hebrew, Russian, German, Italian, Spanish, Portuguese, French, and Danish. In addition there were a host of imitations and parodies, separately printed and in newspapers and magazines.³¹⁰

Пре него што кренемо да утврдимо који је то превод енглеског изворника послужио као предлогак јужнословенским издањима ове чувене књижице, треба додати још нешто: дело *The Oeconomy of Human Life* имало је и свој наставак, свој други део.

Садржај првог дела је следећи:

INTRODUCTION. PART I. Duties that relate to Man consider’d as an INDIVIDUAL. 1 *Consideration*. 2 *Modesty*. 3 *Application*. 4 *Emulation*. 5 *Prudence*. 6 *Fortitude*. 7 *Contentment*. 8 *Temperance*. PART II. Of the PASSIONS. 1 *Hope and Fear*. 2 *Joy and Grief*. 3 *Anger*. 4 *Pity*.

³⁰⁸ Donald D. Eddy, *Dodsley’s Oeconomy of Human Life, 1750–1751*, *Modern Philology*, 85/1988, 460.

³⁰⁹ Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, 139.

³¹⁰ Donald D. Eddy, *Dodsley’s Oeconomy of Human Life, 1750–1751*, 460; уп.: Donald D. Eddy, *Dodsley’s Oeconomy of Human Life: A Partial Check List, 1750–1800*, *The Cornell Library Journal*, 7, 1969, 49–88.

5 *Desire and Love*. PART III. WOMAN. PART IV. *Consaguinity, or Natural Relations*. 1 *Husband*. 2 *Father*. 3 *Son*. 4 *Brothers*. PART V. Providence, or the accidental Differences of Men. 1 *Wife and Ignorant*. 2 *Rich and Poor*. 3 *Masters and Servants*. 4 *Magistrates and Subjects*. PART VI. SOCIAL DUTIES. 1 *Benevolence*. 2 *Justice*. 3 *Charity*. 4 *Gratitude*. 5 *Sincerity*. PART VII. RELIGION.

Последња реченица првог дела гласи: “This is the true OECONOMY of HUMAN LIFE.”

Наслов другог дела гласи:

THE | OECONOMY | OF | HUMAN LIFE. | PART the SECOND. | Translated from an *Indian Manu-* | script, found soon after that | which contain'd the Original | of the first Part; and written | by the same Hand. | IN | A Second LETTER from an | *English Gentleman* residing in *China*, | to the Earl of *** | LONDON: | Printed for M. COOPER, at the *Globe*, in | *Pater-noster Row*. 1751.

Садржај другог дела је следећи:

PREFACE. BOOK I. MAN considered in the general. 1 *Of the Human Frame and Structure*. 2 *Of the Use of the Senses*. 3 *The Soul of Man, its Origin and Affections*. 4 *Of the Period and Uses of Human Life*. BOOK II. MAN considered in regard to his Infirmities, and their Effects. 1 *Vanity*. 2 *Inconstancy*. 3 *Weakness*. 4 *Of the Insufficiency of Knowledge*. 5 *Misery*. 6 *Judgment*. 7 *Presumption*. BOOK III. Of the Affections of MAN, which are hurtful to himself and others. 1 *Covetousnes*. 2 *Profusion*. 3 *Revenge*. 4 *Cruelty, Hatred and Envy*. 5 *Heaviness of Heart*. BOOK IV. Of the Advantages MAN may acquire over his Fellow-Creatures. 1 *Nobility and Honour*. 2 *Science and Learning*. BOOK V. Of Natural Accidents. 1 *Prosperity and Adversity*. 2 *Pain and Sickness*[.] 3 *Death*.

Последња реченица другог дела гласи: “This is the compleat OECONOMY of HUMAN LIFE.”

Захваљујући чињеници да је други део књиге објавила особа која је, као књићар, растурала први део, наводно истог аутора – мада су обавештења указивала на супротно – занимање за књигу још је више порасло. У обавештењу у листу *General Advertiser* од 8. 1. 1751, за други део књиге, стајало је следеће:

The Author of the above, who assumed the Character of an Indian Bramin that he might cloath his Sentiments in an Eastern Dress with the more propriety, thinks proper to declare, that he hath not written any Second Part or Appendix to the said Piece; and that no Additions whatever either are or will be made by him to it.

Истини за вољу, неколико обавештења појавило се једно за другим и изазвало збрку, да би на дан кад је објављен други део, или апендикс, дошла обавест да аутор првог дела није написао никакав други део или апендикс. И овде се Додслијево име појављује први пут.³¹¹ Строс овим дакле аргуменује да је аутор првог дела Роберт Додсли, али за други део то није сигурно. Не може се искључити ни то да би други део могао да буде једна од имитација, које су се у то време већ биле појавиле.³¹² Као аутор другог дела често је навођен енглески писац и ботаничар Џон Хил (John Hill, око 1716–1775), “a notorious quack and hack writer”.³¹³ Тирни, међутим, сматра да, с обзиром да је издавач првог дела била Мери Купер [sic!], и с обзиром да је успех првог дела књиге био велики, и имао је бројне преводе, адаптације и имитације, она је одлучила да изда и други део; но, између Додслија и ње дошло је до неспоразума у вези с ауторством, и издавањем другог дела, што Додслију није у потпуности одговарало. Ипак, с обзиром на то да је Мери Купер имала Додслијев оригинал и другог дела, она је објавила и наставак – појавио се јануара 1751. године.³¹⁴

Што се тиче саме структуре дела, видимо да на почетку првог дела стоји „Обавештење публици” (“Advertisement to the public”); у њему аутор каже да постоји неколико разлога због којих се крије право име онога коме је ово дело, које одише духом врлине и моралности, било упућено, али крије се и име кореспондента који борави у Кини ево већ неколико година, но да то неће дуго трајати,

³¹¹ Ralph Straus, *Robert Dodsley, Poet, Publisher & Playwright*, 174.

³¹² Као, на пример: *The Oeconomy of Female Life; The Oeconomy of the Sexes; The Oeconomy of a Winter's Day; Complete Economy for the Female Sex; The Economy of the Mind; The Oeconomy of Life: A Poetical Essay*.

³¹³ John Butt, *English Literature: The Mid-Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1980, 117.

³¹⁴ James E. Tierney, ed., *The Correspondence of Robert Dodsley 1733–1764*, 43. Мери Купер је у ствари распродавала први део, а издавач је био Додсли.

с обзиром да намерава да се врати у Енглеску да би објавио спис о коме је реч:

The spirit of virtue and morality, which breathes in this ancient piece of eastern instruction, its force and conciseness, and the hopes that it may do good, have prevailed with the person to whom it was sent, to communicate to the public what was translated only for his particular amusement. There are some reasons which at present make it proper to conceal not only his own name, but the name of his correspondent, who has now resided in China several years, and been engaged in a business very different from that of collecting literary curiosities. These reasons will not subsist long, and as he seems to intimate a design on his return to England, of publishing an entire translation of Cao-tsou's whole journey, the public will then, in all probability, have an opportunity of being satisfied concerning any particulars which they may be curious to know.³¹⁵

Следи потом писмо-посвета тог извесног „енглеског центлмена” који борави у Кини, том извесном „Лорду од -----”, у коме му наговештава да се неке важне ствари дешавају, а оне умножавају теме разговора учених људи Европе. Писмо је наводно писано из Пекинга:

To the Earl of -----
Peking, May 12, 1749.
My LORD,

In the last letter which I had the honour of writing to your Lordship, dated Dec. 23, 1748, I think I concluded all I had to say in regard to the topography and natural history of this great empire. I purpos'd in this, and some succeeding ones, to have set down such observations as I have been able to make on the laws, government, religion and manners of the peoples. But a remarkable occurrence has happened lately, which engrosses the conversation of the literati here; and may hereafter, perhaps, afford matter of speculation to the learned in Europe. As it is of a nature which I know will furnish some entertainment to your Lordship, I will

---

³¹⁵ *The Oeconomy of Human Life. Translated from an Indian Manuscript, written by an ancient Bramin: To which is prefixed an Account of the Manner in which the said Manuscript was discover'd. In a Letter from an English Gentleman, now residing in China, to the Earl of *****, London: Printed for R. Dodsley in Pall-Mall and sold by M. Cooper, in Paternoster-Row, 1750 [1751], iii-iv.*

endeavour to give you as distinct and particular an account of it, as I have been able to obtain.

Овај „енглески центлмен” затим описује Тибет, који неки зову и Барантола: у једној покрајини [sic!] ове земље, коју зову Ласа, борави Велики лама, кога поштују и коме се диве и обожавају га као бога; због таквог његовог угледа многи верници запућују се у Ласу, да му приложе поклоне и од њега добију благослов. Његова се резиденција налази у највеличанственијој пагоди, или храму, на врху планине Путала. У подножју те планине, као и у целој покрајини Ласа, постоји невероватан број лама, разних нивоа и редова, а неки имају и велике пагоде, подигнуте њима у част. „Цела земља”, каже аутор, „као Италија, пуна је свештеника”, којима се доносе бројни поклони, чак из Тартарске, из царства великог могула, као и из скоро свих делова Индије. Када се поклањају Великом лами, поставе овога на један величанствени олтар, на коме он седи укрштених ногу; његови обожаваоци бацају му се пред ноге на најпонижнији начин, али он не узвраћа ни најмањим знаком поштовања, нити се икоме обраћа, чак ни највећој принцези – само им положи руку на главу и на тај начин они примају опроштај за своје грехе. Сматрају да он зна и тајне њиховог срца, а с обзиром да је изабран између две стотине најеминентнијих лама, верују и да је бесмртан, те кад год се чини да ће умрети, он у ствари само мења облик, тј. прелази у ново тело.

Учени људи у Кини, наставља затим „енглески центлмен”, већ дуго сматрају да се у архивима овог великог храма чувају неке веома древне књиге, па је садашњи цар, који трага за списима из антике, постао толико убеђен у ово да је све снаге уложио да пронађе било шта у томе смеру. У том смислу његова је прва брига била да пронађе особу која одлично зна старе језике и писма. Потражио је једног од хан-линова, или доктора првог реда, чије је име било Сао-цу, човека старог око 50 година, озбиљна и племенита изгледа, и велике елоквенције, који је, због тога што је случајно био пријатељ са извесним ламом који је више година боравио у Пекингу, постао стручњак за језик који ламе користе међу собом, на Тибету. Са тим је квалификацијама Сао-цу кренуо на свој пут, а да би цар свему томе дао још већу важност, почаствовао га је титулом колаоа, или првог министра, и дао му величанствену опрему

и пратњу, са даровима невероватне вредности – за Великог ламу и друге главне ламе.

Уза све ово иде и детаљ писма кинеског цара Лами – “To the Great Representative of God, Most high, most holy, and worthy to be ador’d!” – у коме цар истиче да је његов представник поштовани први министар Сао-цу, и наводи који га је разлог навео да тражи старе списе, да научи вековну мудрост прошлости, као и да је добро информисан да у архивима најстарије и најузвишеније хијерархије постоје неке вредне књиге које су, због своје древности, постале и најученијима скоро потпуно неразумљиве; стога, да би те књиге спасао од потпуног заборавља, и да се не изгубе, цар шаље свог првог министра и тражи да се овоме дозволи да прочита и испита те списе јер се од њега очекује, с обзиром на његову стручност, да ће бити у стању да протумачи што год буде изнео из највеће таме и најстаријих времена.

„Енглески центлмен” затим каже да лорда, коме је ова књига и посвећена, неће превише да оптерећује детаљима путовања, али истиче: кад је први министар дошао у ту свету земљу, захваљујући његовој појави и поклонима, спремно су га прихватили. У истраживању му је помагао један од најученијих лама. Ту је остао шест месеци, у току којих је имао задовољство да нађе многа древна дела, а многима је успео да докучи ауторство и да их проучи.

Најстарије дело које је пронашао, и које ниједан од лама вековима није био у стању да протумачи, јесте један мали систем моралности, писан на језику и писмом старих гимнософиста или брамина; није, међутим, успео тачно да одреди ко је аутор и кад је написано. Углавном, он је то дело превео у целости, истиче, иако на кинеском није успео да добије исту снагу језика, како каже. Ставови бонзија и учених доктора подељени су поводом тога. Неки сматрају да је то Конфуцијево дело, и да је у ствари превод; други тврде да је аутор Лао Киун, други кинески филозоф, савременик Конфуција и оснивач секте Тао-це; трећи мисле да је аутор брамин Дандамис, чије писмо Александру памте европски писци, и са овом трећом верзијом се први министар највише слаже. Ипак, Сао-цу углавном сматра, и то би била четврта могућност, да је аутор неки стари брамин, и да то није превод; а као пета могућност долази претпоставка многих да то може бити дело неког Европљанина(!). Али код год да је аутор дела, истиче „енглески центлмен”, због

саме чињенице да га читају разни народи, вреди га превести на енглески, што је он и учинио, због тога да би лорд, коме пише, могао да оцени поклон. Каже да се трудио, али се извињава због стила, уколико лорду не буде одговарао. Истиче и да је приложио копију оригинала рукописа, коју је уосталом приложио наводно и сам Сао-цу, свом кинеском преводу.

У другом делу, после наслова, следи ново писмо, насловљено на истог лорда: “To the Right Honourable the Earl of ----- *Peking, Jan. 10, 1749–50.*” Аутор у овом писму каже да је, на његово велико изненађење, ни месец дана после превода „Оријенталног система моралности” (“Oriental system of morality”), већ толико чувеног на Истоку, пронађен још један рукопис истога обима, чија древност, писмо и карактеристике показују да је то дело истог аутора, па је он стога превео и тај спис, истичући да је иста божја рука подстакла и ово дело: “I need not tell your Lordship, that the Energy of thought, sublimity of stile, and many other circumstances, prove it to come from the divine hand that planned the other: the substance of it carries abundantly more proof of it.” Имајући у виду вредност списа о коме говори, „енглески центлмен” и ово ставља на располагање „Лорду”.

Ово дело, које је представљало прави књижевни и издавачки феномен, подстакло је на преводе и Јужне Словене. Српски превод, Соларићев, састоји се само од првог дела енглеског издања, и садржај је следећи:

УВЕДЕНИЕ ЧАСТ ПЕРВА. I. О Снитренію самога себе, либо о Дужностьми човека сматраемого као по-одно Лице II. О Скромности III. О Трудолобію IV. О Соревнованію V. О Благоразумію VI. О Мужеству и о Постоянству VII. О Задовольству VIII. О Умѣренности ЧАСТ ВТОРА. О СТРАСТЬМИ. I. О Надежди и о Страху II. О Радости и о Жалости III. О Гнѣву IV. О Сожалѣнію V. О Желанію и о Любви ЧАСТ ТРЕТЬА. О Жени ЧАСТ ЧЕТВЕРТА. О СРОДСТВУ И ЮЖИЧЕСТВУ. I. О Супругу II. О Отцу III. О Сину IV. О Братѣи ЧАСТ ПЕТА. О ПРОВИДѢНІЮ, Или о случайним различіям Люди. I. О Мудрецу и о Невѣжи II. О Богатом и о Убогом III. О Господарѣма и о Слугами IV. О Князевѣма и о Подданиками ЧАСТ ШЕСТА. О ДУЖНОСТЬМИ ДРУЖЕСТВА. I. О Благодворителности II. О Правди III. О Драгости IV. О Благодарности V. О Искренности ЧАСТ СЕДМА. О Богочестію.

Француски превод Додслијевог дела појавио се већ 1751. у Берлину и Хагу, под насловом који је идентичан енглеском оригиналу: *L'Economie de la vie humaine Traduite sur un manuscrit indien, composé par un ancien bramane. On a mis à la tête une lettre d'un gentilhomme anglois demeurant à la Chine, adressée au comte de*** qui contient un récit de la manière dont ce manuscrit a été découvert. Ouvrage traduit de l'anglois.* Следе за њим бројни преводи под различитим (измењеним) насловима и поднасловима: *Le bramane inspiré; L'Indispensable, ou Raisonement humain, ouvrage utile à la jeunesse; Épicète de la jeunesse, ou Pensées morales; Le Bramane inspiré, ou Économie de la vie humaine. Ouvrage traduit de l'indien et vérifié sur tous les textes de la Bibliothèque royale, suivi de l'Art d'utiliser ses loisir; l'Élixir de la morale indienne, ou Économie de la vie humaine, composée par un ancien bramane; Le Philosophe indien ou l'Art de vivre heureux dans la société, renfermés esice dans un petit nombre de préceptes les plus épurés de la morale, rédigés par un ancien brahmene; Manuel de l'homme, ou Économie de la vie humaine; Morale indienne, ou Économie de la vie humaine; Manuel de tous les âges, ou Économie de la vie humaine; Encyclopédie morale, contenant les devoirs de l'homme en société, ou Économie de la vie civile (avec Appendix); Économie de la vie civile; La conduite de l'homme, ou Économie de la vie humaine; Manuel de tous les âges, ou Économie de la vie humaine, en deux livres, tirée d'un manuscrit indien; Miroir des dames et de la jeunesse, ou Leçons de toutes les vertus qui honorent les deux sexes, ouvrage tiré d'un manuscrit indien, rempli de maximes et de sentences appropriées à tous les âges et à tous les temps; La Guide de la vie humaine, ou la Route du vrai bonheur; Esprit de la morale universelle; L'Oeconomie ou la Regle de la Vie Humaine.³¹⁶*

Соларић прилаже свој превод двојезично, а на француском наслов гласи:

LE PHILOSOPHE | INDIEN, | OU | L'ART DE VIVRE HEUREUX | dans la | SOCIÉTÉ. | Renfermé dans un petit nombre de Pré- | ceptes les plus épurés da la Mo- | rale; rédigé par un ancien Bramane. | À VENISE. | Chez Pano Theodosio. | 1809.

³¹⁶ J.-M. Quérard, *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique*, II, Paris: Chez Firmin Didot, Père et fils, libraires, 1828, 567–569.

Превод издавача као и идентична година издања, међутим, упућују на то да овај француски наслов не треба узети као изванредан изворник српског превода из 1809. године. Разлика српског превода у односу на француски оригинал, али и на енглески, јесте најпре у графичкој поставци: Соларић сваки пасус означава звездицом, као да представља појединачни савет. Недостаје, уз то, последња реченица енглеског оригинала.

Значајан је и предговор који је написао Соларић, из кога се види да је овај превод посветио Софији Теодоровић, рођеној Мекса, у знак поштовања. Реч је о супрузи тршћанског трговца Јована Драге Теодоровића, у чијој су породици гостопримство нашли многи српски културни радници, међу којима и Доситеј³¹⁷ и Соларић.³¹⁸

У предговору Соларић описује Азију као колевку човечанства, науке и религије, иако сматра да првенство у томе има Европа, са својом слободном и здравоумном филозофијом, религијом и васпитањем. Упркос наведеној „експлозији човечанства” у Азији, и упркос најбољим принципима њихове филозофије, у томе делу света, примећује Соларић, с људима се лоше понашају, и њихова вера чини да слепо обожавају Ламу. Нема наде, дакле, да ће се стање на Истоку – а које је домовина Бrame, Заратустре, Мојсија, Исуса и Мухамеда – променити све док тамо, тј. у Тартарској, Индији, Турској, Тибету, Арабији и Јудеји, постоје варваризам, диктатуре и верски фанатизам. Насупрот томе Соларић хвали време и место у коме живи, тј. Европу с почетка XIX века, и друштвени контекст сличан томе жели и српском народу: “Et d’ailleurs, notre Nation purroit-elle porter dignement le prénom de SLAVE, si dans ce qui est le grand point, elle manquoit de gloire? (Slave signifie *Glorieux*).”³¹⁹

На овом месту Соларић помиње изворник – преноси оно што се тада говорило и у другим европским срединама, а то је да је

³¹⁷ Marija Mitrović, *Dositej e Trieste: la poetica e il contesto storico*, 91.

³¹⁸ Софија Теодоровић одржавала је богату преписку и са Соларићем, уп.: Marija Mitrović, *Dizionario dei personaggi. Persone colte, uomini di lettere, la cui vita educativa o lavorativa era almeno parzialmente legata a Trieste*, у: Marija Mitrović, а cura di, *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009, 272.

³¹⁹ [Павле Соларић], *Мудролюбац индiйски, либо искусство щастливо живити у дружеству. Содержащесе у маленом числу чистойи поућенiя наравословiя; содѣвенни едним древним брамином*, Венеција: При Пани Θεодосiю, 1809, хх.

„Индијански филозоф” једно од дела лорда Честерфилда, једног од најбољих и најкултурнијих енглеских аутора; узвишени савети који су садржани у овој књизи подстакли су све европске народе да га преведу на свој језик, а што је и њега мотивисало да је преведе на српски. Вероватно свестан језичке ситуације тога доба међу Србима, Соларић је штампао и текст на француском:

Le Philosophe Indien est un des ouvrages de Milord Chesterfield, l'un de meilleurs, et de plus savans Ecrivains d'Angleterre; petit à l'égard de son volume, mais grand à l'égard des maximes qu'il contient. La céleste morale, qui y est renfermée, a déterminé presque toutes les Nations de l'Europe, à le traduire dans leur propre langage. Ce qui m'a déterminé aussi à la traduire en Serbien, VOUS le savez, MADAME – et prenez mon travail quelconque sous VOTRE protection, si ordinaire à la Maison des THEODOROVITSCHS. Ce seroit un malheur pour le reste des Nations, si Rome seule pouvoit se vanter de son Mécène – et que la seule Florence se glorifioit de sa famille de Médicis.³²⁰

Године 1825. изашао је славонски превод, који садржи не само први део књиге, већ и наставак, као што се може видети на основу садржаја. Садржај славонског издања, односно, „UKAZ *Cslanakah, u ovoj Knjigi zaderxanih*” јесте следећи:

OPISANJE poshtenoga Csovika. UVOD. PERVI DIO: Duxnosti csovicanske prama sebi. CSLANAK I. Od vlastitog spoznanja Promotrenje; II. Ucsna Csednost; III. Marljivost; IV. Kripostno Naslidovanje, illiti Namitanje; V. Umitnost; VI. Stalnost i Hrabrenost; VII. Zadovoljnost; VIII. Razloxnost. DRUGI DIO: Nagnutja csovicanska. CSLANAK I. Uffanje i Strah; II. Veselje i Xalost; III. Ljutina; IV. Poxalenje; v. Ljubevne Poxude. TRECHI DIO: Od xenskih Duxnostih. CSETVERTI DIO. Rod. CLANAK I. Od drugovah xenidbenih; illiti Takmenih; II. Otac; III. Sin; IV. Bratja i sestre. PETI DIO: Razlicsite sclucsajne osobitosti. CSLANAK I. Mudri i neumni; II. Bogati i Siromasi; III. Gospodari i sluge. IV. Vladaoc i Podloxnici. SHESTI DIO. Skupshitnske Duxnosti. CSLANAK I. Blagodarnost; II. Pravica; III. Dobrovoljnost; IV. Zafalnost; V. Istinitost. SEDMI DIO: Zakon. OSMI DIO. Promotrenje csovicanske slabosti. CSLANAK I. Izpraznost; II. Nestalnost; III. Naravna slabost; IV. Nevolja; V. Razum; VI. Oholost. DEVETI DIO: Prignutja csovicanska shkodljiva. CSLANAK I. Lakomost; II. Razsap;

³²⁰ *Ivi*, xxi, xxiii.

III. Osveta; IV. Opacsina, zloba i Nenavidost; V. Sumarnost. DESETI DIO: Naravni Dogadjaji. CSLANAK I. Sricha i Nesricha; II. Xalost, i Bolest; III. Smert. NADOMETAK: Podpun, illi izverstit Csovik. VLASTITOSTI, koji samo nikoji ljudi imadu. CSLANAK I. Nauk i znanje; II. Plemeshtina i Poshtenje. PRIRICSJA. CHUDOREDNI nauci primudroga Katona. DRUGI Koristni Nauci. NAREDBE Kerstjanskoga Xivljenja.

Славонски превод дословно прати енглески оригинал. Но из увода сазнајемо да није енглески изворник служио као предложак славонском преводиоцу. У предговору упућеном читаоцу – „LJUBEZNI SHTIOCSE!” – стоји следеће:

Ovo je dillo na korist Slavonacah pokojni Gospodin Major Martin Pustaich godine 1813 iz nimacskoga poslavoncio. Ovaj trud, i nastojanje njegovo po udesu do danashnjega dana ostalo je u Tminah; zгодом nikojom pako meni u ruke dojde; koje proshivshi svitlost vridno i dostojno najde. – Xelechi dakle mojima Domorodcem kroz to ugoditi uzmloxa ga, i evo sada na svitlost dajem.

U Pozivanju na pridbrojenje nazvao sam ovo dilce po momu Privoditelju recsenomu G. M. Pustaichu Meshtria uljudnog xivljenja, buduchi da nimacskoga dila, od kuda je ovo u nashki jezik privedeno u rukama za oni csas imao nisam; udesom pako ovih mi je danah u ruke dospilo, alli sovim nadpisom; koga sada knjixica nosi. – Ovo mi biashe s'tim draxje, s'csim sam ositio, da se mlogima ucsnima i vridnima Domorodcem rics Meshtria manje dopadde. Hotiuchi dakle i njihovoj dobroj xelji odgovoriti, i pristojniji nadpis Knjixici dati: zaderxavshi sve oglashene dile i cslanke, koi se i s'nimacskim izvotrom sudaraju, napis joj iztocsni povrati.

Ovoje Dilce najpervo u englezkom jeziku, po mnjenju vridnih laudi, Mylord Chesterfield, jedan od najpoglavitijih englezkih pisaocah, napisao, i na svitlost dao, koje je posli u francuzki, talianski, i nimacski jezik od davna privedeno, i koje ti evo sada drag Shtiocse u nashim dragim jeziku pridajem.

Јаић затим каже да је приликом превода следио правила славонског правописа, и наглашава да је на крају додао савете Катона, тј. „Chudoredne Nauke primudroga Katona, iz Latinskoga u slavonski Jezik prineshene”, који су први пут изашли у Грацу 1763. године, па је ево искористио прилику да их овде приложи.³²¹ У односу на ен-

³²¹ Не постоји потврда о овом издању Катонових савета.

глески оригинал, међутим, издање Пустаић–Јаић не садржи само Катонове сентенце, већ и следеће паратекстуалне додатке: „Podpun, illi izverstit Csovik. Vlastitosti, koji samo nikoji ljudi imadu”; „Nauk i znanje”; „Plemeshtina i Poshtenje”; „Priricja”; „Chudoredni nauci primudroga Katona”; „Drugi Koristni Nauci”; „Naredbe Kerstjanskog Xivljenja”.

Издање Пустаић–Јаић отвара извесна питања о вези са изворником и прилошцима. Јаић тако каже да је Пустаић превео дело за које сматра да га је на енглеском написао, „по мишљењу вредних људи”, лорд Честерфилд, затим да је то дело било преведено на француски, италијански и немачки језик, да га је Пустаић „пославончио” 1813. године са немачког језика, а да га ево Јаић читаоцима пружа на славонском те, 1825. године. Овде је више него очигледно да Јаић сâм није био убеђен у ауторство дела. Као што читамо из предговора, у вези са насловом Јаић каже да је дело у почетку назвао *Мештрија уљудног живљења*, тј. онако како га је насловио Пустаић преведећи с немачког, а то стога јер он, Јаић, није имао немачки извор пред собом; но, истиче Јаић, како му је „ових дана” случајно у руке доспео немачки извор – значи те 1825. године, јер предговор потписује „Pisaosam u Vukovaru dana 5. Kolovoza. Godine 1825.”, а иза насловне стране, пре предговора, стоји *Admittitur ad imprimendum*: “Expeditum ex Officio Revisoratus Librorum. Budae die 8. Septembris 1825.”, Јаић је, дакле, схватио да је наслов немачког предлошка управо онај који то славонско издање и носи, тј. *Индијански мудрознанац*, и било му је драже да га тако наслови, пре свега зато што је наводно „осетио” да се многим ученим и вредним домороцима реч *Мештрија* не свиђа, а и да пружи наводно „пристојнији” наслов књижици, те да јој поврати изворни наслов јер се на тај начин он подудара са немачким извором.

Први немачки превод Додслијеве књижице *The Oeconomy of Human Life* је из 1752. године:

DAS BUCH | DER WEISHEIT UND DER TUGEND, | ODER die | VERFASSUNG | DES MENSCHLICHEN LEBENS, | AUS EINER INDIANISCHEN HANDSCHRIFT EINES | ALTEN BRAMINEN ÜBERSEZT, UND AUS CHINA | NACH LONDEN AN DEN HERRN GRAFEN VON | CHESTERFIELD GESANDT. | NEBST EINEM ANHANG | SINNREICHER GEDANKEN | DES [sic!] BERÜHMTEN

HERRN | POPE UND SWIFT. | SÄMTLICH AUS DEM ENGLISCHEN
 ÜBERSEZT. | STRAßBURG, 1752. | VERLEGTS, AMAND KÖNIG
 BUCHHÄNDLER.

Осим подужега увода преводиоца, који се односи управо на ауторство, и помиње како лорда Честерфилда тако и Роберта Додслија, ово издање садржи и бројне друге паратекстове – на пример ”Gedanken über verschiedene Sachen von Mr. POPE aus dem Englischen”, а структурално је подељено на више „књига” и „делова”.

Мало је, међутим, вероватно да је управо ово издање могло да послужи као изворник за славонски превод. После овог првог немачког превода било је и других издања под истим или сличним насловом – на пример треће издање од истог издавача: *Das Buch der Weisheit und der Tugend, zum Geschenk der Alten nad Ihre liebe Jugend. Nebst einem kurzen Anhange Moralischer Gedanken über Zeit, Tod und Ewigkeit*. Dritte und vermehrte Auflage, Straßburg, verlegts Amand König. 1770; или превод са француског превода: *Die Einrichtung des Menschlichen Lebens: eine Indianische Handschrift eines alten Braminen aus den [sic!] frantzösischen übersetzt*. [Straßburg?], 1771; или бечко издање, које преузима наслов овога превода: *Das Buch der Weisheit und der Tugden zum Geschenk der Alten an ihre liebe Jugden nebst einem kurzen Anhange moralischer Gedanken über Zeit, Tod und Ewigkeit etc.* Wien, Weingand, 1776; лајпцишко издање: *Die Weisheit and die Menschen: Durch einen begeisterten Braminen. Aus einer alten Handschrift [Aus dem Englischen von J. J. C. Bode]*, Leipzig, Göschen, 1787.

Ако се узме у обзир управо оно што Јаић тврди, да је наслов „пославонченог” превода у почетку гласио *Мештрија уљудног живљења*, и ако се имају у виду и претпоставке Николе Андрића – који каже да је у Дрездену 1798. године изашла књига *L’art de vivre heureuh dans la société*, која је, како тврди, преведена 1801. и изашла у Минхену, на немачком, под именом *Die Kunst uner [sic!] den Menschen glücklich zu leben* – сасвим је дакле могуће да је Мартину Пустаићу као модел послужио немачки превод бенедиктинца и библиотекара Мартина Вилибарда Шретингера (Martin Willibald Schrettinger, 1772–1851):³²²

³²² Zbigniew Żmigrodzki, *Martina Schrettingera życie i dzieło: (1772–1851)*, Katowice: Wydawn. Uniw. Śląskiego, 2004.

DIE KUNST | UNTER MENSCHEN GLÜCKLICH ZU LEBEN,
| vom | Herrn Grafen von Chesterfield. | Aus | dem französischen
übersezt | von | P. WILIBALD SCHRETTINGER, | Benediktiner in
der oberpfälzischen Abrey Weissenhohe. | München, | bey Johann Efaias
Seidel, 1801. [1802].

У предговору, слично каснијем Јаићевом коментару, преводилац каже да није убеђен да наслов одговара садржају, а такође је очигледно да није био уверен ни у ауторство, тј. у то да спис припада лорду Честерфилду:

Wer in dieser kleinen Schrift ein vollständiges Lehrbuch der Lebensweisheit oder der Moralphilosophie suchen wollte, würde sich in seiner Erwartung getäuscht finden: obschon der Titel dieselbe zu rechtfertigen scheint.

Dieser Umstand würde mich bewogen haben, meiner Uebersetzung den passendem Titel: Bruchstücke aus der Lebensphilosophie zu geben, wenn es mir nich noch mehr darum zu thun gewesen wäre, die Besitzer und Kenner des Originales nicht lange im Zweifel zu lassen, was sie hier zu suchen hätten; um dadurch allem Berbachte irgend einer unredlichen Spekulation vorzubeugen.

Auch war schon wirklich entschlossen, den Namen Chesterfield, als Verfasser des Originales, wegzulassen, da dieses Schriftchen erst 1799 zu Dresden erschien, und in des berühmten Grafen von Chesterfield sämtlichen Werken nicht enthalten ist: allein der Gedanke, daß es vielleicht unter den hinterlassenen Papieren seines Sohnes (der sich als englischer Gesandter am Dresdner hofe aushielt) vorgefunden, und jezt erst zum Drucke befördert worden sehn könnte, bewog mich, auch diesen Namen stehen zu lassen.

Садржај немачког издања из 1802. године је следећи:

Erste Abtheilung. I. Betrachtung über sich selbst, oder Pflichten des einzelnen Menschen. II. Bescheidenheit. III. Arbeit. IV. Nacheiserung. V. Klugheit. VI. Standhaftigkeit. VII. Zufriedenheit. VIII. Mässigkeit. Zweyte Abtheilung. Von den Affekten. I. Hoffnung und Furcht. II. Freude und Mißvergnügen III. Zorn, IV. Mitleib. V. Beigierden, Liebe. Dritte Abtheilung. Von den Gliedern einer Familie. I. Das Wieb. II. Der Mann. III. Der Vater. IV. Der Sohn. V. Die Seschwistrige. Vierte Abtheilung. Von der Vorsehung, oder von der zufälligen Verschiedenheit der Menschen. I. Der Weise und der Unwissende. II. Der Reiche und der

Arme. III. Der Herr und der Dienstbote. IV. Der Fürst und der Unterthan. Fünfte Abtheilung. Von den gesellschaftlichen Pflichten. I. Gutthätigkeit. II. Gerechtigkeit. III. Liebe. IV. Dankbarkeit. V. Aufrichtigkeit. Sechste Abtheilung. Von der Religion.

Године 1814. штампано је и америчко издање, са текстом упоредо на енглеском и на немачком: *The Economy of Human Life. Haushaltungskunst des menschlichen Lebens*. Englisch und Deutsch. Ailentaun, (Penn.), Gedruckt un verlegt bey J. Ehrensfried und Comp., а наредне године: *The Oeconomy of Human Life. Haushaltungs des menschlichen Lebens*. Neue Aufl., Mainz, Florian Kupfeberg.

За разлику од Пустаића, међутим, могуће је да је Јаић у рукама имао неко друго издање, можда управо оно које је изашло исте те 1825, и чији се наслов подудара с његовим издањем које је припремио 1825. године, и практично одговара на питање Николе Андрића како је дошло до тога да су сва три преводиоца, тј. српски, славонски и кајкавски, своје преводу дали „baš ime *Mudroljubac indijski*”, али и Мија Корадеа који претпоставља да су се „Marić, Pustaic i Jaić služili različitim njemačkim predloščima”. Маријан Јаић је, дакле, сасвим извесно, у рукама имао следеће издање:

DIE LEBENSWEISHEIT | DER | HINDUS. | Aus der Handschrift eines alten Braminen in | englischer Sprache herausgegeben von dem | Herrn Grafen von Chesterfield. | In treurer Uebersetzung seinen deutschen Landsleuten, | besonders zu Geschenken unter Freunden und Freund- | innen, von Eltern an ihre heranwaschsenden Kinder, | gewidmet | von | JACOB SCHMITZ. | Bürger der nordamerikanischen [Freihastigt]/ Freistaaten und | Ritglied des Columbien Ordenk. | DÜSSELDORF, | bei J. H. E. Schreiner. | 1825. [Enslin, Engelmann, 1837: 218]

Ово се издање састоји из два дела; ауторство првог дела приписано је лорду Честерфилду, а ауторство другог дела Џону Хилу.

Пет година после славонског, а три године пре кајкавског, излази још једно издање на српском, које помињу Станко Кораћ³²³ и Мијо Кораде,³²⁴ а чији је аутор синђел Спиридон Алексијевић, исти

³²³ Станко Кораћ, *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*, 86.

³²⁴ Мијо Кораде, „*Indijanski mudroznanc*” у *hrvatskoј književnosti*, 394. Кораде, међутим, не помиње Соларићево издање.

онај коме је Доситеј писао о својој намери да међу Србима оснује школу:

РУКОВОДСТВО | ЧЕЛОВЕЧЕСКОГЪ ЖИВОТА | СЛАВНОГЪ АВТОРА | ЛОРДЪ КЕСТЕРФИЕЛДЪ. | ПРЕВЕДЕНО С' ИТАЛАНСКОГЪ НА НАШЪ СЕРБСКИИ|ЄЗЫКЪ, И ИЗЯСНЕННО С' БИЛЪЗЫ ЗА ЛЮБОВЪ УЧА | ЩОЙСЯ СЕРБСКОЙ ДАЛМАТИНСКОЙ ЮНОСТИ КАО | БЪЛЫИ – | КРИНЧИГЪ | ПОСВЕЋЕНО, ОТЪ МЕНЕ ИЕР. СПУРІДОНА АЛЕК- | СІЕВИЋА, РОДОМЪ МИЛОРАДОВИЋА ИЗЪ ХЕР- | ЦЕГОВИНЕ. ПРАВОС: ВОСТОЧ. ИСПОВЪДАНИЯ ПАРО- | ХА ЗАДАРСКОГЪ У ДАЛМАЦИИ. | The propter Study of Mankin is man. | Lo Studio proprio dell'uomo è l'uomo. | Ученіе собствено челоѡѡку, естѡ челоѡѡкѡ. | Ар. Роре. | Manuductor Vitae humanae. | У БУДИМУ ГРАДУ. | СЛОВИМА КРАЛЪВ. УНИВЕРСИТ: ПЕШТАНСКОГЪ. | 1830.

Садржај Алексијевићевог издања је следећи:

[УВЕДЕНИЕ] ЧАСТЬ ПЕРВА. [Должности челоѡѡка сматрајући га как' особу] I. Размышленія [Riflessione]. II. Кротость [Modestia]. III. Настояніе [Applicazione]. IV. Ревнованіе [C' mulazione]. V. Благоразуміе [Prudenza]. VI. Сила или Крѡѡпость [Forza]. VII. Задоволянъ [Contento]. VIII. Умѡреность [Temperanza]. ЧАСТЬ ДРУГА. I. Упованіе и страхъ [Speranza e Timore]. II. Радость и жалость [Gioja e Tristezza]. III. Гнѡѡвъ [Collera]. IV. Благодараніе или милосердіе [Pieta]. V. Желаніе и любовь [Desiderio ed Amore]. ЧАСТЬ ТРЕТІЯ. I. Жена [Donna]. ЧАСТЬ ЧЕТВЕРТА. Сродницы. I. Мужъ [Marito]. II. Отець [Padre]. III. Сынъ [Figlio]. IV. Братія [Fratelli]. ЧАСТЬ ПЕТА. I. Пріятели [Amici]. ЧАСТЬ ШЕСТА. Различія приключителна челоѡѡковъ. I. Разумный [Saggi ed ignoranti]. II. Богатій и Сиромасы [Ricchi e poveri]. III. Господары и Слуге [Patrone e servi]. IV. Цары и Подданницы [Sovrani e Sudditi]. ЧАСТЬ СЕДМА. Должности общества. I. Доброхотѡніе [Benevolenza]. II. Правда [Giustizia]. III. Милостиня [Carita]. IV. Познанъство [Riconoscenza]. V. Безлестіе или истинна [Sincerita]. ЧАСТЬ ОСМА. Глава єдина. I. Богочестіе [Religione].

Алексијевић, који у наслову истиче да је дело преведено с италијанског, не наводи изворник. Познато је, међутим, да је прво италијанско издање Додслијева дела носило наслов *Economia della*

vita umana (Firenze: Appresso Andrea Bonducci), а година издања би наводно била 1749(!), што је свакако немогуће с обзиром да је прво енглеско издање из 1750. године, а 1752. изашло је у Милану издање В. Sistori; из године 1753. је *L'economia della vita umana tratta da un manoscritto indiano di un brammano antico. Opera tradotta dall'inglese* (Bologna a Colle Ameno: per Giovanni Gottardi, 1753; Reggio Emilia, 1810²), а из 1770: *L'economia della vita umana tratta da un manoscritto indiano di un brammano antico. Opera dall'inglese in francese, e dal francese in italiano tradotta* (Torino: per Giacomo Giuseppe Avondo, impress. arcivesc., e dell'illust. città, vicino al senato).

И Алексијевић, као и Соларић, у своме предговору, у коме истиче да је дело посвећено српским ученицима из Далмације, говори о изворнику, тј. о томе да је у недостатку примера премудрих и разумних људи, превео дело лорда Честерфилда:

ово мало дѣлце оногъ славногъ у общемъ книжеству велезаслуженогъ мужа Инглеза, ЛОРДЪ КЕСТЕРФИЕЛДЪ. За любовъ дакле твою младіи учениче милии мои Србине! Потрудіосамсе с' Италіанскогъ на нашъ материнъ сербскіе Єзыкъ превести га, колико є было могуће, и колико су ми допустиле силе слабога мога Книжества, знамъ чисто датисе неће понравити мой слогъ; но любовъ є нешто велико и за любовъ шта се неће урадити?

Алексијевић је, међутим, мислио да до тог тренутка ово дело није било преведено, па се ето он потрудио да то учини за младе српске ученике из Далмације:

Высокимъ разумомъ бывши украшенъ Авторъ овогъ дѣлца, уміо є свакогъ благородно и учтиво подмирити и исплатити с' кратким но веома разумнимъ своимъ израженіями, да сви благоразумный народи, Французи, и Италіани притеклису сваки на свой Єзыкъ превести исто дѣлце: но колико я познаемъ чинимисе да ово іоштъ ніе познаню нашимъ милимъ єдиноплеменнымъ Србомъ, и моимъ Далматиномъ.

Алексијевић, по свему судећи, није знао за Соларићев превод из 1809, али није искључено, међутим, да му је било познато издање Пустаић–Јаић, које је изашло само пет година раније.

На крају је Алексијевић придодао „Билѣзи изяснителниій на неке Главе у вышереченномъ руководству” и „ЧАСЫ. Увеселенія

или забаве” – реч је о некој врсти „собранија”, збирци поучних прича и мисли, већином у вези с античком филозофијом, затим „Проповѣдъ изъ Миніята”, „Проповѣдъ изъ Рождество Христово”, хронологију „Хронологія Достопамятныхъ дѣлъ и приключеніи по Рождеству Христову” и једну „Оду” аустријском цару Фрањи I.

Друго хрватско издање, кајкавско, из 1833. године, хронолошки је последње у јужнословенском окружењу, а носи наслов као и славонско, али и као и српско издање из 1809. године, дакле: *Indianzki mudroznanez*: садржај дела је следећи:

Vpelivanye. Ztran I. Dusnozti Chloveka. DEL I. Premishlyavanye szamoga szebe; II. Poniznozt; III. Paszlenozt; IV. Pohlepna Marlyvozt; V. Mudrozt; VI. Ztalnozt; VII. Zadolvolynozt; VIII. Mertuchlyvozt. ZTRAN II. Pohotnozti, ili, gibanya szerdcza. DEL I. Ufanye y Ztrah; II. Veszelye y salozt; III. Szerditozt; IV. Miloszerdnozt; V. Selya y Lyubav. ZTRAN III. Senzka Oszoba. ZTRAN IV. Kervna Rodbina, y Rodyaki. DEL I. Zaruchnik; II. Otecz; III. Szin; IV. Pervo Rodbinztvo. ZTRAN V. Od zkerblenya glededch na Lyudi primerom Ztalisha nyihovoga. DEL I. Muder y Nevuchen; II. Bogat y Sziromak; III. Gozpon y Szluga; IV. Kraly y Podlosniki. ZTRAN VI. Drustva Dusnozti. DEL I. Dobrochinzto; II. Naszleduvanye Pravicze; III. Lyubav Blisnyega; IV. Zahvalnozt; V. Proztoszerdchnozt. ZTRAN VII. Vera.

Није познат изворник, али могуће је да је исти као и за издање Пустайћ–Јаић из 1825. године. У предговору упућеном канонику Јосефу Михалићу – *Viszoko postuvanom Gozpodinu Kanoniku y Ravnitelu*, стоји:

Primerno anda szvetoj selyi ovoj, u plemenitem nagneniam TVOJEM vu razumu y vszagdashnyem znoznanyu sivlenya osznovane temelye – kojesz na chlovechanstva lybiteli tija iz Khine iz ruke v-ruke bratinzki za oplemeniti chutenya nasha predali – na nash domorodni jezik prenezti y za mladu Bratju obchinzke vchiniti terszilszemsze. Potlam kakbi anda hasznovitu Knyisiczu ovu, z-kojum, sze vre tuliki dichiju Narodi, na Materinzki prenzsel jezik [...].

Марићев превод, међутим, за разлику од издања Пустайћ–Јаић, али и Алексијевићевог превода, не садржи никакав додаток, дакле доноси само оно што је објављено у првој Додслијевој књизи – као уосталом и Соларићево издање из 1809. године.

На основу поређења сва четири издања, два српска и два хрватска, мора се нагласити да су сва четири превода, сама по себи, идентична; идентично је и тврђење српских преводаца, као и хрватских, да је аутор дела лорд Честерфилд. Разлика је у језику, у паратекстуалним деловима, и у чињеници да се у славонском издању појављује и наставак енглеског изворника.

Поставља се питање, међутим, да ли су ови јужнословенски преводи представљали у суштини уношење оријенталне филозофије у српску и хрватску књижевност, као што је наговештено у неким од коментара за ова издања. Мора се најпре имати на уму чињеница да ово толико чувено Додслијево дело није превод неког источњачког рукописа, већ моралистичко дело типично за просветитељство. Додсли је, у суштини, концепцијом дела *The Oeconomy of Human Life* привукао читалачку публику, што уосталом и није било први пут – зна се да је претходно био објавио *The Chronicles of the Kings of England* (1740) под псеудонимом Натан Бен Сади (Nathan Ben Saddi), у старозаветном стилу.

Оваква реторика коришћена је и у делима која су служила као предлог јужнословенским преводима, па се стога не може говорити о уношењу новог погледа на свет у српску и хрватску књижевност. Уосталом, анонимни цензурник и каже да је тај „мали систем моралности” превео у стилу Старог завета:

When I first sat down to the work, I had not the least intention of doing it in this way; but the sublime manner of thinking which appear'd in the introduction, the great energy of expression, and the shortness of the sentences, naturally led me [...] to form myself upon [...] our version of the book of Job, the Psalms, the works of Solomon, and the Prophets.

Свет Додслијеве књиге у потпуности је остао доследан просветитељским концепцијама XVIII столећа. Соломон закључује да је Додслијев потез био прилично лукав: кроз наводно источњачко порекло мудрости пребаacio је, тј. буквално „превео” цео систем у библијски језик, али суштину структуре Додслијеве књиге чини у ствари аристотеловска равнотежа разума и страсти:

Cleverly, Dodsley first established the universality of his ethics by giving it a Hindu and Taoist provenance before he “translates” it into the language of the Book of Proverbs. Just as he had earlier used the dialect of 1 and 2 Chronicles in his *Chronicle of the Kings of England* to make the familiar

litany of royal lineage strane, in the *Oeconomy* he uses the authoritative and familiar style of the wisdom books to give a biblical patina to his non-denominational ethics. [...] The deep structure of Dodsley's proverbs is an Aristotelian rational balancing of potentially conflicting impulses.³²⁵

Соломон у закључку тврди да је Додслијева књига, без претеривања, најпопуларнија збирка моралних максима које су објављене на енглеском језику, с изузетком Библије: “Without exaggeration, we can reasonably conclude that, with the sole exception of the Bible, Dodsley's *Oeconomy of Human Life* is the most popular collection of moral maxims yet published in the English language.”³²⁶

Тачно је да је, кад је Додсли писао ово своје дело, средином XVIII века, слика о Кини и Истоку у западној Европи грађена управо захваљујући представама исусоваца, који су у суштини допринели томе да се такорећи промовише оно што је било познато под именом *chinoiserie*.³²⁷ То објашњава, како закључује Џон Бреј, зашто Додсли на почетку свог дела говори о Кини а не о Индији, с којом је, уосталом, Велика Британија већ имала јаке и устаљене везе.³²⁸ Бреј такође сматра да се Додсли на неки начин инспирисао примером француског исусовца Жан-Батисте Режија (Jean-Baptiste Régis, 1664–1738), чије се дело помиње у *A New General Collection of Voyages and Travels* (Лондон 1745–47), а који се заснивао на извештајима емисара: “Although there is no definite proof, these may have provided Dodsley with the inspiration for Ca-tsou, a Peking scholar who likewise travelled to Tibet on behalf of the emperor.”³²⁹ Бреј потом упоређује фрагменте текстова Режија и Додслија, да би потврдио своју претпоставку, а нагласак ставља на књижевно и филозофско коришћење Додслијевих географских концепција.³³⁰ ово дело одра-

³²⁵ Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, 140.

³²⁶ *Ivi*, 144.

³²⁷ Raymond Stanley Dawson, *The Chinese Chamaleon: An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilisations*, London and New York: Oxford University Press, 1967; Julia Ching, William Oxtoby, eds, *Discovering China: European Interpretations in the Enlightenment*, Rochester: University of Rochester Press, 1992.

³²⁸ John Bray, *The Oeconomy of Human Life: An “Ancient Bramin” in Eighteenth-century Tibet*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Third Series, 19, 2009, 449.

³²⁹ *Ivi*, 450.

³³⁰ *Ivi*, 453.

жава један шири образац, типичан за европско просветитељство, у коме се комбинују конфуцијанизам, хришћанство и прехришћанска грчка филозофија, с обзиром да је разматрана чињеница да је Кина постигла висок ниво цивилизације без Цркве, као и то да је Волтер наводио *theologiae naturalis* у Кини да би подржао своје нападе на Цркву. Уосталом, ова концепција можда и није случајна, с обзиром на чињеницу да је Додсли био Волтеров енглески издавач.³³¹

Јужнословенски преводи су, дакле, пратили књижевне концепције европског просветитељства и у оквирима тога је најпопуларнија књига енглеског илуминизма, која није из баштина азијских култура, била представљена и српској те хрватској читалачкој публици. Педагогија просветитељства дефинисала је два циља: васпитање човека и васпитање грађанина. Васпитање човека требало је да утиче на побољшање свих квалитета људског бића, да од њега створи индивидуу хармоничног савршенства. Формирање слободномислеће особе – то је био циљ просветитељства, а Додслијева књига савршено је одражавала та стремљења. Стога *Меитрија уљудног живљења* – наслов који је славонском издању првобитно дао преводилац Мартин Пустайић, и *Руководство човеческога живота* – наслов који је српском издању дао Спиридон Алексијевић, били су, у суштини, сасвим одговарајући, како стога што су дословни превод наслова енглеског оригинала *The Oeconomy of Human Life*, тако и зато што су, као и оригинал, одражавали просветитељске интенције. Но, и Соларићев избор, да дело назове *Индијански мудрољубац*, као и Јајић–Марићев, *Indianski mudroznanac / Indianzki mudroznanec*, такође одговарају наслову, боље речено поднаслову Додслијевог дела – *Translated from an Indian Manuscript, written by an ancient Bramin Indijanski mudroljubac*, али и просветитељским идејама – поштовање према старим, древним писцима и њиховим мудростима било је једна од карактеристика просветитељства. Па кад је Додсли одлучио да посегне за једним од наводно „најстаријих, најдревнијих” рукописа који постоје, тиме је несумњиво показао да поштује начело просветитељства које подразумева поштовање старине и древности, те ће зато Јосип Марић и превести ову „Naj ztareshu Knyigu” која је „Krepozti znanya kratko napervoztavlanye” и која, као таква, прати оне чувене стихове Александра Поупа из

³³¹ Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, 151–152.

списа *An Essay on Criticism*: “Learn hence for ancient rules a just esteem; To copy nature is to copy them. [...] beware! or if you must offend / Against the precept, ne'er transgress its end.”

Својим преводима су Доситејеви „сдружници” Павле Соларић и Спиридон Алексијевић, али и Пустаић–Јајић те Јосип Марић, српској (и хрватској) читалачкој публици представили најчувенију књигу енглеског и европског просветитељства, а тиме што су били „жртве” оне исте књижевне замке којој су подлегли и други европски народи, остали су у токовима европског просветитељства, пратили књижевну моду, и Јужним Словенима учинили доступном ову тада веома популарну књигу наводно азијске мудрости, из „браминова рукописа”.

ЗАКЉУЧАК

Доситеј Обрадовић у Енглеској је боравио од почетка децембра 1874. до краја маја 1785. године. О своме боравку у Лондону писао је у другом делу свога *Живота и прикљученија* (1788). Цело једно поглавље посветио је опису својих енглеских пријатеља, које је упознао три месеца по доласку у Лондон. У литератури се истиче да је Доситеј у Енглеској достигао врхунац свога духовног развоја, и да се то види у бројним његовим делима.

У овом су раду, полазећи од постојеће литературе (Радченко, Поповић, Јаварек, Шаулић), о томе делу Доситејевог живота и рада многи подаци исправљени, доста тога употпуњено је новим информацијама, и тако је оформљена слика о енглеској културној средини у којој је Доситеј боравио, али и о одразу тога боравка на његов даљи рад и делатност његових сарадника. На основу расположивог материјала и анализе било је могуће доћи до неколиких резултата и закључака.

Прво: понуђена је слика културних кругова Енглеске пре Доситејевог доласка, с обзиром да је реч о средини која је, у распону од четврт века, дочекала прво чувеног научника Руђера Бошковића а потом тада непознатог путујућег учитеља Доситеја Обрадовића.

Друго: исправљени су већ постојећи подаци и приложени нови о личностима које је Доситеј у Енглеској упознао: „мастер Лард”, „мистер Јанзон”, „господин Лузинијан”, „мистер Јоан Ливи”, „госпожа Ливи”, „мистрес Телар”, „господин Гулјелм Фордајс”, „мистер Кларк”, „Хенрикус Торнбол”, „господин Гулјелм Валиот”.

Треће: с обзиром да је реч о личностима које су припадале тзв. шкотском просветитељству, чији су главни представници Томас Рид, Адам Смит, Адам Фергусон, Дејвид Хјум, и др., представљене су основне концепције те културне струје Велике Британије у другој половини XVIII века, као *common sense* (који је у вези с општим добром и, донекле, с појмом здравог разума), *useful knowledge* (корисно знање), али и филантропија и покровитељство. Осим тога, неки од представника тога просветитељства, и Доситејевих позна-

ника, били су у додиру и са унитаристицима и дисентерима, што отвара простор за даља истраживања о утицају страних аутора на Доситејево дело.

Четврто: Доситеј је, напуштајући Енглеску, са собом понео „преизрјадне” енглеске књиге, о којима немамо никаквих података, осим што, у *Животу и прикљученијима*, читамо да му је господин Фордајс поклатио своје дело *Fragmenta Chirurgica* (1784), где су му посвету написали Џон Ливи и сам Фордајс. На основу приложеног материјала, међутим, могуће је закључити да је Доситеј тада са собом понео и *Хораџија*, којег је (1762) приредио Џон Ливи, али свакако и неке од збирки које су биле у моди и које су биле намењене васпитању младих, као прави *codices miscellanei* алегорија и васпитних прича, на које подсећа, на пример, *Собраније*, како тврди Веселин Чајкановић.

Пето: намеће се претпоставка да је Доситеј, по повратку из Енглеске, намеравао да међу Србима формира један круг просветитеља, а с обзиром на то да је био окружен значајним културним радницима као што су били Павле Соларић, Атанасије Стојковић, Јован Дошенивић, Викентије Ракић, па и Спиридон Алексијевић. После састанка у Падови, 1803. године, где се разговарало о човекољубљу, Доситеј и његови сарадници настојали су да оформе један програм по угледу на васпитне токове тада у моди, а пре свега на филантропинизам, чији је главни заговорник Базедов био под утицајем појма *common sense* шкотског просветитељства.

Шесто: Доситеј је сматрао да треба штампати књиге корисне за српски народ, и његови сарадници свесрдно су прихватили ту замисао, што потврђују бројни преводи и прераде списа – што је требало да утиче на васпитавање младежи српског рода. Ако је Доситеј, с једне стране, с обзиром да је током боравка у Енглеској довољно научио језик, могао да чита, преводи и прерађује дела енглеских аутора, његови сарадници су, с друге стране, у зависности од личног знања језика, то радили посредно, преко немачких, француских и италијанских превода енглеских изворника, или превођењем самих немачких, француских и италијанских изворника.

Седмо: сасвим у складу с описаним смером превода-прерада дела корисних за српски народ, стоје и два српска превода – Павла Соларића (1809) и Спиридона Алексијевића (1830) – тзв. „Лорда Честерфилда”, односно дела чије се ауторство погрешно припи-

сивало лорду Честерфилду. Реч је о спису *The Economy of Human Life* (1750), који је издао енглески издавач Роберт Додсли, а он је сарађивао са главним представницима енглеске културе, па дакле и шкотског просветитељства. Ово дело представља једну од најважнијих европских књижевних мистификација прошлих столећа, и тиме што су, као и њихови европски претходници и савременици, упали у ову литерарну „замку”, српски просветитељи су у суштини следили Доситејеве одреднице и пратили главне токове европског просветитељства.

Можда случај никад и није случајан, како каже један писац; чињеница је, међутим, да Доситеј и његови пријатељи, пре него што су се упознали, нису знали ништа једни о другима. Нису, наиме, ти Шкоти у Лондону могли предвидети да ће њихов гост постасти најзначајнији просветитељ на Балкану, а није тада, пре него што је дошао у кућу господина Ливија, Доситеј могао ни наслутити да ће се наћи на правом месту, у кругу шкотских просветитеља и добротинитеља. Међутим, било је тим Шкотима очигледно да пред собом имају човека изузетног ентузијазма, који жели да учини нешто велико и корисно за свој народ, а било је томе човеку са Балкана очигледно да пред собом има људе који чине много, и корисно, за свој народ.

Случај, који можда и није био сасвим случајан, желео је да се у једноме тренутку на истоме месту нађу људи који су своје знање имали да понуде и човек који је тога знања био жељан више него ичега другог.

SUMMARY

The volume, *In the sphere of Dositej: Dositej Obradović and the Scottish Enlightenment*, deals with the contacts that Dositej Obradović had with some of the figures of the Scottish Enlightenment and the influence that these thinkers exerted on the man who would then become the main protagonist of the South Slav Enlightenment. The author owes a debt of gratitude to Professor Emeritus Dušan Ivanić both for encouraging the research on Dositej that resulted in this book and for inspiring the syntagma “In the sphere of Dositej” that appears in its title. Those words suggest the sort of webbing or point encounter that is the organizational impetus of this book. It focuses on providing an accurate picture of the literary and cultural milieu of the Scottish Enlightenment into which Dositej entered when he left his homeland in December 1784 and took up residence in London where he remained until the end of May 1785 and it also engages in an extensive exploration of the reverberations that Scottish Enlightenment thought then had, not only on Dositej’s own work, but also on the literary, cultural and historical activities of the main representatives of Dositej’s cultural circle, i.e. his friends and collaborators, especially Pavle Solarić.

The objective of the book is to make a contribution to the current knowledge about the life and work of Dositej Obradović, by demonstrating that Dositej, just by chance – since in life of Dositej Obradović things “happened by chance” – came into contact with the main eighteenth-century European academic community and how this community was part of a wider European scientific and literary world, with which he initiated a constant communication, contact and exchange of ideas. Dositej described his stay in England in the second part of his *Life and Adventures* that he published at the end of *Fables* (Leipzig 1788), but just those few concise pages were so engaging that they encouraged the reader to pursue wider exploration. And paradoxically, Dositej’s host, “Mister John Livie”, his “London friend” about whom we know “almost nothing” was a key figure in the research and creation of the image

and context of Dositej's stay in London. In the course of the research for this volume, when it became clear just who Mr. John Livie was, a door to that major European cultural community was opened, the community that enabled Dositej Obradović to crystallize the ideas and start on the path to achieving his "supreme wish": publishing useful books for the benefit of his people.

Following the chronology of Dositej's life, the volume is divided into three parts: the first part considers "what preceded Dositej's arrival in England": the context and a picture of events in the moment in which Dositej fled from the monastery of Hopovo and moved out into the world looking for academies, schools and teachers, is depicted and it offers the reader the opportunity to observe that, in essence, the cultural community that would host Dositej a quarter of a century later, in London, had already had contact with the South Slavs, primarily with Ruder Bošković, who then found himself in the company of top scientists and writers; and also indirectly through Padua abbot Alberto Fortis, whose expedition to Cres a decade later was financed by the Prime Minister of George III who was responsible for strengthening the Scottish community in London, the very community that enabled Dositej to remain another "quarter year" in the capital of England.

The second part discusses "what happened when Dositej arrived in England", starting from Dositej's description in the ninth letter of the second part of his *Life and Adventures*. The data about the personalities with whom Dositej was in contact in London are brought out and an overview of the broader cultural context of which these personalities were part is given. The family that hosted Dositej as well as their relatives and friends who Dositej met were not just "sweet people" as he said of them when he was leaving them with regret. They were representatives of the Scottish Enlightenment among whom the most illustrious names were those of Adam Smith, David Hume, Thomas Reid, Benjamin Franklin and Adam Ferguson. This community developed some of the most important concepts of the modern age, primarily *common sense*, *common good* and *useful knowledge*, very similar to what Dositej defines as the "the general benefit" (of his people). Furthermore, some of Dositej's English acquaintances were in contact with Unitarians and dissenters, and his association with them likely led to the echoes of this type of thought that we find in his own work and his life. Dositej's accounts of his acquaintances with these people also

shed light on the interesting phenomenon of scholarly and academic clubs and associations which were of such importance in the second half of the 18th century and which were an integral part of academic life and cultural exchange at that time.

The third part of the book deals with “what followed after Dositej’s return from England”, in light of the consequences of Dositej’s contact with representatives of the Scottish Enlightenment. Because, as Jovan Skerlić says, if the value of a writer is determined by the fertility of his influence and what he left behind him and what he contributed to his people, Dositej is in first place among all Serbian literary figures. A further intention of the volume is to demonstrate that Dositej had the idea of forming a Serbian cultural circle that was supposed to be a center of inspiration for raising the awareness of the Serbian people, similar to those he had seen in London and about which he had heard. For this cultural circle Dositej certainly had enough elements, given that he could count on his friends and collaborators such as Solarić, Atanasije Stojković, Vikentije Rakić, Jovan Došenović, Joakim Vujić, Jovan Muškatirović, Emanuil Janković, or Gligorije Trlajić. Dositej’s idea was eventually realized in the famous meeting of the “Holy Trinity” of Serbian literature at the beginning of the 19th century. Building on the existing studies about the influence of these Scottish and English thinkers on Dositej’s literary activity, the present volume further completes the account of that impact with new data, which shed light on how Dositej took from “English gardens”, as he used to say, and how all of this was of importance for the activities of his collaborators, for the purpose of joint promotion of the common good of the Serbian people.

The previous studies (Radčenko, Popović, Javarek, Šaulić, Kostić, Stojković) point out that in England Dositej reached the pinnacle of his spiritual development and that this can be seen in many of his works. Beginning from this premise, new data has been added and old data corrected or supplemented to give a more in depth image of England’s cultural environment when Dositej was sojourning in that country. Moreover, considerations on the influence that his stay had on both his own future work, as well as that of his collaborators, have been made in light of present day knowledge about the period under study. On the basis of the available material and analysis, it was possible to reach several results and conclusions.

First: The scientific cultural milieu in England described by Dositej on his arrival was essential the same as that of a quarter of a century earlier as we can see from the testimony of the famous scientist Ruđer Bošković, and a then unknown itinerant teacher Dositej Obradović.

Second: The already existing data have been corrected and new information on personalities who Dositej met in England has been provided: “Master Lârd”, “Mister Janzon”, Sauveur Lusignan, Mr. John Livie, Mrs. Livie, Mrs. Taylor, Mr. William Fordyce, “Mister Clark”, Henry Turnbull, “Mr. William Valiot”.

Third: Since those were the personalities that belonged to the so-called Scottish Enlightenment, the basic concepts and cultural currents present in Great Britain in the second half of the 18th century such as common sense and useful knowledge, as well as philanthropy and patronage are discussed. In addition, some of the relatives and friends of Dositej’s hosts were also in contact with Unitarians and dissenters which points to the need of further research on the impact of foreign authors on Dositej’s work.

Fourth: We know that when Dositej left England he brought some “splendid” English books with him but little is known about those books except for the fact that Fordyce gave Dositej a copy of his *Fragmenta chirurgica* (1784) with dedications by himself and by John Livie. On the basis of the new information provided here, however, it is possible to conclude that Dositej brought with him also *Horace* (1762) edited by John Livie, and certainly some of the collections that were in vogue and that served for the education of youth, as a true *codices miscellanea* containing allegory and educational stories.

Fifth: There is evidence to show that Dositej, upon his return from England, intended to form a circle of scholars among Serbs, given that he was surrounded by important cultural figures of the day. After the meeting in Padua in 1803, where philanthropy was discussed, Dositej and his collaborators were trying to form a program modeled on educational trends then in vogue, especially Philanthropinism whose main founder Johann Bernhard Basedow was influenced by the Scottish Enlightenment concept of common sense.

Sixth: Dositej wanted to publish useful books for the Serbian people, and his collaborators were ready to accept and develop this idea and project. It was for this reason that numerous translations and adaptations of works that were to influence the formation of young Serbs

were made. Dositej had learned enough English during his sojourn in England and was able to read, translate and adapt works of English authors; his friends and collaborators, depending on their personal knowledge of languages, could also help by translating German, French and Italian translations of the English originals or by translating German, French, and Italian originals into Serbian.

Seventh: Further evidence of this initiative of translation-elaboration-adaptation of useful works for the Serbs is also to be found in two Serbian translations: Solarić's (1809), and Aleksijević's (1830) translations of the so-called "Lord Chesterfield", i.e. the work whose authorship had incorrectly been attributed to Lord Chesterfield. The work in question was actually *The Economy of Human Life* (1750) and had been issued by the English publisher Robert Dodsley, who had worked with the main representatives of English culture and hence the Scottish Enlightenment. The confusion surrounding this work constitutes one of the most important European literary mystifications of the past centuries and like their European predecessors and contemporaries, Serbs had also fallen into this literary "trap", essentially following Dositej's guidelines and the mainstream of the European Enlightenment.

Perhaps, as one author has observed, things never happen randomly. The fact remains that Dositej and his Scottish friends knew nothing about each other before they met. Those Scots in London could not have predicted at that time that their guest would become the most important protagonist of the Enlightenment in the Balkans; nor could Dositej, at the moment he entered the house of Mr. Livie, predict that he would find himself in the right place in the right time, within the circle of Scottish scholars and benefactors. It was obvious to those Scots, however, that the man they found before them was one of exceptional enthusiasm that wanted to do something great and beneficial for his people; and it was obvious to that man from the Balkans that the people he saw before him were doing a lot of useful things for their people.

It was a chance encounter between these people who at the time had such great knowledge to offer with a man who was desirous of acquiring this knowledge more than anything else.

APPENDIX I

**[1] Joseph Spense, “The Picture of Human Life.
Translated from the Greek of Cebes,
a Disciple of Socrates” (1747)**

As we were walking in the Temple of Saturn, and observing several of the Presents dedicated to that God, we were particularly struck with a Picture, hung up before one of the Chapels. Both the Manner and the Subject of it, seem'd to be foreign; so that we were at a Loss to know either whence, or what it was. What it represented was neither a City, nor a Camp; but an Inclosure, containing two other Inclosures, the one larger, and the other less. To the outer Inclosure, there was a Portal, with a great Number of Persons standing before it, and several Females within, and an aged Man standing by the Portal, in the Attitude of giving Directions to those who were going in.

After we had been debating among ourselves for some Time, what all these Things shou'd mean; an elderly Person, who happen'd to be by, address'd himself to us in the following manner. As you are Strangers, 'tis no Wonder that you shou'd be at a Loss to find out the Meaning of this Picture; since several of the Natives of this City themselves know not the true Intent of it: And indeed it was not plac'd here by any of our Citizens, but by a Stranger who visited these Parts several Years ago. He was a very sensible Man, and a great Philosopher; and both in his Conversation and Practice seem'd to approach nearer to the Doctrines of Pythagoras and Parmenides, than to any other of our Sects. It was he who built this Temple, and dedicated this Picture in it to Saturn.” Have you then seen the very Person who gave it? (said I,) and was you personally acquainted with him? – “Yes, reply'd he, I was both well acquainted with him, and admir'd him very much; for tho' he was rather young, his Conversation was full of Wisdom; and, among other Things, I have often heard him explaining the Subject of the Picture before us.” – I intreat you, cry'd I, if it will not be too troublesome, to ac-

quaint us with his Explanation of it, for 'tis what we were all longing to know. – “That will be rather a Pleasure than any Trouble to me, reply'd the good old Man; but I ought to forewarn you of one Thing before I begin; which is this, that the hearing it is not unattended with Danger.” – What Danger can there be in that? cry'd I. – “It is no less than this, reply'd he, that if you observe and follow the Lesson that it gives you, it will make you both wise and happy; but if you neglect it, you will be most miserable and wretched all your Days. So that the explaining of this, is not unlike the Riddle said to have been proposed to People by the Sphynx, which if the Hearer understood, he was saved, but if not, he was to be destroy'd. It is much the same in the present Case; for Ignorance is full as dangerous in Life, as the Sphynx was supposed to be in the Fable. Now the Picture before us includes all the Doctrine of what is good in Life, what is bad, and what indifferent; so that if you shou'd take it wrong, You will be destroy'd by it; not indeed all at once, as the People were by that Monster; but by little and little, thro' all the Residue of your Life, as those are who are given up to be put to Death by slow Tortures: On the contrary, if you understand it aright, then will your Ignorance be destroy'd, and you will be sav'd, and will become happy and blest for all the rest of your Days. Do you, therefore, attend carefully to what I shall say to you, and observe it as you ought.” – O Heavens, how have you encreased our longing to hear, what may be of such very great Importance to us! – “It is certainly of the greatest that can be, reply'd he.” – Explain it then to us immediately, we beseech you; and be assur'd, that we will listen to you with all the Care and Attention, that a Matter which concerns us so greatly must demand.

Upon this, taking up a Wand that was placed just by, and pointing with it to the Picture, “You see, says he, this grand Inclosure? All this Circuit, is the CIRCUIT OF HUMAN LIFE; and that great Number of People standing before the Portal, are those who are to enter into Life. This aged Person, who stands by the Entrance holding a Paper in one of his Hands, and pointing with the other, is the GENIUS who directs all that are going in, what they shou'd do after they are enter'd into Life; and shews them which Way they ought to take in order to be happy in it.” – And which is the Way, interrupted I, that he shews them? Where is it? – “On the other Side, before the Portal, continued he; do you see that Seat, and the Woman sitting on it, with a Cup in her Hand? She who is so finely dress'd out and makes so shewy an Appearance.” – I see her, reply'd I, and pray, who is she? – “That, says he, is DECEIT, the

Misleader of Man.” – And what does she do there? – “As they are entering into Life, she offers them to drink of her Cup.” – And what does her Cup contain? – “Ignorance reply’d he, and Error; of which when they have drunk, they enter into Life.” – And do all drink of this Cup? – “All, says he, drink of it; but some more, and some less. A little farther, within the Portal, don’t you see a Company of loose Women, with a great deal of Variety in their Dress and Airs?” – I see them. – “Those, says he, are the OPINIONS, DESIRES, and PLEASURES; who, as the Multitude enter, fly to them, embrace them with great Earnestness, one by one, and then lead them away with them.” – And whither do they lead them? – “Some to the Way of Safety; and others, to Perdition thro’ their Folly.” – Ah, why did they drink of that Liquor before they came in! – “But all of them alike tell those whom they are embracing, that they will lead them to what is best, and will make their Lives quite happy: whilst the new Comers blinded by the large Drougths they have taken from the Cup of DECEIT, are incapable of distinguishing which is the true Way in Life, and wander about inconsiderately here and there, as you see they do. You may observe too, that they who have been in some Time, go about just as these direct them.” –

They do so, said I; but, pray, who is that Woman who seems to be both blind and mad and who stands on that round Stone there; – “That, says he, is FORTUNE; and she is really not only mad and blind, but deaf too.” – What then can her Business be? – “She flies about every where, says he, and snatches what he has from one, to give it to another; and then takes it away again from him, to give it to a third, without any manner of Meaning, or any Degree of Certainty: which latter is very aptly signify’d by her Figure here.” – How so? reply’d I. – “Why by her standing on that round Stone, says he, which shews that there is no Stability or Security of her Favours; as all who trust to her find, by some great and unexpected Fall.” – And what does all that Company about her want of her? And how are they called? “They, says he, are called, THE INCONSIDERATES, and are begging for some of those Things which she flings about her.” – And why do they appear with such a Diversity of Passions? Some of them as overjoy’d, and others as very much distress? – “They, says he, who smile and rejoice, are such as have receiv’d something from her Hands; and these call her by the Title of GOOD FORTUNE: and such as weep and mourn, are they from whence she has resum’d what she had before giv’n them; and these call

her BAD FORTUNE.” – And what is it she gives, that shou’d make the former rejoice so much on the receiving it, and the latter lament so much at the Loss of it? – “All those Things, says he, which the greater Part of Mankind think good, such as Wealth and Glory, and Nobility, and Offspring, and Dignities, and Crowns; and all such Sort of Things.” – And are not these really good Things? – “As to that, says he, we may talk more at large another Time; but at present, if you please, let us stick to our Picture.

You see then, continued he, after entering this Portal, there is another Inclosure, on a rais’d Ground, and several Women standing before it, dress’d out too, much like Ladies of Pleasure.” – That they are, said I. – “Of these, says he, this is INTEMPERANCE; that LUXURY; this is AVARICE; and that other FLATTERY.” – And what do they stand there for? – They are waiting, says he, for those who have receiv’d any thing from FORTUNE; and as they meet with them, they embrace them with the greatest Fondness, and attach themselves to them, and do every thing they can to please them, and beg them to stay with them; and promise them to render their whole Lives delightful, and easy, and free from all manner of Care or Trouble. Now whoever is carry’d away by them to what they call the Pleasure of Life, will find their Company agreeable to him at first, whilst they are fondling and tickling his Passions; but it is soon quite otherwise; for as soon as he recovers his Senses, he perceives that he did not enjoy them, but was enjoy’d by them; and that they prey upon him, and destroy him. And when he has, by their Means, consum’d all that he had receiv’d from FORTUNE, then is he oblig’d to become their Slave, and to bear all the Insults they are pleased to impose upon him, and to yield to all the most scandalous Practices; and in the End, to commit all Sort of Villanies for their Sake; such as Betraying, Defrauding, Robbing, Sacrilege, Perjury, and the like: and when all these fail him, then is he given up to PUNISHMENT. – And where is she? – “Don’t you see there, says he, a little behind those Women, a narrow dark Cavern, with a small Sort of Door to it, and some miserable Women that appear within, clad only in filth and Rags?” – I do discern them, said I. – “She of them, says he, who holds up the Scourge in her Hand, is PUNISHMENT; this, with her Head sunk almost down to her Knees, is SORROW: and that other tearing her Hair, is ANGUISH OF MIND. – And pray, who is that meagre Figure of a Man without any Cloaths on, just by them? And that lean Woman, that resembles him so

much in her Make and Face? – “Those, says he, are REPINING, and his Sister DESPAIR. To all these is the Wretch I was speaking of deliver’d up, and lives with them in Torments, till finally he is cast into the House of MISERY; where he passes all the Remainder of his Days in all sort of Wretchedness, unless, by Chance, REPENTANCE shou’d fall in his Way.” What happens then? – If REPENTANCE shou’d chance to meet with him she will take him out of the evil Situation he was in, and will place two different OPINIONS or DESIRES before him: the one of those which leads to TRUE SCIENCE, and the other of those which lead to SCIENCE falsly so called.” – And what then? – “If he embraces that which leads to TRUE SCIENCE, he is renew’d and sav’d, and becomes a happy Man for all his Days; but if the other, he is bewilder’d again by FALSE SCIENCE.

Good Heaven! what a new Danger do you tell me of! and pray, which is FALSE SCIENCE? – “You see that second Inclosure? says he.” – Very plainly. – “And don’t you see a Woman Handing without the Inclosure, just by the Entrance into it, of a very striking Appearance, and very well dress’d?” – As plainly. – “That is she, says he, whom the Multitude, and all the unthinking Part of Mankind, call by the Name of Science; tho’ she is really FALSE SCIENCE. Now those who are sav’d out of the House of Misery call in here, in their Passage to TRUE SCIENCE.” – Is there then no other Way to TRUE SCIENCE but this? – “Yes, says he, there is.” – And pray, who are those Men that are walking to and fro within the Inclosure? – “Those, says he, who have attach’d themselves to False Science, mistaking her for the True.” – And what are they? – “Some of them, says he, are Poets, some Rhetoricians, some Logicians, some Students in Music, Arithmetic, and Geometry; Epicureans, Peripatetics, Critics, and several others of the same Rank.” – And who are these Women who seem so busy among them, and who are so like INTemperance, and her Companions, in the first Inclosure? – “They are the very same, says he.” – Are they then admitted into this second Inclosure? – “Yes indeed are they, says he; but not so readily, or frequently, as in the first.” – And the OPINIONS too? – “Undoubtedly, says he; for the Persons who belong to this Inclosure have not yet got rid of the Draught which they took out of the Cup of Deceit.” – What then, IGNORANCE remains still with them! – “That it does, says he, and FOLLY too; nor can they get rid of the OPINIONS, nor all the rest of this vile Train, till they quit False Science, and get

into the Way of the True, and drink of her purifying Liquor, and wash away all the Dregs of the Evils that remain in them; which that, and that only, is capable of doing. Such therefore as fix their Abode with False Science will never be deliver'd; nor can all their Studies clear them from any one of those Evils." –

Which then is the Way to TRUE SCIENCE? – "Do you see, says he, that Place on high there, that looks so uninhabited? – I do, said I. – "And do you discern a little Opening between the Rocks, and a small Track leading to it? which is scarce beaten, and with very few People walking in it, all rough, and stony, and difficult as it is." – I discern it very plainly. – "And don't you see a high Cliff on the Hill, almost inaccessible, and with Precipices on each Side of it?" – I see it, said I. – "That, says he, is the Way which leads to TRUE SCIENCE." – It is frightful, cry'd I, only to look upon it. – "And up above that Cliff, don't you see a large rising Rock, with Precipices all round it? I see it. – "Then you see also the two Women that stand upon it, with so much Firmness and Beauty in their Make, and how earnestly they extend their Hands." – I do so; and pray, who are they? – "Those two, said he, are Sisters, and are called TEMPERANCE and PATIENCE." – And why do they extend their Hands so earnestly? – "They are encouraging, says he, those who are arriv'd to that Rock, and call out to them, to be of good Heart, and not to despond; because they have but a little more to suffer, and then will find the Road all easy and pleasant before them." – But how can they ever get up upon that Rock itself? for I don't see any the least Path to ascend it by. – "The two Sisters, says he, descend to meet them, and help them up with them. Then they order them to rest themselves a little, and inspire them with new Strength and Resolution, and promise to conduct them to TRUE SCIENCE; and point out the Way to them, and make them observe how even, and easy, and charming it is; and how free from all manner of Difficulty or Danger, as you see it represented here." – How well does it answer the Description! – "And you see, says he, before that Grove, the Ground that extends itself into a beautiful Meadow, with such a lively Light over it." – Very plainly. – "Then you see the third Inclosure, in the Midst of that Meadow, and the Portal to it?" – I do so; and pray, what do you call this Place? – "The Habitation of the Blest, says he; for here it is that HAPPINESS, and all the VIRTUES dwell." – What a charming Place, cry'd I, have they to dwell in! – "And do you observe, says he, the Lady near the Portal, with so beautiful and stedly a Look; of a middle Age, or rather a little past it,

and dress'd in a plain long Robe, without any the least Affectation of Ornaments? She is standing there, not on a round Stone, but a square one, firmly fix'd in the Ground; and by her are two other Women, who look as if they were her Daughters." – They do so. – "Of these, she in the Midst is SCIENCE and the other two are TRUTH and PERSUASION. – And why does SCIENCE stand on that square Stone? – "To signify, that her Ways are Ways of Certainty, and that the Presents which she gives to those that arrive to her, are firm and lasting." – And what is it that she gives to them? – "Strength, says he, and Tranquillity of Mind, arising from a full Assurance, that they shall never undergo any Evil again in their whole Lives." – O Heavens, how desirable are her Presents! But why does she stand thus without the Inclosure? – "To receive those that arrive hither, says he, and give them to drink of her purifying Liquor, and to conduct them into the Presence of the VIRTUES within, when they are thoroughly cleans'd by it." – I don't rightly understand what you mean by this cleansing, said I. – "I will make that clearer to you, replied he. Suppose any Friend of yours was afflicted with some dangerous Fit of Illness; if he goes to some knowing Physician, and takes what he prescribes, in order to root out the Causes of his Disease, he may be restor'd to a perfect State of Health; but if he refuses to take what is order'd him, his Physician will give him up, and leave him to be destroy'd by his Distemper." – That is clear enough, said I. – "In the very same manner, continued he, when any one comes to SCIENCE, she takes him under her Care, and gives him a Draught of her Cup to cleanse him, and drive out all the noxious Things that are in him." – And what are those noxious Things? – The Error and Ignorance that he drank out of the Cup of DECEIT; and his Arrogance, and Lust, and Intemperance, and Anger, and Covetousness; and in short, all the evil Impressions and Habits that he had contracted in his Passage thro' the first Inclosure." – And when she has cleansed him from all these, whither does she send him? – "In thro' that Portal, says he, to KNOWLEDGE, and the other VIRTUES." – And where are they? – "Don't you see, says he, within the Portal, a select Company of Ladies, of singular Beauty and Decency, both in their Look and Dress; and in a Word, with every Thing handsome, and nothing affected about them?" – I see them, said I, and should be glad to know their Names. – "That, says he, at the Head of them is KNOWLEDGE; and the rest are all her Sisters, FORTITUDE, JUSTICE, HONESTY, PRUDENCE, DECENCY, FREEDOM, TEMPERANCE, and CLEMENCY. – What Beauties they

are! cry'd I, and what a longing Desire do they inspire one with to enjoy their Companies! – “That you may do, reply'd he, if you are wise enough to follow the Way that I have shown you.” – That, said I, will I strive to do as far as I am able. – “Then, said he, you will arrive safely to them.” – And when these have receiv'd any one, whither do they carry him? – “To their Mother, reply'd he.” – And who is she? – HAPPINESS.” – And where? – “Do you see, said he, the Way which leads to that high Edifice, which appears above all the other Risings of the Mount, as a Citadel does above all the Buildings in a City?” – Yes. – “And do you see that composed, beautiful Lady, sitting on a Throne in the Portico to it, with so easy and disengag'd an Air; and with that beautiful Chaplet of fresh Flowers on her Head? – How beautiful does it look! – “That, says he, is Happiness.” – And when any one arrives to her, what does she do to him? – “Why Happiness, said he, assisted by all the Virtues, crowns him with her own Influences; in the same manner as they are crown'd, who have obtain'd the greatest Conquests.” – But what Conquests, said I, has he obtain'd? – “The greatest Conquests, replied he, and over the most terrible of Monsters, which formerly devour'd and tormented, and enslaved him. All these has he conquer'd, and driven from him; and is become so much Master both of himself and them, as to make those Things obey him, which he himself obey'd before.” – I don't yet comprehend what Monsters you mean; and shou'd be very glad to know. – “In the first Place, says he, his Ignorance and Error; will you not allow them to be Monsters? – Yes, replied I, and most dangerous ones too. – “Then, says he, his Sorrows, and Repinings, and Covetings, and Intemperance, and every Thing that is bad. All these has he subdued, and is not subdued by them as he used to be.” – O glorious Exploits! cry'd I, and most noble of all Victories! But be so good as to inform me yet farther, what may be the Influence of the Crown, with which you were saying he was to be crown'd? – “It is that which renders him happy, replied he: for he who has it once on his Head, immediately becomes easy, and blest; and does not place his Hopes of Happiness in any Thing without him, but possesses it in his own Breast.” – How desirable is such an Acquisition! And after he is crown'd, what does he do? or whither does he go? – “The VIRTUES, says he, take him and lead him to the Place that he had left, and bid him observe those who continue there, amidst what Difficulties and Troubles they pass their Time; and how they are shipwreck'd in Life, or wander about in it; or are conquer'd, and led along like Captives, some by INTEMPERANCE,

and others by ARROGANCE; here by COVETOUSNESS, and there by VAINGLORY, or any other of the VICIES: whose Chains they are in vain striving to get loose from, that they might escape and get to this Place of Rest: so that their whole Life seems to be nothing but one ineffectual Struggle. And all this they suffer from their mistaking the right Way, and forgetting the Orders given them by the directing GENIUS.” – That appears to me to be the Case; but I don’t so clearly see, why the VIRTUES lead the Person that has been crown’d, back to the Place that he had left. – “Because, says he, he had never form’d a full and exact Idea of the Things that passed there; but at best, had only guessed and doubted about them: for from the Draught of Ignorance and Error that he had taken at his Entrance, he had imagin’d Things that were bad to be good, and Things that were good to be bad; by which means he had liv’d wretchedly, as indeed all do while they are there. But now that he has obtain’d the Knowledge of what is really good, he can both live happily himself, and can see how very unhappy the others are.” – And when he has taken a full View there, what does he do, or whither does he go then? – “Whenever he pleases, says he, for every where in he as safe as one that is got into the Corycian Cave; so that wheresoever he goes, he lives in full Security and Happiness undisturb’d, and is receiv’d by all others, with as much Pleasure as a Physician is by his Patients.” – And has he no longer any Dread of those Females which you called Monsters? Nor any Apprehension of being hurt by them? – “Not in the least; for he will never any more be molested either by ANGUISH, or SORROW, or INTEMPERANCE, or COVETOUSNESS, or POVERTY, or any other Evil; for he is now Master of them all, and superior to every Thing that formerly gave him any Trouble. As they who practise the catching of Vipers, are never hurt by the Bite of those Creatures, which is so venomous, and even mortal to others, because they have an Antidote against their Poison; so is he safe from any Influence of all these Evils, because he has the Antidote against them.” – That you have explain’d to me very well; but I beg you wou’d tell me yet farther, who they are that are descending from the middle of the Rock, some of them crown’d, and with an Air of Joy on their Countenances; and others without Crowns, that seem to have been rejected, and have the Marks of several Falls about them, and are follow’d by those Women. – “They, says he, who are crown’d, are such as got safe to SCIENCE, and are delighted with the Reception that she has given them; and those without Crowns, who seem to have been rejected by her, and are returning in so

bad a Condition, are such as found their Hearts fail them, when they came to the Precipice where PATIENCE stands, and who turn'd back from that Point, and are now wandering irregularly they know not whither." – And who are the Women that are following them? – "They, says he, are SORROW and ANGUISH, and DESPAIR, and INFAMY, and IGNORANCE. – By your Account, they are attended by every thing that is Bad! – "Undoubtedly so they are, says he; but when they are got down into the first Inclosure, to VOLUPTUOUSNESS and INTEMPERANCE, they don't lay the Blame on themselves, but immediately say all the ill Things they can of SCIENCE, and of those who are going to her; and tell how miserable and wretched those poor People are, and how much they suffer, who leave the Life they might have enjoy'd below, and the good Things bestow'd there." – And what are the good Things which they mean? – "Luxury and Intemperance; to say all in two Words: for to indulge their Passions like the brute Beasts, is what they look upon as the Completion of all their Happiness." – And those other Women that are coming down there, who look so gay and so well-pleas'd with themselves, what are they? – "The OPINIONS, says he, who after conducting those to SCIENCE, who have gain'd Admission to the VIRTUES, are returning to bring up others, and to acquaint them how happy those are, whom they have already conducted up thither." – And have they been admitted to the Virtues themselves? – "By no means, says he; for 'tis not allowable for OPINION to enter, where KNOWLEDGE has her Dwelling. Their Business therefore was only to conduct them to SCIENCE; and when she has receiv'd them, they turn back again to bring others; like Transport Ships, which as soon as they have deliver'd in one Freight, return for another." – You have now, I think, very well explain'd all the figures in the Picture; but you have not yet told us what Directions they were, which the Genius at the first Portal gives to those that are entering into Life. – "He bids them be of good Courage, says he; wherefore be you also of good Courage; for I will tell you the whole, and leave no one Thing unexplained to you. – We shall be extreemly oblig'd to you, replied I. – On this, he pointed lower again with his Wand, and said; "Do you see that blind Woman there, on the round Stone, who I told you before was FORTUNE?" – I see her. – "As to that Woman, says he, he orders them not to place any Confidence in her, nor to look on any of her Gifts as firm, or secure; nor to consider them as their Property; for there is no hindering her from resuming them, and giving them to any Body else; and 'tis what she is

extremely apt to do. He therefore orders them to regard all her Presents with Indifference, and not to rejoice if she makes them any, nor to be dejected if she takes them away, and to think neither well nor ill of her; for whatever she does is done without Thought, and all by meer Chance and Accident, as I have acquainted you already. 'Tis on this Account that the Genius commands them, not to attach themselves to any thing she can give; nor to be like those simple Bankers who when they have receiv'd any Sum of Money in Trust, are apt to be pleased with it, and look upon it as their own; and when they are called upon to repay it, grow uneasy, and think it very hard; not considering that it was deposited in their Hands on that very Condition, that the true Owners might demand it again whenever they pleased. Just thus the GENIUS commands Men to look upon all the Gifts of FORTUNE: and to be aware, that she may recall them whenever she has a Fancy to do it; or may send in more, and if she pleases, may resume that and the former all together. He therefore commands those who are entering into Life, to receive whatever she offers them, and as soon as they have receiv'd it, to go on in quest of a more lasting Acquisition." – What Acquisition do you mean? said I. – "That which they may obtain from SCIENCE, says he, if they can arrive safe to her." – And what is it that she gives them? – "the true Knowledge of what is really good, says he; and the firm, certain, and unchangeable Possession of it. He therefore commands them to quit Fortune immediately, in Pursuit of this; and when they come to those Women, who, as I told you before, were INTEMPERANCE and VOLUPTUOUSNESS, to leave them too directly, and not to mind whatever they can say; but to go on for the Inclosure of FALSE SCIENCE; there he bids them stay a little while, to get what may be useful to them on the rest of their Road, and then to leave her directly too, and go on for TRUE SCIENCE. These are the Orders which the GENIUS gives to all that enter into Life: and whoever transgresses or neglects them, will be a miserable Wretch. I have now explain'd the whole of the Parable contain'd in this Painting; but if you have any particular Question to ask in relation to any thing that I have said, I am very ready to answer it."

– We are much obliged to you, replied I, and pray then, what is it that the GENIUS orders them to get in the Inclosure of Science, falsely so called? – "Whatever may be of use to them." – And what is there there, that may be of use to them? – "Literature, (says he;) and so much of the Sciences, as Plato says, may serve People in the begin-

ning of their Lives as a Bridle, to keep them from being drawn away by idler Pursuits.” – And is it necessary for all who would arrive at True Science, to do this? – “No, says he, it is not necessary, but it may be useful; tho’ in truth, these things themselves do not contribute towards making them the better Men.” – Not contribute at all towards making them better! – “Not at all, says he; for they may be as good without them. And yet they are not wholly unuseful; for they may sometimes help us, as Interpreters do, to the Meaning of a Language we don’t understand: But after all, ’tis better to understand the Language ourselves, than to have any need of an Interpreter; and we may be good, without the Assistance of Learning.” – In what then have the Learned any Advantage over others, towards becoming better Men? – “Why do you imagine they should have any Advantage, reply’d he; since you see they are deceiv’d like others, as to what is good or bad: and continue to be as much involved in all manner of Vices? For there is nothing that hinders a Man, who is a Master of Literature, and knowing in all the Sciences, from being at the same time a Drunkard, or Intemperate, or Covetous, or Unjust, or Villainous, or in one Word, Imprudent in all his Ways.” – ’Tis true, we see too many Instances of such. – Of what Advantage then is their Learning, toward making them better Men? – You have made it appear, said I, that it is of none; but pray what is the Reason of it? – “The Reason, says he, is this: That when they are got into the second Inclosure, they fix there as if they were arriv’d at True Science. And what can they get by that? (added he) since we see several Persons who go on directly from INTEMPERANCE, and the other VICES in the first Inclosure, to the Inclosure of TRUE SCIENCE; without ever calling in, where these learned Persons have taken up their Abode. How then can the Learned be said to have any Advantage over them? On the Contrary, they are less apt to move, or to be instructed, than the former.” – How can that be? said I. – “Because, says he, they who are in the second Inclosure, not to mention any other of their faults, at least profess to know, what they do not know; so that they acquiesce in their Ignorance, and have no Motive to stir them up toward the seeking of TRUE SCIENCE. Besides, do you not observe another thing; that the OPINIONS, from the first Inclosure, enter in among them, and converse with them, as freely as with the former? So that they are not at all even better than them; unless REPENTANCE shou’d come to them, and shou’d convince them, that it is not SCIENCE that they have been

---

embracing all this while; but only the false Appearance of her, which has deceiv'd them. But while they continue in the same Mind they are in, there is no Hope left for them. To close all, my Friends, what I would entreat of you is, to think over every thing I have said to you, to weigh it well in your Minds, and to practise accordingly. Get a Habit of doing right, whatever Pains it cost you; and let no Difficulties deter you, in the way to Virtue: Account every thing else despicable, in comparison of this. Then will the Lesson that I have taught you, prove a Lesson of Happiness to your selves." – May we all use our utmost Endeavours to make it such!

[2] Samuel Johnson, “The Vision of Theodore. The Hermit of Teneriffe, Found in His Cell” (1748)

Son of Perseverance, whoever thou art, whose curiosity has led thee hither, read and be wise. He that now calls upon thee is Theodore, the Hermit of Teneriffe, who in the fifty-seventh year of his retreat left this instruction to mankind, lest his solitary hours should be spent in vain.

I was once what thou art now, a groveller on the earth, and a gazer at the Sky; I trafficked and heaped wealth together, I loved and was favoured, I wore the robe of honour and heard the musick of adulation: I was ambitious, and rose to greatness: I was unhappy, and retired. I sought for some time what I at length found here, a place where all real wants might be easily supplied, and where I might not be under the necessity of purchasing the assistance of men by the toleration of their follies. Here I saw fruits and herbs and water, and here determined to wait the hand of death, which I hope, when at last it comes, will fall lightly upon me.

Forty-eight years had I now passed in forgetfulness of all mortal cares, and without any inclination to wander farther than the necessity of procuring sustenance required; but as I stood one day beholding the rock that overhangs my cell, I found in myself a desire to climb it; and when I was on its top, was in the same manner determined to scale the next, till by degrees I conceived a wish to view the summit of the mountain, at the foot of which I had so long resided. This motion of my thoughts I endeavoured to suppress, not because it appeared criminal, but because it was new; and all change not evidently for the better, alarms a mind taught by experience to distrust itself. I was often afraid that my heart was deceiving me, that my impatience of confinement arose from some earthly passion, and that my ardour to survey the works of nature was only a hidden longing to mingle once again in the scenes of life. I therefore endeavoured to settle my thoughts into their

former state, but found their distraction every day greater. I was always reproaching myself with the want of happiness within my reach, and at last began to question whether it was not laziness rather than caution that restrained me from climbing to the summit of Teneriffe.

I rose therefore before the day, and began my journey up the steep of the mountain; but I had not advanced far, old as I was and burdened with provisions, when the day began to shine upon me; the declivities grew more precipitous, and the sand slid from beneath my feet; at last, fainting with labour, I arrived at a small plain almost enclosed by rocks, and open only to the east. I sat down to rest awhile, in full persuasion, that when I had recovered my strength I should proceed on my design; but when once I had tasted ease, I found many reasons against disturbing it. The branches spread a shade over my head, and the gales of spring wafted odours to my bosom.

As I sat thus, forming alternately excuses for delay, and resolutions to go forward, an irresistible heaviness suddenly surprised me; I laid my head upon the bank, and resigned myself to sleep: when methought I heard the sound as of the flight of eagles, and a being of more than human dignity stood before me. While I was deliberating how to address him, he took me by the hand with an air of kindness, and asked me solemnly, but without severity, "Theodore, whither art thou going?" "I am climbing," answered I, "to the top of the mountain, to enjoy a more extensive prospect of the works of nature." "Attend first," said he, "to the prospect which this place affords, and what thou dost not understand I will explain. I am one of the benevolent beings who watch over the children of the dust, to preserve them from those evils which will not ultimately terminate in good, and which they do not, by their own faults, bring upon themselves. Look round therefore without fear: observe, contemplate, and be instructed."

Encouraged by this assurance, I looked and beheld a mountain higher than Teneriffe, to the summit of which the human eye could never reach: when I had tired myself with gazing upon its height, I turned my eyes towards its foot, which I could easily discover, but was amazed to find it without foundation, and placed inconceivably in emptiness and darkness. Thus I stood terrified and confused; above were tracks inscrutable, and below was total vacuity. But my protector, with a voice of admonition, cried out, "Theodore, be not affrighted, but raise thy eyes again; the Mountain of Existence is before thee, survey it and be wise."

I then looked with more deliberate attention, and observed the bottom of the mountain to be of gentle rise, and overspread with flowers; the middle to be more steep, embarrassed with crags, and interrupted by precipices, over which hung branches loaded with fruits, and among which were scattered palaces and bowers. The tracts which my eye could reach nearest the top were generally barren; but there were among the clefts of the rocks a few hardy evergreens, which though they did not give much pleasure to the sight or smell, yet seemed to cheer the labour and facilitate the steps of those who were clambering among them.

Then, beginning to examine more minutely the different parts, I observed at a great distance a multitude of both sexes issuing into view from the bottom of the mountain. Their first actions I could not accurately discern; but, as they every moment approached nearer, I found that they amused themselves with gathering flowers under the superintendance of a modest virgin in a white robe, who seemed not over solicitous to confine them to any settled pace or certain track; for she knew that the whole ground was smooth and solid, and that they could not easily be hurt or bewildered. When, as it often happened, they plucked a thistle for a flower, Innocence, so was she called, would smile at the mistake. Happy, said I, are they who are under so gentle a government, and yet are safe. But I had no opportunity to dwell long on the consideration of their felicity; for I found that Innocence continued her attendance but a little way, and seemed to consider only the flowery bottom of the mountain as her proper province. Those whom she abandoned scarcely knew that they were left, before they perceived themselves in the hands of Education, a nymph more severe in her aspect, and imperious in her commands, who confined them to certain paths, in their opinion too narrow and too rough. These they were continually solicited to leave by Appetite, whom Education could never fright away, though she sometimes awed her to such timidity, that the effects of her presence were scarcely perceptible. Some went back to the first part of the mountain, and seemed desirous of continuing busied in plucking flowers, but were no longer guarded by Innocence; and such as Education could not force back, proceeded up the mountain by some miry road, in which they were seldom seen, and scarcely ever regarded.

As Education led her troop up the mountain, nothing was more observable than that she was frequently giving them cautions to beware

of Habits; and was calling out to one or another at every step, that a Habit was insnaring them; that they would be under the dominion of Habit before they perceived their danger; and that those whom Habit should once subdue, had little hope of regaining their liberty.

Of this caution, so frequently repeated, I was very solicitous to know the reason, when my protector directed my regard to a troop of pygmies, which appeared to walk silently before those that were climbing the mountain, and each to smooth the way before her follower. I found that I had missed the notice of them before, both because they were so minute as not easily to be discerned, and because they grew every moment nearer their colour to the objects with which they were surrounded. As the followers of Education did not appear to be sensible of the presence of these dangerous associates, or, ridiculing their diminutive size, did not think it possible that human beings should ever be brought into subjection by such feeble enemies, they generally heard her precepts of vigilance with wonder: and, when they thought her eye withdrawn, treated them with contempt. Nor could I myself think her cautions so necessary as her frequent inculcations seemed to suppose, till I observed that each of these petty beings held secretly a chain in her hand, with which she prepared to bind those whom she found within her power. Yet these Habits under the eye of Education went quietly forward, and seemed very little to increase in bulk or strength; for though they were always willing to join with Appetite, yet when Education kept them apart from her, they would very punctually obey command, and make the narrow roads in which they were confined easier, and smoother. It was observable, that their stature was never at a stand, but continually growing or decreasing, yet not always in the same proportions: nor could I forbear to express my admiration, when I saw in how much less time they generally gained than lost bulk. Though they grew slowly in the road of Education, it might however be perceived that they grew; but if they once deviated at the call of Appetite, their stature soon became gigantick; and their strength was such, that Education pointed out to her tribe many that were led in chains by them, whom she could never more rescue from their slavery. She pointed them out, but with little effect; for all her pupils appeared confident of their own superiority to the strongest Habit, and some seemed in secret to regret that they were hindered from following the triumph of Appetite.

It was the peculiar artifice of Habit not to suffer her power to be felt at first. Those whom she led, she had the address of appearing only to attend, but was continually doubling her chains upon her companions; which were so slender in themselves, and so silently fastened, that while the attention was engaged by other objects, they were not easily perceived. Each link grew tighter as it had been longer worn; and when by continual additions they became so heavy as to be felt, they were very frequently too strong to be broken.

When Education had proceeded in this manner to the part of the mountain where the declivity began to grow craggy, she resigned her charge to two powers of superiour aspect. The meaner of them appeared capable of presiding in senates, or governing nations, and yet watched the steps of the other with the most anxious attention, and was visibly confounded and perplexed if ever she suffered her regard to be drawn away. The other seemed to approve her submission as pleasing, but with such a condescension as plainly shewed that she claimed it as due; and indeed so great was her dignity and sweetness, that he who would not reverence, must not behold her.

“Theodore,” said my protector, “be fearless, and be wise; approach these powers, whose dominion extends to all the remaining part of the Mountain of Existence.” I trembled, and ventured to address the inferiour nymph, whose eyes, though piercing and awful, I was not able to sustain. “Bright Power,” said I, “by whatever name it is lawful to address thee, tell me, thou who presidest here, on what condition thy protection will be granted?” “It will be granted,” said she, “only to obedience. I am Reason, of all subordinate beings the noblest and the greatest; who, if thou wilt receive my laws, will reward thee like the rest of my votaries, by conducting thee to Religion.” Charmed by her voice and aspect, I professed my readiness to follow her. She then presented me to her mistress, who looked upon me with tenderness. I bowed before her, and she smiled.

When Education delivered up those for whose happiness she had been so long solicitous, she seemed to expect that they should express some gratitude for her care, or some regret at the loss of that protection which she had hitherto afforded them. But it was easy to discover, by the alacrity which broke out at her departure, that her presence had been long displeasing, and that she had been teaching those who felt in themselves no want of instruction. They all agreed in rejoicing that they should no

longer be subject to her caprices, or disturbed by her documents, but should be now under the direction only of Reason, to whom they made no doubt of being able to recommend themselves by a steady adherence to all her precepts. Reason counselled them, at their first entrance upon her province, to enlist themselves among the votaries of Religion; and informed them, that if they trusted to her alone, they would find the same fate with her other admirers, whom she had not been able to secure against Appetites and Passions and who, having been seized by Habits in the regions of Desire, had been dragged away to the caverns of Despair. Her admonition was vain, the greater number declared against any other direction, and doubted not but by her superintendency they should climb with safety up the Mountain of Existence. "My power," said Reason, "is to advise, not to compel; I have already told you the danger of your choice. The path seems now plain and even, but there are asperities and pitfalls, over which Religion only can conduct you. Look upwards, and you perceive a mist before you settled upon the highest visible part of the mountain; a mist by which my prospect is terminated, and which is pierced only by the eyes of Religion. Beyond it are the temples of Happiness, in which those who climb the precipice by her direction, after the toil of their pilgrimage, repose for ever. I know not the way, and therefore can only conduct you to a better guide. Pride has sometimes reproached me with the narrowness of my view, but, when she endeavoured to extend it, could only shew me, below the mist, the bowers of Content; even they vanished as I fixed my eyes upon them; and those whom she persuaded to travel towards them were enchained by Habits, and engulfed by Despair, a cruel tyrant, whose caverns are beyond the darkness on the right side and on the left, from whose prisons none can escape, and whom I cannot teach you to avoid."

Such was the declaration of Reason to those who demanded her protection. Some that recollected the dictates of Education, finding them now seconded by another authority, submitted with reluctance to the strict decree, and engaged themselves among the followers of Religion, who were distinguished by the uniformity of their march, though many of them were women, and by their continual endeavours to move upwards, without appearing to regard the prospects which at every step courted their attention.

All those who determined to follow either Reason or Religion, were continually importuned to forsake the road, sometimes by

Passions, and sometimes by Appetites, of whom both had reason to boast the success of their artifices; for so many were drawn into by-paths, that any way was more populous than the right. The attacks of the Appetites were more impetuous, those of the Passions longer continued. The Appetites turned their followers directly from the true way; but the Passions marched at first in a path nearly in the same direction with that of Reason and Religion, but deviated by slow degrees, till at last they entirely changed their course. Appetite drew aside the dull, and Passion the sprightly. Of the Appetites, Lust was the strongest; and of the Passions, Vanity. The most powerful assault was to be feared, when a Passion and an Appetite joined their enticements; and the path of Reason was best followed, when a Passion called to one side, and an Appetite to the other.

These seducers had the greatest success upon the followers of Reason, over whom they scarcely ever failed to prevail, except when they counteracted one another. They had not the same triumphs over the votaries of Religion; for though they were often led aside for a time, Religion commonly recalled them by her emissary Conscience, before Habit had time to enchain them. But they that professed to obey Reason, if once they forsook her, seldom returned; for she had no messenger to summon them but Pride, who generally betrayed her confidence, and employed all her skill to support Passion; and if ever she did her duty, was found unable to prevail, if Habit had interposed.

I soon found that the great danger to the followers of Religion was only from Habit; every other power was easily resisted, nor did they find any difficulty, when they inadvertently quitted her, to find her again by the direction of Conscience, unless they had given time to Habit to draw her chain behind them, and bar up the way by which they had wandered. Of some of those, the condition was justly to be pitied, who turned at every call of Conscience, and tried, but without effect, to burst the chains of Habit: saw Religion walking forward at a distance, saw her with reverence, and longed to join her; but were, whenever they approached her, withheld by Habit, and languished in sordid bondage, which they could not escape, though they scorned and hated it.

It was evident that the Habits were so far from growing weaker by these repeated contests, that if they were not totally overcome, every struggle enlarged their bulk and increased their strength; and a Habit opposed and victorious was more than twice as strong as before the

contest. The manner in which those who were weary of their tyranny endeavoured to escape from them, appeared by the event to be generally wrong; they tried to loose their chains one by one, and to retreat by the same degrees as they advanced; but before the deliverance was completed, Habit always threw new chains upon her fugitive; nor did any escape her but those who, by an effort sudden and violent, burst their shackles at once, and left her at a distance; and even of these, many rushing too precipitately forward, and hindered by their terrors from stopping where they were safe, were fatigued with their own vehemence, and resigned themselves again to that power from whom an escape must be so dearly bought, and whose tyranny was little felt, except when it was resisted.

Some however there always were, who when they found Habit prevailing over them, called upon Reason or Religion for assistance; each of them willingly came to the succour of her suppliant, but neither with the same strength, nor the same success. Habit, insolent with her power, would often presume to parley with Reason, and offer to loose some of her chains if the rest might remain. To this Reason, who was never certain of victory, frequently consented, but always found her concession destructive, and saw the captive led away by Habit to his former slavery. Religion never submitted to treaty, but held out her hand with certainty of conquest; and if the captive to whom she gave it did not quit his hold, always led him away in triumph, and placed him in the direct path to the Temple of Happiness, where Reason never failed to congratulate his deliverance, and encourage his adherence to that power to whose timely succour he was indebted for it.

When the traveller was again placed in the road of Happiness, I saw Habit again gliding before him, but reduced to the stature of a dwarf, without strength and without activity; but when the Passions or Appetites, which had before seduced him, made their approach, Habit would on a sudden start into size, and with unexpected violence push him towards them. The wretch, thus impelled on one side, and allured on the other, too frequently quitted the road of Happiness, to which, after his second deviation from it, he rarely returned: but, by a timely call upon Religion, the force of Habit was eluded, her attacks grew fainter, and at last her correspondence with the enemy was entirely destroyed. She then began to employ those restless faculties in compliance with the power which she could not overcome; and as she grew again in stature and in strength, cleared away the asperities of the Road to Happiness.

From this road I could not easily withdraw my attention, because all who travelled it appeared cheerful and satisfied; and the farther they proceeded, the greater appeared their alacrity, and the stronger their conviction of the wisdom of their guide. Some, who had never deviated but by short excursions, had Habit in the middle of their passage vigorously supporting them, and driving off their Appetites and Passions which attempted to interrupt their progress. Others, who had entered this road late, or had long forsaken it, were toiling on without her help at least, and commonly against her endeavours. But I observed, when they approached to the barren top, that few were able to proceed without some support from Habit: and that they, whose Habits were strong, advanced towards the mists with little emotion, and entered them at last with calmness and confidence; after which, they were seen only by the eye of Religion; and though Reason looked after them with the most earnest curiosity, she could only obtain a faint glimpse, when her mistress, to enlarge her prospect, raised her from the ground. Reason, however, discerned that they were safe, but Religion saw that they were happy.

“Now, Theodore,” said my protector, “withdraw thy view from the regions of obscurity, and see the fate of those who, when they were dismissed by Education, would admit no direction but that of Reason. Survey their wanderings, and be wise.”

I looked then upon the Road of Reason, which was indeed, so far as it reached, the same with that of Religion, nor had Reason discovered it but by her instruction. Yet when she had once been taught it, she clearly saw that it was right; and Pride had sometimes incited her to declare that she discovered it herself, and persuaded her to offer herself as a guide to Religion; whom after many vain experiments she found it her highest privilege to follow. Reason was however at last well instructed in part of the way, and appeared to teach it with some success, when her precepts were not misrepresented by Passion, or her influence overborne by Appetite. But neither of these enemies was she able to resist. When Passion seized upon her votaries, she seldom attempted opposition: she seemed indeed to contend with more vigour against Appetite, but was generally overwearied in the contest; and if either of her opponents had confederated with Habit, her authority was wholly at an end. When Habit endeavoured to captivate the votaries of Religion, she grew by slow degrees, and gave time to escape; but in seizing the unhappy followers of Reason, she proceeded as one that had

nothing to fear, and enlarged her size, and doubled her chains without intermission, and without reserve.

Of those who forsook the directions of Reason, some were led aside by the whispers of Ambition, who was perpetually pointing to stately palaces, situated on eminences on either side, recounting the delights of affluence, and boasting the security of power. They were easily persuaded to follow her, and Habit quickly threw her chains upon them; they were soon convinced of the folly of their choice, but few of them attempted to return. Ambition led them forward from precipice to precipice, where many fell and were seen no more. Those that escaped were, after a long series of hazards, generally delivered over to Avarice, and enlisted by her in the service of Tyranny, where they continued to heap up gold till their patrons or their heirs pushed them headlong at last into the caverns of Despair.

Others were enticed by Intemperance to ramble in search of those fruits that hung over the rocks, and filled the air with their fragrance. I observed, that the Habits which hovered about these soon grew to an enormous size, nor were there any who less attempted to return to Reason, or sooner sunk into the gulfs that lay before them. When these first quitted the road, Reason looked after them with a frown of contempt, but had little expectations of being able to reclaim them; for the bowl of intoxication was of such qualities as to make them lose all regard but for the present moment; neither Hope nor Fear could enter their retreats; and Habit had so absolute a power, that even Conscience, if Religion had employed her in their favour, would not have been able to force an entrance.

There were others whose crime it was rather to neglect Reason than to disobey her; and who retreated from the heat and tumult of the way, not to the bowers of Intemperance, but to the maze of Indolence. They had this peculiarity in their condition, that they were always in sight of the Road of Reason, always wishing for her presence, and always resolving to return tomorrow. In these was most eminently conspicuous the subtlety of Habit, who hung imperceptible shackles upon them, and was every moment leading them farther from the road, which they always imagined that they had the power of reaching. They wandered on from one double of the labyrinth to another with the chains of Habit hanging secretly upon them, till, as they advanced, the flowers grew paler, and the scents fainter; they proceeded in their dreary

---

march without pleasure in their progress, yet without power to return; and had this aggravation above all others, that they were criminal but not delighted. The drunkard for a time laughed over his wine; the ambitious man triumphed in the miscarriage of his rival; but the captives of Indolence had neither superiority nor merriment. Discontent lowered in their looks, and Sadness hovered round their shades; yet they crawled on reluctant and gloomy, till they arrived at the depth of the recess, varied only with poppies and nightshade, where the dominion of Indolence terminates, and the hopeless wanderer is delivered up to Melancholy; the chains of Habit are rivetted for ever; and Melancholy, having tortured her prisoner for a time, consigns him at last to the cruelty of Despair.

While I was musing on this miserable scene, my protector called out to me, "Remember, Theodore, and be wise, and let not Habit prevail against thee." I started, and beheld myself surrounded by the rocks of Teneriffe: the birds of light were singing in the trees, and the glances of the morning darted upon me.

[3] Elizabeth Carter, “Religion and Superstition. A Vision” (1750)

Methought I was in the midst of a very entertaining set of company, and extremely delighted in attending to a lively conversation, when on a sudden I perceived one of the most shocking figures imagination can frame, advancing towards me. She was drest in black, her skin was contracted into a thousand wrinkles, her eyes deep sunk in her head, and her complexion pale and livid as the countenance of death. Her looks were filled with terror and unrelenting severity, and her hands armed with whips and scorpions. As soon as she came near, with a horrid frown, and a voice that chilled my very blood, she bid me follow her. I obeyed, and she led me through rugged paths, beset with briars and thorns, into a deep solitary valley. Wherever she passed the fading verdure withered beneath her steps; her pestilential breath infected the air with malignant vapours, obscured the lustre of the sun, and involved the fair face of heaven in universal gloom. Dismal howlings resounded through the forest, from every baleful tree the night-raven uttered his dreadful note, and the prospect was filled with desolation and horror. In the midst of this tremendous scene my execrable guide addressed me in the following manner:

“Retire with me, O rash unthinking mortal, from the vain allurements of a deceitful world, and learn that pleasure was not designed the portion of human life. Man was born to mourn and to be wretched; this is the condition of all below the stars, and whoever endeavours to oppose it acts in contradiction to the will of heaven. Fly then from the fatal enchantments of youth and social delight, and here consecrate thy solitary hours to lamentation and woe. Misery is the duty of all sublunary beings, and every enjoyment is an offence to the Deity, who is to be worshipped only by the mortification of every sense of pleasure, and the everlasting exercise of sighs and tears.”

This melancholy picture of life quite sunk my spirits, and seemed to annihilate every principle of joy within me. I threw myself beneath a blasted yeugh, where the winds blew cold and dismal round my head, and dreadful apprehensions chilled my heart. Here I resolved to lie till the hand of death, which I impatiently invoked, should put an end to the miseries of a life so deplorably wretched. In this sad situation I spied on one hand of me a deep muddy river, whose heavy waves rolled on in slow sullen murmurs. Here I determined to plunge, and was just upon the brink, when I found myself suddenly drawn back. I turned about, and was surprized by the sight of the loveliest object I had ever beheld. The most engaging charms of youth and beauty appeared in all her form; effulgent glories sparkled in her eyes, and their awful splendors were softened by the gentlest looks of compassion and peace. At her approach, the frightful spectre, who had before tormented me, vanished away, and with her all the horrors she had caused. The gloomy clouds brightened into chearful sun-shine, the groves recovered their verdure, and the whole region looked gay and blooming as the garden of Eden. I was quite transported at this unexpected change, and reviving pleasure began to glad my thoughts, when, with a look of inexpressible sweetness, my beauteous deliverer thus uttered her divine instructions:

“My name is Religion, I am the offspring of Truth and Love, and the parent of Benevolence, Hope, and Joy. That monster from whose power I have freed you is called Superstition, she is the child of Discontent, and her followers are Fear and Sorrow. Thus different as we are, she has often the insolence to assume my name and character, and seduces unhappy mortals to think us the same, till she, at length, drives them to the borders of Despair, that dreadful abyss into which you were just going to sink.

“Look round and survey the various beauties of this globe, which heaven has destined for the seat of the human race, and consider whether a world thus exquisitely framed could be meant for the abode of misery and pain. For what end has the lavish hand of Providence diffused such innumerable objects of delight, but that all might rejoice in the privilege of existence, and be filled with gratitude to the beneficent author of it? Thus to enjoy the blessings he has sent, is virtue and obedience; and to reject them merely as means of pleasure, is pitiable ignorance, or absurd perverseness; the proper tendency of every rational being, from the highest order of raptured seraphs, to the meanest rank of men, is to rise

incessantly from lower degrees of happiness to higher. They have each faculties assigned them for various orders of delights.”

“What, cried I, is this the language of Religion? Does she lead her votaries through flowery paths, and bid them pass an unlaborious life? Where are the painful toils of virtue, the mortifications of penitents, the self-denying exercises of saints and heroes?”

“The true enjoyments of a reasonable being,” answered she mildly, “do not consist in unbounded indulgence, or luxurious ease, in the tumult of passions, the languor of indolence, or the flutter of light amusements. Yielding to immoral pleasure corrupts the mind, living to animal and trifling ones debases it; both in their degree disqualify it for its genuine good, and consign it over to wretchedness. Whoever would be really happy must make the diligent and regular exercise of his superior powers his chief attention, adoring the perfections of his Maker, expressing good-will to his fellow-creatures, cultivating inward rectitude. To his lower faculties he must allow such gratifications as will, by refreshing him, invigorate his nobler pursuits. In the regions inhabited by angelic natures, unmingled felicity for ever blooms, joy flows there with a perpetual and abundant stream, nor needs there any mound to check its course. Beings conscious of a frame of mind originally diseased, as all the human race has cause to be, must use the regimen of a stricter self government. Whoever has been guilty of voluntary excesses, must patiently submit both to the painful workings of nature, and needful severities of medicine in order to his cure. Still he is entitled to a moderate share of whatever alleviating accommodations this fair mansion of his merciful parent affords, consistent with his recovery. And in proportion as this recovery advances, the liveliest joy will spring from his secret sense of an amended and improved heart. – So far from the horrors of despair is the condition even of the guilty. – Shudder, poor mortal, at the thought of that gulph into which thou wast but now going to plunge.”

“While the most faulty have every encouragement to amend, the more innocent soul will be supported with still sweeter consolations under all its experience of human infirmities; supported by the gladdening assurances that every sincere endeavour to out-grow them, shall be assisted, accepted and rewarded. To such a one the lowliest self-abasement is but a deep laid foundation for the most elevated hopes; since they who faithfully examine and acknowledge what they are, shall be

enabled under my conduct to become what they desire. The christian and the hero are inseparable; and to the aspirings of unassuming trust, and filial confidence, are set no bounds. To him who is animated with a view of obtaining approbation from the Sovereign of the Universe, no difficulty is insurmountable. Secure in this pursuit of every needful aid, his conflict with the severest pains and trials, is little more than the vigorous exercises of a mind in health. His patient dependence on that Providence which looks through all eternity, his silent resignation, his ready accommodation of his thoughts and behaviour to its inscrutable ways, is at once the most excellent sort of self-denial, and a source of the most exalted transports. Society is the true sphere of human virtue. In social active life, difficulties will perpetually be met with; restraints of many kinds will be necessary; and studying to behave right in respect of these is a discipline to the human heart, useful to others, and improving to itself. Suffering is no duty but where it is necessary to avoid guilt, or to do good; nor pleasure a crime, but where it strengthens the influence of bad inclinations, or lessens the generous activity of virtue. The happiness allotted to man in his present state, is indeed faint and low compared with his immortal prospects and noble capacities; but yet whatever portion of it the distributing hand of heaven offers to each individual, is a needful support and refreshment for the present moment, so far as it may not hinder the attaining of his final destination.

“Return then with me from continual misery to moderate enjoyment, and grateful alacrity. Return from the contracted views of solitude to the proper studies of a relative and dependent being. Religion is not confined to cells and closets, nor restrained to sullen retirement. These are the gloomy doctrines of Superstition, by which she endeavours to break those chains of benevolence and social affection, that link the welfare of every particular with that of the whole. Remember that the greatest honour you can pay to the author of your being is by such a chearful behaviour, as discovers a mind satisfied with his dispensations.”

Here my preceptress paused, and I was going to express my acknowledgment for her discourse, when a ring of bells from the neighbouring village, and a new-risen sun darting his beams through my windows, awaked me.

[4] Anna Laetitia Barbauld, "The Hill of Science.
A Vision" (1773)

IN that season of the year when the serenity of the sky, the various fruits which cover the ground, the discoloured foliage of the trees, and all the sweet, but fading graces of inspiring autumn, open the mind to benevolence, and dispose it for contemplation; I was wandering in a beautiful and romantic country, till curiosity began to give way to weariness; and I sat me down on the fragment of a rock overgrown with moss, where the rustling of the falling leaves, the dashing of waters, and the hum of the distant city, soothed my mind into the most perfect tranquility, and sleep insensibly stole upon me, as I was indulging the agreeable reveries which the objects around me naturally inspired.

I IMMEDIATELY found myself in a vast extended plain, in the middle of which arose a mountain higher than I had before any conception of. It was covered with a multitude of people, chiefly youth; many of whom pressed forwards with the liveliest expression of ardor in their countenance, though the way was in many places steep and difficult. I observed, that those who had but just begun to climb the hill, thought themselves not far from the top; but as they proceeded, new hills were continually rising to their view, and the summit of the highest they could before discern, seemed but the foot of another, till the mountain at length appeared to lose itself in the clouds. As I was gazing on these things with astonishment, my good genius suddenly appeared. The mountain before thee, said he, is the HILL OF SCIENCE. On the top is the temple of Truth, whose head is above the clouds, and a veil of pure light covers her face. Observe the progress of her votaries; be silent, and attentive.

I SAW that the only regular approach to the mountain was by a gate, called the gate of languages. It was kept by a woman of a pensive and thoughtful appearance, whose lips were continually moving, as though

she repeated something to herself. Her name was MEMORY. On entering this first enclosure, I was stunned with a confused murmur of jarring voices, and dissonant sounds; which increased upon me to such a degree, that I was utterly confounded, and could compare the noise to nothing but the confusion of tongues at Babel. The road was also rough and stony; and rendered more difficult by heaps of rubbish, continually tumbled down from the higher parts of the mountain; and broken ruins of antient buildings, which the travellers were obliged to climb over at every step; insomuch that many, disgusted with so rough a beginning, turned back and attempted the mountain no more: while others, having conquered this difficulty, had no spirits to ascend further, and sitting down on some fragment of the rubbish, harangued the multitude below with the greatest marks of importance and self-complacency.

About half way up the hill, I observed on each side the path a thick forest covered with continual fogs, and cut into labyrinths, cross alleys, and serpentine walks, entangled with thorns and briars. This was called the *wood of error*: and I heard the voices of many who were lost up and down in it, calling to one another, and endeavouring in vain to extricate themselves. The trees in many places shot their boughs over the path, and a thick mist often rested on it; yet never so much but that it was discernible by the light which beamed from the countenance of truth.

In the pleasantest part of the mountain were placed the bowers of the Muses, whose office it was to cheer the spirits of the travellers, and encourage their fainting steps with songs from their divine harps. Not far from hence were the *fields of fiction*, filled with a variety of wild flowers springing up in the greatest luxuriance, of richer scents and brighter colours than I had observed in any other climate. And near them was the *dark walk of allegory*, so artificially shaded, that the light at noon-day was never stronger than that of a bright moon-shine. This gave it a pleasingly romantic air for those who delighted in contemplation. The paths and alleys were perplexed with intricate windings, and were all terminated with the statue of a Grace, a Virtue, or a Muse.

AFTER I had observed these things, I turned my eyes towards the multitudes who were climbing the steep ascent, and observed amongst them a youth of a lively look, a piercing eye, and something fiery and irregular in all his motions. His name was GENIUS. He darted like an eagle up the mountain, and left his companions gazing after him with envy and admiration: but his progress was unequal, and interrupted by

a thousand caprices. When Pleasure warbled in the valley he mingled in her train. When Pride beckoned him towards the precipice he ventured to the tottering edge. He delighted in devious and untried paths; and made so many excursions from the road that his feebler companions often outstripped him. I observed that the Muses beheld him with partiality; but Truth often frowned and turned aside her face. While Genius was thus wasting his strength in eccentric flights, I saw a person of a very different appearance named APPLICATION. He crept along with a slow and unremitting pace, his eyes fixed on the top of the mountain, patiently removing every stone that obstructed his way, till he saw most of those below him who had at first derided his slow and toilsome progress. Indeed there were few who ascended the hill with equal and uninterrupted steadiness; for beside the difficulties of the way, they were continually sollicitated to turn aside by a numerous crowd of Appetites, Passions, and Pleasures, whose importunity, when they had once complied with, they became less and less able to resist; and though they often returned to the path, the asperities of the road were more severely felt, the hill appeared more steep and rugged, the fruits which were wholesome and refreshing seemed harsh and ill-tasted, their sight grew dim, and their feet tript at every little obstruction.

I SAW, with some surprise, that the Muses, whose business was to cheer and encourage those who were toiling up the ascent, would often sing in the bowers of Pleasure, and accompany those who were enticed away at the call of the Passions. They accompanied them, however, but a little way, and always forsook them when they lost sight of the hill. The tyrants then doubled their chains upon the unhappy captives, and led them away without resistance to the cells of Ignorance, or the mansions of Misery. Amongst the innumerable seducers, who were endeavouring to draw away the votaries of Truth from the path of Science, there was one, so little formidable in her appearance, and so gentle and languid in her attempts, that I should scarcely have taken notice of her, but for the numbers she had imperceptibly loaded with her chains. INDOLENCE (for so she was called) far from proceeding to open hostilities, did not attempt to turn their feet out of the path, but contented herself with retarding their progress; and the purpose she could not force them to abandon, she persuaded them to delay. Her touch had a power like that of the Torpedo, which withered the strength of those who came within its influence. Her unhappy captives still turned their faces towards the

temple, and always hoped to arrive there; but the ground seemed to slide from beneath their feet, and they found themselves at the bottom before they suspected they had changed their place. The placid serenity which at first appeared in their countenance, changed by degrees into a melancholy languor, which was tinged with deeper and deeper gloom as they glided down the *stream of insignificance*; a dark and sluggish water, which is curled by no breeze, and enlivened by no murmur, till it falls into a dead sea, where the startled passengers are awakened by the shock, and the next moment buried in the gulph of oblivion.

OF all the unhappy deserters from the paths of Science, none seemed less able to return than the followers of Indolence. The captives of Appetite and Passion could often seize the moment when their tyrants were languid or asleep to escape from their enchantment; but the dominion of Indolence was constant and unremitted, and seldom resisted till resistance was in vain.

AFTER contemplating these things, I turned my eyes towards the top of the mountain, where the air was always pure and exhilarating, the path shaded with laurels and other ever-greens, and the effulgence which beamed from the face of the Goddess seemed to shed a glory round her votaries. Happy, said I, are they who are permitted to ascend the mountain! – but while I was pronouncing this exclamation with uncommon ardour, I saw standing beside me a form of diviner features and a more benign radiance. Happier, said she, are those whom VIRTUE conducts to the mansions of Content! What, said I, does Virtue then reside in the vale? I am found, said she, in the vale, and I illuminate the mountain. I cheer the cottager at his toil, and inspire the sage at his meditation. I mingle in the crowd of cities, and bless the hermit in his cell. I have a temple in every heart that owns my influence; and to him that wishes for me I am already present. Science may raise you to eminence, but I alone can guide you to felicity! While the Goddess was thus speaking, I stretched out my arms towards her with a vehemence which broke my slumbers. The chill dews were falling around me, and the shades of evening stretched over the landscape. I hastened homeward, and resigned the night to silence and meditation.

**[5] Samuel Taylor Coleridge, “Superstition, Religion,
Atheism. An Allegoric Vision”
([1795] 1811)**

A feeling of sadness, a peculiar melancholy, is wont to take possession of me alike in Spring and in Autumn. But in Spring it is the melancholy of Hope: in Autumn it is the melancholy of Resignation. As I was journeying on foot through the Appennine, I fell in with a pilgrim in whom the Spring and the Autumn and the Melancholy of both seemed to have combined. In his discourse there were the freshness and the colours of April:

Qual ramicel a ramo,
Tal da pensier pensiero
In lui germogliava.

But as I gazed on his whole form and figure, I bethought me of the not unlovely decays, both of age and of the late season, in the stately elm, after the clusters have been plucked from its entwining vines, and the vines are as bands of dried withies around its trunk and branches. Even so there was a memory on his smooth and ample forehead, which blended with the dedication of his steady eyes, that still looked – I know not whether upward, or far onward, or rather to the line of meeting where the sky rests upon the distance. But how may I express that dimness of abstraction which lay on the lustre of the pilgrim’s eyes like the flitting tarnish from the breath of a sigh on a silver mirror! and which accorded with their slow and reluctant movement, whenever he turned them to any object on the right hand or on the left? It seemed, methought, as if there lay upon the brightness a shadowy presence of disappointments now unfelt, but never forgotten. It was at once the melancholy of hope and of resignation.

We had not long been fellow-travellers, ere a sudden tempest of wind and rain forced us to seek protection in the vaulted door-way of a lone chapelry; and we sate face to face each on the stone bench alongside the low, weather-stained wall, and as close as possible to the massy door.

After a pause of silence: even thus, said he, like two strangers that have fled to the same shelter from the same storm, not seldom do Despair and Hope meet for the first time in the porch of Death! All extremes meet, I answered; but yours was a strange and visionary thought. The better then doth it beseem both the place and me, he replied. From a Visionary wilt thou hear a Vision? Mark that vivid flash through this torrent of rain! Fire and water. Even here thy adage holds true, and its truth is the moral of my Vision. I entreated him to proceed. Sloping his face toward the arch and yet averting his eye from it, he seemed to seek and prepare his words: till listening to the wind that echoed within the hollow edifice, and to the rain without,

Which stole on his thoughts with its two-fold sound,

The clash hard by and the murmur all round,

he gradually sank away, alike from me and from his own purpose, and amid the gloom of the storm and in the duskiness of that place, he sate like an emblem on a rich man's sepulchre, or like a mourner on the sodded grave of an only one – an aged mourner, who is watching the waned moon and sorroweth not. Starting at length from his brief trance of abstraction, with courtesy and an atoning smile he renewed his discourse, and commenced his parable.

During one of those short furloughs from the service of the body, which the soul may sometimes obtain even in this its militant state, I found myself in a vast plain, which I immediately knew to be the Valley of Life. It possessed an astonishing diversity of soils: here was a sunny spot, and there a dark one, forming just such a mixture of sunshine and shade, as we may have observed on the mountains' side in an April day, when the thin broken clouds are scattered over heaven. Almost in the very entrance of the valley stood a large and gloomy pile, into which I seemed constrained to enter. Every part of the building was crowded with tawdry ornaments and fantastic deformity. On every window was portrayed, in glaring and inelegant colours, some horrible tale, or preternatural incident, so that not a ray of light could enter, untinged by the medium through which it passed. The body of the building was full

of people, some of them dancing, in and out, in unintelligible figures, with strange ceremonies and antic merriment, while others seemed convulsed with horror, or pining in mad melancholy. Intermingled with these, I observed a number of men, clothed in ceremonial robes, who appeared now to marshal the various groups, and to direct their movements; and now with menacing countenances, to drag some reluctant victim to a vast idol, framed of iron bars intercrossed, which formed at the same time an immense cage, and the shape of a human Colossus.

I stood for a while lost in wonder what these things might mean; when lo! one of the directors came up to me, and with a stern and reproachful look bade me uncover my head, for that the place into which I had entered was the temple of the only true Religion, in the holier recesses of which the great Goddess personally resided. Himself too he bade me reverence, as the consecrated minister of her rites. Awestruck by the name of Religion, I bowed before the priest, and humbly and earnestly intreated him to conduct me into her presence. He assented. Offerings he took from me, with mystic sprinklings of water and with salt he purified, and with strange sufflations he exorcised me; and then led me through many a dark and winding alley, the dew-damps of which chilled my flesh, and the hollow echoes under my feet, mingled, methought, with moanings, affrighted me. At length we entered a large hall, without window, or spiracle, or lamp. The asylum and dormitory it seemed of perennial night – only that the walls were brought to the eye by a number of self-luminous inscriptions in letters of a pale sepulchral light, which held strange neutrality with the darkness, on the verge of which it kept its rayless vigil. I could read them, methought; but though each of the words taken separately I seemed to understand, yet when I took them in sentences, they were riddles and incomprehensible. As I stood meditating on these hard sayings, my guide thus addressed me – “Read and believe: these are mysteries!” – At the extremity of the vast hall the Goddess was placed. Her features, blended with darkness, rose out to my view, terrible, yet vacant. I prostrated myself before her, and then retired with my guide, soul-withered, and wondering, and dissatisfied.

As I re-entered the body of the temple I heard a deep buzz as of discontent. A few whose eyes were bright, and either piercing or steady, and whose ample foreheads, with the weighty bar, ridge-like, above the eyebrows, bespoke observation followed by meditative thought; and a much

larger number, who were enraged by the severity and insolence of the priests in exacting their offerings, had collected in one tumultuous group, and with a confused outcry of "This is the Temple of Superstition!" after much contumely, and turmoil, and cruel mal-treatment on all sides, rushed out of the pile: and I, methought, joined them.

We speeded from the Temple with hasty steps, and had now nearly gone round half the valley, when we were addressed by a woman, tall beyond the stature of mortals, and with a something more than human in her countenance and mien, which yet could by mortals be only felt, not conveyed by words or intelligibly distinguished. Deep reflection, animated by ardent feelings, was displayed in them: and hope, without its uncertainty, and a something more than all these, which I understood not, but which yet seemed to blend all these into a divine unity of expression. Her garments were white and matronly, and of the simplest texture. We inquired her name. "My name", she replied, "is Religion."

The more numerous part of our company, affrighted by the very sound, and sore from recent impostures or sorceries, hurried onwards and examined no farther. A few of us, struck by the manifest opposition of her form and manners to those of the living Idol, whom we had so recently abjured, agreed to follow her, though with cautious circumspection. She led us to an eminence in the midst of the valley, from the top of which we could command the whole plain, and observe the relation of the different parts to each other, and of each to the whole, and of all to each. She then gave us an optic glass which assisted without contradicting our natural vision, and enabled us to see far beyond the limits of the Valley of Life; though our eye even thus assisted permitted us only to behold a light and a glory, but what we could not descry, save only that it was, and that it was most glorious.

And now with the rapid transition of a dream, I had overtaken and rejoined the more numerous party, who had abruptly left us, indignant at the very name of religion. They journied on, goading each other with remembrances of past oppressions, and never looking back, till in the eagerness to recede from the Temple of Superstition they had rounded the whole circle of the valley. And lo! there faced us the mouth of a vast cavern, at the base of a lofty and almost perpendicular rock, the interior side of which, unknown to them and unsuspected, formed the extreme and backward wall of the Temple. An impatient crowd, we entered the vast and dusky cave, which was the only perforation of the precipice.

At the mouth of the cave sate two figures; the first, by her dress and gestures, I know to be Sensuality; the second form, from the fierceness of his demeanour, and the brutal scornfulness of his looks, declared himself to be the monster Blasphemy. He uttered big words, and yet ever and anon I observed that he turned pale at his own courage. We entered. Some remained in the opening of the cave, with the one or the other of its guardians. The rest, and I among them, pressed on, till we reached an ample chamber, that seemed the centre of the rock. The climate of the place was unnaturally cold.

In the furthest distance of the chamber sate an old dim-eyed man, poring with a microscope over the torso of a statue which had neither basis, nor feet, nor head; but on its breast was carved Nature! To this he continually applied his glass, and seemed enraptured with the various inequalities which it rendered visible on the seemingly polished surface of the marble. – Yet evermore was this delight and triumph followed by expressions of hatred, and vehement railing against a Being, who yet, he assured us, had no existence. This mystery suddenly recalled to me what I had read in the holiest recess of the temple of Superstition. The old man spake in divers tongues, and continued to utter other and most strange mysteries. Among the rest he talked much and vehemently concerning an infinite series of causes and effects, which he explained to be – a string of blind men, the last of whom caught hold of the skirt of the one before him, he of the next, and so on till they were all out of sight; and that they all walked infallibly straight, without making one false step though all were alike blind. Methought I borrowed courage from surprise, and asked him – Who then is at the head to guide them? He looked at me with ineffable contempt, not unmixed with an angry suspicion, and then replied, “No one.” The string of blind men went on for ever without any beginning; for although one blind man could not move without stumbling, yet infinite blindness supplied the want of sight. I burst into laughter, which instantly turned to terror – for as he started forward in rage, I caught a glimpse of him from behind; and lo! I beheld a monster bi-form and Janus-headed, in the hinder face and shape of which I instantly recognised the dread countenance of Superstition – and in the terror I awoke.

APPENDIX II

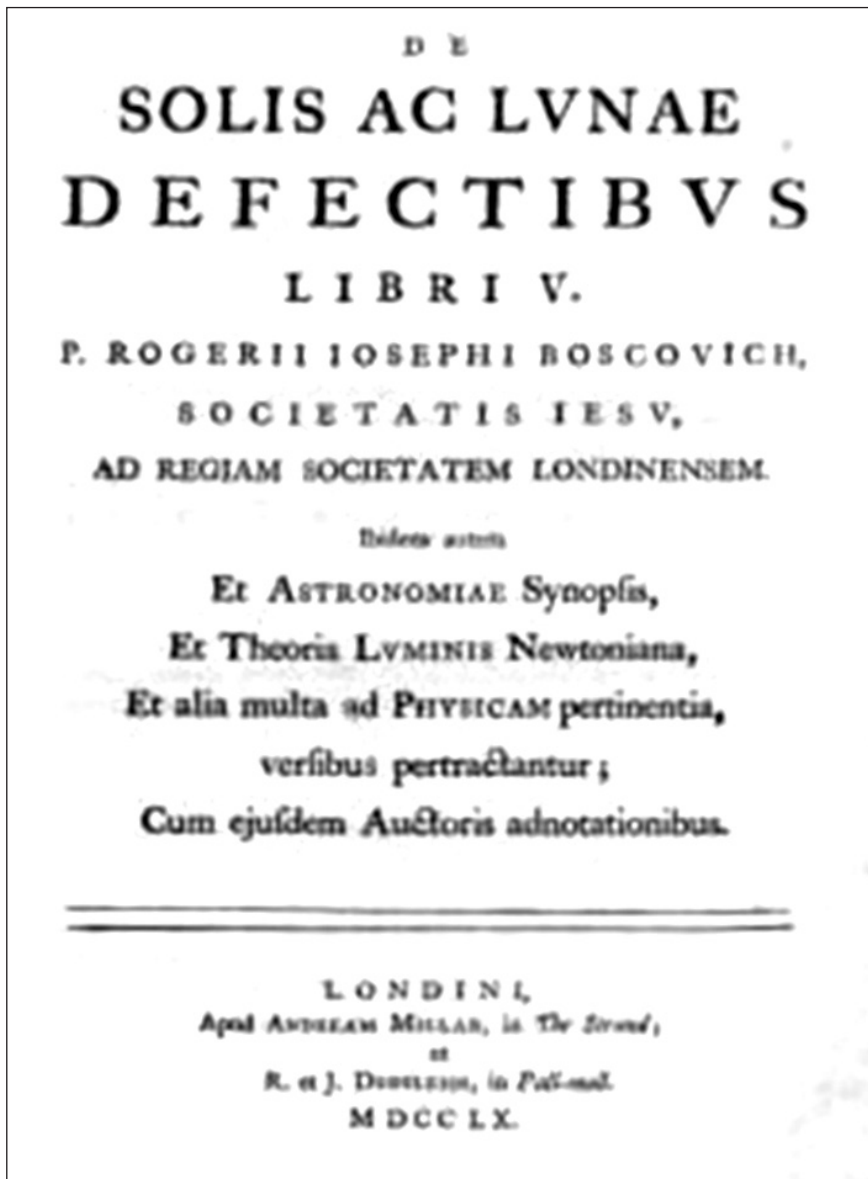

2. Алан Рамси, *Дон Стјуарт* (1713–1792),
лорд Бјут III (1758)

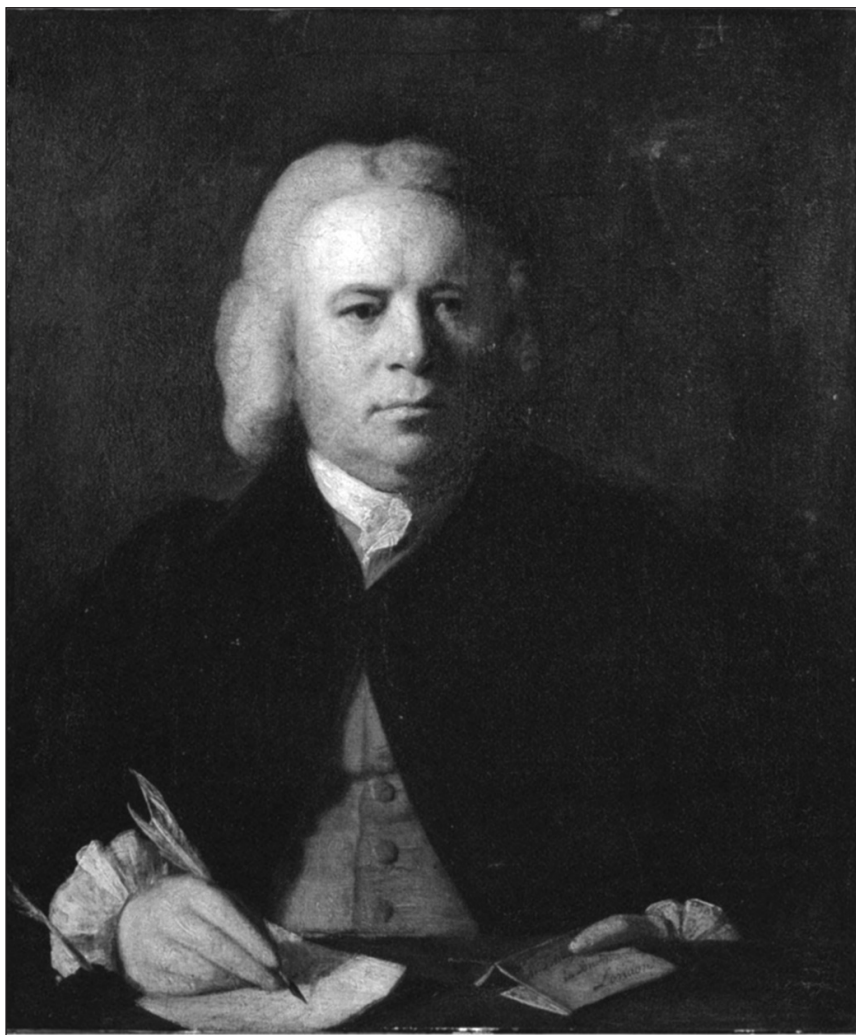

3. Д. Џорџ Томсон, *Књижевно вече код сер Џошуе Рејнолдса*
1781. године.

Слева надесно: Џејмс Бозвел, Семјуел Џонсон, Џошуа Рејнолдс, Дејвид Герик,
Едмунд Барк, Пасквале Паоли, Чарлс Барни, Френсис Барбер (?), Оливер Голдсмит

4. Насловна страна лондонског издања (1760)
Бошковићевог свепа о помрачењу

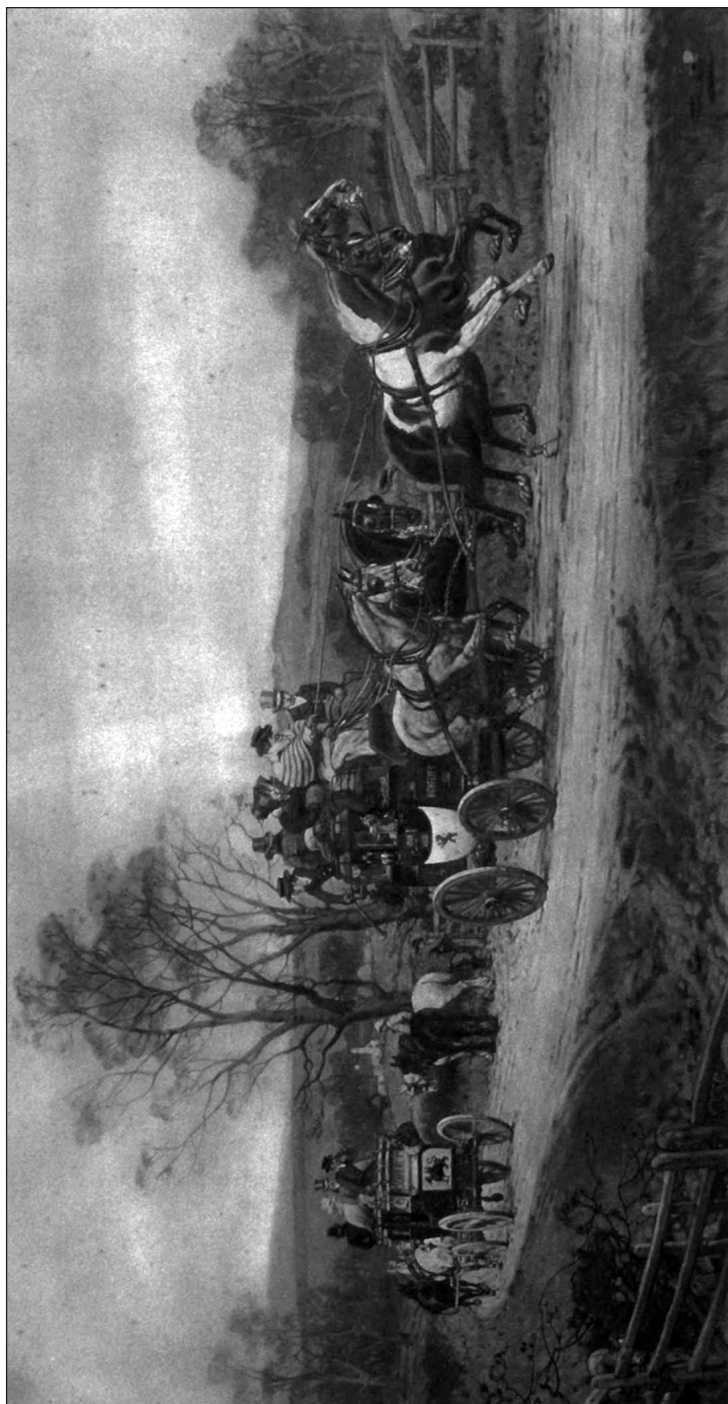

5. Џошуа Рејнолдс, *Роберт Додсли* (1760)

6. Ричард Вилсон, *Поглед на Довер* (1746/7)

7. Аноним, *Кочије у Енглеској*

A
SERIES OF LETTERS.

ADDRESSED TO

SIR WILLIAM FORDYCE, M. D. F. R. S.

CONTAINING

A Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that Place over Land to England; likewise an Account and Description of the Counties, Cities, Towns, and Villages, through which the Author passed; together with the Treaty of Commerce between the Court of Great Britain and the Sublime Porte.

Translated from the Original into English by the AUTHOR.

To which is prefixed,

A Short ANSWER to VOLNEY'S CONTRADICTIONS on ALI-BEY'S HISTORY and REVOLT; and an APPENDIX; containing a particular Description of the Holy Land, and a concise Narration of the modern Patriarchs who resided in that Holy See, from the Beginning of the Sixteenth Century to the present Time; with some Anecdotes.

By S. L. Κοσμοπολιτης.

V O L. I.

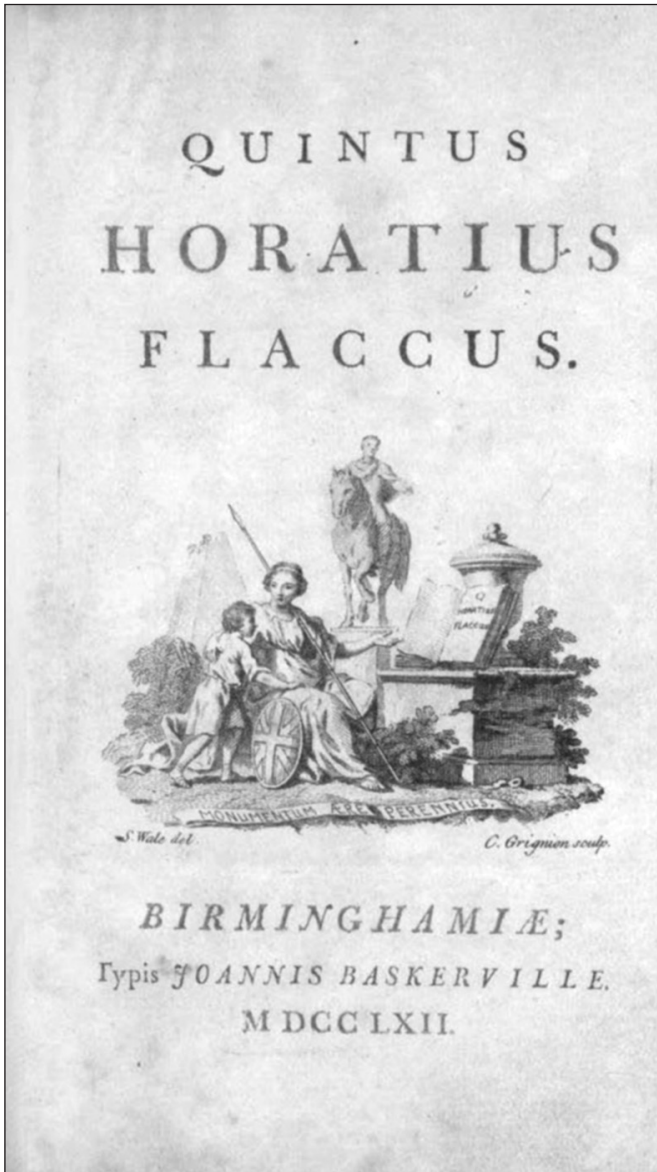
L O N D O N :

Printed for the AUTHOR; and sold by PAYNE and SON, Mews Gate; WHITE, Fleet Street; SEWELL, Cornhill; WALTER, Charing Cross; ROBSON and CLARKE, New Bond Street; and BATEMAN and SON, No. 21, Devonshire Street, Queen Square, Bloomsbury.

M. DCC. LXXXVIII.

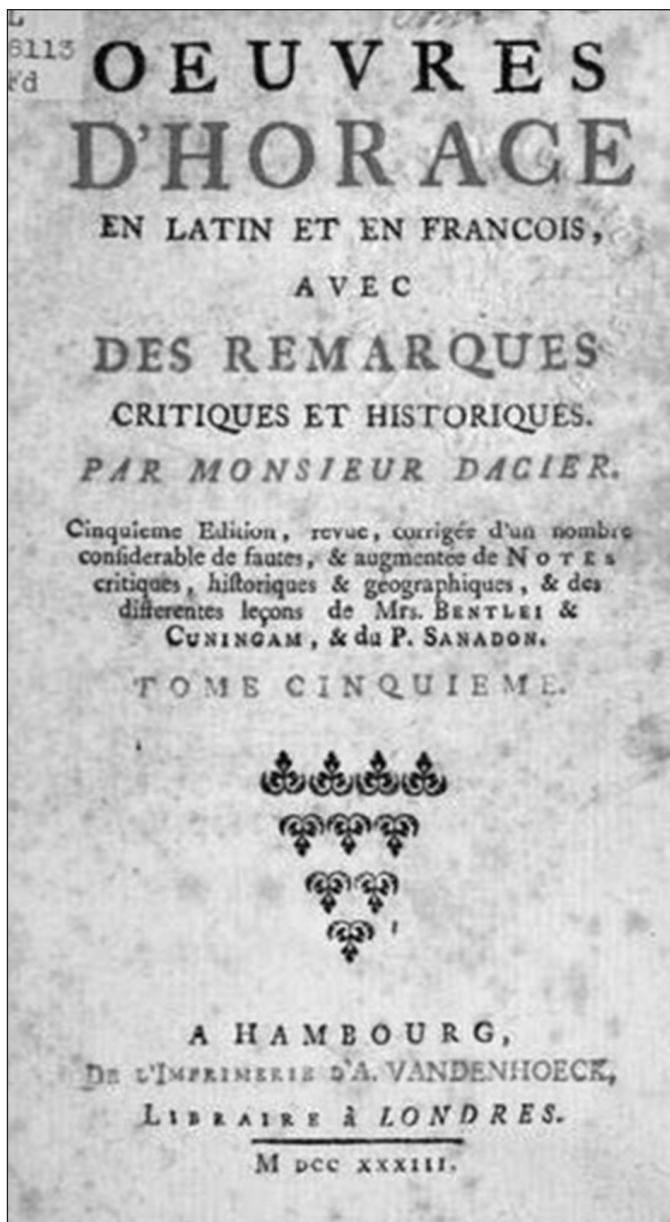
9. Френсис Холман, *Докови у Волпизу* (1780–1784)

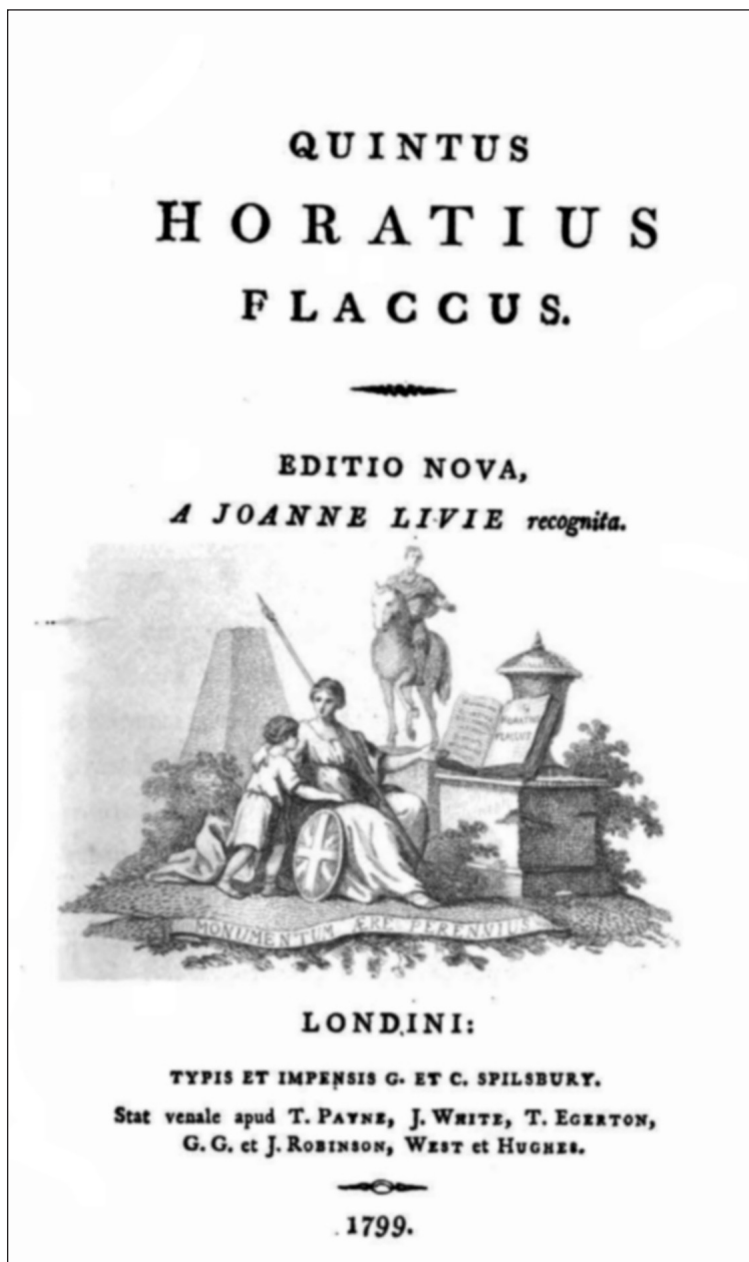
10. Издање *Хорација* (1762) које је Џон Ливи приредио за издавача
Џона Баскервила

PRÆNOBILI VIRO
 JOANNI COMITI DE BUTE,
 REGIÆ MAJESTATI
 A SECRETIORIBUS CONSILIIIS;
 QUEM DE PRINCIPE AC PATRIA
 PRÆCLARE MERITUM
 MUSE INSUPER ARTESQUE INGENUÆ
 UTI SUUM DECUS ET PRÆSIDIUM
 INTUENTUR;
 QUINTUM HORATIUM FLACCUM,
 SUMMA EDITORIS CURA RECENSITUM,
 NOVOQUE PRELI NITORE COMMENDATUM,
 EA, QUA PAR EST, OBSERVANTIA
 D. D. D.
 JOANNES LIVIE.

12. Хамбуршко издање Хорација из 1733.

13. Издање Хорација (постхумно), које је Џон Ливи приредио за издавача Спилсберија

1808	
Nov. 27. Su. On Monuments, p. 3. Wadolpho, p. 358.	Dec. 1. p.
28. M. Write to Hatchet Lane. Wadolpho, p. 463; Vol. IV, p. 120. Call on Branston, w. W. Corbwin calls; adu. W. W. Mps. Omenel calls.	5. M. Ca
29. Su. On Monuments, p. 7. Wadolpho, p. 222. Macmillan calls: Mrs. Livie at Sea: W. G. calls. Mulheady calls.	6. M. 13
30. M. Monuments, p. 11. Wadolpho, p. 343. W. calls.	7. M. 30
Dec. 1. M. Monuments, p. 13. Branston & Dadley call. Wadolpho, p. 428, fin. Theatre, Venoni. Buse calls" (See M).	8. M. 9
2. F. Monuments, p. 17. Branston calls" Italian, p. 60. Theatre, w. M. J. Venoni.	9. F. 13
3. Sa. Monuments, p. 20. Italian, p. 157. Dadley calls.	10. Sa. 13 m

14. Белешка у дневнику Вилијама Годвина за 29. 11. 1808:
госпођа Ливи дошла је на чај

15. Томас Гејнсбороу, *Госпођа Цона Тејлора* (1788)

16. Хенри Мејер, *Сузана Тејлор*

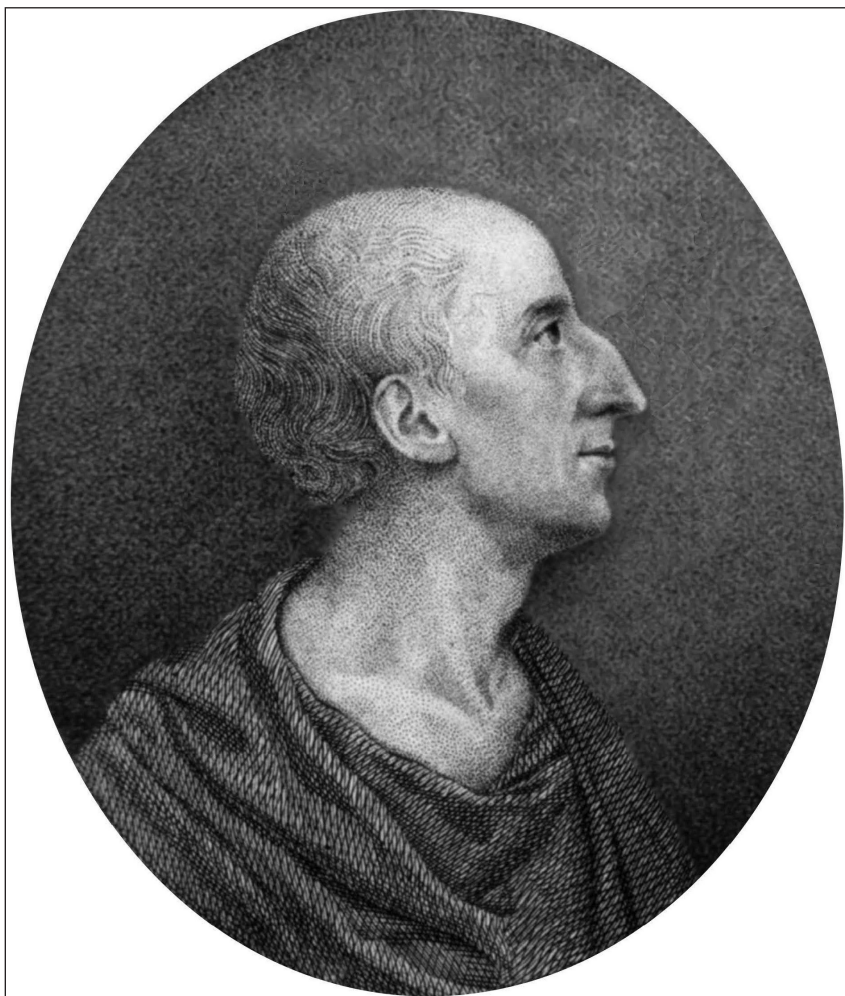
17. Натанијел Денс-Холанд, *Сер Вилијам Фордајс (1724–1792)*

18. Анџелика Кауфман, *Сер Вилијам Фордајс (1724–1792)*

19. *Brook-street, Grosvenor-square* у Лондону,
где је станао сер Вилијам Фордајс

20. Аноним, *Џејмс Фордајс*

21. Цон Кеј (?), Јавне личности у Единбургу

22. Франческо Бартолоци, *Религија*
(рађено према слици Анџелике Кауфман)

23. Виденије Мирсино

(из књиге: Charles H. Sylvester, *Journeys through Bookland*,
Chicago: Bellows-Reeve Company, 1909)

24. Ана Летиша Барболд (1798)

25. Џон Фејрам, *Елизабет Картер* (1735–1741)

26. Ричард Семјуел, *Портрети муза у храму Аполона* (1778)

Девет енглеских дама: Елизабет Картер (прва слева), Анџелика Кофмен, Ана Летиша Барболд (дама која стоји до Елизабет Картер), Кетрин Меколеј, Елизабет Монтегју, Елизабет Грифит, Хана Мор, Елизабет Ен Шеридан и Шарлот Ленокс

THE
OECONOMY
 OF
HUMAN LIFE.

Translated from an *Indian* Manuscript,
 written by an ancient BRAMIN.

To which is prefixed

An Account of the Manner in which
 the said MANUSCRIPT was discover'd.

IN

A LETTER from an *English* Gentleman,
 now residing in *China*, to the

The SEVENTH ED

L O N D O N

Printed for R. DODSLEY

AND SOLD BY

M. COOPER, in *Pater-noster-Row*, 1751.

27. Насловна страна седмог издања енглеског изворника
 јужнословенских „мудрољубаца“

ЛИТЕРАТУРА

I

- Бановић, Александар, *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Нолит, 1956.
- Биговић, Радован, *Појам „здрaвог разума” у делима Доситеја Обрадовића*, у: *Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 683–695.
- Витошевић, Драгиша, *До Европе и натраг. Огледи. Књига прва*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1987.
- Гавриловић, Никола, *Урош Несторовић: живот и дело*, Сомбор: Учитељски факултет, 2004.
- Грбић, Драгана, *Алегорије ученог пустинољубитеља*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
- Грбић, Драгана, *Прекретања. Хале – Лајпциг, прекретница у животу Доситеја Обрадовића / Vorentscheidungen. Halle – Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović*, Halle: IZEA, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.
- Грдинић, Никола, *Карактеристике Доситејевих путовања*, у: Доситеј Обрадовић, *Дела*, избор и поговор Никола Грдинић, Београд: Библиотека града Београда, Издавачка кућа „Драганић”, 2005, 67–75.
- Давидов, Динко, *Захарија Орфелин*, Београд: Народна библиотека Србије, 2001.
- Деретић, Јован, *Поетика српске књижевности*, Београд: „Филип Вишњић”, 1997.
- Дрндарски, Мирјана, *Доситеј и италијанско просветитељство*, у: *XVIII столеће, VII*, уред. Никола Грдинић, Нови Сад: Културно-просветна заједница Војводине, 2012, 127–131.
- Живковић, Драгиша, *Књижевне конвенције код Доситеја Обрадовића, Европски оквири српске књижевности I*, Београд: Просвета, 1997.
- Жуњић, Слободан Б., *Доситеј Обрадовић и енглески морализам*, у: Доситејев врт: годишњак Задужбине Доситеј Обрадовић, I/1, 2013, 124–142.
- Ибровац, Миодраг, *Копитар и Французи. Прилог биографији са неиздатом преписком*, Београд: Научна књига, 1953.
- Иванић, Душан, *Доситеј или претпоставке српске културне реформе / револуције*, у: *Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова*,

- уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 131–143.
- Јаварек, Вера, *Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVIII и XIX века (гледано кроз његове „Совјете здравога разума“)*, у: *Доситеј и Европа*, прир. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2011, 91–101.
- Јаварек, Вера, *Огледи преведени са енглеског у „Собранију“ Доситеја Обрадовића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXVI/3, 1978, 471–488.
- Јовановић, Зоран Т., *Доситеј у Лондону*, у: *Дело Доситеја Обрадовића 1807/2007. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Војислав Јелић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 355–360.
- Јурић, Ратко, *Рад Уроша Несторовића на формирању школских фондова*, Настава и васпитање, 48/1–2, 1999, 220–246.
- Караџић, Вук Стеф., *Српски рјечник*, Београд: Нолит, 1972.
- Кораћ, Станко, *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*, Загреб: Просвјета, 1987.
- Костић, Мита, *Доситеј у историској перспективи XVIII и XIX века*. Посебна издања, 190, Историски институт, 2, Београд: Штампариија и књиговезница Српске академије наука, 1952.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, *„Гора вежества и истине“ Доситеја Обрадовића (извор и коментар)*, у: *Зборник у част Марији Клеут*, уред. Светлана Томин, Љиљана Пешикан Љуштановић, Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 375–427.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, *Common sense модел просвештенија: Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство*, у: *Доситеј у српској историји и култури. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 423–478.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, *Од Руђера Бошковића до Доситеја Обрадовића кроз енглеске клубове, кружоке и удружења*, Доситејев врт: годишњак Задужбине Доситеј Обрадовић, 1/1, 2013, 36–57.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида, *Просветне концепције Доситеја и Соларића: „Обица Полза! Всеобица Полза!“*, у: *Доситеј и (српска) школа. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2011, 225–242.
- Лебл-Албала, Паулина, *Доситеј и Његош према женама*, Женски покрет, III/5–6, 1922, 179–192.
- Лето, Марија Рита, *Несавршено мајсторско дело*, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2014.
- Матицки, Миодраг, *Највећи слуга српског народа*, Политика, 14. 5. 2011.
- Медаковић, Дејан / Милошевић, Ђорђе, *Летопис Срба у Трсту*, Београд: Југословенска ревија, 1987.
- Медаковић, Дејан, *Срби у Трсту у XVIII и XIX веку, Изабране српске теме: студије и прилози*, Београд: БИГЗ, 1996, 159–162.

- Митровић, Марија, *Трст Доситејевог доба*, у: *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова*, уред. Душан Иванић, Војислав Јелић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 361–370.
- Мудролюбац индijски, либо искусство щастливо живити у дружеству. Содержащессе у маленом числу чистойи поућенjя наравословjя; содъвении эдним древним брамином*, Венецjа: При Пани Ђеодосjо, 1809.
- Новыя письма Добровскаго, Копитара и других югозападных Славян*, труд И. В. Ягича, Санктпетербург: Тип. Императорской академии наук, Сборник Отдѣленjя русскаго языка и словесности Императорской академии наук, т. 62, 1897.
- Обрадовић, Доситеј, *Басне. Истина и прелест. Пут у један дан*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига друга, прир. Миодраг Матицки, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Обрадовић, Доситеј, *Дела*, избор и поговор Никола Грдинић, Београд: Издавачка кућа „Драганић”, Библиотека града Београда, 2005.
- Обрадовић, Доситеј, *Песме. Писма. Документи*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига шеста, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008.
- Обрадовић, Доситеј, *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига прва, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Обрадовић, Доситеј, *Собраније разних н(а)равоучителних вештеј в ползу и увеселеније Доситејем Обрадовичем. Мезимац*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига четврта, прир. Мирјана Д. Стефановић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008.
- Обрадовић, Доситеј, *Совјети здраваго разума. Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера. Етика*, Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књига трећа, прир. Душан Иванић, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Остојић, Тихомир, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад: Матица српска, 1907.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд: Нолит, 1979.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности. 4. Предромантизам*, Београд: Досије, Научна књига, 1991.
- Павић, Милорад, *Језичко памћење и песнички облик*, Нови Сад: Матица српска, 1976.
- Панчатантра*, прев. и прир. Флавио Ригонат, Београд: ЛОМ, 2008.
- Перовић, Милош, *Педагошки погледи Доситеја Обрадовића. Прилог историји педагогике просвећености*, прев. Милан Радојковић, Титово Ужице: Народна библиотека, 1990.
- Поповић, Павле, *Нова књижевност I. Од Доситеја до Вука и Стерије*, прир. Предраг Палавестра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства,

- 2000: *Златна књижица Павла Соларића*, 35–36; *Доситеј Обрадовић у Енглеској*, 43–56; *О Собранију Доситија Обрадовића*, 69–181.
- Поповић, Павле, *Ситни прилози. Руђер Бошковић и Др. Џонсон*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 9, 1–2, 1929, 194.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Историја српске православне општине у Трсту*, Трст: СПЦ општина, 1960.
- Радченко, К. Θ., *Доситей Обрадовичъ и его литературная деятельность*, Киевъ: Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира, 1897.
- Руководство человеческого живота славного автора Лордъ Кестерфилдъ. Преведено с' италианскогъ на нашъ сербскіи язык, и изяснено с' билъзы за любовь учащейся сербской далматинской юности као бълвы кринчић посвећено, отъ мене іер. Спѣрідона Алексіевића, родомъ Милорадовића изъ Херцеговине. Правос: восточ. Исповѣданіиѣ пароха задарскогъ у Далмаціи, У Будиму граду: Словима Кралѣв. Университ: Пештанскогъ, 1830.*
- Савковић, Јован, *После упоређења Соавине и Доситејева „Етике”*, Ковчежић, II, 1959, 24–31.
- Савковић, Јован, *Прилози проучавању Доситејева „Етике”*, Ковчежић, I, 1958, 22–43.
- Сверх воспитанія к' человеклоубію, отвѣтно сочиненіе, Удостоившееся награжденія у Падуи. С' Нѣмецкога преводником улога ума. Non ignara tati miseris succurrere disco. Вѣцта злу я бѣдним притећи тащимсе, У Венеціи: При Пани Θεодосію, 1809.*
- Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*, прир. Марија Митровић, Београд: СЛЮ, 2007.
- Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- Соларић, Павле, *Поминак књижески* (фототипско издање књиге из 1810), прир. Лаза Чурчић, Александра Вранеш, Инђија: Народна библиотека „Ђорђе Натошевић”, 2003.
- Соларић, Павле, *Римлани славенствовавиши [...]*. У Будиму: Изъ Печатнѣ Кралѣвско-Мадъарскога Свеучилища, 1818.
- [Соларић, Павле], *Предисловіе Издателѣво, состояеће Изъ извода нѣгове Бесѣде, Г. Досіоеа, приготоуленне бывше къ настоѣему Сочиненію, и отдоженне къ изданію Собранія Смѣсица просвећености, у: Мезимаць Г. Досіоеа Оврадовича. Част втора Собранія разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ ползу и увеселеніе. По подлинному Рукопису Павломъ Соларичемъ изданъ*, У Будиму: Изъ Печатнѣ Кралѣв: Мадъар: Свеучилища, 1818.
- Спремић, Момчило, *Срби и Венеција (VI–XVI) век*, Београд: Службени гласник, 2014.
- Стефановић, Мирјана Д., *Лексикон српског просветиѣлства*, Београд: Службени гласник, 2009.

- Трухелка, Бранимир, *Ирена Бромфилд*, Мисао, 27/201–208, 1928, 51–55.
- Тосић Вукић, Ана, *Епистоларни израз у делу Доситеја Обрадовића*, у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића. Зборник радова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 395–407.
- Фин, Моника, *Центри српске културе XVIII века. Кијев – Будим – Венеција*, Нови Сад: Академска књига, 2015.
- Фрајнд, Марга, *Лука Стулић и Лорд Норт – прилози познавању веза Дубровника и Енглеске у XIX веку*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 77, 2011, 105–114.
- Чајкановић, Веселин, *О Доситејевим грчким и римским изворима*, у: *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд: Српска књижевна задруга, 1911, 53–83.
- Чурчић, Лаза, *Књига о Захарији Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета, 2002.
- Шаулић, Јелена, „Белешке и објашњења”, у: Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела: 1811–1961*, Београд: Просвета, 1961, 527–659.

II

- A Dictionary of Printers and Printing, with the Progress of Literature, Ancient and Modern; [...] by C. H. Timperley*, London: H. Johnson, 49, Paternoster-Row, 1839.
- A Dictionary of the English Language*, London: Printed by W. Strahan, For J. and P. Knapton; T. and T. Longman; C. Hitch and L. Hawes; A. Millar; and R. and J. Dodsley, 1755.
- A Dictionary of the English Language, in Which The Words Are Deduced from Their Originals, Explained in Their Different Meanings, And Authorized by The Names of The Writers in Whose Works They Are Found. By Samuel Johnson. Printed from Todd's Enlarged Quarto Edition with The Additions Lately Introduced by Chalmers And Others; Newly Revised And Corrected: to Which Is Prefixed Johnson's Grammar of The English Language, And Annexed A Glossary of Scottish Words And Phrases, Which Occur in The Romances and Poetical Works of Sir Walter Scott. In Two Volumes – vol. II*, Heidelberg: Published by Joseph Engelmann, 1828.
- A History of the Revolt of Ali Bey, against the Ottoman Porte: including An Account of the Form of Government of Egypt; together with a Description of Grand Cairo, and of several celebrated Places in Egypt, Palestine, and Syria: To which are added, A short Account of the present State of the Christians who are Subjects to the Turkish Government, and the Journal of a Gentleman who travelled from Aleppo to Bassora. By S. L., Κοσμοπολίτης*. London: Printed and sold for the author, by James Phillips, George-Yard, Lombard-Street: and Sold also by L. Davis in Holborn; Paine and Son, Mew's-Gate;

- J. Sewell, in Cornhill; J. Walter, Charing-Cross; and by the Author, N° 27, Compton-Street, Soho, 1783.
- A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce, M. D. F. R. S. containing a Voyage and Journey from England to Smyrna, from thence to Constantinople, and from that place over land to England; likewise an Account and Description of counties, cities, towns and villages, through which the author passed; together with the Treaty of Commerce between the Court of Great Britain and the Sublime Porte, translated from the original into English by the author; to which is prefixed, a short answer to Volney's Contradictions on Ali-Bey's History and Revolt; and an appendix*, London: Printed for the author; and sold by Payne and Son; White; Sewell; Walter; Robson and Clarke; and Bateman and Son, 1788.
- Abbattista, Guido, *Hary M. Solomon, The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print (Carbondale, Ill.: Southern Illinois University Press, 1996)*, pp. 340, *Storia della storiografia*, 37, 2000, 135–143.
- Adam, Elizabeth / Redstone, David, *Bow Porcelain*, London: Faber & Faber Monographs on Pottery & Porcelain, 1981.
- Addison, Joseph, [*Fables*], *The Spectator*, 183, September 29, 1711.
- Addison, Joseph, [*Heather Mythology*], *The Spectator*, 419, July 1, 1712.
- Allan, David, *Virtue, Learning and the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993.
- Anderson, Peter John, ed., *Officers and Graduates of University and King's College Aberdeen, MVD–MDCCCLX*, Aberdeen: Printed for the New Spalding Club, 1893.
- Anderson, Peter John, ed., *Roll of Alumni in Arts of the University and King's College of Aberdeen 1596–1860*, Aberdeen: Printed for the University, 1900.
- Andrew, Edward, *Patrons of Enlightenment*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto, 2006.
- Andrić, Nikola, *Život i književni rad Pavla Solarića*, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1902.
- Aravamudan, Srinivas, *Enlightenment Orientalism: Resisting the Rise of the Novel*, Chicago: The University of Chicago Press, 2012.
- Archeologia, or, Miscellaneous tracts relating to antiquity, vol. 8, Published by the Society of Antiquaries of London*, London: Printed by J. Nichols, 1787.
- Archeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity. Published by the Society of Antiquaries of London, XVI*, London: Printed by T. Bensley, Bolt Court, Fleet Street, 1812.
- Archer, Michael, *Delftware*, London: Faber & Faber, 1997.
- Autobiography of Miss Cornelia Knight, Lady Companion to the Princess Charlotte of Wales. With Extracts from her Journals and Anecdote Books*, vols. 2, London: W. H. Alen and Co., 7, Leadenhall Street, 1861.
- Barbauld, Anna Laetitia, *To Mr C[olerid]e*, *Monthly Magazine*, 7. 4. 1799, 231–232.
- Barcley, James, *A Treatise on Education Or, an Easy Method of Acquiring Language, and Introducing Children to the Knowledge of History*,

- Geography, Mythology, Antiqui. antiquities, &c. With reflections on taste, poetry, natural history, &c. the manner of forming the temper, and teaching youth such moral precepts as are necessary in the conduct of life*, Edinburgh: James Cochran and Company, 1743.
- Bayne-Powell, Rosamond, *Travellers in Eighteenth-century England*, London: John Murray, 1951.
- Bedford, Bruce, ed., *The Letters of Samuel Johnson, volume II: 1773–1776*, Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Beeson, Kenneth H., *Fromajadas and Indigo: The Minorcan Colony in Florida*, Charleston: The History Press, 2006.
- Berečić, Martin, „Khinki” – prijevodna epizoda hrvatskog prosvjetiteljstva, *Studia Slavica Savarensia*, 1–2, 2002, 273–280.
- Bernardinis, Anna Maria, *La letteratura didascalica di Padre Soave fra retorica e pedagogia*, in: *Pedagogia fra tradizione e innovazione: Studi in onore di Aldo Agazzi*, Milano: Vita e Pensiero, 1979, 339–360.
- Berry, Christopher J., *Social Theory of the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Bešker, Inoslav, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Roma: Il Calamo, 2007.
- Bezzoni, Augusto, *Lettere di Ferdinando Galiani al marchese Bernardo Tanucci*, Firenze: G. P. Viessieux, 1880. Estratto dall'Archivio Storico Italiano, Serie III e IV.
- Biedermann, Hans, *Enciclopedia dei simboli*, Milano: Garzanti, 1999.
- Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei compilata da letterati italiani di ogni provincia e pubblicata per cura del professore Emilio De Tipaldo*, V, Venezia: Tip. di Alvisopoli, 1837.
- Bloom, Edward A. / Bloom, Lillian D., *The Piozzi Letters: Correspondence of Hester Lynch Piozzi, 1784–1821 (formerly Mrs. Thrale)*, vol. 5. 1811–1816, Cranbury: Associated University Presses, 1999.
- Boas Hall, Marie, *Public Science in Britain: The Role of the Royal Society*, *Isis*, 72/4, Dec. 1981, 589–608.
- Bonazza, Sergio, *Bartholomäus Kopitar. Italien und der Vatikan*, München: Dr. Rudolf Trofenik, 1980.
- Boswell, James, *The Life of Samuel Johnson*, vol. 6, London: John Murray, 1835.
- Boswell, James, *The Scots Magazine*, vol. 52, March 1790.
- Bošković, Ruđer Josip, *Dnevnik putovanja iz Carigrada u Poljsku*, prev. Marija Katalinić, Zagreb: Zora, 1951.
- Bradshaw, Peter, *Bow Porcelain Figures circa 1748–1774*, London: Barrie & Jenkins, 1992.
- Brand, Hannah, *Huniades, or The Siege of Belgrade; a Tragedy*, Norwich: Printed by Betniffe and Payne, 1798.
- Bratulić, Josip / Dadić, Žarko / Dugački, Vladimir / Korade, Mijo / Muljević, Vladimir / Paušek-Baždar, Snežana / Pelc, Milan / Stipčević, Ennio, *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.

- Bray, John, *The Oeconomy of Human Life: An 'Ancient Bramin' In Eighteenth-Century Tibet*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Third Series, 19, 2009, 439–458.
- Brewer, John, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century*, New York: Routledge, 2013.
- Britton, Frank, *London Delftware*, London: Jonathan Horne Publications, 1987.
- Broadie, Alexander, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Brock, W. H. / Meadows, A. J., *The Lamp of Learning: Taylor & Francis and Two Centuries of Publishing*, London: CRS Press, 1998.
- Brotto et al., *Problemi scolastici ed educativi nella Lombardia del primo Ottocento*, vol. I, Milano: SugarCo, 1977.
- Brown, Ian, *The Edinburgh History of Scottish Literature, vol. 2. Enlightenment, Britain and Empire (1707–1918)*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Brown, Peter, *On the Borders of Middle English Dream Visions*, y: Peter Brown, ed., *The Interpretation of Dreams from Chaucer to Shakespeare*, Oxford: Oxford University Press, 1999, 22–50.
- Brunati, Giuseppe, *Dizionario degli uomini illustri della Riviera di Salò*, Milano: [s. n.], 1837.
- Budge, Gavin, *Science and Soul in the Midlands Enlightenment*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 20, 2007, 2, 157–160.
- Butt, John, *English Literature: The Mid-Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1980.
- Camera, Francesco, *L'educazione religiosa secondo Kant*, y: *Le dimensioni dell'educare e il gusto della scoperta nella ricerca. Studi in memoria di Duilio Gasparini*, a cura di Luciano Malusa, Olga Rossi Cassottana, Roma: Armando Editore, 2011, 424–435.
- Ceschi, Raffaello, *Nel labirinto delle valli. Uomini e terre di una regione alpina: la Svizzera italiana*, Bellinzona: Edizioni Casagrande, 1999.
- Chalmers, Alexander, *The General Biographical Dictionary, Containing an Historical and Critical Account of the Lives and Writings of the Most Eminent Persons in Every Nation; Particularly the British and Irish; from the Earliest Accounts to the Present Time*, London: Printed for J. Nichols and Son, 1812–1817.
- Chalmers, Alexander, *The General Biographical Dictionary*, vol. XIV, London: Printed for J. Nichols and Sons, 1814.
- Chambers of Worcester, John, *A General History of the County of Norfolk: Intended to Convey All the Information of a Norfolk Tour, 1252–1253*, [s. l.]: Printed by and for J. Stacy, 1829.
- Chesnutt, David C. / Taylor, C. James, *The Papers of Henry Laurens Jan. 5, 1776 – Nov. 1, 1777*, Columbia: University of South Carolina Press, 1988.
- Chevalier, Tracy, ed., *Encyclopedia of the Essay*, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.

- China, Eleuterio, *La riforma scolastica teresio-giuseppina negli stati della Lombardia austriaca*, Rivista Pedagogica, XVIII, 1935, 553–561.
- Ching, Julia / Oxtoby, William, eds, *Discovering China: European Interpretations in the Enlightenment*, Rochester: University of Rochester Press, 1992.
- Chitnis, Anand C., *The Scottish Enlightenment: A Social History*, London: Croom Helm, 1976.
- Clark, Peter, *British Clubs and Societies 1580–1800: The Origins of an Association World*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Clarke, John James, *Oriental Enlightenment: The Encounter between Asian and Western Thought*, London: Routledge Clarke, 1997.
- Coburn, Kathleen / Christensen, Merton, eds, *The Notebooks of Samuel Taylor Coleridge, 4, 1819–1826, Notes*, London: Routledge, 1989.
- Comim, Flavio, *Adam Smith: Common Sense and Aesthetics in the Age of Experiments*, y: Alexander C. Dow, Sheil C. Dow, *A History of Scottish Economic Thought*, London: Routledge, 2006, 123–145.
- Cooner Lambdin, Laura / Lambdin, Robert Thomas, eds, *A Companion to Old and Middle English Literature*, Westport: Greenwood Press, 2002.
- Cope, Thomas D. / Robinson, H. W., *Charles Mason, Jeremiah Dixon and the Royal Society*, Notes and Records of the Royal Society of London, 9/1, Oct., 1951, 55–78.
- Corzuol, Daniela, *Francesco Soave e il trattato pedagogico della "Methodus studiorum": L'influenza della famiglia Riva di Lugano nei collegi somaschi della Lombardia austriaca in una prospettiva europea*, Bellinzona: Casagrande, 2013.
- Cosgrove, Denis E., *Social Formation and Symbolic Landscape*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1984.
- Coxe, William, *History of the House of Austria, from the Foundation of the Monarchy*, Volume 2, London: T. Cadell and W. Davies, 1807.
- Cross, Frank Leslie / Livingstone, Elizabeth A., eds, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, New York: Oxford University Press, 1974.
- Cuneo, Terence / van Woudenberg, René, eds, *The Cambridge Companion to Thomas Reid*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Cust, Lionel / Colvin, Sidney, *History of the Society of Dilettanti*, London: Macmillan, 1898.
- Dadić, Žarko, *Ruđer Bošković*, Zagreb: Školska knjiga, 1998.
- Dandolo, Girolamo, *La caduta della Repubblica di Venezia ed i suoi ultimi cinquant'anni*, App., Venezia: Co' i tipi di Pietro Naratovich, 1857.
- Dansk biografisk leksikon*, Bibliografi: Efterl. papirer fra den Reventlowske familiekrede, udg. L. Bobé II, 1896; VIII, 1917; IX, 1922.
- Darby, Madge, *Waeppla's People: History of Wapping*, London: Connor & Butler, 1988.
- Das Buch der Weisheit und der Tugend, oder die Verfassung des menschlichen Lebens, aus einer indianischen Handschrift eines alten Braminen überseyt, und aus China nach Londen an den Herrn Grafen von Chesterfield gesandt.*

- Nebst einem Anhang sinnreicher gedanken des [sic!] berühmten Herrn Pope und Swift. Sämtlich aus dem englischen übersezt*, Strassburg: Verlegts, Amand König Buchhändler, 1752.
- Das Buch der Weisheit und der Tugend, zum Geschenk der Alten nad Ihre liebe Jugend. Nebst einem kurzen Anhange Moralischer Gedanken über Zeit, Tod und Ewigkeit*. Dritte und vermehrte Auflage, Straßburg: verlegts Amand König, 1770.
- Das Buch der Weisheit und der Tugden zum Geschenk der Alten an ihre liebe Jugden nebst einem kurzen Anhange moralischer Gedanken über Zeit, Tod und Ewigkeit etc.*, Wien: Weingand, 1776.
- Dawson, Raymond Stanley, *The Chinese Chamaleon: An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilisations*, London and New York: Oxford University Press, 1967.
- De Chasseboeuf, Constantin François, comte de Volney, *Rapport fait à l'Accadémie Celtique, Sur l'ouvrage russe de M. le professeur Pallas, intitulé Vocabulaires comparés des Langues de toute la terre*, [s. l.], [s. n.], 1805.
- De Chasseboeuf, Constantin François, comte de Volney, *Travels through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785*, London: Paternoster-Row, 1788.
- Delbourgo, James, *Common Sense, Useful Knowledge, and Matters of Fact in the Late Enlightenment: The Transatlantic Career of Perkin's Factors*, William and Mary Quarterly, Third Series, 61/4, Oct. 2004, 643–684.
- Della letteratura veneziana del secolo XVIII fino a' nostri giorni, opera di Giannantonio Moschini C. R. S., Maestro nel Seminario e Collegio Patriarcale di S. Cipriano di Murano*, t. I, Venezia: Dalla Stamperia Palese, 1806.
- De solis ac lunae defectibus*, Londini: Apud Andreas Millar, in the Strand, et R. et J. Dodsleios in Pallmall, 1760.
- De solis ac lunae defectibus*, Paris: Chez Valade et Laporte, 1779.
- Devine, Thomas M., *The Scottish Merchant Community, 1680–1740*, y: R. H. Campbell, Andrew S. Skinner, eds, *The Origins and Nature of the Scottish Enlightenment*, Edinburgh: Donald, 1982.
- Dick, Malcolm, ed., *The West Midlands Enlightenment, History West Midlands*, vol. 1, Issue 1, Spring 2013.
- Dictionary of National Biography*, 1st ser., 10, October 21st, London: Smith, Elder & Co, 1854.
- Dictionary of National Biography*, ed. Sidney Lee, London: Elder Smith & Co., vol. 29, 1892.
- Die Kunst unter Menschen glücklich zu leben, vom Herrn Grafen von Chesterfield. Aus dem französischen übersezt von P. Wilibald Schrettinger, Benediktiner in der oberpfälzischen Abrey Weissenohe*, München: bey Johann Efaias Seidel, 1801 [1802].
- Die Weisheit and die Menschen: Durch einen begeisterten Braminen. Aus einer alten Handschrift [Aus dem Englischen von J. J. C. Bode]*, Leipzig: Göschen, 1787.

- Discoveries before mentioned, referred to in precedeeng Paper: Communicated by Charles Comb, M. D. F. R., and A. S. S. from Mr. John Jackson of Clement's Lane.* Read February 16, 1786.
- Dissertazioni approvate dall'Accademia di scienze, lettere ed arti di Padova sopra il quesito proposto da un socio nazionale della medesima. Trovare i mezzi più atti ad accendere e conservare la Passione del bene degli uomini nell'animo di que' giovani che dovranno un giorno esser potenti per autorità o per opulenza,* Padova: Nella stamperia Penada, 1784.
- Dobbs, Jeanine, *The Blue-Stockings: Getting It Together: Frontiers*, A Journal of Women Studies, 1/3, Winter 1976, 81–93.
- Dodsley, Robert, *Collection of Poems by Several Hands*, London: Routledge, 1997.
- Dogo, Marco, *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908*, Trieste: LINT, 2000.
- Dogo, Marco, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transizione alla modernità*, Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1999.
- Dogo, Marco, *Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-illirica di Trieste, 1748–1908*, y: *Storia economica e sociale di Trieste*, a cura di Roberto Finzi, Giovanni Panjek, vol. I, *La città dei gruppi 1719–1918*, Trieste: LINT, 2001, 573–602.
- Dorr, Priscilla, *Elizabeth Carter (1717–1806)*, Tulsa Studies in Women's Literature, 5/1, Spring 1986, 138–140.
- Dusior, Isle, *Richard Jago: A Study in Eighteenth-century Localism*, Philadelphia: University of Pennysilvania Press, 1945.
- Eaton, John Wallace, *The German Influence in Danish Literature in the Eighteenth Century: The German Circle in Copenhagen, 1759–1770*, Cambridge: Cambridge University Press, 1929.
- Eccleshall, Robert, Walker, Graham, *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, London: Routledge, 1998.
- Eddy, Donald D., *Dodsley's Oeconomy of Human Life, 1750–1751*, Modern Philology, 85/1988, 460–479.
- Eddy, Donald D., *Dodsley's Oeconomy of Human Life: A Partial Check List, 1750–1800*, The Cornell Library Journal, 7, 1969, 49–88.
- Edwards, Rhoda, *London Potters circa 1570–1710*, Journal of Ceramic History, 6, 1974.
- Eger, Elizabeth, *Bluestockings Displayed: Portraiture, Performance and Patronage, 1730–1830*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Ellis, Grace A., *A Memoir of Mrs. Anna Laetitia Barbauld: with Many of Her Letters*, Boston: James R. Osgood and Co., 1874.
- Emanuel Hoško, Franjo, *Marijan Jaić obnovitelj među preporoditeljima*, Zagreb: Katehetski salezijanski centar, 1996.
- Emerson, Roger L., *Academic Patronage in the Scottish Enlightenment: Glasgow, Edinburgh and St Andrews Universities*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

- Emerson, Roger L., *The Organisation of Science and Its Pursuit in Early Modern Europe*, y: Geoffrey N. Cantor, John R. R. Christie, M. J. S. Hodge, Robert C. Olby, *Companion to the History of Modern Science*, London: Routledge, 1990, 960–979.
- Emerson, Roger L., *The Philosophical Society of Edinburgh, 1737–1747*, *British Journal for the History of Science*, 12, 1979, 154–191.
- Emerson, Roger, *The Context of the Scottish Enlightenment*, y: Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 9–30.
- Engell, James, *Johnson and His Age*, [s. l.]: Harvard University Press, 1984.
- Erdman, David V., ed., *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge: Essays on His Times. II*, London: Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Ernest Pardoe, Frank, *John Baskerville of Birmingham, Letter-founder and Printer*, London: F. Muller, 1975.
- Essays Moral and Literary*, by Vicesimus Knox, M. A., *A New Edition in Two Volumes*, London: Printed for Charles Dilly, in *The Poultry*, II, 1782.
- Ewen, Cecil L'Estrange, *A History of Surnames of the British Isles*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1931.
- Fairer, David / Gerard, Christine, eds, *Eighteenth-century Poetry: An Annotated Anthology*, Second Edition, Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 2004.
- Fališevac, Dunja, *Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici*, Split: Književni krug, 1997.
- Fališevac, Dunja, *Kaliopin vrt II. Studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*, Split: Književni krug, 2003.
- Fališevac, Dunja / Nemeč, Krešimir / Novaković, Darko, ured., *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Fate Norton, David, *George Turnbull and the Furniture of the Mind*, *Journal of the History of Ideas*, 36, 1985, 701–716.
- Feather, John, *A History of British Publishing*, London: Routledge, 1988.
- Feather, John, *John Nourse and His Authors*, *Studies in Bibliography*, 34, 1981, 205–226.
- Fifer, Charles N., *The Founding of Dr Johnson's Literary Club*, *Notes and Queries*, July 1956, 302–303.
- Fleeman, J. D., *Dr. Johnson and Miss Fordice*, *Notes and Queries*, 33, 1986, 59–60.
- Fleischacker, Samuel, *The Impact on America: Scottish Philosophy and the American Founding*, y: Broadie, Alexander, ed., *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 316–337.
- Fordyce, David, *Dialogues Concerning Education*, vol. 2, London: Printed in the Year M.DCC.XLV.
- Fordyce, Gul., *Fragmenta chirurgica et medica*, Londini: Ex Officina T. Spilsbury, 1784.
- Fordyce, James, *Sermons to Young Women*, Philadelphia: M. Carey, New York: I. Riley, 1809.

- Fortis, Alberto, *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venezia: Presso Gaspare Storti, 1771.
- Franscini, Stefano, *La Svizzera italiana*, vol. I, Lugano: G. Ruggia, 1837.
- Fraser Black, George, *The Surnames of Scotland*, New York: New York Library, 1946; Edinburgh: Birlinn Limited, 1999.
- Freemason's Magazine or General and Complete Library*, vol. 2, London: Printed for the Proprietor, 1794.
- Frognall Dibdin, Thomas, *An Introduction to the Knowledge of Rare and Valuable Editions of the Greek and Latin Classics*, vol. II, London: Harding and Lepard, Pall-Mall, 1827.
- Galvin, Robert W., *America's Founding Secret: What the Scottish Enlightenment Taught Our Founding Fathers*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 2002.
- Gaskell, Philip, *John Baskerville: A Bibliography*, Cambridge: Cambridge University Press, 1959.
- Gaskell, Philip, *John Baskerville: A Bibliography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Gates-Coon, Rebecca, *The Charmed Circle: Joseph II and the "Five Princesses", 1765–1790*, [s. l.]: Purdue University, 2015.
- Gaulmier, Jean, *L'idéologue Volney, 1757–1820: contribution à l'histoire de l'orientalisme en France*, Genève: Slatkine, 1980.
- Genette, Gerard, *Seuils*, Paris: Seuil, 1978.
- Giornale letterario ossia *Progressi dello spirito umano nelle scienze e nelle arti*, 24. 2. 1783.
- Glasenapp, Jörn, "Prodigies, Anomalies, Monsters". *Charles Borckden Brown und die Grenzen der Erkenntnis*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2000.
- Glavičić, Branimir, *Poetske i versifikacijske odlike spjeva „De solis ac lunae defectibus” Ruđera Boškovića*, y: *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*, Zagreb: JAZU, 1991, 175–183.
- Godwin, William, *Memoirs of the Author of a Vindication of the Rights of Woman*, ed. by Pamela Clemit, Gina Luria, Peterborough: Broadview Literary Texts, 2001.
- Golec, Ivica, *Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807.–1883.) i Pavla Lebera (1844.–1919.)*, *Croatica Christiana Periodica*, 57, 2006, 155–176.
- Gönc Moaçanin, Klara, *O Relkovićevu susretu s Pilpaj braminom iliti kako odrediti francuski izvor Relkovićeve djela Chudoredne pripovidke Pilpaj bramine indianskoga mudroznanca iliti vladanje velikih i malih*, y: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, Zagreb: Davor, 2000, 165–171.
- Grant Duff, Mountstuart E., *The Club, 1764–1905*, [s. l.]: Nabu Press, 1905.
- Graves, Alun, *Tiles and Tilework of Europe*, London: V & A Publications, 2002.
- Grobman, Neil R., *Thomas Blackwell's Commentary on The Oral Nature of Epic*, *Western Folklore*, 38, 3, July, 1979, 186–198.

- Gross, Jonathan David, *The Life of Anne Damer: Portrait of a Regency Artist*, Lanham: Lexington Books, 2014.
- Grossi, Angelo / Giannella, Laura, *Francesco Soave: vita e scritti scelti pubblicati in occasione del secondo centenario della sua nascita*, Lugano: Bellinzona 1944.
- Guerrini, Anita, *Scots in London Medicine in the Early Eighteenth Century*, y: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010.
- Gulich, S. L., *A Chesterfield Bibliography to 1800*, Charlottesville: University of Virginia Press, 1979.
- Guthrie, William, *A New Geographical, Historical, and Commercial Grammar; And Present State of The Several Kingdoms of The World. [...] The Seventeenth Edition, Corrected, And Considerably Enlarged*, London: Printed for Charles Dilly, in the Poultry; and G. G. and J. Robinson, in Paternoster-Row, 1798.
- Hahn, Gustav Paul Richard, *Basedow und sein Verhaltnis zu Rousseau*, Leipzig: [s. n.], 1885.
- Halley, Edmond, *Methodus Singularis Qua Solis Parallaxis Sive Distantia a Terra, ope Veneris intra Solem Conspiciendoe, Tuto Determinari Poterit*, *Philosophical Transactions*, 29, 1714–1716, 454–464.
- Halsey, Katie, *Jane Austen and her Readers, 1786–1945*, London: Anthem Press, 2013.
- Harper, Marjory, *Adventures & Exiles: The Great Scottish Exodus*, London: Profile Books LTD, 2004.
- Harris, Stephen L., *Understanding the Bible*, Palo Alto: Mayfield, 1985.
- Harwood, Edward, *A View of the Various Editions of the Greek and Roman Classics*, London: Becket, 1778.
- Hawkins-Dady, Mark, *Reader's Guide to Literature in English*, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1996.
- Heckendorn Cook, Elizabeth, *Epistolary Bodies: Gender and Genre in the Eighteenth-century Republic of Letters*, Stanford: Stanford University Press, 1996.
- Henderson, Lawrence Joseph, *The Royal Society*, *Science: American Association for the Advancement of Science*, 1941, 27–32.
- Henderson Scott, Paul, *Scotland Resurgent*, Edinburgh: The Saltire Society, 2003.
- Henry Benton, Josiah, *John Baskerville: Type-founder and Printer 1706–1775*, Boston: privately printed, 1914.
- Hermann, Arthur, *How the Scots Invented the Modern World*, United States: Crown Publishing Group, Three Rivers Press, 2001.
- Hess-Lüttich, Ernst W. B., *Spatial Turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory*, *Journal for Theoretical Cartography*, 5, 2012, 1–11.
- Hide Reany, Percy / Middlewood Wilson, Richard, *A Dictionary of English Surnames*, London: Taylor & Francis, 2006.

- Highfill, P. H. Jr. / Burnim, K. A. / Langhans, E. A., *A Biographical Dictionary of Actors, Actresses, Musicians, Dancers, Managers and Other Stage Personnel in London 1660–1800*, Illinois: Southern Illinois University Press, 1973.
- Histoire des rois de Chypre de la Maison de Lusignan. Et les différentes Guerres qu'ils ont eu contre les Sarrazins & les Genoïs*. Traduit de l'italien du Chevalier Henri Giblet Cypriot, Tome premier – 2, A Paris: Chez Andre' Cailleau, Place du Pont S. Michel, à côté du Quai des Augustins, à Saint André, 1732.
- Historie de're' Lusignani, pubblicate da Henrico Giblet Cavalier. Libri Undeci*, In Venetia: Appresso li Guerigli, 1660.
- Hollinger, David A., *Scottish Common Sense Realism*, y: Rochard Wightman Fox, James T. Kloppenberg, eds, *A Companion to American Thought*, [Hoboken]: Wiley-Blackwell, 1995, 618–620.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Franjevci u Slavoniji i Podunavlju u vremenu kasnog jozefinizma*, *Croatica Christiana Periodica*, 55, 2005, 155–161.
- Hutcheson Campbell, Roy / Skinner, Andrew S., *Adam Smith*, Beckenham: Croom Helm, 1982.
- Indianski mudroznanac, illiti nacsin i vishitna kako csovik na svitu xiviti mora, da bogu ugoditi, opshtini hasnovini, i srichan biti more; s'nadometkom nikojih priricsjah i chudorednih naukah primudrog' Katona, po gosp. Martinu Pustaichu, slavne Brodske regemente majoru iz nimacskoga u slavinski jezik prineshen; potlam pako po Marinu Jaichu reda s. o. Fraceshka, derxave Kapistranske svetog Bogoslovja shtiocu, s' dopustjenjem stareshinah na svitlo izdan*, Budim: Pritiskano slovima Kraljevske mudroucsne skupshtine, 1825.
- Indianzki mudroznanez, ili: Nachin kak chlovek vu drustvu lyudih szrechen biti more. Kratka nekoja na krepozat zpadajucha razumna izrechenya, koja je neкои ztari brakman popiszana oztavil odovud na vnoge vucheneh narodov jezike ve zda pako na horvatzki jezik preneshen po Josefu Marichu*, kl. B. Z., Zagreb: Pritiskano pri Ferenczu Suppan, 1833.
- Jackson, John, *Journey from India, towards England, in the year 1797; by a route commonly called over-land, through countries not much frequented, and many of them hitherto unknown to Europeans, particularly between the Rivers Euphrates and Tigris, through Curdistan, Diarbek, Armenia, and Natolia, in Asia; and through Romalia, Bulgaria, Wallachia, Transylvania, & c. In Europe*, London: Printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies, Strand, by G. Woodfall, no. 22, Paternoster-Row, 1799.
- Jackson, John, *Reflections on the Commerce of the Mediterranean; deduced from actual experience during a residence on both shores of the Mediterranean Sea, shewing the policy of increasing the number of British Consuls; and that such advantages may result to the English by holding possessions in the Mediterranean, as nearly to equal their West India trade*, London: Printed for W. Clarke & Sons, 1804.

- James, Felicity / Inkster, Ian, eds, *Religious Dissent and the Aikin Barbauld Circle 1740–1860*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Janković, Mira, *Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod Južnih Slavena*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 38, 1954, 177–221.
- Janković, Mira, *Škotski mecena i djela o Dalmaciji*. Zbornik radova, 2, Zagreb: Filozofski fakultet, 1954, 245–253.
- Javarek, Vera, *Dositej Obradović and the English Rationalists*, The Slavonic and East European Review, 25/65, April 1947, 478–487.
- Javarek, Vera, *Dositej Obradović's English Models, 1785–1788*, The Slavonic and East European Review, 11/94, Decembar 1961, 24–43.
- Javarek, Vera, *English Writers in the "Etika" of Dositej Obradović and the "Instituzioni di Etica" of Francesco Soave*, y: Zbornik u čast Stjepana Ivšića, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1963, 153–159.
- Javarek, Vera, *Essays Translated from English in the "Sobranije" of Dositej Obradović*, The Slavonic and East European Review, 33/81, June 1955, 437–442.
- Javarek, Vera, *Material from English in the „Sobranije” of Dositej Obradović*, The Slavonic and East European Review, 34/83, June 1956, 428–442.
- Jaworski, Adam / Turlow, Crispin, *Introducing Semiotic Landscapes*, y: Adam Jaworski, Crispin Turlow, eds, *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*, London, New York: Continuum International Publishing Group, 2010, 1–40.
- Johnson, Samuel / Redford, Bruce, *The Letters of Samuel Johnson: Volume I: 1731–1772*, Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Jonathan I. Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Jones, Peter M., *Industrial Enlightenment: Science, Technology and Culture in Birmingham and the West Midlands, 1760–1820*, Manchester: Manchester University Press, 2009.
- Jouve, Vincent, *Spazio e lettura: la funzione dei luoghi nella costruzione del senso. Il senso dello spazio. Lo spatial turn nei metodi e nelle teorie letterarie*, Roma: Armando, 2010.
- Jung, Sandro, *British Literature and Print Culture*, Cambridge: D. S. Brewer, 2013.
- Kant, Immanuel, *Philosophical Correspondence, 1759–1799*, Chicago: University of Chicago Press, 1986.
- Katičić, Radoslav, *Indija u staroj hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Kolo, 8–9, 1968, 171–181 (preštampano y: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, ured. Pero Budak, Zagreb: Matica hrvatska, 1984, 223–239).
- Kayser Nielsen, Niels, *Mellem filantropi og militær kropskultur og idræspædagogik i Danmark*, Fund og Forsking, 35, 1996, 113–140.

- Kelly, Jason M., *The Society of Dilettanti: Archaeology and Identity in the British Enlightenment*, New Haven and London: Yale University Press and the Paul Mellon Centre for Studies in British Art, 2009.
- Kerr, Robert, *Memoirs of the Life, Writings, and Correspondence of William Smellie*, vol. 2, Edinburgh: Garland Pub., 1974.
- Knight, Ellis Cornelia, *Autobiography of Miss Cornelia Knight, lady companion to the Princess Charlotte of Wales: with extracts from her journals and anecdote books*, London: W. H. Allen, 1861.
- Knox, Vicesimus, *The Works of Vicesimus Knox, D. D.: With a Biographical Preface*, Volume II, London: Printed for J. Mawman, 1824.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- Korade, Mijo, „Indijanski mudroznanc” u hrvatskoj književnosti, у: *Dani hvarskog kazališta. Hrvatska književnost uoči preporoda*, XXIII, ured. Nikola Batušić i dr., Split: Književni krug, 1997, 384–396.
- Krajnović, Davor, *A Jesuit Anglophile: Roger Boscovich in England*, A&G, 52, December 2011, 16–20.
- Krčelić, Baltazar Adam, *Annuae ili Historija 1748–1767*, Zagreb: JAZU, 1952.
- Kuehn, Manfred, *Kant: A Biography*, Cambridge: Cambridge University Press 2001.
- Kuehn, Manfred, *Scottish Common Sense in Germany, 1768–1800: A Contribution to the History of Critical Philosophy*, Kingston and Montréal: McGill–Queen’s University Press, 2004.
- Lane, Joan, *A Social History of Medicine: Health, Healing and Disease in England, 1750–1950*, Oxon, New York: Routledge, 2006.
- Lang, Ossian Herbert, *Basedow: His Educational Work and Principles*, New York and Chicago: Kellogg, 1891.
- Langford, Paul, *A Polite and Commercial People: England 1727–1783*, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, „Ми смо о челоуѡколюбію найвишѡ онда собесѡдили”. *Српски просветитељи и филантропинизам*, у: Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, a cura di, *Cronotopi slavi. Studi in onore di Marija Mitrović*, Firenze: Firenze University Press, 2013, 93–115.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, *Indianski mudroznanc (1825) i Indianzki mudroznancz (1833) u jednoj veoma uspešnoj evropskoj književnoj mistifikaciji*, *Croatica et Slavica Iadertina*, VII/1, 2011, 53–81.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, *Prostorne strukture alegorije istine u delima južnoslovenskih prosvetitelja*, *Croatica et Slavica Iadertina*, 9/2, 2003, 501–530.
- Lazarević Di Giacomo, Persida, *Okviri južnoslovenskih vizija u snu (XVIII st.)*, *Croatica et Slavica Iadertina*, VIII/I, 2012, 117–154.
- L’economia della vita umana tratta da un manoscritto indiano di un brammano antico. Opera tradotta dall’inglese*, Bologna a Colle Ameno: per Giovanni Gottardi, 1753; Reggio Emilia, 1810.

- L'economia della vita umana tratta da un manoscritto indiano di un brammano antico. Opera dall'inglese in francese, e dal francese in italiano tradotta*, Torino: per Giacomo Giuseppe Avondo, impress. arcivesc., e dell'illustr. città, vicino al senato, 1770.
- L'Economie de la vie humaine Traduite sur un manuscrit indien, composé par un ancien brammine. On a mis à la tête une lettre d'un gentilhomme anglois demeurant à la Chine, adressée au comte de*** qui contient un récit de la manière dont ce manuscrit a été découvert. Ouvrage traduit de l'anglois*, La Haye: H. Scheurleer Junior, 1751.
- Ledwig, Marion, *Common Sense: Its History, Method, and Applicability*, New York: Peter Lang, 2007.
- Leigh, Martha, *Memories of Wapping 1900–1960: Couldn't Afford the Eels*, [s. l.]: The History Press Ltd, 2008.
- Lempa, Heikki, *Beyond the Gymnasium: Educating the Middle-Class Bodies in Classical Germany*, Plymouth: Lexington Books, 2007.
- Leslie, Stephen, *Damer; Anne Seymour*, y: *Dictionary of National Biography, 1885–1900*, Vol. 13, New York: Macmillan, 1888.
- Letters Written by the Late Right Honourable Lady Luxborough, to William Shenstone, Esq.*, London: Printed for J. Dodsley, in Pall-Mall, 1775.
- Lewis, Melville, *The Berry Papers Being the Correspondence hitherto Unpublished of Mary and Agnes Berry (1763–1852)*, London: John Lane, The Bodly Head, 1914.
- Lipking, Lawrence I., *Learning to Read Johnson: "The Vision of Theodore" and "The Vanity of Human Wishes"*, ELH, 43/43, Winter 1976, 517–537.
- Livingston Lowes, John, *The Road to Xanadu: A Study in the Ways of Imagination*, Boston: Houghton Mifflin, 1927.
- Lord Chesterfield, *Lettere al figlio 1750–1752*, a cura, e con un saggio, di Marc Fumaroli, Traduzione di Elena De Angeli, Milano: Adelphi, 2001.
- Lord Chesterfield, *Letters Written by the Late Right Honourable Philip Dormer Stanhope, Earl of Chesterfield, to his Son, Philip Stanhope, Esq.*, London: Printed for J. Dodsley in Pall-Mall, 1774.
- Louden, Robert B., *Kant's Human Being: Essays on His Theory of Human Nature*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Louden, Robert B., *Kant's Impure Ethics: From Rational Beings to Human Beings*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Lynch, Kathryn L., *The High Medieval Dream Vision: Poetry, Philosophy, and Literary Form*, Stanford: Stanford University Press, 1988.
- Ljubić, Šime, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, II, Riečki: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869.
- Mackintosh, Robert James, ed., *Memoirs of the Life of the Right Honourable Sir James Mackintosh*, vol. I, London: Edward Moxon, Dover Street, 1836.
- MacManus, Seumas, *The Story of the Irish Race*, New York: Cosimo, 2005.
- Maddox, Randy L., ed., *The Works of John Wesley Volume 12: Doctrinal and Controversial Treatises*, [s. l.]: Abingdon Press, 2012.

- Malherbe, Michel, *The Impact on Europe*, y: Alexander Broadie, ed., *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 298–315.
- Marjanić, Suzana, *Poetika kršćanskog i brahmanskog nauka „Političkog i moralnog od Pilpaj Bramine, filozofa indijanskoga”* (u prijevodu) Matije Antuna Reljkovića, y: Ključevi raja. Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća, prir. Julijana Matanović, Zagreb: Meandar, 1995, 169–189.
- Martinović, Ivica, *Recepcija Boškovićeve prirodne filozofije u Princetonu (1844–1846)*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 27/1–2, 53–54, 2001, 147–162.
- Marov, Mikhail Ya., *Mikhail Lomonosov and the Discovery of the Atmosphere of Venus during the 1761 Transit*, y: D. W. Kurtz, *Transit of Venus: New Views of the Solar System and Galaxy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 209–219.
- Marti, Kevin, *Dream Vision*, y: Laura Cooner Lambdin, Robert Thomas Lambdin, eds., *A Companion to Old and Middle English Literature*, Westfort: Greenwood Press, 2002, 178–209.
- Martinović, Ivica, *Ljetopis života i djela Ruđera Boškovića*, Dubrovački horizonti, 26/35, 1995, 41–48.
- Martinović, Ivica, *Recepcija Boškovićeve prirodne filozofije u Princetonu (1844–1846)*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 27/1–2, 53–54, 2001, 147–162.
- Matić, Tomo, *Relkovićeve prijevode Pilpajevih basna*, Rad JAZU, 220, 1919, 167–168.
- Matišić, Zdravka, *[Pancatantra]*, Zagreb 1974.
- Maunder, Michael / Moore, Patrick, *Transit When Planets Cross the Sun*, London: Springer-Verlag, 2000.
- McCarthy, William, *Anna Letitia Barbauld: Voice of the Enlightenment*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.
- McClellan, James E., *Science Reorganized: Scientific Societies in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press, 1985.
- Meadows Taylor, Philip, *A Memoir of the Taylor Family of Norwich*, [s. l.]: Privately printed, 1866.
- Medaković, Dejan / Milossevich, Giorgio, *I serbi nella storia di Trieste*, trad. Sergio Turconi, Belgrado: Jugoslovenska revija, 1987.
- Meier, Johann Christian, *Johann Bernhard Basedows Leben Charakter und Schriften*, 2 vols., Hamburg: Hoffmann, 1791–1792.
- Memoirs of the Life of Mrs. Elizabeth Carter, with a New Edition of her Poems, Some of Which Have Never Appeared Before; to Which are Added Some Miscellaneous Essays in Prose, together with Her Notes on the Bible, and Answers to Objections Concerning the Christian Religion. By the Rev. Montagu Pennington, M. A. [...]*, London: Printed for F. C. and J. Rivington, No. 62, St. Paul's Church-Yard, 1807, 27.

- Memorie dell' I. R. Accademia di scienze lettere ed arti degli Agiati di Rovereto*
Pubblicate per commemorare il suo centocinquantesimo anno di vita,
 Rovereto: Stab. tip. Grigoletti, 1903.
- Miegon, Anna, *Biographical Sketches of Principal Bluestocking Women*, The
 Huntington Library Quarterly, 65, 1/2, 2002, 25–37.
- Mijatovic, Cedomilj, *Servia and the Servians*, New York: Cosimo, [1908], 2007.
- Mitrović, Marija, a cura di, *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009.
- Mitrović, Marija, *Dizionario dei personaggi. Persone colte, uomini di lettere, la
 cui vita educativa o lavorativa era almeno parzialmente legata a Trieste,*
 y: *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija Mitrović, Lecce: Argo, 2009,
 249–277.
- Mitrović, Marija, *Dositej e Trieste: la poetica e il contesto storico*, Ricerche
 slavistiche, 7/53, 2009, 73–92.
- Mitrović, Marija, *Luci e ombre*, y: *Cultura serba a Trieste*, a cura di Marija
 Mitrović, Lecce: Argo, 2009, 13–85.
- Modugno Crocetta, Roberta A., *Mary Wollstonecraft: diritti umani e rivoluzione
 francese*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2002.
- Money, John, *Experience and Indentity: Birmingham and the West Midlands
 1760–1800*, Manchester: Manchester University Press, 1977.
- Monteleone, Giulio, *L'occupazione francese di Padova nel 1801 (16 gennaio–6
 aprile)*, Bollettino del Museo Civico di Padova, LI, 1963, I, 137–174; II,
 57–102.
- Monteleone, Giulio, *Padova dal trattato di Campoformio alla caduta del regime
 napoleonico (1797–1814)*, Bollettino del Museo Civico di Padova, LXXV,
 1986, 115–133.
- Monthly Magazine and British Register, Volume 5, Part I, 1798. From January to
 June, inclusive*, London: Printed for R. Phillips, n. 71, 1798.
- Mooneyham White, Laura, *Jane Austen's Anglicanism*, Farnham: Ashgate
 Publishing Limited, Burlington: Ashgate Publishing Company, 2011.
- Moritz, Charles P., *Travels, Chiefly on Foot, through Several Parts of England in
 1782: Described in a Letter to a Friend*, London: Printed for G. G. and J.
 Robinson, Paternoster-Row, 1797.
- Morley, Henry, *Table Talk of Samuel Taylor Coleridge and The Rime of the Ancient
 Mariner, Christobel, & c.*, New York: Routledge, 1884.
- Mr. Johnson's Preface to This Edition of Shakespear's Plays*, London: Printed for
 J. and R. Tonson, H. Woodfall, J. Rivington, R. Baldwin, L. Hawes, Clark
 and Collins, T. Longman, W. Johnston, T. Caslon, C. Corbet, T. Lownds,
 and the Executors of B. Dodd, 1765.
- Muljačić, Žarko, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*,
 Split: Književni krug, 1996.
- Munzel, G. Felicitas, *Kant's Conception of Moral Character: The "Critical" Link
 of Morality, Anthropology, and Reflective Judgement*, Chicago: University
 of Chicago Press, 1999.

- Murray, John, *A History of the Royal High School*, Edinburgh: Royal High School, 1997.
- Neal Parke, Catherine, *Samuel Johnson and Biographical Thinking*, Missouri: University of Missouri Press, 1991.
- Nedeljković, Milan, *Filozofska i društvena osnova pedagoško-prosvetiteljskog dela Dositeja Obradovića*, Pedagogija, LXVI, 2, 2011, 325–338.
- Nenadic, Stana, *Introduction*, y: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010, 13–45.
- Nenadic, Stana, *Military Men, Businessmen, and the “Business” of Patronage in Eighteenth-century London*, y: Stana Nenadic, ed., *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010, 229–252.
- Nenadic, Stana, *Portraits of Scottish Professional Men in London, c. 1760–1830: Careers, Connections and Reputations*, Journal for Eighteenth-Century Studies, 34/1, 2011, 1–17.
- Nenadic, Stana, *Scots in London in the Eighteenth Century*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010.
- Noël Hume, Ivor, *Early English Delftware from London to Virginia*, Williamsburg: The Colonial Williamsburg Foundation, 1977.
- Notizie degli scrittori bolognesi raccolte da Giovanni Fantuzzi*, t. VI, Bologna: Stamperia di S. Tommaso d’Aquino, 1788.
- Novelle morali di Francesco Soave [...]*, Parte prima, Londra: [Chelsea], 1799.
- Observations sur la ressemblance frappante qu’on découvre entre la langue des Russes et celle des Romains*, Milano: per i tipi di A. F. Stella et Compagnie 1817.
- Olson, Richard, *The Reception of Boscovich’s Ideas in Scotland*, Isis, 60/1, Spring 1969, 91–103.
- Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti, Trattati dagli Atti delle Accademie, e dalle altre Collezioni Filosofiche e Letterarie, dalle Opere più recenti Inglesi, Tedesche, Francesi, Latine, e Italiane, e da Manoscritti originali, e inediti*, t. IV, Milano: nella stamperia di Giuseppe Galeazzi, 1781.
- Orser, Charles E., ed., *Encyclopedia of Historical Archaeology*, London: Routledge, 2002.
- Padovani, Girolamo, *Racconti morali per la gioventù*, Brescia: presso Pietro Vescovi, 1781.
- Pagan, Hugh, *Richard Miles’s Numismatic Manuscripts: Where Are They Today?*, Numismatic Circular, April 2008, CXVI/2.
- Pancera, Carlo, *I testi scolastici di Francesco Soave*, y: *Maestri, didattica e dirigenza nell’Italia dell’Ottocento*, a cura di Luciana Bellatalla, Ferrara: Tecom Project, 2000, 43–53.
- Parry, Geraint, *Education and the Reproduction of the Enlightenment*, y: Martin Fitzpatrick, Peter Jones, Christa Knellwolf, Iain McCalman, ed., *The Enlightenment World*, London: Routledge, 2004, 217–233.
- Partridge, Monica, *An English Eccentric and Some Slavs and Slavists*, Wien, Köln, Weimar: Verlag Böhlau, Wiener Slavistisches Jahrbuch, 21, 1975.

- Partridge, Monica, *Jernej Kopitar and Frederic North Fifth Earl of Guilford*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1996.
- Pati, Luigi, a cura di, *Ricerca pedagogica ed educazione familiare. Studi in onore di Norberto Galli*, Milano: Vita e Pensiero, 2003.
- Pecchiai, Pio, *La "Società Patriottica" istituita in Milano dall'Imperatrice Maria Teresa*, *Archivio storico lombardo*, XLIV, 1917.
- Pennant, Thomas, *Some Account of London*, London: Printed for J. Faulder; F. C. and J. Rivington; Wilkie and Robinson; J. Walker; J. Nunn; J. Richardson; Longman and Co.; Cadell and Davies; J. Mawman; J. and A. Arch.; R. Baldwin; White, Cochrane, and Co.; J. Booth; And B. Crosby and Co., 1815.
- Peroni, Vincenzo, *Biblioteca bresciana*, I, Brescia: Bettoni, 1816.
- Perovits, Milosch, *Die pädagogischen Ansichten Dositheus Obradović: Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärungspädagogik*, Belgrad: S. Horowitz, 1906.
- Pierpont Graves, Frank, *Great Educators of Three Centuries: Their Work and Its Influence on Modern Education*, New York: The Macmillan Company, 1912.
- Pike Conant, Martha, *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, New York: The Columbia University Press, 1908.
- Porter, Dorothy / Porter, Roy, *Patient's Progress: Doctors and Doctoring in Eighteenth-century England*, Stanford: Stanford University Press, 1989.
- Porter, Laurence M., *Real, Dreams, Literary Dreams, and the Fantastic*, y: Carol Schreier Rupprecht, ed., *The Dream and the Texts: Essays on Literature and Language*, Albany, NY: State University of New York Press, 1993, 32–47.
- Porter, Laurence M., *The Dream: Framing and Function in French Literature*, y: Tomm Conner, ed., *Dreams in French Literature: The Persistent Voice*, Amsterdam, Atlanta: GA, 1995, 105–122.
- Porter, Roy, *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern World*, London: Penguin, 2001.
- Porter, Roy, *London: A Social History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Quérard, J.-M., *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique*, II, Paris: Chez Firmin Didot, Père et fils, libraires, 1828.
- Quintus Horatius Flaccus: Editio Nova, A Joanne Livie recognita*, Londini: Typis et impensis G. et C. Spilsbury, 1799.
- Quondam, Amedeo, *Tre inglesi, l'Italia, il Rinascimento: sondaggi sulla tradizione di un rapporto culturale e affettivo*, Napoli: Liguori Editore, 2006.
- Rathmann, Heinrich, *Beiträge zur Lebensgeschichte Basedows*, Magdeburg: [s. n.], 1791.
- Reid, Thomas, *Essays on the Intellectual Powers of Man*, Derek R. Brookes, ed., repr. University Park: Penn State University Press, 2002.
- Reljković, Matija, *Djela Matije Antuna Reljkovića*, prir. Tomo Matić, Zagreb: JAZU, 1916.

- Rešetar, Milan, *Djela Ignacija Gjorgji (Ignjata Đorđića), Knjiga prva: Pjesni Razlike i Uzdas Mandaliijene Pokornice, Stari pisci hrvatski, XXIV*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1918.
- Rev. James Fordyce, *Gentleman's Magazine*, 66, October–December 1796, 1052–1053.
- Riechter, Dieter, *Pinocchio o il romanzo d'infanzia*, Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2002.
- Riege, Helmut, hgs., *Klopstock Briefe 1759–1766*, Berlin, New York: De Gruyter, 2003.
- Robert Dodsley, *Collection of Poems by Several Hands* (reprint of the edition of 1782), London: Routledge/Thoemmes Press, 1997.
- Roebuck, John, *Experiments on Ignited Bodies*, *Philosophical Transactions, Royal Society of London*, 66, 1776, 509–512.
- Rogers, Pat, *The Samuel Johnson Encyclopedia*, Westport: Greenwood Press, 1996.
- Rosenfeld, Sophia A., *Common Sense: A Political History*, Mass.: Harvard University Press, 2011.
- Ross, Janet Ann, *Three Generations of English Women: Memoires and Correspondences of Susannah Taylor, Sarah Austin, and Lady Duff Gordon*, [s. l.]: Nabu Press, 2010.
- Rossi Ichino, Costanza, *Francesco Soave e le prime scuole elementari tra il '700 e l'800*, y: Paola Brotto et. al., *Problemi scolastici ed educativi nella Lombardia del primo Ottocento, vol. I: L'istruzione elementare*, Milano: SugarCo, 1977.
- Rowton, Frederic, *The Female Poets of Great Britain, Chronologically Arranged: with Copious Selections and Critical Remarks*, Philadelphia: Henry C. Baird, 1854.
- Russell, J. Stephen, *The English Dream Vision: Anatomy of a Form*, Ohio: State University Press, 1988.
- Sabbagh, Karl, *Palestine: History of a Lost Nation*, London: Atlantic Books, 2008.
- Saggi scientifici e letterari dell'Accademia di Padova, tomo II, [...]*, Padova: Reale Accademia di Scienze, Lettere ed Arti, 1789.
- Sakamoto, Tatsuya / Tanaka, Hide, eds, *The Rise of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, London and New York: Routledge, 2003.
- Santi, Bruno, *Il pavimento del Duomo di Siena*, Firenze: Scala, 1982.
- Saunders, Julia, *The Mouse's Petition: Anna Laetitia Barbauld and the Scientific Revolution*, *The Review of English Studies*, 53/212, 2002, 500–516.
- Schmid, Karl Adolf, *Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit: bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmännern*, Stuttgart: J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1898.
- Schofield, Robert E., *The Industrial Orientation of Science in the Lunar Society of Birmingham*, *Isis*, 48/4, Dec. 1957, 408–415.

- Schofield, Robert E., *The Lunar Society of Birmingham: A Social History of Provincial Science and Industry in Eighteenth-Century England*, Oxford: Clarendon Press, 1963.
- Schofield, Robert, *A Scientific Autobiography of Joseph Priestley (1733–1804)*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966.
- Schwartz, Richard B., *Daily Life in Johnson's London*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1983.
- Second Report of the Commissioners Appointed by His Majesty William IV., November 23rd, 1836; And Re-appointed by Her Majesty Victoria I., October 2nd, 1837; for Visiting the Universities of King's and Marischal College, Aberdeen*, London: Printed by W. Clowes and Sons, Stamford Street, For Her Majesty's Stationery Office, 1839.
- Seewald, Jan, *Theatrical Sculpture. Skulptierte Bildnisse berühmter englischer Schauspieler (1750–1850), insbesondere David Garrick und Sarah Siddons*, München: Herbert Utz Verlag, 2007.
- Selection of Curious Articles from the Gentlemen's Magazine*, vol. IV, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row; and Munday and Slatter, Oxford, 1811.
- Shellabager, Samuel, *Lord Chesterfield and His World*, New York: Biblio and Tannen Booksellers and Publishers, 1951.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, ured. Mirko Deanović, Ljudevit Jonke, Zagreb: JAZU, 1971.
- Soave, Francesco, *Memorie intorno alla vita del conte Carlo Bettoni*, y: *Raccolta delle opere complete*, XI, *Novelle morali*, Milano: per Ferdinando Baret, stampatore e librajo, 1815.
- Soja, Edward, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso, 2001.
- Solomon, Harry M., *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, Carbondale: Board of Trustees, Southern Illinois University Press, 1996.
- Souvenirs de mes voyages en Angleterre*, Zurich: P. F. Aubin, 1795.
- Spadolini, Bianca, *Educazione e società. I processi storico-sociali in Occidente*, Roma: Armando Editore, 2007.
- Specimens of The Table Talk of The Late Samuel Coleridge, in Two Volumes*, London: John Murray, Albemarle Street, 1835.
- St Clair, William, *The Godwins and the Shelleys: A Biography of a Family*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.
- Stewart, Michael A., *George Turnbull and Educational Reform*, y: Jennifer J. Carter, Joan H. Pittock, eds, *Aberdeen and the Enlightenment*, Edinburgh: Mercat Press, 2002, 95–103.
- Stewart, Michael Alexander, *Eilschov, Frederik Christian*, y: Knud Haakonssen, *The Cambridge History of Eighteenth-century Philosophy*, 2, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

- Stojković, Andrija B. K., *Životni put Dositeja Obradovića. Od šegrta i kaluđera do filozofa prosvetitelja i Karađorđevog ministra prosvete*, Beograd: Beletra, 1988.
- Stone, Gerald, *On Kopitar's Visit to Oxford*, Slovene Studies. Journal of the Society for Slovene Studies, 3/2, 1981, 106–107.
- Straus, Ralph, *Robert Dodsley, Poet, Publisher & Playwright*, London, New York: John Lane The Bodly Head, John Lane Company, 1910.
- Sundberg, Kerstin / Germundsson, Tomas / Hansen, Kjell, eds, *Modernisation and Tradition. European Local and Manorial Societies. 1500–1900*, Lund: Nordic Academic Press, 2004.
- Supek, Ivan, *Ruđer Bošković: vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, Zagreb: JAZU, 1989.
- Svare, Helge, *Body and Practice in Kant*, Dordrecht: Springer, 2006.
- Sweet, Rosemary, *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-century Britain*, London: Hambledon Continuum, 2004.
- Tait, Hugh, *Bow Porcelain*, y: Robert Jesse Charleston, ed., *British Porcelain 1745–1850*, London: Benn, 1965, 42–47.
- Tancini, Francesca, *Novellieri settentrionali tra sensismo e romanticismo: Soave, Carrer, Carcano*, Modena: Mucchi Editore, 1993.
- Tanucci, Bernardo, *Epistolario, vol. IX. 1760–1761*, a cura e introduzione di Maria Grazia Maiorini, Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1985.
- Thackeray Ritchie, Anne, *From the Porch*, London: Smith, Elder & Co., 1913.
- Thackray Eddy, Geoffrey, *Dr Taylor of Norwich: Wesley's Arch-Heretic*, Peterborough: Epworth Press, 2003.
- The Analytical Review, or History of Literature, Domestic and Foreign, Vol. III, From January, to April inclusive*, 1789.
- The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant, Correspondence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- The Compleat Compting House Companion*, London: Johnston, 1763.
- The Complete Novels of Jane Austen: Sense and Sensibility, Pride & Prejudice, Mansfield Park, Emma, Northanger Abbey, Persuasion, Lady Susan*, London: Wordsworth Editions Limited, 2007.
- The Critical Review or, Annals of Literature, by Society of Gentlemen*, vol. 65, London: Printed for A. Hamilton, 1788.
- The Critical Review or, Annals of Literature*, vol. LXVI, 1788.
- The Economy of Human Life. Haushaltungskunst des menschlichen Lebens. Englisch und Deutsch*, Ailentaun, (Penn.): Gedruckt un verlegt bey J. Ehrensfried und Comp., 1814.
- The Economy of Human Life by Robert Dodsley*, London: Published by Suttaby, Evance & Fox, Stationers [...], and Baldwin, Cradock & Joy, 1817.
- The European Magazine and London Review: Containing Literature, History, Politics, Arts, Manners & Amusements of the Age, by the Philological Society of London*, Vol. XIV for 1788.

- The European Magazine and London Review: Containing the Literature, History, Politics, Arts, Manners & Amusements of the Age, by the Philological Society of London*, vol. XIV. for 1788, London: Printed for J. Sewell, Cornhill 1788.
- The Instructive and Entertaining Fables of Pilpay, an Ancient Indian Philosopher; Containing a Number of Excellent Rules For the Conduct of Persons of all Ages, and in all Stations: Under several Heads. The Fifth Edition, Corrected, Improved, and Enlarged; And Adorned with near Seventy Cuts neatly Engraved. [...]*, Printed for J. and F. Rivington, W. Strahan, T. Caslon, S. Crowder, T. Longman, B. Law, S. Bladon, E. Johnston, and B. Collins, London, 1775.
- The Life of Samuel Johnson, LL.D. By James Boswell, Esq. [...] Volume The Third*, Oxford: Publishing by William Pickering, London; and Talboys and Wheeler, 1826.
- The Life of Samuel Johnson, LL. D. including a Journal of a Tour to the Hebrides by James Boswell, Esq. Vol. III*, London: John Murray, Albemarle-Street, 1831.
- The London Chronicle*, vol. XI, Feb. 6–9, 1762.
- The London Chronicle*, vol. 11, 22–24 June 1762.
- The London Magazine: Or, Gentleman's Monthly Intelligencer; For November; 1773*, London: Printed for R. Baldwin, at No. 47, in Paternoster-Row.
- The Medical Register: For the Year 1783*, London: Printed for Joseph Jonson, n° 72, St. Paul's Church-Yard, [1783].
- The Monthly Repository of Theology and General Literature*, vol. XII, Hackney: Sherwood, Neely and Jones, 1817.
- The Monthly Review; Or Literary Journal: From July to December, inclusive*; London: Printed for R. Griffiths, 1773.
- The Oeconomy of Human Life. Part the Second. Translated from an Indian Manuscript, Found Soon after That Which Contain'd the Original of the First Part; and Written by the Same Hand. In a Second Letter from an English Gentleman residing in China, to the Earl of *****, London: Printed for M. Cooper, at the Gloobe, in Paternoster-Row, 1751.
- The Oeconomy of Human Life. Translated from an Indian Manuscript, written by an ancient Bramin: To which is prefixed an Account of the Manner in which the said Manuscript was discover'd. In a Letter from an English Gentleman, now residing in China, to the Earl of *****, London: Printed for R. Dodsley in Pall-Mall and sold by M. Cooper, in Paternoster-Row, 1750 [1751].
- The Private Correspondence of David Garrick with the Most Celebrated Persons of His Time; Now First Published from the Originals, and Illustrated with Notes. And a New Biographical Memoir of Garrick*, vol. I, London: Henry Colburn and Richard Bentley, New Burlington Street, 1831.
- The Scots Magazine, or General Repository of Literature, History, Politics for the Year MDCCC*, Vol. LXII, Edinburgh: Printed by Alex Chapman and Co., 1800.

- The Spectator*, vol. III and Last, The Tenth Edition, London: Printed for J. Tonson, n. 590, 1721.
- The Temple of Virtue, A Dream. Published by James Fordyce, D. D. The Second Edition. [...]*, London: Printed for T. Cadell in the Strand, 1775.
- The Works of Anna Lætitia Barbauld: With a Memoir: By Lucy Aikin*, vol. I, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, Paternoster-Row, 1825.
- The Works of Samuel Johnson, LL.D., A New Edition, In Ten Volumes, vol. X, Miscellanies, Dedications, Letters, Prayers, Index*, London: Printed for G. Offor, Tower-Hill; J. Reid, Berwick; J. Finlay, Newcastle; W. Barnes, North Shields; J. Graham, Sunderland; G. Andrews, Durham; and J. Graham, Alnwick, 1818.
- The Works of Thomas Reid, D. D., Now Fully Collected, with Selection from His Unpublished Letters*, Edinburgh: Maclachlan and Stewart, London: Longman, Green, Roberts, and Green, 1863.
- Three Dissertations; Onse On the Characters of Augustus, Horace and Agrippa*, London: Printed for R. Dodsley, at Tully's Head, in Pall-Mall, 1740.
- Tierney, James E., ed., *The Correspondence of Robert Dodsley: 1733–1764*, Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 1988.
- Todd, Janet, *Mary Wollstonecraft: A Revolutionary Life*, London: Phoenix Press, 2001.
- Toffanin, Yole, *Il dominio austriaco in Padova dal 20 gennaio 1798 al 16 gennaio 1801*, Padova: Prosperini, 1901.
- Torbarina, Josip, *Bošković u krugu engleskih književnika, y: Rudžer Bošković. Građa knjiga 1*, Zagreb: JAZU, 1950, 53–90.
- Toruney, Christopher P., *God's Own Scientist: Creationists in a Secular World*, Piscataway: Rutgers University Press, 1994.
- Trangbæk, Else, *Denmark, y: James Riordan, Arnd Krüger, eds, European Cultures in Sport. Examining the Nations and Regions*, Bristol: Intellect Books, 2003, 47–56.
- Treadwell Davenport-Hines, R. P. / Liebenau, Jonathan, *Business in the Age of Reason*, London: Frank Cass and Company Limited, 1987.
- Turley, David, *The Culture of English Antislavery 1780–1860*, New York: Routledge, 2003.
- Turner, Victor / Turner, Edith, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New York: Columbia University Press, 1995.
- Turner, William, *The Lives of Eminent Unitarians*, London: Published by the Unitarian Association, 1840.
- Ugnow, Jenny, *The Lunar Men. The Friends Who Made the Future 1730–1810*, London: Faber and Faber, 2002.
- Urban, S[y]lvanus], *The Gentlemen's Magazine, Historical Chronical*, May 1798.
- Van Lemmen, Hans, *Delftware Tiles*, Oxford: Shire Publications LTD, 2005.
- Vargo, Lisa, *The Case of Anna Laetitia Barbauld's "To Mr C[olerid]ge"*, The Charles Lamb New Series, 102, April 1998, 58.

- Varićak, Vladimir, *Drugi ulomak Boškovićeve korespondencije*, Rad JAZU, 193, 1912, 163–383.
- Villaume über die Erziehung zur Menschenlieb. Eine Preisschrift, welche in Padua das erste Accessit erhalten; Aus dem Französischen übersetzt, Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1784.
- Vince-Pallua, Jelka, *Apsyrtides – Fortis na stazama argonauta prema europskoj etnologiji / antropologiji*, Narodna umjetnost, 44/2, 2007, 135–146.
- Voss, Jürgen, *Akademien und Gelehrte Gesellschaften*, y: H. Reinalter, hrsg., *Aufk lärungsgesellschaften*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1993, 43–74.
- Waetherill, Lorna, *The Business of Middleman in the English Pottery Trade before 1780*, Business History, 28/3, 1986, 51–76.
- Waingrow, Marshall, ed., *The Correspondence and Other Papers of James Boswell Relating to the Making of the Life of Johnson*, [New Haven]: Yale University Press, 2001.
- Walpole, Horace / Park, Thomas, *A Catalogue of the Royal and Nobel Authors of England, Scotland, and Ireland*, London: printed for John Scott, 1806.
- Walpole, Horace / Vertue, George, *The Works of Horatio Walpole [...] : Letters, vol. V*, London: Printed for G. G. and J. Robinson, Paternoster-Row, and J. Edwards, Pall-Mall, 1798.
- Walravens, Hartmut, *Antonio Montucci (1762–1829), Lektor der italienischen Sprache, Jurist und gelehrter Sinologe – Joseph H. (1757–1819), Orientalist und Chinakundiger*, Berlin: C. Bell, 1992.
- Warf, Barney / Arias, Santa, eds, *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspective*, London, New York: Routledge, 2009.
- Watt, Robert, *Bibliotheca Britannica or A General Index to British and Foreign Literature*, vol. II, Edinburgh: Printed for Archibald Constable and Company, Edinburgh; and Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown & Green, London, 1824.
- Watts, Ruth, *Gender, Power and the Unitarians in England 1760–1860*, London: Routledge, 1998.
- Wells, John Edwin, *The Dating of Shenstone's Letters*, Anglia, XXXV, 1912, 429–452.
- Wendorf, Richard, *Robert Dodsley as Editor*, Studies in Bibliography, 31, 1978, 235–248.
- Westminster Magazine, Or, The Pantheon of Taste, Containing A View of The History, Politics, Literature, Manners, Gallantry & Fashions of The Year*, London: Printed for W. Goldsmith, 1773, November 1773.
- Wharton, Joanna, *Inscribing on the Mind: Anna Letitia Barbauld's 'Sensible Objects'*, Journal for Eighteenth-Century Studies, 35/4, 2012, 535–550.
- Whiley Hilles, Frederick, *The Literary Career of Sir Joshua Reynolds*, New York: The Macmillan Company; Cambridge, England: At the University Press, 1936.
- Williams, Marjorie, *William Shenstone, Letter-Writer*, Review of English Studies, IX/35, 1933, 291–305.
- Withers, Charles W. J., *Geography, Science, and National Identity: Scotland since 1520*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

- Wood, Paul B., *The Aberdeen Enlightenment: The Arts Curriculum in the Eighteenth Century*, Aberdeen: Aberdeen University Press, 1993.
- Wood, Paul, ed., *The Scottish Enlightenment: Essays in Reinterpretation*, Rochester: Rochester University Press, 2000.
- Wu, Duncan, *Hazlitt: The First Modern Man*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Young, Ronnie, *James Beattie and the Progress of Genius in the Aberdeen Enlightenment*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 36/2, 2013, 245–261.
- Żmigrodzki, Zbigniew, *Martina Schrettingera życie i dzieło: (1772–1851)*, Katowice: Wydawn. Uniw. Śląskiego, 2004.

III

- Crackel, Theodore J., ed., *The Papers of George Washington Digital Edition*, Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2008, Colonial Series (7 July 1748 – 15 June 1775), Volume 7 (1 January 1761 – 15 June 1767): <http://gwpapers.virginia.edu/>
- Graham, Gordon, *Scottish Philosophy in the 19th Century*, y: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2011: <http://plato.stanford.edu/entries/scottish-19th/>
<http://godwindiary.bodleian.ox.ac.uk/diary/>.
- <http://search.lma.gov.uk:> “Ann Livie’s will PCC 1840 of St Botolph Aldgate”.
<http://www.glassmaking-in-london.co.uk/industries>.
- James, Felicity, *Coleridge and the Unitarian Ladies*, “The Coleridge Bulletin: The Journal of the Friends of Coleridge”, New Series 28 (NS), Winter 2006
<http://www.friendsofcoleridge.com/Coleridge-Bulletin.htm>.

ИНДЕКС ИМЕНА

- Абатиста, Гвидо (Guido Abbattista) 36
Абул-Фида (ءادفلا و بآ) 73
Авондо, Ђакомо Ђузепе (Giacomo Giuseppe Avondo) 259
Аглоу, Џени (Jenny Uglow) 87–88
Адам, Елизабет (Elizabeth Adam) 79
Ајвори, Томас (Thomas Ivory) 100
Алан, Дејвид (David Allan) 129
Албергати, Франческо (Francesco Albergati Caparelli) 152
Алдерсон, Џон (John Alderson) 102
Александар Велики (Μέγας Αλέξανδρος) 248
Алексијевић, Спиридон 164, 257–260, 263–264, 268, 277
Али-бег ал Кабир (ريبيكفلا كب يلع) 71
Алигијери, Данте (Dante Alighieri) 204
Амијат, Џон (John Amyat) 126
Андерсен, Ханс Кристијан (Hans Christian Andersen) 158
Андерсон, Питер Џон (Peter John Anderson) 90
Андерсон, Џејмс (James Anderson) 127
Андрис / Ендрис, Јаспер / Џаспер (Jasper Andries) 59
Андрић, Никола 74, 148, 153, 166, 168–169, 227–229, 236, 255, 257
Анђели, Елена де (Elena De Angeli) 108
Апендини, Франческо Марија (Francesco Maria Appendini) 74
Аравамудан, Сринивас (Srinivas Aravamudan) 188
Армстронг, Џон (John Armstrong) 216
Арчер, Керолајн (Caroline Archer) 81
Арчер, Мајкл (Michael Archer) 79
Атанасије, хоповски ђак 17, 50
Базедов, Јохан Бернард (Johann Bernhard Basedow) 156–163, 169, 268, 276
Банбери, Томас Чарлс (Thomas Charles Bunbury) 30
Бановић, Александар 155, 159, 162, 170
Барбер, Френсис (Francis Barber) 325
Барболд, Ана Летиша (Anna Laetitia Barbauld) 101–102, 209–222, 224–225, 311–314, 345, 347
Барети, Ђузепе (Giuseppe Marco Antonio Baretta) 27
Барк, Едмунд (Edmund Burke) 29, 51, 141, 211, 214, 325
Баркли, Џејмс (James Barclay) 91
Барнард, Томас (Thomas Barnard) 30
Барнет, Џејмс (James Burnett) 127
Барни, Чарлс (Charles Burney) 29, 325
Барним, К. А. (K. A. Burnim) 96
Барнс, Роберт (Robert Burns) 91, 127, 130
Барт, Карл Фридрих (Karl Friedrich Bahrtdt) 161
Бартолоци, Франческо (Francesco Bartolozzi) 343
Барути, Винчентије 183
Басиљевић, Тома 145
Баскервил, Џон (John Baskerville) 81–83, 85–86, 88, 332
Бат, гроф (William Pulteney, 1st Earl of Bath) 214
Бат, Џон (John Butt) 245
Батушић, Никола 231
Бац, Гевин (Gavin Budge) 88
Бедфорд, Брус (Bruce Bedford) 111
Бејкон, Френсис (Francis Bacon) 39, 177

- Бјен-Пауел, Розамонд (Rosamond Waune-Powell) 48–49
- Бенг, Херман (Herman Bang) 158
- Беречић, Мартин 233–234
- Бери, Агнес (Agnes Berry) 87
- Бери, Кристофер Џ. (Christopher J. Ве-ггу) 178
- Бери, Мери (Marry Berry) 86–87
- Бернардинис, Ана Марија (Anna Maria Bernardinis) 152
- Бетони, Карло (Carlo Bettoni) 148–149, 151–152
- Бецони, Аугусто (Augusto Bezzoni) 35
- Бешкер, Инослав 25
- Бивер, Ен (Ann Beever) 96
- Бивер, Томас (Thomas Beever) 96
- Биговић, Радован 135
- Бидерман, Ханс (Hans Biedermann) 207
- Бидл, Џон (John Biddle) 100
- Бисон, Кенет Х. (Kenneth H. Beeson) 116
- Бити, Џејмс (James Beattie) 106, 127, 133–134, 214, 222, 224–225
- Биш, Јохан Георг (Johann Georg Büsch) 161
- Благојевић, Адам Тадија 233–234
- Блејк, Вилијам (William Blake) 200
- Блек, Џозеф (Joseph Black) 31
- Блеквел, Томас (Thomas Blackwell) 105
- Блер, Хју (Hugh Blair) 111, 217–218
- Блум, Едвард А. (Edward A. Bloom) 189
- Блум, Лилијан Д. (Lillian D. Bloom) 189
- Боас Хол, Мари (Marie Boas Hall) 33
- Бозвел, Џејмс (James Boswell) 27–28, 30, 106, 120, 122, 127, 130, 175–176, 216–218, 325
- Боклер, Топхем (Topham Beauclerk) 29
- Бонаца, Серђо (Sergio Bonazza) 75
- Бондучи, Андреа (Andrea Bonducci) 259
- Боркден, Чарлс (Charles Borckden) 135
- Бошковић, Руђер Јосип 12, 23–28, 30, 35–39, 88–89, 122, 141, 198, 267, 274, 276, 323, 326
- Братулић, Јосип 146
- Браун, Јан (Jan Brown) 91
- Браун, Питер (Peter Brown) 179, 187
- Браун, Томас (Thomas Brown) 127
- Бредли, Џејмс (James Bradley) 24
- Бредшоу, Питер (Peter Bradshaw) 79
- Бреј, Џон (John Bray) 262
- Бренд, Хана (Hannah Brand) 96
- Бренд, Џон (John Brand) 96
- Бритон, Френк (Frank Britton) 79
- Брок, В. Х. (W. H. Brock) 86, 96, 100
- Бромфилд, Вилијам (William Bromfield) 37, 122
- Бромфилд, Ирена (Irene Bromfield) 24, 27, 37, 123
- Брото, Паола (Paola Brotto) 151
- Броуди, Александер (Alexander Broadie) 125–126, 128
- Браункер, Вилијам (William Brouncker) 32
- Бруер, Џон (John Brewer) 41
- Бруеровић, Марко 38
- Брукс, Дерек Р. (Derek R. Brookes) 134
- Брунати, Ђузепе (Giuseppe Brunati) 149
- Будак, Перо 183
- Бунић / Бона, Серафин 145
- Бургињон, Ибер-Франсоа – Гравло (Hubert-François Bourguignon, Gravelot) 85
- Вајли Хилис, Фредерик (Frederick Whiley Hilles) 28
- Вајтхед, Пол (Paul Whitehead) 36, 240
- Валот, Џон / Јохан Вилијам / Вилхелм (John / Johann William / Wilhelm Wallot) 117, 267, 276
- Валрејвенс, Хартмут (Hartmut Walravens) 76
- Ван Вауденберг, Рене (René van Woudenberg) 133
- Ван Лемен, Ханс (Hans van Lemmen) 59

- Ванденхоек, Абрахам (Abraham Vandenhoeck) 83
- Варго, Лиза (Lisa Vargo) 224
- Варићак, Владимир 88
- Вартон, Томас (Thomas Warton) 240
- Вартон, Џозеф (Joseph Warton) 240
- Варф, Берни (Barney Warf) 200
- Ват, Роберт (Robert Watt) 81
- Ват, Џејмс (James Watt) 56, 87–88, 101, 127
- Ватс, Рут (Ruth Watts) 99
- Ватсон, јуниор (Watson junior) 88
- Вашингтон, Џорџ (George Washington) 80
- Ведерби, Џон (John Weatherby) 79
- Ведерил, Лорна (Lorna Waetherill) 79
- Везилић, Алексије 147
- Вејнгроу, Маршал (Marshall Waingrow) 30
- Велс, Џон Едвин (John Edwin Wells) 89
- Вендорф, Ричард (Richard Wendorf) 36
- Вергериј, Јероним 146
- Вергилије (Publius Vergilius Maro) 36, 85, 89, 145
- Верту, Џорџ (George Vertue) 48
- Весеј, Огмондшем (Agmondesham Vesey) 30
- Весли, Џон (John Wesley) 100–101
- Видерс, Чарлс В. Џ. (Charles W. J. Withers) 91
- Вилијамс, Марџори (Marjorie Williams) 89
- Вилом, Петер (Peter Villaume) 148, 153–155, 157, 161, 163, 168–169, 172–173
- Вилсон, Бенџамин (Ben. Wilson) 88
- Вилсон, Ричард (Richard Wilson) 328
- Винтроп, Џон (John Winthrop) 21
- Винце-Палуа, Јелка (Jelka Vince-Pallua) 26
- Вислер, Ентони (Anthony Whistler) 89
- Витошевић, Драгиша 93, 97
- Вокер, Грем (Graham Walker) 82, 123
- Волке, Кристијан Хајнрих (Christian Heinrich Wolke) 161–162
- Волни, Константин (Constantin François de Chasseboeuf, comte de Volney) 72–75
- Волпол, Хорас (Horace Walpole) 48, 58, 86, 214, 240
- Волстонкрафт, Мери (Mary Wollstonecraft) 94, 109, 211
- Волстонкрафт, Џејмс (James Wollstonecraft) 95
- Волтер (François Marie Arouet, Voltaire) 263
- Вордсворт, Вилијам (William Wordsworth) 47, 94, 210
- Вортон, Џоана (Joanna Wharton) 210
- Вос, Јирген (Jürgen Voss) 129
- Вранеш, Александра 165
- Ву, Данкан (Duncan Wu) 95
- Вуд, Пол Б. (Paul B. Wood) 125, 127
- Вујиновић, Стефан 164
- Вујић, Јоаким 13, 143, 147, 275
- Гавриловић, Илија 164
- Гавриловић, Никола 166
- Гавриловић, Стефан 164
- Гаг, Ричард (Richard Gough) 58
- Гали, Норберто (Norberto Galli) 152
- Галијани, Фердинандо (Ferdinando Galiani) 19, 35
- Гарбет, Семјуел (Samuel Garbett) 87
- Гарве, Кристијан (Christian Garve) 128
- Гаскел, Елизабет (Elizabeth Cleghorn Gaskell) 214
- Гаскел, Филип (Philip Gaskell) 86
- Гаспарини, Дулио (Duilio Gasparini) 162
- Гатри, Вилијам (William Guthrie) 39–40, 47, 90–91
- Гверини, Анита (Anita Guerrini) 122
- Гејнсбороу, Томас (Thomas Gainsborough) 337
- Гејтс-Кун, Ребека (Rebecca Gates-Coon) 69

- Гелвин, Роберт В. (Robert W. Galvin) 128
- Генц Моачанин, Клара (Klara Gönc Moaçanin) 184
- Герик, Дејвид (David Garrick) 30, 32, 37, 86, 107, 214, 325
- Гермундсон, Томас (Tomas Germundsson) 163
- Гете, Јохан Волфганг фон (Johann Wolfgang von Goethe) 161
- Гибон, Едвард (Edward Gibbon) 30, 37
- Главичић, Бранимир 36
- Гласенап, Јерн (Jörn Glasenapp) 135
- Гловер, Ричард (Richard Glover) 216
- Годвин, Вилијам (William Godwin) 94–95, 109, 211, 336
- Голдсмит, Оливер (Oliver Goldsmith) 29–30, 37, 51, 325
- Голец, Ивица 236
- Голме, Жан (Jean Gaulmier) 72
- Готарди, Ђовани (Giovanni Gottardi) 259
- Грбић, Драгана 19, 194, 203–204
- Грдинић, Никола 18, 105, 151
- Грегори, Џон (John Gregory) 109
- Греј, Томас (Thomas Gray) 36, 243
- Грејвс, Алан (Alun Graves) 59
- Грејвс, Ричард (Richard Graves) 85, 89
- Грејнцер, Џејмс (James Grainger) 240
- Грем, Гордон (Gordon Graham) 135
- Грент Даф, Моунтстјуарт Е. (Mountstuart E. Grant Duff) 28
- Гризогоно Бартолачић, Федерик 145
- Грињон, Шарл (Charles Grignon) 85
- Грим, Фридрих Мелхиор фон (Friedrich Melchior, baron von Grimm) 43
- Грифит, Елизабет (Elizabeth Griffith) 215, 347
- Гробмен, Нил Р. (Neil R. Grobman) 106
- Грос, Џонатан Дејвид (Jonathan David Gross) 87
- Гроси, Анђело (Angelo Grossi) 151
- Гулих, С. Л. (S. L. Gulich) 239
- Гуцмуц, Јохан (Johan Christoph Friedrich GutsMuths) 161
- Давидов, Динко 150
- Даглас, Џон (John Douglas) 27
- Дадић, Жарко 23–24, 146
- Далтон, Ричард (Richard Dalton) 82, 84
- Дамер, Ен Симор (Anne Seymour Damer) 86–87
- Дандамис 248
- Дандоло, Ђироламо (Girolamo Dandolo) 149
- Данкан, Вилијам (William Duncan) 175
- Дарби, Меџ (Madge Darby) 78
- Дарвин, Еразмус (Erasmus Darwin) 88
- Дарвин, Чарлс (Charles Darwin) 88
- Даф Гордон, Кристијана (Lady Christiana Duff Gordon) 102
- Деановић, Мирко 202
- Девин, Томас М. (Thomas M. Devine) 122
- Делавал, Едвард (Edward Hussey Delaval) 87
- Делбурго, Џејмс (James Delbourgo) 167
- Делил, Жозеф-Никола (Joseph-Nicolas Delisle) 20
- Денс-Холанд, Натанијел (Nathaniel Dance-Holland) 338
- Деретић, Јован 224
- Дешвуд, Френсис (Francis Dashwood) 32
- Дибдин, Томас Фрогнал (Thomas Froggnall Dibdin) 84
- Дидро, Дени (Denis Diderot) 43
- Дик, Малколм (Malcolm Dick) 88
- Диксон, Џеремаја (Jeremiah Dixon) 21
- Дисјор, Ил (Isle Dusior) 89
- До, Керолајн (Caroline Dawe) 95
- До, Мери Маргарет (Mary Margaret Dawe) 95
- До, Филип (Philip Dawe) 95
- До, Џорџ (George Dawe) 95
- Добровски, Јозеф (Josef Dobrovský) 74, 81

- Добс, Ценин (Jeanine Dobbs) 214
 Дого, Марко (Marco Dogo) 142, 147
 Додсли, Роберт (Robert Dodsley) 36, 82, 87, 89, 136, 174–176, 198, 219, 232, 236, 238–243, 245, 250, 254–255, 258, 260–263, 269, 277, 327
 Додсли, Џон (John Dodsley) 36, 108, 176, 242
 Доминис, Марко Антун де 145
 Дор, Присила (Priscilla Dorr) 214
 Досон, Рејмонд Стенли (Raymond Stanley Dawson) 262
 Доу, Александер (Alexander C. Dow) 135
 Доу, Шил (Sheil C. Dow) 135
 Дошеновић, Јован 13, 143, 146–147, 268, 275
 Дрндарски, Мирјана 151
 Дугачки, Владимир 146
 Дура Бин, Марија Г. (Maria Gracia Dura Bin) 116
- Ђанела, Лаура (Laura Giannella) 151
 Ђурђевић, Игњат (Ignazio Giorgi Bernardino) 38
- Ебелинг, Кристоф Данијел (Christoph Daniel Ebeling) 161
 Еберхард, Јохан Аугуст (Johann August Eberhard) 115, 128
 Егер, Елизабет (Elizabeth Eger) 87
 Едвард I (Edward I of England) 115
 Едвардс, Рода (Rhoda Edwards) 79
 Еди, Доналд Д. (Donald D. Eddy) 243
 Едисон, Ричард (Richard Addison) 79
 Едисон, Џозеф (Joseph Addison) 51, 136–137, 175, 187–190, 193–194, 213, 221
 Ејкенсајд, Марк (Mark Akenside) 36–37, 240
 Ејкин, Луси (Lucy Aikin) 212, 218
 Ејкин, Џон (John Aikin) 102, 209–212
- Ејлсков, Фредерик Кристијан (Frederik Christian Eilschov) 112
 Екleshол, Роберт (Robert Eccleshall) 82, 123
 Елерс, Мартин (Martin Ehlers) 161
 Елис, Грејс А. (Grace A. Ellis) 212
 Емерсон, Роџер Л. (Roger L. Emerson) 126, 128–130
 Енгел, Џејмс (James Engell) 198
 Ендрју, Едвард (Edward Andrew) 124
 Енсти, Кристофер (Christopher Anstey) 216
 Ердман, Дејвид В. (David V. Erdman) 221
 Еријас, Санта (Santa Arias) 200
 Ернест Пардоу, Френк (Frank Ernest Pardoe) 81
 Ернст, В. Б. (W. V. Ernst) 200
 Епиктет (Ἐπίκτητος) 214
 Еџ Пајн, Роберт (Robert Edge Pine) 122–123, 323
- Женет, Жерар (Gérard Genette) 239
 Живковић, Драгиша 182
 Жмигроцки, Збигњев (Zbigniew Żmigrodzki) 255
 Жуњић, Слободан Б. 51
- Залцман, Кристијан Готхилф (Christian Gotthilf Salzmann) 161–162
 Захарић, Теодор 166
 Зупан, Јакоб 81
- Ибровац, Миодраг 77, 81
 Иванић, Душан 11, 47, 51–52, 59, 135, 142, 147, 154, 164, 273
 Ивен, Сесил Л'Естранж (Cecil L'Estrange Ewen) 115
 Ившић, Стјепан 51
 Израел, Џонатан А. (Jonathan I. Israel) 157
 Инкстер, Јан (Jan Inkster) 211
 Ирвинг, Карл Франц фон (Karl Franz von Irwing) 128

- Итон, Џон Валас (John Wallace Eaton) 158
- Јаварек, Вера 50–51, 102, 108, 115, 177, 190, 195, 210, 213, 216–217, 229, 267, 275
- Јаворски, Адам (Adam Jaworski) 200
- Јагић, Ватрослав 81
- Јаго, Ричард (Richard Jago) 89
- Јаић, Маријан 230–237, 253–257, 259–260, 263–264
- Јакоби, Фридрих Хајнрих (Friedrich Heinrich Jacobi) 128
- Јанг, Едвард (Edward Young) 36
- Јанг, Рони (Ronnie Young) 224
- Јанковић, Емануил 13, 142, 147–148, 275
- Јанковић, Мира 25–26
- Јансен / Џенсен, Јакоб / Џејкоб (Jacob Jansen) 59
- Јелинић, Арон 143
- Јелић, Војислав 59, 142
- Јовановић, Зоран Т. 59
- Јонке, Људевит 202
- Јорк, Филип, (Philip Yorke, 1st Earl of Hardwick) 33
- Јосиф II, цар (Josef Benedikt August Johann Anton Michael Adam) 69, 169
- Јуве, Вансан (Vincent Jouve) 200
- Јувенал (Decimus Iunius Iuvenalis) 135
- Јунг, Сандро (Sandro Jung) 41, 89
- Јурић, Ратко 166
- Кавендиш, Хенри (Henry Cavendish) 87
- Казначић, Иван Аугуст 146
- Кајзер Нилсен, Нилс (Niels Kayser Nielsen) 163
- Кембел, Џорџ (George Campbell) 127
- Камера, Франческо (Francesco Camera) 162
- Кампе, Јоахим Хајнрих (Joachim Heinrich Campe) 161–162
- Кант, Имануел (Immanuel Kant) 41, 159, 161–162
- Кантор, Џефри Н. (Geoffrey N. Cantor) 129
- Капони, Ђино (Gino Capponi) 163
- Караџић, Вук Стефановић 74, 180
- Карер, Луиђи (Luigi Carrer) 151
- Каркано, Ђулио (Giulio Carcano) 151
- Картер, Елизабет (Elizabeth Carter) 213–216, 220, 225, 307–310, 346–347
- Картер, Џенифер Џ. (Jennifer J. Carter) 116
- Каст, Лајонел (Lionel Cust) 32
- Каталинић, Марија 23
- Катарина II (Екатерина II Алексеевна) 74
- Катичић, Радослав 183, 190
- Катон (Marcus Porcius Cato Maior Censor) 230, 232–235, 253–254
- Катул (Gaius Valerius Catullus) 82
- Кауфман, Анџелика (Angelica Kauffmann) 38, 198, 214, 339, 343, 347
- Квален, Јосијас фон (Josias von Qu[a]llen) 157
- Квондам, Амедео (Amedeo Quondam) 108
- Кебес из Тебе (Κέβης) 219
- Кеј, Џон (John Kay) 342
- Кели, Џејсон М. (Jason M. Kelly) 32
- Кениг, Аманд (Amand König) 255
- Кер, Роберт (Robert Kerr) 126
- Керар, Ж.-М. (J.-M. Quérard) 250
- Кин, Манфред (Manfred Kuehn) 160, 162
- Кинеа, Елеутерио (Eleuterio Chinaea) 151
- Кларк, Питер (Peter Clark) 30–31
- Кларк, Семјуел (Samuel Clarke) 113
- Кларк, Џон (John Clarke) 202
- Клемит, Памела (Pamela Clemit) 95
- Клеут, Марија 102

- Клопенберг, Џејмс Т. (James T. Kloppeberg) 135
- Клопшток, Фридрих Готлиб (Friedrich Gottlieb Klopstock) 161
- Кнелволф, Криста (Christa Knellwolf) 132
- Коберн, Кетлин (Kathleen Coburn) 221
- Кокс, Вилијам (William Coxe) 69
- Колвин, Сидни (Sidney Colvin) 32
- Колриџ, Семјуел Тејлор (Samuel Taylor Coleridge) 47, 94, 210, 221–222, 224, 315–319
- Комби, Чарлс (Charles Combe) 57
- Комбол, Миховил 229–230, 236
- Коменски, Јан Амос (Jan Amos Komenský) 158
- Комим, Флавио (Flavio Comim) 135
- Конер, Том (Tom Conner) 179
- Конфуције 248
- Копитар, Јернеј 74, 77, 81
- Кораде, Мијо 146, 231–232, 235–236, 257
- Кораћ, Станко 229, 236–237, 257
- Корцуол, Данијела (Daniela Corzuol) 150
- Косгров, Денис Е. (Denis E. Cosgrove) 200
- Костић, Мита 51, 59, 81, 157, 167, 275
- Коук, Томас Вилијам (Thomas William Coke) 102
- Коуп, Томас Д. (Thomas D. Cope) 21
- Кофилд, Џејмс (James Caulfeild, 1st Earl of Charlemont) 30
- Крајновић, Давор 27
- Краљевић, Венедикт 164
- Краудер, Џон (John Crowther) 79
- Крекел, Тиодор Џ. (Theodore J. Crackel) 80
- Кремп, Вилијам (William Cramp) 240
- Кригер, Арнд (Arnd Krüger) 163
- Кристенсен, Мертон (Merton Christensen) 221
- Кристи, Џон Р. Р. (John R. R. Christie) 129
- Крозби, Ендрију (Andrew Crosby) 87
- Крос, Френк Лесли (Frank Leslie Cross) 99–100
- Крчелић, Балтазар Адам 21
- Кук, Џон (John Cook) 94
- Кунео, Теренс (Terence Cuneo) 133
- Кунић, Рајмунд 38
- Купер, Мери (Mary Cooper) 241, 245
- Куртовић, Никола 153
- Курц, Д. В. (D. W. Kurtz) 21
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида 37, 52, 102, 156, 164, 181, 200, 209, 227
- Лангхенс, Е. А. (E. A. Langhans) 96
- Ланкастер, Џозеф (Joseph Lancaster) 95
- Лао Киун 248
- Лауден, Роберт Б. (Robert B. Louden) 162
- Ле Жантил, Гијом (Guillaume Joseph Hyacinthe Jean-Baptiste Le Gentil de la Galaisière) 20
- Лебер, Павле 236
- Лебл-Албала, Паулина 93
- Ледвиг, Марион (Marion Ledwig) 135–136
- Лејард, Данијел Питер (Daniel Peter Layard) 54
- Лејн, Џоан (Joan Lane) 37
- Лем, Вилијам (William Lamb) 95
- Лем, Каролајн (Lady Caroline Lamb) 95
- Лем, Мери Ен (Mary Ann Lamb) 94–95
- Лем, Пенистон (Peniston Lamb) 95
- Лем, Чарлс (Charles Lamb) 94–95
- Лемдин, Лора Коунер (Laura Cooner Lambdin) 180, 182, 184
- Лемдин, Роберт Томас (Robert Thomas Lambdin) 180, 182, 184
- Лемпа, Хеики (Heikki Lempa) 163
- Ленг, Осијан (Ossian Lang) 157
- Ленгтон, Бенет (Bennet Langton) 29

- Ленокс, Шарлот (Charlotte Lennox) 215, 347
- Леополд III Анхалт (Leopold III Friedrich Franz, Fürst und Herzog von Anhalt-Dessau) 159
- Лесинг, Готхолд (Gotthold Ephraim Lessing) 128
- Лесли, Стивен (Stephen Leslie) 86
- Лесли, Џон (John Leslie) 127
- Лето, Марија Рита (Maria Rita Leto) 41, 93
- Ли, Марта (Martha Leigh) 78
- Либеноу, Џонатан (Jonathan Liebenau) 79
- Либеркин, Филип Јулијус (Philipp Julius Lieberkühn) 153
- Ливи Кук, Ен (Ann Cook Livie) 93–98, 101, 209, 267, 276, 336
- Ливи, Џон (Joannes Livie, *Moravien-sis*) 90
- Ливи, Џон (John Livie, 1729–1798) 11, 77–87, 89–91, 94–97, 107, 112–113, 120–121, 123, 126, 129, 132, 142, 177, 213, 242, 267–269, 273–274, 276, 332–333, 335
- Ливингстон Лоуз, Џон (John Livingston Lowes) 210
- Ливингстон, Елизабет А. (Elizabeth A. Livingstone) 99–100
- Линч, Кетрин Л. (Kathryn L. Lynch) 180, 185
- Липкинг, Лоренс А. (Lawrence I. Lipking) 219
- Литлтон, Џорџ (George Lyttelton, 1st Baron Lyttelton) 238, 240
- Лок, Џон (John Locke) 39, 51, 155, 158, 168
- Ломоносов, Михаил (Михаил Васильевич Ломоносов) 20
- Лоренс, Хенри (Henry Laurens) 116
- Лузињан, Совер (Sauveur / Saouveur / Saviour Lusignan) 61–67, 69–74, 77, 97, 117, 141, 267, 276, 330
- Луис, Мелвил (Melville Lewis) 87
- Лукреције (Titus Lucretius Carus) 36
- Лурија, Ђина (Gina Luria) 95
- Љубић, Шиме 229
- Љуштина, Викентије 143
- Мадам де Стал (Germaine de Staël) 163
- Мајер, Јохан Кристијан (Johann Christian Meier) 157
- Мајлс, Ричард (Richard Miles) 58
- Мајнерс, Кристоф (Christoph Meiners) 128
- Мајорини, Марија Грација (Maria Grazia Maiorini) 19
- Мајстер, Жак Анри (Jacques Henri Meister) 42–43
- Малерб, Мајкл (Michel Malherbe) 128
- Малуза, Лучано (Luciano Malusa) 162
- Ман, Хорас (Horace / Horatio Mann) 86
- Мани, Џон (John Money) 87
- Манучи, Паоло (Paolo Manucci) 201
- Мареј, Џон (John Murray) 91
- Марија Терезија (Maria Theresia von Österreich) 149
- Мариот, Џејмс (James Marriott) 27
- Марић, Јосип 229–230, 235–236, 257, 260, 263–264
- Марјанић, Сузана 184, 230
- Маров, Михаил Ј. (Mikhail Ya Marov) 21
- Марти, Кевин (Kevin Marti) 180, 184
- Мартиновић, Ивица 23–24
- Мартиноу, Сара Медоуз (Sarah Meadows Martineau) 211
- Матановић, Јулијана 184
- Матић, Томо 182–183, 185
- Матицки, Миодраг 177, 198
- Матишић, Здравка 230
- Медаковић, Дејан 145–146
- Медокс, Ренди (Randy L. Maddox) 101
- Мејер, Хенри (Henry Meyer) 337
- Мејсон, Чарлс (Charles Mason) 21
- Мекалман, Јејн (Iain McCalman) 132

- Мекарти, Вилијам (William McCarthy) 101, 210, 212, 214, 218, 222
- Мекинтош, Роберт (Robert Mackintosh) 103
- Мекинтош, Џејмс (James Mackintosh) 102–103
- Меклелан, Џејмс И. (James E. McClellan) 129
- Мекменус, Шимас (Seumas MacManus) 69
- Меколеј, Кетрин (Catherine Macaulay) 215, 347
- Мекфирсон, Џејмс (James Macpherson) 106, 111
- Мелмот, Вилијам (William Melmoth) 240
- Менделсон, Мозес (Moses Mendelssohn) 128
- Меран, Жан-Жак (Jean-Jacques Dorstous de Mairan) 27
- Меси, Гилберт (Gilbert Massey) 241
- Мигон, Ана (Anna Miegong) 214
- Мид, Ричард (Richard Mead) 136
- Мидлвуд Вилсон, Ричард (Richard Middlewood Wilson) 59
- Мидоуз Тејлор, Филип (Philip Meadows Taylor) 100
- Мидоуз, А. Џ. (A. J. Meadows) 86, 96, 100
- Мијатовић, Чедомиљ 78
- Милошевић, Ђорђе 145–146
- Милтон, Џон (John Milton) 181
- Митровић, Марија 142–143, 145, 148, 156, 251
- Михаелис, Јохан Давид (Johann David Michaelis) 73
- Михалић, Јосеф 260
- Михановић, Антун 146
- Модуњо Крочета, Роберта А. (Roberta A. Modugno Crocetta) 109
- Монбодоу, лорд (James Burnett, Lord Monboddo) 130
- Мондер, Мајкл (Michael Maunder) 20
- Монтерју, Елизабет (Elizabeth Montagu) 214–215, 347
- Монтерју, Мери (Lady Mary Wortley Montagu) 214
- Монтелеоне, Ђулио (Giulio Monteleone) 146
- Монтењ, Мишел де (Michel de Montaigne) 155
- Монтескје (Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu) 180
- Монтучи, Антонио (Antonio Montucci) 76
- Мор, Едвард (Edward Moore) 240
- Мор, Патрик (Patrick Moore) 20
- Мор, Хана (Hanna More) 214–215, 347
- Мориц, Карл Филип (Karl Philipp Moritz) 49
- Морли, Хенри (Henry Morley) 222
- Муљачић, Жарко 25–26
- Муљевић, Владимир 146
- Мунихем Вајт, Лора (Laura Mooneyham White) 111
- Мунцел, Г. Фелиситас (G. Felicitas Munzel) 159
- Мушкатиновић, Јован 13, 147, 174, 193, 275
- Нађ, Антун (Antun Nagy) 234
- Најт, Елис Корнелија (Ellis Cornelia Knight) 38, 198
- Најт, Хенријета (Henrietta Knight, Lady Luxborough) 89, 242
- Натан Бен Сади (Nathan Ben Saddi), вид. Додсли, Роберт 261
- Недељковић, Милан 155
- Немец, Крешимир 233
- Ненадић, Стана (Stana Nenadic) 120–123
- Несторовић, Урош Стефан 166
- Нигер, Фрањо 145
- Николајевић Јововић, Јован 165
- Нил Парк, Кетрин (Catherine Neal Parke) 219

- Новаковић, Дарко 233
 Ноел Хјум, Ајвор (Ivor Noël Hume) 59, 77, 121
 Нојендорф, Карл Готфрид (Carl Gottfried Neuendorf) 162
 Нокс, Висисимус (Vicesimus Knox) 51, 108, 134, 216–217
 Норс, Џон (John Nourse) 35–36
 Норт, Фредерик – лорд Гилфорд (Frederick North, the 5th Earl of Guilford) 74, 106
 Норткот, Џејмс (James Northcote) 95
 Њутн, Исак (Isaac Newton) 32, 39
 Њуцент, Кристофер (Christopher Nugent) 29
 Окстоби, Вилијам (William Oxtoby) 262
 Октавијан Август (Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus) 36
 Олбернати, Џејмс (James Albernethy) 78–79
 Олби, Роберт (Robert C. Olby) 129
 Олсон, Ричард (Richard Olson) 23, 89
 Орсер, Чарлс И. (Charles E. Orser) 78
 Орфелин, Захарија 150
 Осијан 25–26, 111
 Остин, Сара (Sarah Austin) 100–102
 Остин, Џејн (Jane Austen) 109–111
 Остојић, Тихомир 18
 Оупи, Амелија (Amelia Opie) 102
 Оупи, Џон (John Opie) 102
 Павић, Милорад 13, 142–143, 147, 164
 Падовани, Ђироламо (Girolamo Padovani) 151
 Пајк Конант, Марта (Martha Pike Conant) 184, 188–189, 193
 Палавестра, Предраг 47, 50, 151, 192
 Палас, Петер Симон (Peter Simon Pallas) 74–75
 Панчера, Карло (Carlo Pancera) 151
 Пањек, Ђовани (Giovanni Panjek) 142
 Паоли, Пасквале (Pasquale Paoli) 325
 Парк, Томас (Thomas Park) 58
 Паркер, Џорџ (George Parker, 2nd Earl of Macclesfield) 25, 33, 35
 Партриц, Моника (Monica Partridge) 74
 Патрици, Франческо, вид. Петрић, Фране
 Паул, Густав (Gustav Paul) 157
 Паушек-Баждар, Снежана 146
 Пеган, Хју (Hugh Pagan) 58
 Пекјаж, Пио (Pio Pecchiai) 149
 Пелц, Милан 146
 Пенада, Ђамбатиста (Giambattista Penada) 153
 Пенант, Томас (Thomas Pennant) 57
 Пери, Џерејн (Geraint Parry) 132
 Перовић, Милош 147, 155, 157, 162–163, 167, 171–172
 Перони, Винченцо (Vincenzo Peroni) 149
 Перси, Томас (Thomas Percy) 89, 240
 Песталоци, Јохан Хајнрих (Johann Heinrich Pestalozzi) 162–163
 Петрић, Фране 145
 Петровић Његош, Петар I 165
 Пешикан Љуштановић, Љиљана 102
 Пигот, Наганијел (Nathaniel Piggott) 87
 Пиксел, Џон (John Pixell) 89
 Пинтурикјо (Bernardino di Betto Betti, Pinturicchio / Pintoricchio) 201
 Пиоци, Хестер Линч (Hester Lynch Piozzi) 189
 Питок, Џоан Х. (Joan H. Pittock) 116
 Пјерпон Грејвз, Френк (Frank Pierrepont Graves) 157
 Платјер, Мари-Жан Ролан де ла (Marie-Jeanne Roland de la Platière) 102
 Платнер, Ернст (Ernst Platner) 128
 Плиније Старији (Gaius Plinius Secundus Maior) 36, 86
 Поповић, Јефтимје 143
 Поповић, Павле 27, 47, 50, 53–58, 60, 105, 107, 151, 192, 194–195,

- 208–210, 213–214, 224, 267, 275
- Портер, Дороти (Dorothy Porter) 30
- Портер, Лоренс М. (Laurence M. Porter) 179, 186
- Портер, Рој (Roy Porter) 30, 40, 120, 122
- Поуп, Александер (Alexander Pope) 175, 188, 240, 255, 263
- Прајс, Ричард (Richard Price) 51
- Принцеза од Велса (Princess Augusta of Saxe-Gotha-Altenburg, Princess of Wales) 38, 54
- Присли, Џозеф (Joseph Priestley) 88, 101
- Пурковић, Миодраг Ал. 145
- Пустайић, Мартин 229–230, 232–236, 253–255, 257, 259–260, 263–264
- Путин, Ника (Нико) 50
- Пуцић, Медо 146
- Радојковић, Милан 147
- Радченко, Константин Ф. 50, 267, 275
- Рајић, Јован 193–194, 203–204
- Рајмарус, Херман Самуел (Hermann Samuel Reimarus) 157
- Рајналтер, Х. (H. Reinalter) 129
- Ракић, Викентије 13, 74, 143, 147, 268, 275
- Рамси, Алан (Allan Ramsey) 324
- Ранке, Леополд (Leopold Ranke) 101
- Расел, Вилијам (William Russel) 87
- Расел, Џ. Стивен (J. Stephen Russell) 185, 187
- Расел, Џејмс (James Russel) 88
- Ратман, Хајнрих (Heinrich Rathmann) 157
- Ревентлов, Јохан Лудвиг (Johan Ludwig Reventlow) 156–157, 163
- Редстон, Дејвид (David Redstone) 79
- Редфорд, Брус (Bruce Redford) 176
- Режи, Жан-Батист (Jean-Baptiste Régis) 262
- Резевиц, Фридрих Габријел (Friedrich Gabriel Resewitz) 161
- Рејнолдс, Џошуа (Joshua Reynolds) 27–29, 31–32, 37–38, 214, 325, 327
- Рејпер, Метју (Matthew Raper) 87
- Рељковић, Матија Антун 182–184, 186, 196, 202, 230–231, 234–235
- Решетар, Милан 38
- Риге, Хелмут (Helmut Riege) 161
- Ригонат, Флавио 183
- Рид, Томас (Thomas Reid) 12, 51, 91, 115, 127, 133–134, 267, 274
- Ризнић, Јован 146
- Риордан, Џејмс (James Riordan) 163
- Рихтер, Дитер (Dieter Riechter) 150
- Робинсон, Х. В. (H. W. Robinson) 21
- Розенфелд, Софија А. (Sophia A. Rosenfeld) 135
- Ројић, Сања 156
- Рос, Џенет Ен (Janet Ann Ross) 101–102
- Роси Икино, Костанца (Costanza Rossi Ichino) 151
- Роси Касотана, Олга (Olga Rossi Cassottana) 162
- Ротон, Фредерик (Frederic Rowton) 210
- Роубак, Џон (John Roebuck) 87–88, 101
- Рохов, Фридрих Еберхард фон (Friedrich Eberhard von Rochow) 150, 161, 163
- Родерс, Пет (Pat Rogers) 30, 111
- Русо, Жан-Жак (Jean-Jacques Rousseau) 155–156, 158, 160
- Рупрехт, Керол (Carol Schreier Rupprecht) 179
- Сабаг, Карл (Karl Sabbagh) 61
- Савари, Жак (Jacques Savary) 73
- Савковић, Јован 151
- Сајмондс, Џон (John Symonds) 25
- Сакамото, Тацуја (Tatsuya Sakamoto) 120
- Салманазар, Жорж (George Psalmanazar) 73
- Санти, Бруно (Bruno Santi) 201

- Санторио, Санторио (Santorio Santorio) 146
- Сао-Цу 248–249
- Сарпи, Паоло (Paolo Sarpi) 29
- Саси, Антоан-Исак Силвестр де (Antoine-Isaac Silvestre de Sacy) 185
- Сваре, Хелге (Helge Svare) 162
- Сведенборг (Emanuel Swedenborg) 221
- Свит, Розмери (Rosemary Sweet) 58
- Севалд, Јан (Jan Seewald) 86
- Семјуел, Ричард (Richard Samuel) 214, 347
- Сен Клер, Вилијам (William St Clair) 95
- Сибилјато, Клементе (Clemente Sibilati) 150
- Сидонс, Сара (Sarah Siddons) 86
- Силвестер, Чарлс Х. (Charles H. Sylvester) 344
- Симон, Жан-Фредерик (Jean-Frédéric Simon) 161
- Систори, Б. (B. Sistori) 259
- Скерлић, Јован 13, 148, 229, 236, 275
- Скинер, Ендрју С. (Andrew S. Skinner) 122, 136
- Скок, Петар 202
- Скот Хилтон, Џон (John Scott Hylton) 89
- Скот, Валтер (Walter Scott) 90, 127, 220
- Скот, Вилијам Роберт (William Robert Scott) 125
- Скофилд, Роберт И. (Robert E. Schofield) 88
- Смели, Вилијам (William Smellie) 126–127, 130
- Смит, Адам (Adam Smith) 12, 30–31, 102, 127, 135–136, 267, 274
- Соаве, Франческо (Francesco Soave) 149–152
- Сократ (Σωκράτης) 219
- Соларић, Павле 11, 13, 74–75, 143, 145–148, 151, 153–156, 164–166, 168–174, 227, 229, 237–238, 249–252, 257, 259–260, 263–264, 268, 273, 275, 277
- Соломон, Хери М. (Harry M. Solomon) 36, 176, 239–240, 243, 262–263
- Сомервил, Вилијам (William Somerville) 89
- Сондерс, Џулија (Julia Saunders) 211
- Сорго, Антун 38
- Соуц, Едвард Вилијам (Edward William Soja) 200
- Сочино, Фаусто (Fausto Socino / Faustus Socinus) 222
- Спадолини, Бјанка (Bianca Spadolini) 159
- Спенс, Џозеф (Joseph Spence) 175, 219–220, 240, 281–293
- Спенсер, Едмунд (Edmund Spenser) 213
- Спилсбери, Вилијам (William Spilsbury) 85, 335
- Спилсбери, Керол (Carol Spilsbury) 85, 335
- Спремић, Момчило 145
- Стај, Бенедикт (Benedikt Stay Stojković) 35
- Стенхоуп, Филип (Philip Stanhope) 237
- Стефановић, Мирјана Д. 18, 51, 143, 167, 209, 229
- Стивенс, Џорџ (George Steevens) 30
- Стил, Ричард (Richard Steele) 51
- Стипчевић, Енио (Ennio Stipčević) 146
- Стјуарт, Мајкл Александер (Michael Alexander Stewart) 112, 116
- Стјуарт, Џон – лорд Бјут (John Stuart, 3rd Earl of Bute) 25–26, 82–85, 89–90, 106–107, 123–124, 324, 333
- Стојковић, Андрија Б. К. 50, 143, 151, 275
- Стојковић, Атанасије 13, 145, 147–148, 268, 275
- Стоун, Џералд (Gerald Stone) 77, 81
- Стратик, Шимун 146, 150

- Стратико, Симоне, вид. Стратик, Шимун
- Строс, Ралф (Ralph Straus) 36, 238, 242, 245
- Сундберг, Керстин (Kerstin Sundberg) 163
- Супек, Иван 23
- Танака, Хиде (Hide Tanaka) 120
- Танучи, Бернардо (Bernardo Tanucci) 19, 35
- Танчини, Франческа (Francesca Tancini) 151
- Тарли, Дејвид (David Turley) 183
- Тарлоу, Криспин (Crispin Turlow) 200
- Тарнер, Виктор (Victor Turner) 186
- Тарнер, Вилијам (William Turner) 101
- Тарнер, Едит (Edith Turner) 186
- Татарин, Милован 233, 236
- Тејлор Кук, С[и]узан[а] (Susan[nah] Cook Taylor) 99–103, 209, 213, 267, 276, 337
- Тејлор, Едвард (Edward Taylor) 95
- Тејлор, Ричард (Richard Taylor) 86, 95–96, 100, 212
- Тејлор, Џејмс (C. James Taylor) 116
- Тејлор, Џон (John Taylor, 1694–1761) 99–100
- Тејлор, Џон (John Taylor, 1750–1826) 99–100, 102
- Тејт, Хју (Hugh Tait) 79
- Текереј Ричи, Ен (Anne Thackeray Ritchie) 101–102
- Текреј Еди, Џеффри (Geoffrey Thackray Eddy) 99
- Теодоровић, Драго (Јован) 142, 251
- Теодоровић, Софија (Мекса) 251
- Теренције, Публије Афер (Publius Terentius Afer) 82
- Тернбул, Ендрју (Andrew Turnbull) 116
- Тернбул, Хенри (Henry Turnbull) 132, 267, 276
- Тернбул, Џорџ (George Turnbull) 115–116, 127, 132, 134, 136
- Тетенс, Јоханес Николаус (Johannes Nikolaus Tetens) 128
- Тидеман, Дитрих (Dietrich Tiedemann) 128
- Тимперли, К. Х. (C. H. Timperley) 35
- Типалдо, Емилио де (Emilio De Tipaldo) 149
- Тирни, Џејмс Е. (James E. Tierney) 87, 89, 175, 240, 242, 245
- Тод, Џенет (Janet Todd) 95
- Томазео, Никола (Niccolò Tommaseo) 146
- Томиковић, Александар 233
- Томин, Светлана 102
- Томсон, Д. Џорџ (D. George Thompson) 325
- Торбарина, Јосип 35, 38, 141
- Торуни, Кристофер П. (Christopher P. Toruney) 135
- Тофанин, Јоле (Yole Toffanin) 146
- Трап, Ернст Кристијан (Ernst Cristian Trap) 161
- Тредвел Дејвенпорт-Хајнс, Р. П. (R. P. Treadwell Davenport-Hines) 79
- Трел, Хестер (Hester Thrale) 111
- Тренгбек, Елсе (Else Trangbæk) 163
- Трлајић, Глигорије 13, 147, 275
- Трофеник, Рудолф 75
- Трухелка, Бранимир 24, 27, 37, 122–123
- Ћосић Вукић, Ана 93
- Урбан, Силванус (Sylvanus Urban) 80
- Фајфер, Чарлс Н. (Charles N. Fifer) 28
- Фалишевац, Дуња 232–236
- Фарадеј, Мајкл (Michael Faraday) 24
- Федер, Џон (John Feather) 35–36, 128
- Фејрам, Џон (John Fayram) 346
- Фејт Нортон, Дејвид (David Fate Norton) 115
- Фелбигер, Јохан Игнац (Johann Ignaz von Felbiger) 150
- Фелтон, Хенри (Henry Felton) 51

- Фенелон (François de Salignac de La Mothe-Fénelon) 134, 155, 180
- Фергусон, Адам (Adam Ferguson) 12, 106, 133, 267, 274
- Фергусон, Роберт (Robert Fergusson) 127
- Ферер, Дејвид (David Fairer) 216
- Фефел, Готлиб Конрад (Gottlieb Konrad Pfeffel) 161
- Филипс, Араматеа Марија (Aramathea Maria Phillips) 94
- Филипс, Тереза Констанша (Teresa Constantia Philips) 241–242
- Филолај (Φιλόλαος) 219
- Фин, Моника (Monica Fin) 145
- Финци, Роберто (Roberto Finzi) 142
- Фихте, Јохан Готлиб (Johann Gottlieb Fichte) 163
- Фицпатрик, Мартин (Martin Fitzpatrick) 132
- Флиман, Џ. Д. (J. D. Fleeman) 111
- Флишекер, Семјуел (Samuel Fleischer) 128
- Фокс, Ричард Вajtман (Richard Wightman Fox) 135
- Фокс, Чарлс Џејмс (Charles James Fox) 30
- Фордајс, Вилијам (William Fordyce) 30, 37–38, 54, 61–62, 64, 66–67, 70, 72, 74, 87, 90, 97, 105–113, 115, 117, 122–124, 126, 128–129, 132, 135, 141, 177, 198, 267–268, 276, 330, 338–340
- Фордајс, Дејвид (David Fordyce) 107, 112, 127, 132, 134, 136, 175, 198, 200
- Фордајс, Елизабет (Elizabeth Fordyce / Fordice) 111
- Фордајс, Џејмс (James Fordyce) 107–108, 111, 135, 198, 220, 341
- Фордајс, Џорџ (George Fordyce) 30, 37, 74, 87
- Фортис, Алберто (Alberto Fortis) 12, 25–26, 123, 274
- Фрајнд, Марта 74
- Франшини, Стефано (Stefano Francini) 150
- Фребел, Фридрих (Friedrich Wilhelm August Fröbel) 163
- Фрејзер Блек, Џорџ (George Fraser Black) 115
- Френклин, Бенџамин (Benjamin Franklin) 12, 25, 127, 176, 274
- Фркић, Матија 146
- Фумароли, Марк (Marc Fumaroli) 108
- Хагер, Јозеф (Joseph / Giuseppe Hager) 75–76
- Хазлит, Вилијам (William Hazlitt) 95
- Хајд Рини, Перси (Percy Hide Reany) 59
- Хајфил, П. Х., јуниор (P. H. Jr. Highfill) 96
- Хаконсен, Кнуд (Knud Haakonssen) 112
- Халеј, Едмонд (Edmond Halley) 19
- Халси, Кети (Katie Halsey) 110–111
- Хаман, Јохан Георг (Johann Georg Hamann) 128
- Хан, Рихард (Richard Hahn) 157
- Хансен, Кјел (Kjell Hansen) 163
- Хантер, Вилијам (William Hunter) 37, 87
- Хантер, Џон (John Hunter) 87
- Харвуд, Едвард (Edward Harwood) 81–84
- Харис, Стивен Л. (Stephen L. Harris) 201
- Харпер, Марџори (Marjory Harper) 123
- Хартли, Дејвид (David Hartley) 87, 132
- Хатон, Џејмс (James Hutton) 127
- Хачисон Кембел, Рој (Roy Hutcheson Campbell) 122, 136
- Хачисон, Френсис (Francis Hutcheson) 51, 127
- Хекендорн Кук, Елизабет (Elizabeth Heckendorff Cook) 180–181
- Хендерсон Скот, Пол (Paul Henderson Scott) 126, 130

- Хендерсон, Лоренс Џозеф (Lawrence Joseph Henderson) 33
- Хеникер, Џон (John Henniker) 57
- Хенри Бентон, Џосаја (Josiah Henry Benton) 81, 83
- Херберт Лангфорд, Пол (Paul Herbert Langford) 121
- Хердер, Јохан Готфрид (Johann Gottfried Herder) 128, 161
- Херман, Артур Хес-Литић (Arthur Hess-Lüttich Hermann) 134
- Хертфорд, леди (Frances Seymour, Lady Hertford) 240
- Хил, Џон (John Hill) 245, 257
- Хјум, Дејвид (David Hume) 12, 126–127, 225, 267, 274
- Хокинс, Џон (John Hawkins) 29
- Хокинс-Деди, Марк (Mark Hawkins-Dady) 180
- Хоксворт, Џон (John Hawkesworth) 31, 190, 240
- Холингер, Дејвид А. (David A. Hollinger) 135
- Холман, Френсис (Francis Holman) 331
- Хорације (Quintus Horatius Flaccus) 80–85, 89, 123, 332, 334–335
- Хотингер, Јохан Јакоб (Johann Jacob Hottinger) 153
- Хоум, Хенри – лорд Кејмс (Henry Home, Lord Kames) 127
- Хоџ, М. Џ. С. (M. J. S. Hodge) 129
- Хошко, Фрањо Емануел 230–231, 234–235
- Цартман, Кристијан (Kristian Zahrtmann) 158
- Цветковић, Кирил 166
- Цоликофер, Георг Јоахим (Georg Joachim Zollikofer) 154, 157, 168, 173
- Чајкановић, Веселин 192, 268
- Чалмерс, Александер (Alexander Chalmers) 106–107
- Чарлстон, Роберт Џес (Robert Jesse Charleston) 79
- Чезароти, Мелкиоре (Melchiorre Cesarotti) 150
- Чемберс, Џон (John Chambers of Worcester) 100
- Чески, Рафаело (Raffaello Ceschi) 152
- Чеснат, Дејвид (David C. Chesnutt) 116
- Честерфилд, лорд (Philip Dormer Stanhope, 4th Earl of Chesterfield) 51, 106–107, 136, 176, 220, 227–242, 252, 254–257, 259, 261, 269, 277
- Четертон, Томас (Thomas Chatterton) 73
- Чинг, Џулија (Julia Ching) 262
- Чирило, Доменико Марија Леоне (Domenico Maria Leone Cirillo) 25
- Читнис, Анан (Anand C. Chitnis) 125
- Чоусер, Џефри (Geoffrey Chaucer) 179, 187
- Чурчић, Лаза 150, 165
- Џејмс, Фелисити (Felicity James) 211, 221
- Џексон, Џон (John Jackson, ? – 1794) 31, 55–59
- Џексон, Џон (John Jackson, ? – 1807) 56
- Џерард, Александер (Alexander Gerard) 106
- Џерард, Кристин (Christine Gerard) 216
- Џеферсон, Томас (Thomas Jefferson) 127
- Џонсон, Семјуел (Samuel Johnson) 27–31, 36–37, 47, 51, 88–90, 111–112, 120, 127, 175–177, 193, 195, 213–220, 224–225, 237, 240, 295–305, 325
- Џорџ II (George II of Great Britain) 24–25, 176

- Џорџ III (George III of the United Kingdom) 12, 25, 30, 82, 106, 121–124, 274
- Џоунс, Вилијам (William Jones) 30
- Џоунс, Питер М. (Peter M. Jones) 88, 132
- Шамије, Ентони (Anthony Chamier) 29
- Шап д'Отрош, Жан-Батист (Jean-Baptiste Chappe d'Auteroche) 20
- Шаулић, Јелена 50–51, 209, 229, 267, 275
- Швајгхојзер, Јохан (Johann Schweighäuser) 161
- Шварц, Ричард, Б. (Richard B. Schwartz) 78, 122
- Шевалије, Трејси (Tracy Chevalier) 220
- Шевало де Боарагон, Сузана Анријет (Susanne Henriette Chevaleau de Boisragon) 54
- Шекспир, Вилијам (William Shakespeare) 225
- Шелабејгер, Семјуел (Samuel Shelabager) 136
- Шели, Мери (Mary Shelley) 94
- Шели, Перси (Percy Bysshe Shelley) 94
- Шенстон, Вилијам (William Shennstone) 82, 85–86, 89, 240, 242
- Шер, Ричард (Richard B. Sher) 126, 131
- Шеридан, Елизабет Ен (Elizabeth Ann Sheridan) 215, 347
- Шеридан, Ричард Бринсли (Richard Brinsley Sheridan) 37, 94
- Шмид, Карл Адолф (Karl Adolf Schmid) 159
- Шрајнер, Ј. Х. Е. (J. H. E. Schreiner) 257
- Шретингер, Мартин Вилибард (Martin Willibald Schrettinger) 255–256

Индекс саставио *Марко Радуловић*

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
У ДОСИТЕЈЕВОМ КРУГУ
Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство

Издавач
Задужбина
„Доситеј Обрадовић“, Београд, Змај Јовина 4
zaduzbinadositej@open.telekom.rs

За издавача
Мирјана Драгаш

Лектор
Грозда Пејчић

Припрема и штампа

Џигоја
Ш Т А М П А
office@cigoja.com

Тираж
300 примерака

ISBN 978-86-87583-19-1

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37 Обрадовић Д.(410)“1785”
130.2(410)“1785”

ЛАЗАРЕВИЋ Ди Ђакомо, Персида, 1965-

У Доситејевом кругу : Доситеј Обрадовић и шкотско просветитељство / Персида Лазаревић ди Ђакомо. – Београд : Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015 (Београд : Чигоја штампа). – 398 стр ; 24 см. – (Библиотека Доситејевог пут ; књ. 2)

Тираж 300. – Appendix I: стр. 281–319. – Appendix II: стр. 123–348. – Библиографија: стр. 351–379. – Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary. – Регистар.

ISBN 978-86-87583-19-1

а) Обрадовић, Доситеј (1739–1811) – Енглеска – 1785

б) Просветитељство – Енглеска – 17в.–18в.

COBISS.SR-ID 218505996